

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
INTERDISZCIPLINÁRIS DOKTORI ISKOLA

A „DICSŐSÉGES FORRADALOM” MINT LEGITIMÁCIÓS VÁLSÁG

Kihívások és válaszok, különös tekintettel William Sherlockra
és az általa generált pamfletirodalomra

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

KÉSZÍTETTE: Pálffy Margit

TÉMAVEZETŐ: Prof. Dr. Sasalmi Endre

Dr. habil. Bagi Dániel

2014

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS – TÉMAMEGJELÖLÉS	5
II. HISTORIOGRÁFIA.....	9
II. 1. A „dicsőséges forradalom” (1688–1689) történetének historiográfiája	9
II. 2. A késő Stuart-kor politikai háttéréről szóló munkák historiográfiája	20
II. 3. Az életrajzi munkák és a népszerűsítő irodalom historiográfiája	21
II. 4. A konvent parlament szerepéről írt munkák historiográfiája – a trón betöltésének kérdése.....	24
II. 5. A „dicsőséges forradalomhoz” tapadt jelzők használhatósága, fenntarthatósága	29
III. A „DICSŐSÉGES FORRADALOM” ESEMÉNYTÖRTÉNETE	37
III. 1. A „dicsőséges forradalom” előzményei és II. Jakab uralma (1685–1688)	37
III. 2. Orániai Vilmos angliai partraszállásának (1688. november 5.) előzményei és körülményei.....	41
III. 3. Az uralkodóváltás menete: Orániai Vilmos és II. Stuart Mária hatalomra kerülésének folyamata (az Angliába érkezéstől a koronázásig).....	42
IV. A „DICSŐSÉGES FORRADALOM” KORABELI DOKUMENTUMAINAK ELEMZÉSE.....	46
IV. 1. Meghívólevél Orániai Vilmosnak	46
IV. 2. A koronázási ünnepségen elhangzott szónoklat.....	48
IV. 2. 1. A kormányzat szükségszerűsége és a jó kormányzó képe a koronázási szónoklatban.....	49
IV. 2. 2. A kormányzó helytelen cselekedetei a koronázási szónoklatban	54
IV. 2. 3. Az igazságos uralkodó karaktere a koronázási szónoklatban	56
IV. 2. 4. Az istenfélelemben való kormányzás mibenléte és jelentősége a koronázási szónoklatban.....	59
IV. 2. 5. Összegzés	63
IV. 3. Az új uralkodópár koronázási esküje	64
IV. 4. A Bill of Rights – a konzervatív dokumentum	67
IV. 5. Az állampolgári eskü	70
V. AZ 1688–1689-ES ESEMÉNYEK A KORTÁRSÁK SZEMÉBEN	76
V. 1. Az alattvalói hűségeskü érvényessége Samuel Masters írásában.....	78
V. 2. Válasz Samuel Masters írására	83

V. 3. Más szerzők érvelése az új eskü jogossága kapcsán	86
V. 4. Orániai Vilmos a szabadító – ünnepi prédikációk a „dicsőséges forradalom” emlékére	90
V. 4. 1. A propaganda szükségessége és csatornái.....	90
V. 4. 2. A prédikáció mint propagandaeszköz	94
V. 4. 3. A prédikációk tartalmának rövid ismertetése	97
V. 4. 3. 1. Január 31-ei prédikációk	97
V. 4. 3. 2. November 5-ei prédikációk	100
V. 4. 4. A szónoklatok közös jellemzői és a bibliai nyelvezet szerepe a nemzeti identitás meghatározásában	103
VI. AZ URALKODÓI HATALOM LEGITIMÁCIÓJA A 17. SZÁZADI ANGLIÁBAN.....	108
VI. 1. A királyok isteni jogalapja (divine right of kings) fejlődéstörténete	108
VI. 2. A reprezentáns szerzők és a kánon – Historiográfiai áttekintés Sherlock kapcsán..	116
VI. 3. Textualista és kontextualista megközelítési mód.....	124
VII. WILLIAM SHERLOCK: A „DICSŐSÉGES FORRADALOM” UTÁNI KORMÁNYZAT LEGITIMITÁSÁT ALÁTÁMASZTÓ SZEMÉLY	127
VII. 1. William Sherlock életének fontosabb állomásai.....	127
VII. 1. 1. Sherlock élete 1688 előtt	127
VII. 1. 2. Sherlock élete 1688 után.....	129
VII. 2. William Sherlock politikai jellegű írásai	134
VII. 2. 1. A legfőbb hatalmaknak való ellenállás kérdése a Szentírás dogmái alapján lefektetve és értelmezve	134
VII. 2. 2. Levél a konvent egyik tagjának	145
VII. 2. 3. A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség kérdésének taglálása és megoldása a Szentírás, az ész és az anglikán egyház elvei szerint	148
VIII. A SHERLOCK ÁLTAL GENERÁLT PAMFLETIRODALOM – WILLIAM SHERLOCK ÉS KORTÁRSAINAK VITÁJA.....	173
VIII. 1. Válaszok és ellenérvek William Sherlock írásaira – A politikai érvelésben használt nyelvezetek.....	174
VIII. 1. 1. Üzenet egy ingadozó levitának, vagyis válasz Dr. Sherlocknak az eskütételt illető érveire, és az azokra vonatkozó észrevételek.....	175
VIII. 1. 2. Tim. [othy] Wilson: Isten, a király és az ország, a jelenlegi forradalom igazolásában egybeforrva: bírálatokat is tartalmazva Dr. William Sherlocknak A	

szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség taglalása és megoldása a Szentírás, az ész és az anglikán egyház alapelvei szerint című könyvére.....	177
VIII. 1. 3. Különféle hibák cáfolata Dr. Sherlocknak a hűségről írt könyve kapcsán....	182
VIII. 1. 4. [Theophilus Downes]: A Szentírásból és a józan észből levezetett érvek vizsgálata Dr. Sherlocknak az alattvalói hűségről és annak védelmezéséről szóló könyvében	186
VIII. 1. 5. James Parkinson: Vizsgálódás Dr. Sherlocknak A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség taglalása és megoldása, stb. című könyvéről	190
VIII. 2. További vitapartnerek ellenérvei William Sherlock írásai kapcsán	194
VIII. 2. 1. Sherlock, Sherlock ellen. A Master of the Temple kifogásai, hogy miért tette le későn az esküt Őfelségeiknek. Az ezekre adott válasz, szerény megjegyzésekkel, a Botolph-Lane-i St. George rektora részéről, a doktor népszerű nézeteire, a szuverén hatalmaknak való hűségről.....	195
VIII. 2. 2. [Thomas Wagstaffe]: Válasz egy mostani, az Engedelmisség és alávetés a jelenlegi kormányzatnak Overall püspök könyve szerint címet viselő pamfletre egy utóirattal, mely válasz Dr. Sherlock utóbb megjelent, hűségről írt művére.....	198
VIII. 2. 3. Egy könnyű módszer az utóbbi forradalom és rendezés kielégítő igazolására, különös tekintettel Dr. Sherlock két értekezésére ti. Az ellenállás kérdésére és A hűségeskü kérdésére, egy baráthoz írt levélben	203
VIII. 2. 4. Néhány szerény megjegyzés Dr. Sherlock új könyvéről a szuverén hatalmaknak való engedelmisség kérdéséről.....	204
VIII. 2. 5. A jelenlegi kormányzat megvédelmezése, egy nemrégiben megjelent pamflet bírálata kapcsán, melynek címe ez, Dr. Sherlocknak a hűségeskü kérdéséről szóló vizsgálata.....	207

IX. WILLIAM SHERLOCK VÁLASZAI A VITAPARTNEREK CÁFOLATAIRA ÉS AZ ISTENI GONDVISELÉSRŐL SZÓLÓ ÉRTEKEZÉS 209

IX. 1. A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség esete továbbgondolva és megvédelmezve, az ellenállás tilalmának és a passzív engedelmisség még pontosabb figyelembe vételével, egy időszerű meggyőzéssel a mi új disszenteriek felé.....	209
IX. 2. A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség védelmezése, válaszul egy pamfletre írt válaszra, aminek címe: Engedelmisség és alávetés a jelenlegi kormányzatnak, Overall püspök könyve szerint bemutatva, egy utóirattal válaszul Dr. Sherlock alattvalói hűségről írt munkájára.....	211

IX. 3. Őfelségeik kormányzata teljesen szilárdnak bizonyult, ezért alávethetjük magunkat neki anélkül, hogy Mr. Hobbs elveit megerősítenénk. Rámutatva arra is, hogy a hűség nem illette meg a legutóbbi polgárháború utáni trónbitorlókat. Alkalmat adott erre néhány nemrégiben megjelent pamflet Dr. Sherlock ellen.....	214
IX. 4. Értekezés az isteni gondviselésről.....	218
X. ÖSSZEGZÉS	226
XI. MELLÉKLETEK	231
XI. 1. Meghívólevél Orániai Vilmosnak	231
XI. 2. William Sherlock portréja	232
XI. 3. A Stuart- és a Hannoveri-dinasztia családfája	233
XII. FELHASZNÁLT IRODALOM	234
XII. 1. Források	234
XII. 2. Szakirodalom	241

A címlapon William Sherlock portréja látható, mely rézmetszet Robert White munkája (1694). Forrását lásd a 232. oldalon!

I. Bevezetés – Ténamegjelölés

Értekezésem bázistémája a 2008-ban megvédett, *Újabb szempontok a „dicsőséges forradalom” történetéhez. A Gondviselés isteni jogalapja William Sherlock röpirata szerint* című szakdolgozatom, melyben a „dicsőséges forradalom” során megvalósult uralkodóváltás legitim voltát egy William Sherlock által írt pamflet (*A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség kérdésének taglalása és megoldása a Szentírás, az ész és az anglikán egyház elvei szerint. – The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers Stated and Resolved According to Scripture and Reason, and the Principles of the Church of England, London, 1691.*) alapján igazoltam. A téma bővítése és feldolgozása egyértelműen adta magát, hiszen maga az uralkodóváltás igen fontos kérdéseket vetett fel (az alattvalói hűségeskü érvényessége, az új uralkodók legitim volta, stb.), s erről igen sok írás született a 17. század végén; Sherlock olymértékű vitát generált kortársai között, hogy ennek doktori értekezés keretében történő feltárása kiváló lehetőséget kínál a korabeli politikai gondolkodás sajátosságainak ismertetésére.

Jelen dolgozatnak több csapásiránya és célja van. Egyrészt tisztázni fogom a „dicsőséges forradalom” eseménytörténetét, mivel tudomásom szerint jelenleg nem áll rendelkezésre erről részletes, magyar nyelvű ismertetés, eltekintve a forradalom egy-egy részletére vonatkozó feldolgozástól, melyeket természetesen magam is felhasználok. A korszakról szóló és a „dicsőséges forradalom” kapcsán megjelent művek historiográfiai áttekintését a II. fejezetben végzem el. A III. fejezetben arra keresem a választ, hogy hogyan és miért került Hollandia helytartója Anglia trónjára, és különös hangsúlyt fektetek arra, hogy miként fogadták az efféle örökösödést egy olyan országban, ahol a Stuartok örökösödési jogát a királyok isteni jogalapjával támasztották alá. Ennek az elvnek az érvényesülése esetén ugyanis legfeljebb Máriát – II. Jakab lányát – illette volna a trón, de semmiképpen sem férjét, Orániai Vilmost. Miként történhetett meg mégis mindez, ki és miért jelölte ezen eseményt a „dicsőséges forradalom” terminussal, főként pedig, szükséges volt-e és mivel lehetett eredményesen meggyőzni az alattvalókat Vilmos és Mária uralmának elfogadásáról?

Fontosnak tartom a forradalom során bekövetkező változások megragadását is, különösen azokat, amelyek korabeli dokumentumokból feltárhatók, ezért értekezésem IV. fejezetében a forradalom legfontosabb dokumentumait vizsgálom, így az Orániai Vilmost Angliába invitáló meghívólevelet, a koronázási ünnepségen elhangzott szónoklatot, az uralkodók koronázási esküjét, a Bill of Rights-ot és az új állampolgári esküt. E forrásokról

nincs teljes, magyar nyelvű fordítás¹ és a magyar nyelvű szakirodalomban csak a Bill of Rights-ról találunk információkat illetve a meghívólevélről információmorzsákat, a 17. századi alattvalói eskükről pedig nincs szisztematikus összehasonlítás még az angol nyelvű szakirodalomban sem, így azokról mindössze szórványadatokkal rendelkezünk.

Az V. fejezetben vizsgálom az alattvalói hűségeskü kérdését a 16–17. században – minthogy ennek letétele zárta le gyakorlati szempontból az 1688–1689-es eseményeket, – illetve a korszakban keletkezett prédikációkat, melyek a „dicsőséges forradalom” nyilvános hálaadó napján (január 31.) és Vilmos Angliában történő partraszállásának évfordulóin (november 5.) hangzottak el. E források nem az események megörökítésének céljából születtek, hanem arra voltak hivatva, hogy a kortársakat kétségtelenül meggyőzzék a forradalom jogosságáról, ezért különösen indokolt a vizsgálatba való bevonásuk, ha hiteles képet szeretnénk kapni a korszak emberének felfogásáról és az új hatalom legitimálásának eszközszeréről.

Dolgozatomban a másik fő célom, hogy William Sherlock munkásságát feltárjam, hiszen a lelkész, aki eleinte megtagadta az új uralkodóknak járó hűségesküt, majd később letételének jogossága mellett kiállva igazolta az új uralkodók legitim voltát, még az angolszász szakirodalomban sem kapott akkora figyelmet, hogy legfontosabb írásait feldolgozták volna. Értekezésem VII. fejezetében e szerzőnek az alattvalói hűségről és az ellenállásról írt műveit vizsgálom, valamint szándékomban áll feltárni a Sherlock által generált vita érveit és ellenérveit. Azaz megvizsgálni a Sherlockot támadó vagy éppen őt védő forrásokat valamint Sherlock válaszait. Akárhogy viszonyultak ugyanis a pamfletírók Sherlock személyéhez és érveikhez, mindenképpen az motiválta őket, hogy Vilmos és Mária hatalmának legitim voltát igazolják. Ez utóbbi problémakör a VIII. és IX. fejezetben szerepel. Reményeim szerint dolgozatom bizonyítja, hogy William Sherlock meghatározó szerepet játszott a korabeli politikai életben, és a nézet, melyet korábban már Gerald M. Straka igyekezett megcáfolni, további megerősítést nyer: nevezetesen, hogy 1688 után az isteni jogalap elmélete nem szűnt meg létezni, és a politikai gondolkodást még ekkor is erőteljesen áthatotta a vallási beállítottság. A X. fejezetben kerül sor az eredmények összegzésére és Sherlock személyének a korabeli gondolkodók közti elhelyezésére. A XI. fejezet három mellékletet tartalmaz, az Orániai Vilmost Angliába invitáló levelet, William Sherlock portréját, és a Stuartok családfáját. A dolgozat utolsó fejezetében kapott helyet a

¹ A Bill of Rights-ról a leghosszabb, de nem a teljes forrásról készült magyar nyelvű fordítás Kontler László munkája. Lásd: Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk.: Poór János, Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 89–93. (A továbbiakban lásd: Kontler 2000.)

munkához felhasznált források és szakirodalom jegyzéke.

A múltbeli eseményeket csak saját kontextusukban, a kortárs viszonyokba illesztve érthetjük meg, és ehhez meg kell vizsgálnunk a közvéleményt formáló médiumokat. Ilyen közvéleményt alakító szerepe volt a prédikációknak és a pamfleteknek, melyekkel a mindennapi életben találkoztak az emberek, s ezeken keresztül, közvetett úton bár, de megismerhetjük a kortársak véleményét az új uralkodó személyéről, a forradalom jellegéről és annak fogadtatásáról.²

A fenti kérdések vizsgálata különösen érdekes lehet, mivel maga a forradalom különleges (*ex lex*) állapotot eredményezett, hasonló helyzetekben pedig a szuverén uralkodó dönthet.³ A legtöbb történész és jogász kerüli a kivételes állapotok vizsgálatát, pedig ez az állapot kiválóan alkalmas a szuverenitás jogi meghatározására. E fogalom megalkotása Bodin nevéhez fűződik – „egy állam állandó és abszolút hatalmát” értette rajta –, és már ő megfigyelte, hogy e kifejezés kivételes, kritikus helyzetekre vonatkozik.⁴ A kérdés tehát az, hogy ki tekinthető szuverénnek: egyedül Isten, vagy aki őt képviseli (a császár, a fejedelem) esetleg a nép, vagy aki a nép nevében lép fel.

A szélsőséges és kivételes esetek tanulmányozása elől nem szabad elfordulnunk, sőt ezeket a legalaposabb vizsgálat alá kell vonnunk azért, mert a kivételes fontosabb lehet, mint a szabály, és érdekesebb, mint a mindennapi esetek. Schmitt szerint a normális semmit, a kivétel mindent bizonyít, és nemcsak megerősíti a szabályt, hanem maga a szabály léte is a kivételből táplálkozik.⁵

A dolgozatban elemzett források a British Library-ből, a St. Paul's Cathedral könyvtárából, illetve az Early English Books Online (EEBO) adatbázisából származnak. A kutatásban nagy segítségemre volt a 2010-ben elnyert Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj, melynek keretében 3 hónapot tölthettem Londonban, ahol alkalmam volt összegyűjteni e téma feldolgozásához szükséges elsődleges forrásokat és a szakirodalmat. A dolgozat elkészítéséhez hozzávetőleg hetven 17. századi forrást tekintettem át, ami nagyságrendjét tekintve pár ezer oldalt jelent. E források közül csak a legjobban követhetőket, az érvelésükben újdonságként hatókat, vagy egyéb ok miatt különlegesnek tekinthető írásokat

² Thompson 1977, 36.

³ Schmitt 1992, 1.

⁴ Schmitt 1992, 1–3. A kivételes állapot a jogtudományban hasonló jelentéssel bír, mint a csoda a teológiában. Schmitt 1992, 19.

⁵ Schmitt 1992, 6–7.

elemzem részletesen, a többit pedig csak egy-két gondolat erejéig említem meg, mivel ez utóbbiak érvelésükben gyakran önmagukat ismétlik, és így minden egyes forrás alapos bemutatása parttalanná tenné a dolgozatot. Az általam behatárolt témát igyekszem alaposan körüljárni, ezért hivatalos és nem hivatalos közegből származó forrásokat (törvény, esküszöveg, levél, pamflet, értekezés) is felhasználtam a kutatás során. Az elsődleges források címének közlésekor szöveghűségre törekedtem, ez az oka a nagybetűk használatának. A Bibliából származó idézetek a Károli-féle fordításból valók, mely használatával célom az archaikus jelleg megőrzése volt. Az internetes források letöltési idejét illetve elérésének dátumát a lábjegyzetekben nem, csak a bibliográfiában tüntettem fel. A főszövegben és a lábjegyzetekben szereplő idézeteket a könnyebb átláthatóság érdekében dőlt betűvel szedtem, és amikor a szövegértelmezés megkívánta, külön bekezdésben helyeztem el ezeket. A főszövegben gyakran tüntettem fel zárójelben az eredeti forrásokban szereplő szavakat, kifejezéseket, mellyel célom a korabeli nyelvezet és gondolkodás alaposabb megismerése és megismertetése volt.

II. Historiográfia

Bármely téma feldolgozásakor elengedhetetlen az addig megjelent szakirodalom feltárása és áttekintése, így e dolgozatban is szükség szerű megvizsgálni, milyen művek jelentek meg a „dicsőséges forradalom” történetéről. E részben azonban nemcsak a szűk értelemben vett eseménytörténettel foglalkozó művekről adok áttekintést, hanem a témához szorosan kapcsolódó írásokról is, így külön alfejezetben ismertetem a késő Stuart-kor politikai életét feldolgozó munkákat, az életrajzi vonatkozású műveket és a konvent parlament szerepéről és munkájáról szóló legfontosabb írásokat is.

II. 1. A „dicsőséges forradalom” (1688–1689) történetének historiográfiája

Borus György könyvének bevezetőjében olvashatunk arról, hogy a „dicsőséges forradalom” whig interpretációja kb. 300 éven keresztül meghatározó volt, mely az eseményeket a whigek saját győzelmének könyvelte el.⁶ E szemlélet jelentősen eltorzította a múltat, ugyanis a whig történetírók kiindulópontja mindig a jelen volt. Abból a nézőpontból vizsgálták és értékelték a múltban megtörtént eseményeket és azok szereplőit, hogy azok mennyiben járultak hozzá saját koruk fejlettségéhez, átalakulásához.⁷ E szemlélet hazafias történelemszemléletet jelentett, és képviselői a 18. század minden pozitív folyamatának forrásaként a „dicsőséges forradalmat” jelölték meg illetve az azt követő rendezést.⁸ A whig történetírók Jakabot tették felelőssé mindenért, nem ismerve fel, hogy a politikai labilitás nagyrészt a 17. századi kormányzati rendszer sajátosságaiból és a restaurációt követő rendezés elégtelenségéből fakadt.⁹ E szemlélet sikere a whigek propagandájának volt köszönhető, melynek hatékonyságát az is elősegítette, hogy 1714–1760 között kizárólag ők voltak hatalmon. Az első komoly próbálkozások az események újraértelmezésére az 1950–1960-as évekig elhúzódtak, de a whig szemléletű ismertetés széleskörű felülvizsgálata csak a forradalom 300. évfordulója körül történt meg.¹⁰

E fejezet kiindulópontját Stuart E. Prall: *The Bloodless Revolution (England, 1688. The University of Wisconsin Press, 1985.)* című kötetének előszava adja, mely igen alapos,

⁶ Borus 2007, 7.

⁷ Borus 2007, 8.

⁸ Borus 2007, 8.

⁹ Borus 2007, 16.

¹⁰ Borus 2007, 9.

ám bővítendő historiográfiai áttekintést ad az eseménytörténetről.¹¹ Természetesen Thomas Babington Macaulay kötetével kezdi a szerző az ismertetést (*The History of England from the Accession of James the Second. 5 vols. Chicago, 1888.*), melyet Anglia 17. század végi történetéről írt klasszikus történelemkönyvnek tekint.¹² E munkát ragyogó stílusának nevezi, hibájaként jelöli meg azonban, hogy a klasszikus whig nézet tükröződik benne.¹³ George Macaulay Trevelyannek a *The English Revolution, 1688–1689. (London, 1938.)* című kötete megtartotta a whig szemléletű interpretációt, ám ő a restaurációig vezette vissza annak eredetét.¹⁴ David Ogg két kötetét (*England in the Reign of Charles II. 2 vols. Oxford, 1934.; England in the Reigns of James II and William III. Oxford, Oxford University Press, 1955.*) is megemlíti Prall, melyek szintén whig szemlélettel íródtak, de kiemeli, hogy a szerző tisztában volt azzal, hogy a jövőre nézve nem oldódtak meg Anglia problémái a forradalmat követően.¹⁵ J. R. Jones könyve (*The Revolution of 1688 in England. New York, 1972.[London 1984.]*) Prall szerint a legjobb beszámoló II. Jakab azon törekvéseiről, ahogy egy neki tetsző összetételű parlamentet kívánt létrehozni, és arról, hogy miként kívánta törvényes módszerekkel elérni céljait.¹⁶ E munka a restaurációs rendezéstől vizsgálja a történeteket a forradalmi rendezésig, fejezetcímei (pl. a katolikus tényező, a tolerancia politikája, az *összeállított* parlamentért folytatott küzdelem, Vilmos angol kapcsolatai) kiválóan felhívják a figyelmet azon szempontokra, amelyek szerepet játszottak a forradalom menetében.

A fenti művek a whig interpretációt követik, a II. világháború után azonban megfigyelhető egy törekvés, hogy részben vagy egészben háttérbe szorítsák e megközelítést, így született meg a tory interpretáció¹⁷, melyet revizionistának is neveznek, mivel felülvizsgálta a korábbi nézeteket.¹⁸ E művek némelyike csak azért sorolható e kategóriába, mivel Jakabbal és az ő céljaival, vagy a forradalmat elutasító jakobitákkal szimpatizáltak.¹⁹ A whig nézet legteljesebb ellenpontja Lucile Pinkham művében (*William III and the Respectable Revolution. Cambridge, Massachusetts, 1954.*) olvasható. Prall szerint e munka elfogadhatatlan, mivel figyelmen kívül hagyja a Vilmos sikerét lehetővé tevő körülményeket,

¹¹ Megjegyzendő, hogy még a legfrissebb munkákban sem találunk részletes historiográfiai ismertetést, csupán néhány emblemikus szerző kiemeléséről olvashatunk. Annak tudatában, hogy a jelen historiográfiai áttekintés sem lehet teljes, mivel nem lehet tudomást szerezni a korszakkal kapcsolatos minden publikációról, remélhetőleg a meghatározó művek közül egyetlen írás sem hiányzik.

¹² E munka először 1849-ben jelent meg és Borus György a whig történelemszemlélet leghatásosabb képviselőjének nevezi szerzőjét. Borus 2007, 9.

¹³ Prall 1985, X.

¹⁴ Prall 1985, X.

¹⁵ Prall 1985, XI.

¹⁶ Prall 1985, XI.

¹⁷ Prall 1985, XI.

¹⁸ Borus 2007, 16.

¹⁹ Prall 1985, XI.

nem helyezi tehát bele egy folyamatba a történeteket és a forradalomról úgy ír, mint aminek során Anglia egy idegen hódítás áldozatává vált és a történetek Vilmos egész életének ambícióit teljesítették be.²⁰

Ashley Maurice a két szélsőséges nézet közt próbált középutat keresni írásában (*The Glorious Revolution of 1688. New York, 1966.*), ám hibájának tartja Prall, hogy nem helyezte történelmi kontextusba a forradalmat, és bár egy olvasmányos, informatív esszé született, nem vált érthetővé az események menete.²¹ Ki kell emelni ugyanakkor e kötet előnyét is, miszerint a szerző írása végén fontos dokumentumokat (II. Jakab nyilatkozata a lelkiismereti szabadságról, A hét püspök kérvénye, Vilmosnak címzett meghívólevél, Vilmos herceg 1688. szeptember 30-ai deklarációja, Jakab király 1688. szeptember 28-ai nyilatkozata és a Jogok nyilatkozata) csatolt művéhez.

Prall szerint Pinkham és Ashley törekvése értékelendő „lázas” volt Macaulay és Trevelyan nacionalizmusa ellen, és felhívták a figyelmet arra, hogy Anglia történelme csakis európai kontextusba ágyazva értelmezhető. Bár szükséges korrekciója volt ez a korábbi whig nézetnek mégis eltúlzottnak tekinthető e törekvés Prall szerint, mivel Jakab hírnevének helyrehozása érdekében túl messzire mentek.²²

John Carswell (*The Descent on England: A Study of the English Revolution of 1688 and its European background. London, 1969.*) könyvét Pinkham tézisének egy újabb verziójaként tekinti Prall, ám ahhoz viszonyítva kevésbé részletesnek tartja.²³

Igen szigorú tory nézetet képvisel Gerald Straka: *Anglican Reaction to the Revolution of 1688. (Madison, Wisconsin, 1962.)* című könyve, mellyel kihívást intézett a whig interpretáció felé. E mű szerzője rámutatott, hogy miként volt képes elfogadni az anglikán egyház a forradalmat anélkül, hogy drasztikusan módosította volna az angol monarchia isteni természetéről vallott nézeteit.²⁴

Prall könyvének elsőszavában ezeket a műveket ismerteti, ám a sort folytatni kell, hiszen azóta jelentős irodalma van a korszaknak. Prall kiemeli, hogy az 1688–1689-es forradalom „dicsősége” abban állt, hogy az egy toryk által végrehajtott whig forradalom volt.²⁵ Szerinte nem az a fontos, hogy mik voltak Vilmos ambíciói, hanem az, hogy Anglia

²⁰ Prall 1985, XII.

²¹ Prall 1985, XII.

²² Prall 1985, XIII.

²³ Prall 1985, XIV.

²⁴ Prall 1985, XIV.

²⁵ Prall 1985, XV.

miért volt hajlandó elfogadni személyét és az ő törekvéseit. Prall könyve (*The Bloodless Revolution. England, 1688. Madison, The University of Wisconsin Press, 1985.*) nyomán terjedt el az 1688-as események kapcsán a *vértelen* jelző használata, melynek fenntarthatóságát a későbbi kutatások megkérdőjelezték és kijelenthetjük, hogy az nem állja meg a helyét.²⁶ A négy részből álló mű 1. része vizsgálja a polgárháború örökségét, a restaurációs berendezkedést és a kizárási válságot. A 2. rész a vértelen forradalom eseménytörténetét taglalja, kezdve II. Jakab zsarnoki uralmával, és leírva a meghívást és Vilmos támadását, a 3. rész pedig az interregnum időszakát tekinti át, amikor a konvent parlament döntött a korona sorsáról és a trón betöltéséről. A 4. rész forrásközléseket tartalmaz, melyek részben megegyeznek az Ashley Maurice könyvében szereplő forrásokkal.

Borus György szerint a whig történetírók tévedése az volt, hogy a forradalmat rövid távú belpolitikai okokra vezették vissza, saját, nemzeti sikerükként könyvelték el, hosszú távú következményeit méltatták, ám figyelmen kívül hagyták az 1689–1714 közti időszak feszültségeit. Nem voltak hajlandók elismerni, hogy Vilmos beavatkozása nem egy kis hadsereggel és nem Anglia érdekében történt, hiszen elsősorban az Egyesült Tartományok érdekeit nézte és jelentős nemzetközi támogatottságot élvezett.²⁷ Borus szerint sokkal helyesebb lenne az 1688–1689-es eseményeket *angol-holland forradalomnak* nevezni, ahogy ő maga könyvének címében is így szerepelteti.²⁸

Borus szerint a forradalom okai csak akkor válnak teljesen érthetővé, ha az angol bel- és külpolitikát, valamint a nyugat-európai nemzetközi kapcsolatok változásait az 1660-as évektől nyomon követjük és a holland belpolitikai viszonyokat is megismerjük. Az angol-holland forradalom az európai történelem legkevésbé értett és leginkább félreértett eseményei közé tartozik Borus szerint, és mérlegre kell tenni, hogy mi az, ami a whig és a revizionista értelmezésből fenntartható, illetve mit kell korrigálni.²⁹

Tovább folytatva a historiográfiai áttekintést, említésre méltó az a tanulmány, mely a nők szerepét vizsgálja a „dicsőséges forradalom” eseményei során. (*Lois G. Schworer: Women and the Glorious Revolution. Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies, Vol. 18, No. 2 (Summer, 1986), 195–218.*) A tanulmány szerzője áttekinti a különböző társadalmi csoportokból származó nők szerepét a forradalomban, azt, hogy miért

²⁶ Lásd erről részletesen a II. 4. fejezetet!

²⁷ Borus 2007, 11.

²⁸ Borus 2007, 11.

²⁹ Borus 2007, 16–17.

léptek a nyilvános színtérre, milyen befolyást gyakoroltak az események alakulására és a forradalom milyen hatással volt rájuk. Bár nem volt szavazati joguk és nem lehettek parlamenti képviselők vagy viselhettek hivatalt, mégsem mondható az, hogy csak a királynők vettek részt a politikai eseményekben.³⁰ Az alsóbb osztályokból származó nők is részt vettek ugyanis tüntetéseken, írhattak értekezéseket politikai és vallási témákról és pénzzel támogathattak politikai ügyeket, de a kormányzat legmagasabb szintjén a politikai döntésekre csak a királyi családból származó két nő gyakorolhatott közvetlen befolyást.³¹ Bár élt a nézet, miszerint a nőknek nincs helye a nyilvános életben, a nyomtatványok arról tanúskodnak, hogy a nők jelen voltak és üdvözölték Vilmost, amikor partra szállt Angliában és akkor is, amikor seregével Londonba érkezett.³² A nők nyomdászként is szerepet játszottak a forradalom menetében, bár természetesen kisebbségben voltak (kb. 4 %-a nő a nyomdászoknak és könyvárusoknak ekkor).³³ A szerző kitér a két hercegnőre, Máriára és Annára is, mint akik különleges helyet foglaltak el az angol politikai életben, hiszen közvetlen trónörökösnek számítottak Jakab Edward megszületéséig. Fontos volt, hogy miként állnak hozzá Jakab fiának legitimitásához, ha elfogadják ugyanis őt legitimnek, akkor az ő elsőségük elveszik. Egy korabeli életrajzíró szerint Anna volt a fő hangadó, aki Mária királyné várandósságának valódiságát kétségbe vonta és a csecsemőt hamisnak gondolta. Anna levelet írt erről Máriának és e véleményét pletykaként is terjesztette, mint ami egyetlen fegyvere volt arra, hogy hiteltelenné tegye apját és féltestvérét. Taktikája sikeresnek bizonyult, így mások is terjesztették ezt a hírt, és a hitelesség körüli gyanú segítette Jakab alattvalóit az uralkodó ellen fordítani.³⁴ A másik nagy kérdés Mária szerepe volt a forradalmi rendezésben. A gondolat, hogy ő legyen királynő, Vilmos pedig a kísérője, megrémítette Vilmost és barátait, ezért a herceg tudtára adta a konvent parlamentnek, hogy nem vállal így szerepet az angliai események rendezésében.³⁵ Máriának nagyobb szerepet sikerült elérnie, mint ami kísérőként megillette volna, alattvalói szerették és tisztelték, így korai halála mély gyászt váltott ki körükben.³⁶

A Jonathan I. Israel által szerkesztett kötet (*The Anglo-Dutch Moment. Essays on the Glorious Revolution. Cambridge, Cambridge University Press, 1991.*) első részében található tanulmányok magát a forradalmat vizsgálják, a második részben pedig annak háttéréről és

³⁰ Schwoerer 1986, 196.

³¹ Schwoerer 1986, 196.

³² Schwoerer 1986, 198, 201–202.

³³ Schwoerer 1986, 202.

³⁴ Schwoerer 1986, 211–212.

³⁵ Schwoerer 1986, 212.

³⁶ Schwoerer 1986, 217.

következményeiről szóló írások kaptak helyet. E kötetben olvashatjuk John Morrill tanulmányát, aki az *ésszerű* jelzöt illesztette a forradalom elé. Israel vizsgálja a hollandok szerepét az eseményekben, Cowan a Skóciában történő változásokat, Hayton az írországi történéseket ismerteti, Johnson az amerikai gyarmatokon tapasztalt változásokról ír, melyek a „dicsőséges forradalom” során zajlottak. A második részben Wouter Troost a franciaellenes koalíció formálódásáról ír, Israel és Geoffrey Parker a *Gondviselésről és a protestáns szélről* szóló tanulmányában az 1588-as spanyol és az 1688-as holland armadáról olvashatunk, de Anglia gazdasági felemelkedéséről is helyet kapott egy tanulmány e kötetben. A teljesség igénye nélkül ismertetett tanulmányok és maga a kötet abba az ívbe illeszthető, ami tágabb kontextusban vizsgálja a „dicsőséges forradalom” eseményeit és kiemeli abban a hollandok szerepét.

A James Rees Jones által szerkesztett tanulmánykötet (*Liberty Secured? Britain before and after 1688. Stanford, Stanford University Press, 1992.*) a forradalom előtti és utáni időben vizsgálja az alkotmány, a vallási türelem és a vallásszabadság, a nyomtatás szabadsága és a közvélemény, valamint a szabadságjogok alakulását. A 9 tanulmány előtt elhelyezett bevezetőben a kötet szerkesztője leírja, hogy a történetek 19. századi elemzői a forradalmat központi fontosságúnak gondolták nemcsak Britannia, de az egész civilizált világ történelmében, és Thomas Babington Macaulay ebből vezetett le minden későbbi változást.³⁷ A whig történészek kiterjesztették ezt a nézetet és egy angolközpontú nézetet alkottak a modern világtörténelemlről, amiben a forradalom az első szükséges lépésként jelent meg Britannia mint világhatalmi tényező felemelkedésében.³⁸ A forradalom célja nem az alkotmány megváltoztatása vagy a kormányzati rendszer átalakítása volt, hanem annak helyreállítása, valamint a múltból örökölt jogok és szabadságok megvédése, amit Jakab felforgatott vagy veszélyeztetett.³⁹ A kötetben olvashatjuk John Miller, Howard Nenner, Gordon J. Sochet, R. K. Webb, Lois G. Schwoerer, G. C. Gibbs, Henry Horwitz és Kathleen Wilson valamint a szerkesztő egy-egy tanulmányát. Schwoerer tanulmánya (*Liberty of the Press and Public Opinion: 1660–1695*) a sajtószabadságról és közvéleményről az 1660–1695 közti időszakban vizsgálja témáját, és rögzíti, hogy az 1688–1689-es forradalom nem volt vízváltó esemény a sajtószabadság történetében, és a Bill of Rights sem tartalmazott a nyomtatásra vonatkozó semmiféle utalást. A szerző kiemeli, hogy a sajtószabadság nem szerepelt az angolok ősi jogai és szabadságai között, és a forradalom során a vezetők

³⁷ Jones 1992, 1.

³⁸ Jones 1992, 1.

³⁹ Jones 1992, 3.

megszegték a sajtóra vonatkozó korábbi korlátozásokat.⁴⁰ Csak 1695-ben szűnt meg a 175 éven keresztül létező rendszer, királyi kiváltság volt ugyanis régtől fogva a sajtó ellenőrzésének joga, és VIII. Henrik volt az első angol király, aki korlátozásokat vezetett be a nyomtatásban, megtiltva a hatalmát felforgató írások közzétételét, pénzbírságot, bebörtönzést vagy halált szabva ki e szabály megszegőire.⁴¹ Az 1662-es törvény (*Licensing Act*) bevezette a publikálás előtti cenzúrát, hogy megakadályozza az engedély nélküli könyvkiadást és a visszaéléseket. Különböző hivataloknak adták a megjelenés előtt álló írásokat témájuk szerint, melyekre különböző státuszt jelző szavak kerültek. Az írásbeli engedély alapján publikált műre „*Licensed*”, a szóbeli jóváhagyást követően megjelenő munkára a „*With Allowance*”, a hivatalos parancsra nyomtatott írásra pedig a „*Published by Authority*” kifejezés került.⁴² 1679-ben a fenti engedélyezési törvény érvényét veszítette, majd II. Jakab 1685-ben felújította azt, és Vilmos és Mária az 1692-es megújítás után 1695-ben hagyták, hogy hatályát veszítse.⁴³ Ekkorra már nem működött a publikálás előtti cenzúra, így egy sokkal szabadabb sajtó jött létre, mint amilyen valaha létezett, de a nyomdák harca, hogy függetlenedjenek a kormányzattól, különböző formákban továbbra is folytatódott.⁴⁴

A Lois G. Schwoerer által szerkesztett kötet (*The Revolution of 1688–1689. Changing Perspectives. Cambridge, Cambridge University Press, 1992.*) 16 tanulmányt tartalmaz. E tanulmányok sorra veszik a II. Jakab távozása utáni trónbetöltési dilemmát, Vilmos és Mária koronázását, Vilmos Herkulesként történő ábrázolásának jelentését, az invázió külpolitikai aspektusát és következményeit, de szó van e könyvben a melegítőedény – ti. a pletyka szerint ebben csempészték be a csecsemőt a királynőhöz – sztorijáról is. Schwoerernek az új uralkodók koronázásáról (*The coronation of William and Mary, April 11, 1689*)⁴⁵ szóló tanulmányából sok érdekességet tudunk meg, köztük azt is, hogy már a koronázási ceremónia előtt viselte a palástot és a koronát Vilmos, jelezve, hogy már a szertartás előtt királyi hatalmat gyakorolt, bár volt, akinek ez nem tetszett.⁴⁶ A február 13-ai ünnepélyen – amikor felajánlották Vilmosnak és Máriának a koronát – három püspök és kb. 35-41 világi lord volt jelen (a lehetséges 153 lord közül), a koronázáson pedig 10 püspök és legalább 81 világi lord vett részt.⁴⁷ A ceremónia megszervezését Henry Comptonra, London püspökére bízták,

⁴⁰ Schwoerer 1992a, 199.

⁴¹ Schwoerer 1992a, 200.

⁴² Schwoerer 1992a, 202.

⁴³ Schwoerer 1992a, 204.

⁴⁴ Schwoerer 1992a, 230.

⁴⁵ A továbbiakban lásd: Schwoerer 1992c.

⁴⁶ Schwoerer 1992c, 111.

⁴⁷ Schwoerer 1992c, 113.

miután William Sancroft, a canterbury-i érsek megtagadta annak lebonyolítását.⁴⁸ A koronázási szertartás protestáns jellege több dologban megnyilvánult, így abban, hogy a Biblia fontos szerepet kapott és az eskütétel után, melyet a Bibliára tett kézzel tettek a leendő uralkodók, meg is csókolták azt, jelezve Isten szava iránti személyes elköteleződésüket. A másik jele az erős protestáns jellegnek az volt, hogy Gilbert Burnet, az újonnan megválasztott salisbury-i püspök mondta a koronázási szertartáson a prédikációt.⁴⁹

W. A. Speck tanulmánya (*William – and Mary?*) Mária szerepét vizsgálja az új kéturalkodós monarchiában, melyben egyértelműen Vilmos kapta csak meg a végrehajtó hatalom gyakorlásának jogát.⁵⁰ Ebben az írásban szó van arról is, hogy Mária és apja kapcsolata igencsak ambivalens volt, hiszen a hercegnő bár hasznát vette annak, hogy Jakab rosszul kormányzott, mégis bűnösnek érezte magát a forradalomban játszott szerepe miatt.⁵¹ Mária döntő szerepet játszott a forradalom dicsőségesként való „ábrázolásában”, és bár másodhegedűs volt férje mellett a napi kormányzatban, a forradalmi rendezés után a támogatás megtartásában döntő szerepe volt, így jogos Sellars és Yeatman elnevezése a duális monarchiára, akik *Williamanmarynek* hívták azt.⁵²

Vilmos és Mária világa címmel (Dale Hoak, Mordechai Feingold (eds): *The World of William and Mary. Anglo-Dutch Perspectives on the Revolution*. Stanford, Stanford University Press, 1996.) jelent meg 1996-ban egy tanulmánykötet, mely több aspektusból vizsgálja a „dicsőséges forradalom” körülményeit. A Dale Hoak által írt bevezető tanulmányban *angol-holland* forradalomként találkozunk a „dicsőséges forradalom” megnevezésével és a szerző kiemeli, hogy ha valamiről szólt ez a forradalom, akkor az a vallás volt, különösen pedig II. Jakab katolicizmusa.⁵³ Vilmost nem egy kalandornak vagy trónbitorlónak hívták, hanem egy protestáns megmentőnek, akit Európában a protestáns ügy bajnokának ismertek és mint a Stuart-ház egyetlen protestáns képviselője, őt tartották képesnek arra, hogy megvédi a törvényeket, a szabadságokat, és a protestáns nép vallását a katolikus király felforgató törekvéseitől.⁵⁴ A parlament legradikálisabb újító cselekedete az volt, hogy protestáns vonalon rögzítette a trón öröklését, és megtiltotta a királyi család tagjainak, hogy katolikussal házasodjanak, ezáltal pedig 57 öröklési joggal bíró férfit zártak ki

⁴⁸ Schwoerer 1992c, 113–114.

⁴⁹ Schwoerer 1992c, 114–115.

⁵⁰ Speck 1992, 133.

⁵¹ Speck 1992, 136.

⁵² Speck 1992, 146.

⁵³ Hoak 1996, 6.

⁵⁴ Hoak 1996, 6.

a korona örökléséből.⁵⁵ A szerző cáfolja, hogy a forradalom létrehozta volna a parlamenti szuverenitást, vagy a korlátozott, szerződéses monarchiát, ahogy néhány történész értelmezte az eseményeket, mivel a szuverenitás továbbra is a *király a parlamentben* együttesét illette.⁵⁶

Szintén e kötet bevezető tanulmányában olvashatunk arról, hogy az 1690-es évek katonai és pénzügyi újjászervezése nélkül nem létezett volna Brit Birodalom, és tulajdonképpen az állandóan fegyverben tartott, bürokratikus, birodalmi királyság, az adószedő *Brit Leviathan*, Vilmos angliai hódításának következményeként alakult ki.⁵⁷ XIV. Lajos expanziós törekvéseinek köszönhetően, Anglia holland királya kénytelen volt felvenni a franciaellenes ügy bajnokának szerepét az európai háborús helyzetben. Elképzelhetetlen lett volna ez a szerep II. Jakab személyével, nemcsak mert hiányzott belőle a harcias tehetség (*martial skills*), hanem mert a franciákkal és Franciaország vallásával szimpatizált.⁵⁸ Fel kellene ismerni, javasolja Hoak, hogy két forradalom volt, vagy legalábbis két szakasza volt a forradalomnak, egy holland és egy angol. Az elsőhöz tartozott Vilmos támadása és London fegyverrel való elfoglalása. Ez a katonai beavatkozás azzal zárult, hogy Vilmos elrendelte Jakab királynak a Whitehallból való eltávolítását 1688. december 17–18-án éjjel és holland katonák Rochesterbe kísérték az uralkodót, majd megengedte neki, hogy Franciaországba „szökjön” december 23-án. Az angol szakasz ezután kezdődött, mely a holland puccsra adott válasz volt.⁵⁹ Hoak szerint a legtöbb történész nem fedi fel az 1688-as katonai manőver nagyságát és fontosságát, nem említik meg ugyanis, hogy mekkora politikai hatást gyakorolt a holland katonai jelenlét Londonban 1689-ben és 1690-ben. Angol szemmel nézve a nagy eseményt eltorzítják és azt mondják, hogy a tengerparti hollandok meghódították Dél-Angliát, de fontos tudni, hogy ez volt a legnagyobb katonai manőver a Római Birodalom bukása óta.⁶⁰ Vilmos 463 hajóval és 40 ezer emberrel kelt át Angliába.⁶¹ A flottája 49 nagy hadihajót is tartalmazott, egyenként kb. 45 ágyúval és 5000 lóval, melyek közül 1000 elpusztult az első, sikertelen átkeléskor, így pótolni kellett őket. A holland armada komplett propagandagépezetet vitt magával, mobil nyomdát, nyomdászokat és másolatkészítőket is. Amikor világossá vált 1688. október közepén a gingatikus vállalkozás minden részlete, nem volt kétség Vilmos szándéka felől. A hollandok azt mondták az angol nagykövetnek Hágában,

⁵⁵ Hoak 1996, 6–7.

⁵⁶ Hoak 1996, 8.

⁵⁷ Hoak 1996, 13.

⁵⁸ Hoak 1996, 13.

⁵⁹ Hoak 1996, 16.

⁶⁰ Hoak 1996, 16.

⁶¹ Lásd erről még a 199. l.-et!

hogy a cél Anglia teljes meghódítása.⁶² Seregének mérete és felvonulásának módja tisztán megmutatatta, hogy Vilmos három célt kívánt elérni: Jakab seregének semlegesítését, London körbevonását és a király ellehetetlenítését.⁶³ Jakab nem akart lemondani, a döntő esemény Vilmos érkezése után a király váratlan döntése volt, miszerint december 11-én hajnalban elhagyta Angliát. A titkos távozási kísérlet megbukott, de Vilmosnak egészen idáig nem volt terve arra vonatkozóan, hogy a királyt letaszítsa, legalábbis nincs erre bizonyíték. A trónbitorló szerepe nem illett rá, nem volt érdeke az angol politikába való beavatkozás, és szavát adta Máriának, hogy apjának nem esik bántódása.⁶⁴

Vilmos novemberi expedíciójának fő célja az volt, hogy megfélemlítse Jakabot, erődemonstrációval meggyőzze arról, hogy az angol haderő és flotta csatlakozzon a franciaellenes táborhoz.⁶⁵ Vilmos tárgyalni szeretett volna Jakabbal a brit elköteleződés feltételeiről, ám Jakab távozása bármiféle tárgyalás elutasítását jelezte, szabad utat hagyva Vilmosnak a trónhoz.⁶⁶ Nem lehet tudni pontosan, hogy Vilmos mikor döntötte el Jakab koronájának megszerzését, ám ha igaza van Beddardnak, akkor 20-án, rögtön azután, hogy a herceg hírt kapott Jakab távozásáról. Jakab november 27-én maga mondta, hogy szerinte Vilmos a koronáért jött Angliába. Az, hogy milyen rendkívüli veszélynek tette ki magát a Csatornán való átkeléssel, mutatja Vilmos eltökéltségének mértékét. Ez az eltökéltség az 1680-as évek elején tisztán érlelődött és az a meggyőződés táplálta, hogy őt választotta ki a Gondviselés a francia terjeszkedés megállítására, amit egy európai koalíció létrehozása és vezetése által tudna megtenni.⁶⁷ Anglia meghódítása az egyik, mégpedig kulcsfontosságú része volt a politikai-katonai stratégiának.⁶⁸ Vilmos dinasztikus érdekei elválaszthatatlanul összefonódtak azzal a nagy tervvel, hogy Angliát be kell vonni a franciaellenes koalícióba, és már Máriával való házassága is ennek része volt 1677-ben, hiszen ez előzmözdította az angol korona öröklésének esélyét.⁶⁹

A szerző azzal zárja írását, hogy az angol-holland forradalom nem egy parlamenti forradalom volt, hanem egy dinasztikus puccs a protestáns Stuartok érdekében egy holland herceg által, ami összhangban volt a holland kereskedelmi érdekekkel.⁷⁰ Angliában a forradalom győzött és a polgárháborút elkerülték, mivel a toryk emlékeztek az 1640-es évek

⁶² Hoak 1996, 17.

⁶³ Hoak 1996, 18.

⁶⁴ Hoak 1996, 19.

⁶⁵ Hoak 1996, 19-20.

⁶⁶ Hoak 1996, 20.

⁶⁷ Hoak 1996, 20.

⁶⁸ Hoak 1996, 20-21.

⁶⁹ Hoak 1996, 23.

⁷⁰ Hoak 1996, 26.

erőszakoskodásaira, amikor megtagadták királyuk védelmét. Két, egymástól független esemény indította el a forradalmat 1688-ban: a wales-i herceg júniusi születése és XIV. Lajos akciója szeptemberben, amikor holland hajókat foglalt le. Az első cselekvésre készítette Vilmost, a második meggyőzte a holland tartományi gyűlést, hogy elfogadja Vilmos angliai inváziós tervét. Vilmos expedícióját főként hollandiai kereskedő oligarchák finanszírozták, akiknek érdekük volt, hogy a tengereken való fölényüket megőrizzék. Vilmos stratégiáját az államérdek, a protestáns Németalföld biztonsága motiválta. Ahhoz, hogy az Egyesült Tartományokat biztosítsák a francia agresszió ellen, szükséges volt, hogy Anglia a hadseregét és flottáját a hollandok rendelkezésére bocsássa. Ez volt az, amit Vilmos és néhány angol parlamentpárti el akart érni II. Károlynál. 1677-ben Stuart Máriát Hollandba küldték, hogy előzmozdítsa ezt az ügyet és 1689-ben királynőként tért vissza Angliába, mint aki megvalósította azt. Vilmos rendkívüli trónrakerülése bevonta Angliát a kilencéves háborúba, ami az angol nemzetet a világszíntérre dobta. Ez volt az angol-holland forradalom eredménye.⁷¹

Steve Pincus 2009-ben megjelent monográfiája (*1688 The first modern Revolution. New Haven, London, Yale University Press, 2009.*) talán az egyik legújabb szakirodalom a „dicsőséges forradalomról”, mely alaposan körüljárja nemcsak a forradalom fogalmát, de II. Jakab monarchiájának katolikus jellegét is. Pincus nem az eseménytörténetre fókuszál, hanem annak hátterére és körülményeire, az államberendezkedés ismertetésére és II. Jakab intézkedéseire. A forradalom modernsége a szerző szerint abban áll, hogy ez volt az első forradalom, ami évekig, nemcsak hónapokig tartott, és nemcsak az okai vezethetők vissza hosszú időre, hanem következményei is hosszú távon hatottak. A történetek modernsége abban is áll, hogy átalakította az angol államot és társadalmat, illetve igen népszerű, erőszakos és megosztó volt. Mindezen jelzők azért használhatók az 1688-as eseményekkel kapcsolatban, mivel II. Jakab nem védelmezte meg a hagyományos társadalmat, hanem egy radikális újító volt. Ez az újító szándék nemcsak a katolizálásban, de a centralizációban és a bürokrácia megerősítésében is megnyilvánult.⁷² Újdonság a többi szakirodalomhoz képest e műben, hogy a szerző kiemeli: az 1688–1689-es forradalom nem a katolikusok és a protestánsok közötti harc volt, nem az utolsó harcok egyike volt a protestáns és a katolikus reformáció küzdelmének történetében, hiszen a kilencéves háborúban Anglia formális szövetségese volt a katolikus Spanyolországnak és a Német-római Birodalomnak.⁷³

⁷¹ Hoak 1996, 26.

⁷² Pincus 2009, 475–477.

⁷³ Pincus 2009, 479.

II. 2. A késő Stuart-kor politikai háttéréről szóló munkák historiográfiája

A Stuart-kor késői szakaszának politikai háttéréről szóló kötetek ismertetése is elkerülhetetlen, mivel a „dicsőséges forradalom” okainak feltárásához a politikai körülmények ismerete is szükséges. Tim Harris műve (*Politics under the Later Stuarts. Party Conflict in a Divided Society 1660–1715. London and New York, Longman, 1993.*) a restaurációtól kezdve vizsgálja az eseményeket, a pártok kialakulására és a háttérben feszülő konfliktusokra helyezve a hangsúlyt. A szerző kitér a kizárási válságra, vizsgálva természetesen a tory és a whig nézőpont szembenállását, illetve a jakobitizmus jelenségéről is olvashatunk a kötetben. Harris leszögezi, hogy bár az 1660–1670-es évektől jelen volt az udvar és a vidék szembenállása és a politikai nézetek polarizálódtak, 1679 előtt nem beszélhetünk arról, hogy léteztek volna politikai pártok, a whig és a tory kifejezés pedig csak a kizárási válság után terjedt el.

Szintén a Stuart-kor késői időszakának politikájáról és politikai elképzeléseiről szól a Howard Nenner által szerkesztett kötet (*Politics and Political Imagination in Later Stuart Britain. Ed. Howard Nenner, Rochester, University of Rochester Press, 1997.*), mely 10 tanulmányt tartalmaz. E kötetből Melinda Zook és Tim Harris munkáit emelném ki, melyek a „dicsőséges forradalommal” kapcsolatosak. Zook írásában (*Violence, Martyrdom, and Radical Politics: Rethinking the Glorious Revolution*) tisztázza, hogy 1685 előtt minden whig kizáráspárti volt, de nem minden whig volt radikális.⁷⁴ A szerző cáfolja, hogy a forradalom dicsőséges és vértelen lett volna és sokkal véresebbnek és erőszakosabbnak nevezi, mint amit az ésszerű jelző megengedne.⁷⁵ Harris munkája (*Reluctant Revolutionaries? The Scots and the Revolution of 1688–89*) a skótoknak a forradalomban játszott szerepét vizsgálja. A tanulmány célja a több királyság felől megközelíteni az 1688–1689-es forradalmat, különösen pedig Skócia oldaláról, ennek megfelelően kitér a szerző arra, hogy mekkora örömmel fogadták az alattvalók Jakab hatalomra kerülését Angliában és Skóciában, illetve miként reagáltak a király katolikusokat előtérbe helyező intézkedéseire országaiban. Bár a címben a *vonakodó* jelző szerepel, a szerző szerint nem feltétlenül állja meg a helyét a skótokra összefoglalóan vonatkoztatva ez még akkor sem, ha valóban passzívak maradtak néhányan.⁷⁶

⁷⁴ Zook 1997, 75.

⁷⁵ Zook 1997, 76.

⁷⁶ Harris 1997, 108.

Zook (*Radical Whigs and Conspirational Politics in Late Stuart England. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 1999.*) a kizárási válság átgondolásával kezdi kötetét, majd a radikális whig nézetek képviselőit fókuszba állítva tekinti át az alkotmányos vitát, a rozsházi összeesküvést, és a whigeknek a forradalomra adott válaszát. A kötetben olvashatunk a radikális whigek köréről, a korszak londoni politikai kultúrájáról, de van egy névjegyzék Zöld Szalag Klub (*Green Ribbon Club*) tagjairól is, akik az 1678–1681 közti időszakban voltak igazán aktívak, a yorki herceg elleni „kampányban”.⁷⁷

Edward Vallance-nek a „dicsőséges forradalomról” szóló művének alcíme: Britannia harca a szabadságért. (*The Glorious Revolution. 1688: Britain's Fight for Liberty. London, Little, 2006. [Abacus, 2007.]*) E munka a pápista összeesküvéstől tekinti át az eseményeket Vilmos haláláig. A fejezetcímek és a könyv stílusa azt sugallják, hogy laikus olvasóknak szánta művét a szerző (pl. A protestáns herceg és a pápista herceg, Pánik és menekülés stb.), mégis tudományos igényvel írt műről van szó, hiszen lábjegyzetekkel alátámaszott információkat olvashatunk benne.

Szintén a Stuart-kor késői időszakának politikatörténetéről szól Gary S. De Krey műve (*Restoration and Revolution in Britain. A Political History of the Era of Charles II and the Glorious Revolution. New York, Palgrave Macmillan, 2007.*). A jegyzetekkel ellátott munkát a szerző diákoknak és nem a korszak szakértőinek vagy tanárainak szánta, így stílusa könnyed, nyelvezete gördülékeny. A szerző kitér a polgárháború előzményeire is, hangsúlyozza, hogy Anglia gyengesége alulfinanszírozottságára, a protestánsok közötti megosztottságra és az állandó katonaság hiányára vezethető vissza.⁷⁸ A „dicsőséges forradalmat” tárgyaló fejezetben Krey feltárja, hogy Vilmos valódi szándéka Anglia megtámadásával nem egy szabad parlament összehívásának biztosítása lehetett, ahogy azt deklarációjában hangsúlyozta, hanem sokkal inkább tartott az európai hatalmi egyensúly felbillenésétől, amit így kívánt megakadályozni.⁷⁹ Az olvasmányos, jól követhető kötet kiváló szintézise a korszak eseménytörténetének, mely ismerteti a politikai és vallási viszonyokat is.

II. 3. Az életrajzi munkák és a népszerűsítő irodalom historiográfiája

Egy újságíró házaspár által írt életrajzi kötet (*Henri and Barbara van der Zee: William and Mary. London, Macmillan, 1973.*) nemcsak Vilmos és Mária személyiségét ismerteti meg

⁷⁷ Zook 1999, 7.

⁷⁸ Krey 2007, 3.

⁷⁹ Krey 2007, 252.

az olvasóval, hanem magánéletükbe is bepillantást enged, s természetesen történelmi kontextusba helyezve ír a királyról és a királynőről. Vilmos életét születésétől haláláig ismerteti, és a kötetben a korszak illetve a család kiemelkedő személyiségeinek portréi is helyet kaptak. A szöveg gördülékeny stílusa és könnyen követhetősége olvasmányos élményt jelent a korszak iránt érdeklődő olvasónak.

John Miller könyve Vilmos és Mária életéről (*The life and times of William and Mary, with an introduction for a popular audience by Antonia Fraser. London, 1974.*) szintén kellemes olvasmány lehet mindazok számára, akik a főszereplők személyiségén keresztül kívánják megérteni a történeteket. E mű is Vilmos születésétől haláláig dolgozza fel az eseményeket, nem mellőzve Vilmos és Mária személyiségének, valamint kapcsolatuknak ismertetését. E munka kifejezetten laikusok számára íródhatott, hiszen lábjegyzetek nem találhatók benne, hitelességét mégis a szerző neve szavatolja.

A népszerűsítő jellegnél vagy legalábbis a könnyebb stílusú műveknél maradva, de már az eseménytörténethez kapcsolódva szintén találhatunk szakirodalmat, melyekről említést kell tenni. John Miller egyetemistáknak szánt könyve (*The Glorious Revolution. London and New York, Longman, 1983.*) röviden, jól követhetően és könnyen érthető formában foglalja össze a forradalomról szóló tudnivalókat. Minden fejezetben jelöli, hogy a függelékben szereplő mely dokumentumot javasolja a feldolgozás során elolvasásra, megkönnyítve így az oktató munkáját is.

A korábban említett újságíró házaspár egy rövidebb terjedelmű írásában is értekezett az 1688-ban történetekről, *Forradalom a családban* című kötetüket (*Henri and Barbara van der Zee: 1688. Revolution in the Family. London, Penguin Books, 1988.*) szintén laikusoknak szánták (e tényt ők maguk is rögzítik a kötet 14. oldalán).

Mary Howarth műve (*A Plain Man's Guide to The Glorious Revolution 1688. London, Regency Press, 1988.*) szintén egy kis kézikönyv lehet, mely rövid terjedelmű fejezeteiben, képekkel illusztrálva foglalja össze a forradalom történetét.

K. Merle Chacksfield írása (*Glorious Revolution 1688. Wincanton, Wincanton Press, 1988.*) tárgyilagos stílusban, sok illusztrációval kiegészítve ismerteti a történeteket Vilmos angliai partraszállásától, s különösen a katonai konfliktusok ismertetésére helyezi a hangsúlyt.

Bryan Bevan tollából (*King William III Prince of Orange, the first European. London, The Rubicon Press, 1997.*) egy igen részletes ismertetést kapunk Vilmos életéről. A művet a forradalom osztja két részre, vagyis az 1. rész Vilmos származását, nevelkedését, oktatását,

barátaikat, házasságát ismerteti illetve a forradalom előszelét, a 2. rész pedig Anglia megtámadásától, Vilmos királlyá válásán keresztül a csatáit, Mária elvesztése feletti gyászát, romló egészségi állapotát és az e körülmények közti uralkodását mutatja be.

John Van der Kiste életrajzi írása (*Heroes of the Glorious Revolution. William and Mary. United Kingdom, Sutton Publishing Ltd., 2003. [The History Press, 2008.]*) a forradalom hőseinek nevezi Vilmost és Máriát. A népszerűsítő kötet nem szokványos, sőt talán különösnek is nevezhető fejezetcímekkel bír (pl. Piccinion, Mary Clorin, Ez nem kis teher stb.), s szintén Vilmos és Mária születésétől kezdve kíséri végig hőseinek életútját, a történelemben játszott szerepüket. A Piccinion jelentését feltárva a szerző kifejti, hogy ez volt Vilmosnak az édesanyja által adott beceneve, mivel Vilmos gyenge, kicsinyke gyermek volt.⁸⁰

Érdekes, hogy egy általános ismeretterjesztő jellegű munkában (*Events that changed Great Britain from 1066 to 1714. Eds.: Frank W. Thackeray, John E. Findling, Westport, Greenwood Press, 2004.*), mely valójában a történelem iránt érdeklődő laikusoknak szól (lábjegyzet nincs benne és stílusa is szinte hétköznapi) találtam egy képes ábrázolást Orániai Vilmosról, amellyel sehol másutt nem találkoztam. A kongresszusi könyvtár gyűjteményéből származó, ikonológiai jelképeket is tartalmazó kép vizsgálata, értelmezése és a kép jelentésének megfejtése véleményem szerint mindenképpen további vizsgálatokat érdemelne. További értéke e műnek, hogy bár nincsenek benne lábjegyzetek, igen alapos ismertetést ad a „dicsőséges forradalomról” és ebben a munkában olvasható annak kifejtése is, hogy a Bill of Rights miért határozta meg az öröklési rendet az adott módon, vagyis hogy miért kaptak helyet külön a trónöröklési sorban Mária és Vilmos közös leendő gyermekei illetve külön Vilmos utódai.⁸¹ (Tudniillik ha Mária előbb meghal és Vilmos újrَاهázasodik, az új házasságból származó utódok is jogot nyernek a trónra Vilmos által.)

Patrick Dillon írása (*The Last Revolution. 1688 and the Creation of the Modern World. London, Pimlico, 2006.*) tudományos módszerekkel, mégis szinte regényesen írja le a forradalom körülményeit és történetét, a kötet szerkezete igen részletes, fejezetcímei nem átlagosak (pl. Lázadók és árulók; A nép kedvence; Úgy néz ki, mint egy forradalom; Egy idegen ellenség a királyságban; Egyenlő szabadságot mindenkinek stb.). A szerző arra a következtetésre jut, hogy a forradalom egy új nemzetet hozott létre, és bár évszázadokig uralta Anglia a kisebb szomszédait a Brit-szigeteken, a forradalom után ez az uralom egy új entitás,

⁸⁰ Kiste 2003, 4.

⁸¹ Thackeray–Findling 2004, 170.

Britannia létrejöttét eredményezte.⁸²

Tim Harris könyve a brit monarchia kríziséről (*Revolution. The Great Crisis of the British Monarchy, 1685–1720. London, Penguin Books, 2006.*) nem a szokványos időintervallumban vizsgálja a forradalom körülményeit. Két részre osztva tárgyalja az eseményeket, melyek határpontja 1688. A lábjegyzetekkel ellátott munkát a Guardian elbűvölő beszámolónak nevezte, a BBC History Magazine pedig a hónap könyvének választotta. A részletes ismertetés rendkívül olvasmányos, gördülékeny stílusú, jól követhetően mutatja be a történeteket, és kiemeli, hogy az 1720-as évek világa egészen más volt az 1680-as évekhez viszonyítva.⁸³ Az átalakulás nem tulajdonítható teljes egészében a forradalomnak, hiszen az 1690-es években és a 18. század elején végbement fejlődés is jelentős szerepet játszott a politikai és vallási újrendezésben, mégsem szabad az 1688–1689-es események fontosságát alábecsülnünk. A „dicsőséges forradalom” egy dinasztikus krízis volt valójában, ami külön angol, skót, ír és brit forradalmat generált.⁸⁴

II. 4. A konvent parlament szerepéről írt munkák historiográfiája – a trón betöltésének kérdése

Indokoltnak tartom külön alfejezetben vizsgálni a Jakab távozása után előállt különös helyzetet, melynek megoldásában fontos szerepet játszott a konvent parlament. Mivel a dolgozat a forradalom által előidézett legitimációs válságot vizsgálja, ki kell térni arra is, hogy milyen viták zajlottak a trón betöltése kapcsán és az új uralkodók trónhoz való útját miként „egyengették” a konvent tagjai.

II. Jakab távozásának körülményeiről, a kormányzat helyzetéről és a trón állapotának vizsgálatáról számos tanulmányban esett szó, így a jakobiták helyzetéről szóló írásban (*George L. Cherry: The Legal and Philosophical Position of the Jacobites, 1688–1689. The Journal of Modern History, Vol. 22, No. 4 (Dec., 1950), 309–321.*), a konvent parlament szerepéről írt tanulmányban (*George L. Cherry: The Role of the Convention Parliament (1688–89) in Parliamentary Supremacy. Journal of the History of Ideas, Vol. 17, No. 3 (Jun., 1956), 390–406.*), a lemondásnak és a szerződésnek a „dicsőséges forradalomban” játszott szerepének vizsgálatában (*Thomas P. Slaughter: 'Abdicate' and 'Contract' in the Glorious Revolution. The Historical Journal, Vol. 24, No. 2 (Jun., 1981), 323–337.*), valamint a

⁸² Dillon 2006, 371.

⁸³ Harris 2006, 514.

⁸⁴ Harris 2006, 516.

szerződés és az elhagyás jelentésének újragondolásában is (*John Miller: The Glorious Revolution: 'Contract' and 'Abdication' Reconsidered. The Historical Journal, Vol. 25, No. 3 (Sep., 1982), 541–555*).

Cherry jakobitákról szóló írásában⁸⁵ olvashatunk a király nélküli időszak interregnumként való értelmezéséről, melynek időszakát 1688. december 23-tól 1689. február 13-ig terjedő időszakra teszi a szerző, azzal indokolva ezt, hogy ekkor technikailag nem volt királya Angliának. A jakobitizmus (*jacobitism*) komoly és erőteljes politikai tényezőként létezett egészen 1746-ig, és a trónváltás után a Stuart-korban még kb. 50 jakobita tagja volt a parlamentnek.⁸⁶ Az interregnum idején fontos kérdés volt, hogy király hiányában (távollétében) miként lehet megoldani a Jakab menekülésével keletkezett alkotmányos krízist. A jakobiták szerint a konventnek nem volt törvényes hatalma ezt rendezni azzal, hogy megszakítsa az öröklés menetét.⁸⁷ A támadás után számos kérdés fogalmazódott meg egy parlament összehívását illetően, és a király egyetértett annak összehívásában. A királyság helyzete egyre rosszabb lett Jakab szökési kísérletével és visszatérésével, így további megfontolások váltak szükségessé. Néhány lord sürgette Jakabot, hogy tárgyaljon Vilmostal, azt akarták, hogy állapodjanak meg bizonyos feltételekben a herceggel törvényeik és Anglia vallásának megőrzéséről. Sikerült elérni egy parlament összehívásáról az egyetértést, de mielőtt a tárgyalás befejeződött volna, Jakab Franciaországba menekült, így új módszerek lettek szükségesek a politikai válság megoldásához. Az uralkodó távozásával megkezdődött az angol kormányzat stabilizálási kísérletének második szakasza. Ebben a szakaszban a kormányzat király nélkül működött, és annak veszélye volt a levegőben, hogy a kormányzati egyensúly felborul.⁸⁸ Vilmos megkért egy, a II. Károly parlamentjében szolgáló személyekből álló ideiglenes küldöttséget, hogy javasoljanak módot arra, miként szerezhet érvényt a deklarációjában foglaltaknak. A találkozón a küldöttség felkérte a herceget a kormányzat vitelére és egy konvent összehívására.⁸⁹ A konventben sokan úgy gondolták, hogy nincs hatalmuk a krízis megoldására, mivel egy törvényhozó hatalomnak nincs hatalma, ha azon nem vesz részt a király. A krízis harmadik szakasza a konvent ülészése közben kezdődött. Vita volt arról, hogy a testület miféle hatalommal bír a király távozása után. Kérdés volt, hogy

⁸⁵ Cherry 1950

⁸⁶ Cherry 1950, 310.

⁸⁷ Cherry 1950, 310–311.

⁸⁸ Cherry 1950, 311.

⁸⁹ Cherry 1950, 311–312.

a király távozásával felbomlott-e a kormányzat. A konvent nem hasonlítható a parlamenthez, hiszen nem egy király hívta össze, ezért nem is lehet törvényhozó joga.⁹⁰

Az egyik jakobita, Heneage Finch szerint, ha Jakab nem király többé, a trón a leszármazás rendje szerint soron következő személyt illeti. Igaz az, hogy egy király önmaga számára elveszítheti az uralkodás jogát, de nem foszthatja meg attól örököseit. Jakab esetében pedig az ő menekülése nem volt egy teljes lemondás.⁹¹ Vita volt arról is, hogy az öröklési jogot átadta-e Jakab azzal, hogy ő maga eltávozott. Lehet-e üres a trón? Egy csoport azt mondta, hogy a „király sohasem hal meg”; Clarendon szerint pedig az öröklés menetében való szakadás precedenst teremthet, ami az uralkodó választhatóvá tételének veszélyét hordozza magában.⁹² Nottingham earlje szerint a trón egy bizonyos személyt tekintve üres lehet, de az öröklés szempontjából nem, mert az angol jog nem ismeri az *interregnumot*, így az egyik uralkodó halálakor a sorban következő lesz a szuverén.⁹³

A II. Jakab idejére való régensség javaslatát Nottingham vetette fel a felsőházban, ami hosszú vitát gerjesztett. Két szavazaton bukott el a javaslat, és szükségessé vált a távollévő király jogi helyzetének meghatározása. Bár a közösségek (Alsóház) elfogadták a gondolatot, hogy Jakab a távozásával lemondott, a lordok (Felsőház) ragaszkodva a monarchia örökletességének eszméjéhez, úgy hitték, hogy a király nem mondhat le. A három legnagyobb hangadó (Nottingham, Ely, Clarendon) egyetértett abban, hogy az *abdication* kifejezés nem található meg a *common law*-ban, de a *civil law*-ban használják, és itt önkéntes cselekedetet jelöl. Ha pedig ezt az elvet II. Jakabra használják, az örökletes leszármazás veszélybe kerülhet.⁹⁴

A lordok aggódtak az „üres” szó használata miatt, vagyis hogy a trón állapotát így írják le. A felsőház üzenetet küldött az alsóháznak, hogy miért utasítják el az üresedés (*vacancy*) szót, érvelésük pedig a monarchia örökletességére épült, valamint arra, hogy a király egyetlen törvénye sem akadályozhatja meg vagy pusztíthatja el egyedül a korona örököseinek jogát, és ezért ha a trón üres abból a szempontból, hogy II. Jakab nem tölti be, akkor az engedelmisség annak a személynek jár, akit az öröklés joga megillet.⁹⁵

⁹⁰ Cherry 1950, 312.

⁹¹ Cherry 1950, 316.

⁹² Cherry 1950, 317.

⁹³ Cherry 1950, 318.

⁹⁴ Cherry 1950, 319–320.

⁹⁵ Cherry 1950, 321.

Cherry tanulmánya⁹⁶ hangsúlyozza, hogy számos kísérlet történt arra, hogy definiálják az „*abdication*” kifejezést magát és annak törvényes státuszát. Jelentett e szó lemondást, feladást, valaminek a megtagadását, cselekedet által véghezvitt lemondást is. A konvent parlament szerződésszegéssel vádolta Jakabot, mivel felfüggesztett bizonyos törvényeket illetve mentesített alóla személyeket, kiterjesztette a királyi prerogatívát, katolicizmust vezetett be, stb., de voltak, akik azt állították, hogy a király pusztán elhagyta a trónt. Ez utóbbi gondolat elfogadhatatlan volt, mivel ez azt is magába foglalta, hogy Jakab újra visszatérhet. A whigek olyan döntést kívántak elfogadni, ami meghatározza a korona státuszát, és Jakabnak az ahhoz való kapcsolatát is, ezért azt az értelmezést kedvelték inkább, hogy a király a cselekedetei és távozása által lemondott (*abdicated*) a kormányzatról, így az a népre szállt át. Szerintük ez a korona státuszát is meghatározta és megkövetelte a konventtől, hogy döntsön a kérdésben. A lemondásnak ez az átfogó értelmezése a trón állapotának vizsgálata felé fordította a konventet, mely kérdés szintén egy politikai krízist generált.⁹⁷ E vita magában foglalta az üresedés kérdését, de nemcsak a trón, hanem a kormányzat(i funkció) betöltetlenségéről is beszéltek. Kiemelték, hogy a kormányzat elhagyása a trón elhagyását is jelenti, és ha elfogadják az elhagyást (*desertion*), abból a trón üressége következik. A király távozása után ugyanis nem volt, aki betölthette volna azt, így az üres lett. További gondot okozott azonban, hogy a *common law* elve szerint senkinek nem lehet örököse, aki még életben van, így Jakabnak sem lehetne.⁹⁸

Slaughter tanulmánya a fogalmak (lemondás, szerződés) definiálására helyezi a hangsúlyt és tisztázni próbálja a konvent parlamentnek a trón betöltése kapcsán zajló vitáját. E tanulmányban olvashatunk arról, hogy a felsőház miért utasította el az *abdicated* kifejezés rögzítését a Jogok Nyilatkozatában és miért kellett azt kicserélni a *deserted* szóval, valamint arról is, hogy miért kellett kitörölni az alsóház által megfogalmazott szövegből a trón ürességére vonatkozó meghatározást.⁹⁹ Nem szerette volna a konvent parlament azt a látszatot kelteni, hogy Jakab önként lemondott a trónról, így bárki a helyére kerülhet és Anglia akár választó monarchiává is válhat, ugyanakkor azt sem kívánták sugallni, hogy lemondása után Jakab bármikor újra magának követelhetné a trónt. Végül az a megegyezés született a konvent parlament két háza között, hogy Jakab az alattvalók jogainak és szabadságainak felforgatása

⁹⁶ Cherry 1956

⁹⁷ Cherry 1956, 397–398.

⁹⁸ Cherry 1956, 398.

⁹⁹ Slaughter 1981, 331.

által megszegte a nép és a közte lévő szerződést, és mivel eltávozott az országból, nem biztosította védelmüket.¹⁰⁰

Miller tanulmányának célja a kifejezések körüli homály felszámolása és az azok jelentése feletti vita eldöntése volt, melyben felelevenítette Kenyon illetve Slaughter nézetét is. Miller kritikát is megfogalmazott Slaughter nézete kapcsán, mely szerint Slaughter a lemondás és az elhagyás terminusok közti vitát úgy kezelte, mintha egy filozófiai fejtegetés lenne és elválasztotta azt a gyakorlati politikai kontextustól.¹⁰¹ Bár a kifejezések használata kapcsán vita volt a toryk és a whigek között, abban egyetértett a két csoport, hogy Jakab visszatérését nem szabad megengedni.¹⁰² Mindkét csoport elfogadta, hogy Jakab a távozásával lemondott a kormányzatról, bár más-más tényezőkre helyezték a hangsúlyt: a toryk a távozást, a whigek pedig a rossz kormányzást emelték ki.¹⁰³ További kérdésként merült fel az, hogy Jakab lemondása vajon magával hozza-e örököseinek jogvesztését?¹⁰⁴ A toryk érvelése zavaros és ellentmondásos volt, a régensség elutasítása után különbséget tettek a koronához való jog és a királyi hatalom gyakorlásának joga között, azt állítva, hogy Jakab esetében csak ez utóbbi szűnt meg, de az egykori uralkodó jogai megmaradtak. Az alsóház az *abdicated* szót javasolta, míg a lordok a *deserted* kifejezést preferálták, hogy a távozást hangsúlyozzák inkább, mivel ez utóbbi szó enyhébb és semlegesebb kifejezés volt, ami nem tartalmazott a véglegességre vagy megmásíthatatlanságra való utalást.¹⁰⁵ A lordok ragaszkodtak ahhoz, hogy a király távozása nem pusztítja el örököseinek a koronához való jogát, vagyis ha a trón üres, akkor a hűség annak jár, akit az utódlás joga megillet.¹⁰⁶ Miller szerint Slaughter azon kísérlete, hogy az *abdicate* szóval rámutasson Jakab trónfosztására, sikertelen volt, mivel nem sikerült igazolnia azt, hogy ezt a szót általánosan a „letétel” (*depose*) értelemben használták 1689-ben.¹⁰⁷

Természetesen a „dicsőséges forradalom” parlamenti történetéről írt kötetben (*David Lewis Jones: A Parliamentary History of the Glorious Revolution. London, Her Majesty's Stationery Office, 1988.*) is szó esik a fentiekről. E könyv bevezető része szól az események alakulásáról, részletesen olvashatunk a konvent parlament résztvevőinek számáról, a

¹⁰⁰ Slaughter 1981, 332–333.

¹⁰¹ Miller 1982, 544.

¹⁰² Miller 1982, 548.

¹⁰³ Miller 1982, 549.

¹⁰⁴ Miller 1982, 549.

¹⁰⁵ Miller 1982, 553.

¹⁰⁶ Miller 1982, 551.

¹⁰⁷ Miller 1982, 554.

parlament munkájáról, és a két ház közt zajló vita folyamatáról is. A munka további része forrásközlés a korszak parlamenti vitájának alakulásáról és különös érdeme e műnek, hogy a bevezető rész tartalmazza a *Sérelmek lajstromán* túl a *Jogok Nyilatkozatának* szövegeközlését is.

Végül említést kell tenni egy tanulmányról, mely Locke-nak és a locke-i gondolatoknak a „dicsőséges forradalomban” játszott szerepéről szól. A Lois G. Schwoerer tollából származó tanulmányban (*Locke, Lockean Ideas and the Glorious Revolution. Journal of the History of Ideas, Vol. 51, No. 4 (Oct.-Dec., 1990) 531–548.*) olvashatunk arról, hogy a „dicsőséges forradalom” három dologról szólt alapvetően: 1. Ki legyen Anglia királya? 2. Milyen legyen a királyság természete vagy miféle módon lehet a kormányzatot megreformálni? 3. Milyen legyen a kapcsolat az anglikán egyház és más protestáns felekezetek között? E kérdéseken kívül fontos volt a konvent természete, amit rendkívüli módon választottak 1689 januárjában a nemzet ügyeinek rendezésére.¹⁰⁸ Locke szemében ez a konvent más természettel bírt mint a hivatalos parlament, és rendelkezett azzal a hatalommal, hogy megváltoztassa a kormányzat kereteit, amit egy normál parlament nem tehetett volna meg. Valójában tehát megfeleltette egymásnak a konventet és a népet, és neki tulajdonította a kormányzat újjáalakításának feladatát, amikor a kormányzat felbomlott. Fontos azonban, hogy ez a nézet a konventről nem egyezik teljesen Locke politikaelméletével, mert bár nem definiálta pontosan a nép (*people*) jelentését, valószínűleg nem feleltette meg azt egy képviseleti szervnek.¹⁰⁹

II. 5. A „dicsőséges forradalomhoz” tapadt jelzők használhatósága, fenntarthatósága

Az 1688–1689-ben történeteket már néhány kortárs is a „*Glorious Revolution*” névvel illette – elsőként *John Hampden* 1689-ben, – és a 18. század közepére e kifejezés az angol nemzeti tudat szerves részévé vált, jelentése azonban az idők során módosult.¹¹⁰ E fejezetben indokoltnak tartom nemcsak a *forradalom* szó jelentésváltozásának vizsgálatát, de a hozzá tapadt jelzőknek áttekintését is: előbbihez Snow, utóbbihoz Glassey tanulmányát veszem alapul, melyben ő az eseményekről megjelent műveket vizsgálva az 1688–1689-es forradalom

¹⁰⁸ Schwoerer 1990, 532.

¹⁰⁹ Schwoerer 1990, 535.

¹¹⁰ Hertzler 1987, 583–584.

elé illeszthető legmegfelelőbb jelzöt kereste.¹¹¹

A *dicsőséges* szó valóban pozitív jelentéstartalommal bírt, a „forradalom” szó későbbi két jelentésspektusa viszont – a múlttal való gyökeres szakítás; a szebb, jobb jövő felé való visszafordíthatatlan elmozdulás – csak a 18. század végére alakult ki.¹¹²

A *forradalom* (*revolution*) latin eredetű szó, mely eredetileg egy mozgó tárgy (vagy személy) eredeti helyére való visszatérését jelentette, és a középkorban az égitestek Föld körüli ciklikus mozgásának leírására használták a latin *revolutiot*, illetve ennek francia és angol változatait,¹¹³ valamint a 16. században Kopernikusz művében (*De Revolutionibus Orbium Coelestium*) is ez szerepel, de már a heliocentrikus világgéppel kapcsolatban. A 17. század közepétől Angliában politikai és társadalmi változások leírására használták a *revolution* szót (pl. I. Károly lefejezése, a Stuart-dinasztia restaurációja 1660-ban).¹¹⁴ Locke idejére a *forradalom* szó különböző politikai jelentésekkel bírt, de az egyértelmű volt, hogy valamiféle *változást* takart. Általában hirtelen lezajló változást értettek rajta, és leginkább egy körkörös folyamat lezárását.¹¹⁵ A *forradalom* fogalma a legtöbb ember számára összeegyeztethető volt a korszakban még mindig uralkodó politikatörténeti felfogással, mely a történelem menetét ciklikus ismétlődésként fogta fel, tehát a lineáris felfogással szemben a *ciklikusságon*, vagyis a visszatérésen volt a hangsúly.¹¹⁶ Néhányan azonban a kormányzati forma változását, mások a monarchikus keretek közt lezajló dinasztiaaváltást, egyesek egy bizonyos dinasztia visszatérését értették rajta, míg néhány ember a társadalmi, gazdasági és a politikai életben bekövetkező ciklikus változások leírására használta. Vagyis e szó hallatán minden ember másra gondolt.¹¹⁷ Locke¹¹⁸ a *revolution* szót egy lezárult, körkörös mozgásként értelmezte, vagyis ismerte annak tudományos jelentését, értekezéseiben pedig ugyanezt a szót

¹¹¹ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy korábban is született egy tanulmány az 1688-as forradalomhoz kötődő jelzőkről James R. Hertzler tollából: Who Dubbed It „The Glorious Revolution?” címmel. (*Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 19, No. 4 (Winter, 1987) 579–585. Ebben azt olvashatjuk, hogy bár nem lehet pontosan tudni, ki alkotta meg elsőként a „dicsőséges forradalom” elnevezést, Gilbert Burnet neve az egyik lehetséges válasz a tanulmány címében feltett kérdésre, mivel ő „*Szabadulásunk dicsőséges eszközének*” nevezte Orániai Vilmost és többször is előfordult az 1689 januárjában a Községek Háza előtt mondott szónoklatában e jelző. Hertzler 1987, 582.

¹¹² Gerhard 1981, 161–162.

¹¹³ William Camden is hasonló jelentéssel használta e szót, és 1605-ben a következőt mondta a forradalomról: „(...) minden körbefut; és ahogy az év évszakai, ugyanígy az embereknek is megvannak a maguk forradalmi” Camdent Snow idézi: Snow 1962, 169.

¹¹⁴ Snow 1962, 169., 171.; A szó jelentésének változásáról lásd még: Cohen, I. Bernard: *Revolution in Science*. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press 1985, 66.

¹¹⁵ Snow 1692, 172.

¹¹⁶ Snow 1962, 172.

¹¹⁷ Snow 1962, 172.

¹¹⁸ Locke 1986, 197. (223. szakasz), 198. (225. szakasz)

egy lezárult dinasztiaaváltás leírására használta.¹¹⁹ Értekezései megírásának eredeti célja¹²⁰ – a közhiedelemmel ellentétben – nem a „dicsőséges forradalom” igazolása volt, s ezt *Peter Laslett* bizonyította egyik tanulmányában.¹²¹ A „dicsőséges forradalom” mint terminus, tehát a régi rend helyreállítását tükrözi, egy korábbi állapot visszatérését, melyben az uralkodó a parlamenttel együtt kormányoz és megvédi az anglikán egyházat.

Az 1688–1689-es forradalom mindig is vonzotta a jelzőket, melyek közül a legnépszerűbb a *dicsőséges* volt – véli a szerző, bár a különböző korokban más jelzők is divatosak voltak, mint a vértelen, konzervatív, vonakodó, ésszerű, arisztokratikus, tiszteletreméltó, burzsoá, whig vagy erkölcsi. A tanulmány célja, hogy egyenként megvizsgálva e jelzőket, azok fenntarthatósága mellett vagy ellen érveljen. Az első, a *dicsőséges* jelző, mely elveszítve eredeti jelentését teljesen összefonódott a Brit-szigetek 1688–1689-ben történt eseményeivel.¹²² Ez a frázis a forradalmat követő 12 hónapon belül, talán John Hampden nyomán keletkezett, aki Wendover képviselője volt a konventben és 1689 novemberében úgy gondolta, hogy azok, akik a rozsházi összeesküvést tervezték 1683-ban, lerakták a „dicsőséges forradalom” alapjait.¹²³ Azok, akik használták ezt a jelzőt, a pápista és önkényes kormányzásnak a protestáns és szabad kormányzattal való gyors és világos felváltása feletti megkönnyebbülés miatt tették. A *dicsőséges* szó valami olyasmit jelenthet a történetek megjelöléseként, hogy váratlanul kielégítő és befejezett, teljes volt a forradalom.¹²⁴ Ám nem nehéz megcáfolni a „dicsőséges forradalom” kifejezést, hiszen számos dicstelen epizódja is volt a történeteknek. Azok, akik Oránia hercege érdekében cselekedtek, hitszegést és csalást követtek el, köztük London püspöke, Henry Compton is, aki aláírta Orániai Vilmos meghívólevelét.¹²⁵ Az árulás számos módon elhomályosította a forradalom „dicsőségét”, gondoljunk csak arra, hogy az idegen támadó oldalára, érkezése után sokan átálltak a király hadseregéből és flottájából, amivel esküszegést követtek el.¹²⁶ 1689 elején jogi szempontból egyfajta nemzeti léptékű árulás következett be, mivel igen magas arányban hivatalviselők, testületek választott tagjai, lelkészek és magánszemélyek megszegve a korábban Jakab királynak tett állampolgári esküjüket, Vilmosnak és Máriának fogadtak

¹¹⁹ Snow 1962, 172–173.

¹²⁰ Laslett 1956, 41.

¹²¹ Laslett 1956, 40–55.

¹²² Glassey 1.

¹²³ Glassey 2.

¹²⁴ Glassey 3.

¹²⁵ Glassey 4.

¹²⁶ Glassey 5.

hűséget.¹²⁷ A fentiek miatt a szerző szerint nem megfelelő a *dicsőséges* jelző használata hogy leírja a korábbi, ám még élő uralkodónak tett eskü feláldozását, ezentúl pedig a wales-i herceg születése körüli rémhírkeltés, a vallásszabadság korlátozása, a forradalmat követő magas adóztatás és a hatalmas államadósság keletkezése is kétségeket ébreszt a jelző használhatóságát illetően.¹²⁸

A „*vértelen forradalom*” azt sugallja, hogy az események kevesebb erőszakkal zajlottak, mint ami szokásosnak tűnt akkor, amikor egy nemzet hirtelen politikai változásba kezdett (pl. Franciaország 1789, Oroszország 1917) és felmerült annak veszélye, hogy a nemzet újra polgárháborúba süllyed, így nagy megkönnyebbülés volt, amikor ennek esélyét csökkenni látták.¹²⁹ Angliában körülbelül 50 katona esett áldozatul a kisebb csetepatékban és kétségtelen, hogy néhányan megsérültek a zendülésben is, ami Jakab király távozása után történt. Igaznak véli a szerző, hogy kevés forradalom volt ennyire *vértelen*, mint ez, de e jelző kevésbé meggyőző fogalom Skócia és Írország esetében, hiszen összesítve e két országban 3 év alatt (1689–1691) az áldozatok (*casualty*) száma meghaladta a 15 ezer főt.¹³⁰ Védelmező (*protective*) volt ez a forradalom, hogy megóvjja a nemzet ideáljait és szabadságait a reformoktól és a XIV. Lajos Franciarszágból importált önkényes kormányzástól. Valójában nem is volt forradalom, vagy ha igen, akkor egy konzervatív forradalomról lehet beszélni. Vagyis egy szükségesen véghezviendő cselekedet, nem azért hogy valamit különösen megváltoztasson, hanem, hogy biztosítsa az alapvető szabadságokat, amelyek kapcsolatosak a joggal, a protestáns vallással, az alkotmánnyal és megőrződjenek ezek a következő generációk számára.¹³¹ Ez tehát nem egy „dicsőséges forradalom” volt, hanem inkább egy „kívánatos megőrzés” (*Desirable Preservation*) – véli a tanulmány írója.¹³²

A *vonakodó/kelletlen (reluctant)* jelző William A. Speck műve nyomán terjedt el. Azok, akik józanul és tisztelettudó módon részt vettek a Jakab politikája elleni szembenállásban és Vilmos érkezése valamint Jakab szökése utáni zavaros eseményekben, a polgárháború, a királygyilkosság és a katonai diktatúra emléke korlátozta magatartásukat, mely félénkségekben és lelkiismereti aggályoskodásban fejeződött ki. Példa erre Nottingham earljének esete, aki az utolsó pillanatban nem merte aláírni az Oránia hercegének címzett

¹²⁷ Glassey 6.

¹²⁸ Glassey 6–9.

¹²⁹ Glassey 9–10.

¹³⁰ Glassey 10.

¹³¹ Glassey 10–11.

¹³² Glassey 11.

meghívólevelet.¹³³ A *vonakodó/kelletlen* jelzővel rokon *váratlan (unexpected)*, *nem szándékolt (unintended)* vagy *véletlen (accidental)* szavak is megemlíthetők lehetőségként a forradalom kapcsán – véli Glassey.¹³⁴ Szerinte a forradalom végeredményben egy ad hoc jellegű rendezés volt, amit a király távozásával váratlanul előállt szükségállapotban tettek.¹³⁵

Az *ésszerű (sensible)* jelző G. M. Trevelyan írásából, John Morrill esszéje nyomán terjedt el, mely arra utal, hogy Jakab miután távozásával ostobán megfosztotta magát a tróntól, a felelős emberek okosan magukra vállalták a rend fenntartásának feladatát. Vilmos okosan összehívta a testületeket, melyek pontosan úgy viselkedtek, mint a hagyományos parlament Angliában és Skóciában. Ezek a testületek és konventek kieszeltek egy alkotmányos és politikai rendezést, ami rövid távon minimalizálta az erőszakot és a polgárháborút, közép- és hosszútávon pedig egy stabil és erősen megalapozott közösséget hozott létre. Trevelyant kritizálva Morrill egyik kifogása az ésszerű jelző megalapozatlansága kapcsán az volt, hogy a forradalmat követően, annak mintegy mellékhatásaként a következő 60 évre keserű konfliktus és megosztottság keletkezett a Brit-szigeteken a jakobiták, az eskütagadók és mások között.¹³⁶

Az *arisztokratikus* jelzőt a szoros értelemben vett társadalmi csoport tagjainak részvétele, vagyis a Lordok Házának tagjai miatt illesztették a forradalom elé. A meghívólevél hét aláírója is arisztokrata volt, miként a Jakab elleni helyi felkelések irányítói is.¹³⁷ Meg kell említeni azonban azt is, hogy egészen nagy számban voltak közömbösek vagy ellenségesek az arisztokraták közül Vilmostal szemben és maradtak lojálisak Jakabhoz. Voltak, akik a konventben kétségbe vonták Jakab lemondását és megkérdőjelezték, hogy a trón üres lenne.¹³⁸

Lucile Pinkham használta a *tiszteletreméltó (respectible) forradalom* kifejezést könyve címében, amit 1954-ben publikált. Bár célja az volt, hogy bemutassa Vilmos hosszú ideig tartó törekvését, hogy a Brit-szigeteken király legyen, a tiszteletreméltó jelző inkább a felelős személyek viselkedésére vált használatossá.¹³⁹ A „tulajdonosoknak” (*property-owners*) nem volt szándéka felforgatni a kormányzatot vagy a társadalmat, így a tiszteletreméltó inkább a kormányzat és társadalom fenntartását kívánja kifejezni, tehát ezzel a jelzővel illetett

¹³³ Glassey 12–13.

¹³⁴ Glassey 14.

¹³⁵ Glassey 15.

¹³⁶ Glassey 19.

¹³⁷ Glassey 21.

¹³⁸ Glassey 23.

¹³⁹ Glassey 29.

osztályok továbbra is hasznot tudtak húzni a jövőben a status quo fenntartásából.¹⁴⁰

Az 1960–1970-es években divatos volt a *burzsoá* jelzővel illetni ezt az eseményt, mivel a marxista értelmezés szerint az a kapitalizmus történelmi fejlődésének egyik lépcsője, ahogy a társadalom a feudalizmusból az iparosodás felé halad.¹⁴¹

A *whig* jelző alkalmazása sokáig Macaulay névéhez kötődött, és ez a megnevezés úgy tűnik kifogásolhatatlan. Magát a szót először a kizárási válság idején használták azokra, akik egy katolikus uralkodó örökösödését veszélyesnek találva támogatták a yorki hercegnek az öröklési rendből való kizárását.¹⁴² A whigeknek nem sikerült elérni céljukat ekkor (1679–1681) és bekövetkezett az, amitől féltek, a katolikus uralkodó bevezette a „pápizmust” és az „önkényes kormányzatot”. Végül 1689-ben zárták ki akkor már mint királyt, vagyis az első csatát (a kizárási válságot) elveszítették, de a háborút (az 1688–1689-es forradalmat) megnyerték.¹⁴³ Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a hét aláíró közül három sokkal inkább tory volt, mint whig, vagyis be kell látni, hogy a whigek és a toryk közti különbség egy átmeneti megkülönböztetés volt az 1680-as évek elején, és annak végére elavulttá vált. A volt whigek egyesültek a volt torykkal Jakab programjával szembehelyezkedve, vagyis a forradalom nem lett volna lehetséges az együttműködés nélkül.¹⁴⁴ Zachary Macaulay adta az *erkölcsi* (*moral*) jelzőt a forradalomnak, ami Dudley Bahlman 1957-es könyvében is megjelent, majd Tony Claydon és Craig Rose tovább erősítette illetve módosította azt.¹⁴⁵ Ennek oka az, hogy a forradalmat az erkölcs fejlesztésére és a vallásosság elmélyítésére irányuló kampány követett, ami társaságok alapításában is testet öltött.¹⁴⁶

Tanulmánya befejező részében arról ír Glassey, hogy egyáltalán nem is lehet forradalomként beszélni az 1688-ban történekről, vagy legalábbis a szónak szokásos értelmében véve nem alkalmazható. Van egy elmélet ugyanis, mely szerint a forradalom egy puszta államcsíny¹⁴⁷, vagyis egy hirtelen felfordulás a politikában, ami a kormányzat

¹⁴⁰ Glassey 30.

¹⁴¹ Glassey 30.

¹⁴² Glassey 34.

¹⁴³ Glassey 35.

¹⁴⁴ Glassey 36.

¹⁴⁵ Glassey 38.

¹⁴⁶ Glassey 39.

¹⁴⁷ William Sachse egyik tanulmányában (*The Mob and the Revolution of 1688. The Journal of British Studies*, Vol. 4, No. 1 (Nov., 1964), 23–40.) a forradalom során történt zavargásokról, lázadásokról és tömeges megmozdulásokról ír, megemlítve, hogy a korabeli orosz felfogás szerint igazából államcsíny történt Angliában. A tömeg a pápistákon akarta levezetni dühét, így a kápolnákat, követségeket és katolikusok házait támadta, mely zavargások során a rend őrei tehetetlennek bizonyultak. A tömegmegmozdulások szervezőiről és vezetőiről igen keveset lehet tudni, hiszen még Londonban is egy arctalan, sodródó és kohézió nélküli dologról beszélünk, eltekintve attól, hogy ellenszenvvel viseltettek a katolikusok iránt. A szerző hangsúlyozza, hogy ezekből a megmozdulásokból sokat lehetett tanulni, mivel rámutattak a mélyen gyökerező katolikusellenességre és a

vezetőjének megváltoztatásával jár, ám nemcsak hirtelen, hanem gyorsan is megy végbe.¹⁴⁸ Az államcsíny, eltérően a forradalomtól, nem produkál szerkezeti változást a társadalomban. Glassey szerint az 1688-as forradalom több volt, mint egy államcsíny, valójában forradalom volt.¹⁴⁹ Egy másik interpretáció, ami újabban megint kezd divatossá válni, hogy az 1688-as forradalom nem is forradalom, hanem valójában egy holland hódítás volt. E megközelítés két előnye, hogy az 1680-as évek közepének nemzetközi politikai kontextusába helyezi a történeteket, illetve felsimeri azt a körülményt, hogy Vilmos egy valódi katonai műveletet vezetett 1688 november-decemberében.¹⁵⁰ Mert bár Vilmos azt állította, hogy a vele érkező hadsereg csak arra való, hogy megvédje a gonosz tanácsadók erőszakoskodásától, ez hamis állításnak tűnik, hiszen a 15 ezer fős haderő¹⁵¹ helyett elég lett volna erre egy 200 fős testőrség is.¹⁵² A holland hódítás elméletének van egy ellenérve, ugyanis Vilmos nem azért jött, hogy meghódítsa a Brit-szigeteket, hanem az volt a szándéka, hogy csatlakozzon azokhoz a vezetőkhöz, akik a protestáns vallás, a törvények és Jakab alattvalóinak szabadságait és birtokait védelmezik azon gonosz tanácsadók ellen, akik végzetesen félrevezették a királyt.¹⁵³ Ám Jakab távozása után világos volt Vilmos szándéka. Össze kellett hívni a konventet, hogy döntsenek a továbbiakról. Dönthettek volna úgy, hogy visszahívják Jakabot, vagy megkérik Vilmost, hogy régensként uralkodjon Jakab helyett, vagy Máriát királynővé nyilváníthatták volna saját jogán, melléje pedig Vilmost kísérőnek, vagy valaki mást királlyá vagy királynővé tehettek volna (a wales-i herceget vagy Anna hercegnőt). Ha bármi más történt volna, minthogy Vilmosnak felkínálják a koronát, Vilmos visszament volna Hollandiába hadseregével és folytatta volna a XIV. Lajos elleni háborút, otthagya az angolokat, hogy nézzenek szembe maguk a konvent döntésének következményeivel.¹⁵⁴ Vilmos megint álnok volt, tudta ugyanis, ahogy mindenki más is, hogy ha ő visszatér Hollandba seregével, akkor Jakab bosszút állhat lázadó és védtelenné vált alattvalóin.¹⁵⁵

Végül pedig arról ír Glassey, hogy tulajdonképpen nem is 1688–1689 telén zajlott forradalom, hanem az 1680-as években, pontosabban 1686 és 1688 nyara között, amikor Jakab király irányításával felülről végrehajtott forradalom történt, mely során a kormányzat

megmozdulások nélkül sokkal hosszabb ideig tartott volna meggyőzni a peereket és a londoni elöljárókat arról, hogy az a legjobb nekik, ha Vilmos kormányzását támogatják. Sachse 1964, 40.

¹⁴⁸ Glassey 39.

¹⁴⁹ Glassey 40.

¹⁵⁰ Glassey 41.

¹⁵¹ A haderő létszámáról szóló különböző nézeteket lásd a 199. l.j.-ben!

¹⁵² Glassey 41–42.

¹⁵³ Glassey 43.

¹⁵⁴ Glassey 43.

¹⁵⁵ Glassey 44.

központi és helyi szintjén nagy mértékben kicserélődött a személyzet.¹⁵⁶ A királyi előjogokat kihasználta az átalakításra, mely során az anglikán egyház és az egyetemek az egyházi bizottság felügyelete alá kerültek, és a királyi forradalom végrehajtásának sikere érdekében a hadsereg létszámát megemelték. Bár 1685-ben megkönnyebbülést hozott a katolikus király uralkodásától tartók számára, hogy Jakab megígérte a szabadság, a tulajdon és a vallás tiszteletben tartását, 1688-re mégis meggyőződéssé vált, hogy a királyi szó mindenütt érvényét veszítette. Más szóval, Jakab valóban „forradalmi” (*revolutionary*) volt, és az 1688-as forradalom nem forradalom, hanem ellenforradalom volt, amely a II. Károly uralkodása alatti állapotba kívánta visszahelyezni az angol nemzetet.¹⁵⁷

Nem lehet tehát egyetlen jelzővel illetni az 1688–1689-es eseményeket, vagy egyetlen interpretáció kielégítésével megfogni a történetek és következményeik lényegi karakterét. Az áttekintett jelzők nem zárják ki kölcsönösen egymást, jócskán van ugyanis átfedés közöttük. A forradalom konzervatív volt, ugyanakkor mégis forradalmi, véletlen és ugyanakkor ésszerű is; összeesküvésként kezdődött, de mégis egy államcsíny jegyeit is mutatja, ugyanakkor megfoghatók egy állandó változás jelei is, az alkotmányos, politikai, kormányzati és vallási normákat illetően is. Egyetlen megragadó jelző keresése végülis sikertelen, mivel ezek mindegyike minősíti a történeteket – vallja Glassey, és bár vonakodva, mégis a *dicsőséges* jelző mellett teszi le voksát, mivel az elválaszthatatlanul összeforrt ezzel a forradalommal.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Glassey 44–45.

¹⁵⁷ Glassey 45.

¹⁵⁸ Glassey 46.

III. A „dicsőséges forradalom” eseménytörténete

Vizsgáljuk meg tehát, pontosan mi is történt 1688–1689-ben,¹⁵⁹ és mely tényezők vezettek oda, hogy Jakab leváltására sor kerülhetett. A történet tanulmányozása során számos kérdés vetődik fel, melyek megválaszolása elengedhetetlenül szükséges az események megértéséhez. Tisztáznunk kell a következőket: Jakab lemondott, vagy megfosztották trónjától? Miért éppen Vilmost hívták meg a trónra? Szükséges volt-e meghívni, vagy hívás nélkül is elfoglalta volna Anglia trónját? Kik hívták meg őt? Miért és kinek a nevében cselekedtek a „Halhatatlan Hetek”? Mennyiben segítették elő Jakab bukását a nemzetközi körülmények? Melyek voltak a forradalom következményei? – a következőkben ezekre a kérdésekre keresem a választ.

III. 1. A „dicsőséges forradalom” előzményei és II. Jakab uralma (1685–1688)

A 17. századi Angliában volt egy állandó, megoldatlan probléma, amely megosztotta a társadalmat, és destabilizáló tényezőként tarthatjuk számon, ez pedig nem volt más, mint a vallás ügye.¹⁶⁰ Azért, hogy a vallás destabilizáló tényezővé válhatott, II. Károly és testvére, Jakab volt felelős, a kettejük közti különbség azonban személyiségükben rejtett.¹⁶¹ A konfliktusok Jakab jelleméből fakadtak,¹⁶² mivel önfejűsége, arroganciája és kompromisszumképtelensége miatt képtelen volt belátni, hogy hatalmát a törvények és a népakarat korlátozzák.¹⁶³ Az 1660-as évektől előtérbe került és II. Jakab bukásáig meghatározta az angol belpolitikát a katolicizmustól való félelem, melynek oka a katolikusoknak tett engedményekben kereshető, és ezt intenzíven felerősítette Jakab katolikus vallásra való áttérése. A „dicsőséges forradalom” néven ismert uralkodóváltást, amely során II. Jakabot veje, Vilmos és lánya, Mária követte a trónon, alapvetően II. Jakab (1685–1688) intézkedései váltották ki. Az eskütörvény (*Test Act*, 1673), amely minden hivatalviselőtől megkövetelte, hogy anglikán szertartás szerinti úrvacsoravételen vegyen részt, ismerje el az uralkodó egyházfőségét és utasítsa el az átlényegülés tanát – melyek összeegyeztethetetlenek voltak a katolikus egyház tanításával, – a katolikusokat kizárta a hivatalviselésből, e törvény

¹⁵⁹ Hoak szerint 1688–1689-ben két forradalom zajlott le, vagy legalábbis két szakaszra osztható a „dicsőséges forradalom” története, mégpedig egy hollandra és egy angolra. Eszerint a holland forradalom Vilmos sikeres támadását és hatalomszerzését foglalta magában, míg az angliai uralkodóváltás ténye az angol forradalomnak a része. Hoak 1996, 16.

¹⁶⁰ Coward 1994, 339.

¹⁶¹ Mullett 1994, 1.

¹⁶² Miller 2000, 2.

¹⁶³ Hahner 2006, 166.

ismételt kiadása (1678) pedig már a parlamenti politizálásban való részvételüket is megakadályozta.¹⁶⁴

A kizárási krízis (1679–1681) megosztotta a politikai nemzetet, és az utódlás kérdése két politikai csoportosulás kialakulásához vezetett. A kizárás támogatói (*whigek*) szerint az uralkodót a nép szerződése révén illeti meg a hatalom, ellenfeleik (*toryk*) azonban a királyok isteni jogalapját vallották. Ez utóbbi szerint a királyi hatalom közvetlenül Istentől ered, és a leszármazás elve alapján illeti meg az uralkodót, aki ettől a jogtól semmilyen esetben (még akkor sem, ha katolikus) nem fosztható meg, és tilos a vele szembeni aktív ellenállás.¹⁶⁵ A whigek kezdetben erősebbek voltak, általánosan elfogadott uralkodójelölt¹⁶⁶ hiányában azonban vesztesként kerültek ki e konfliktusból, nem sikerült ugyanis megvalósítaniuk Jakab öröklésből való kizárását.

A következő évek (1681–1685) a konszolidáció jegyében teltek, melynek ékes bizonyítéka, hogy 1685-ben – testvérének halála után – Jakab békés körülmények közt vehette át a hatalmat, akiről ekkor már köztudott volt, hogy áttért a katolikus hitre. II. Károlynak törvényes örököse nem lévén – Monmouth herceg Károly törvénytelen gyermeke volt –, testvére került trónra, s ezáltal bebizonyosodott, hogy a törvénytelenység ténye súlyosabb kizáró ok a trónra kerülés esetében, mint az államvallástól való eltérés. A későbbiekben azonban beigazolódott, hogy a – látszólag – kisebb rossz választása óriási veszélyt hordozott magában, a körülmények szerencsés egybeesése azonban lehetővé tette Angliában a vér nélküli uralkodóváltást.¹⁶⁷

A viharfelhők hamarosan gyülekezni kezdtek, amikor Jakab a katolikusokat kedvezményekben részesítő intézkedéseket fogantatosított. Ezen intézkedéseiről és az ezek által elérendő végső céljáról máig megoszlik a történészek véleménye.¹⁶⁸ Coward szerint Jakab nem akarta a katolikus vallást kizárólagossá tenni, a protestantizmust kiirtani, és nem állt szándékában a parlament mellőzésével való alkotmányellenes hatalomgyakorlás sem. Mindössze annyit kívánt elérni, hogy a katolikusok szabadon, üldözés nélkül gyakorolhassák vallásukat, és korlátozás nélkül vehessenek részt a politikai életben. Ezt el lehetett volna érni a büntetőtörvények visszavonásával – 1661-es *Corporation Act*, 1673-as és 1678-as *Test Act* –

¹⁶⁴ Coward 1994, 314., 328.

¹⁶⁵ Kis–Radó–Sashalmi 2006, 34–38.

¹⁶⁶ Két jelöltjük volt – James Scott, Monmouth hercege és Mária –, de mindkettő esetében problematikus volt a hatalom nyugodt körülmények közt való biztosítása. Előbbinek törvénytelen származása, utóbbinak férje hatalmi pozíciója jelentett akadályt a trónhoz vezető úton, mivel Hollandia helytartójaként a franciaellenes koalíció megszervezésére törekedett, ami veszélybe sodorhatta Anglia békés elszigeteltségét és külpolitikájának önállóságát. Coward 1994, 331.

¹⁶⁷ Coward 1994, 333–336.

¹⁶⁸ Coward 1994, 336.

, s ha ez megtörténik, minden állami kényszer nélkül győzhetett volna a katolicizmus.¹⁶⁹

Uralkodása elején elrendelt intézkedéseiből talán még nem lehetett előre látni Jakab céljait, a nemzetközi helyzet azonban igen kedvezőtlen volt számára. 1685-ben ugyanis, amikor XIV. Lajos visszavonta a nantes-i ediktumot, francia protestáns menekültáradat érkezett Angliába, akik rémtörténeteket terjesztettek a katolikusokról. Ilyen körülmények között Jakab mérsékelten katolikuspártoló intézkedéseit elkerülhetetlenül félreértették.¹⁷⁰ Későbbi intézkedései pedig megmutatták, hogy a király hatalmának vannak korlátai – bár ezt Jakab próbálta figyelmen kívül hagyni –, és a katolicizmus angliai pozícióinak erősítését a többségében anglikán vallású ország nem tolerálja. Jakab bukása nem volt elkerülhetetlen, katolikuspártoló politikájáé viszont igen.¹⁷¹

Fontosabb intézkedései közül kiemelendő, hogy támogatta a katolikus irodalom kiadását és betiltotta a katolikusellenes prédikációkat. Már ekkor (1686) megmutatkoztak annak jelei, hogy politikája nem örvend egyöntetű támogatásnak, és a következő évben véghezvitt intézkedései az alattvalók még nagyobb arányú elpártolását vonták maguk után. London püspökével való konfliktusa (1686)¹⁷² és az anglikán felsőoktatás egyik szimbólumának katolikus intézménnyé történő átalakítása (1687)¹⁷³ mind szélesebb körű ellenállást váltott ki az alattvalók részéről, és ezt már az anglikán egyház elleni nyílt támadásnak tekintették.¹⁷⁴ Szintén sértette az anglikán egyház érdekeit, hogy Jakab 1686-ban felállította az egyházi ügyek vizsgálóbizottságát (*Commission for Ecclesiastical Causes*) annak érdekében, hogy ellenőrzést gyakoroljon ezen keresztül az anglikán egyház felett, fegyelmezni tudja a lelkészeket és felügyelhesse az új kinevezéseket.¹⁷⁵ Felmentő¹⁷⁶ (*dispensing power*) és felfüggesztő (*suspending power*) hatalmát széleskörűen gyakorolta: az előbbivel egyes személyeket mentesíthetett a hatályos jog alól, az utóbbi egy adott törvény

¹⁶⁹ Coward 1994, 336.

¹⁷⁰ Coward 1994, 338.

¹⁷¹ Coward 1994, 333.

¹⁷² London püspökét, Henry Comptont egy újonnan felállított bírósággal eltávolíttatta, mivel nem hajtatta végre a lelkészekkel a katolikusellenes prédikációk felfüggesztését. Coward 1994, 339.

¹⁷³ 1687-ben az oxfordi *Mary Magdalen College* tanárait megfosztotta állásuktól, és katolikus intézménnyé alakította át, katolikus személyt nevezett ki az intézmény élére. Coward 1994, 336–341. Lásd erről még: Borus 2007, 128.

¹⁷⁴ Coward 1994, 340.

¹⁷⁵ Borus 2007, 128.

¹⁷⁶ Carolyn A. Edie külön tanulmányt (*Revolution and the Rule of Law: The End of the Dispensing Power*, 1689. *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 10, No. 4 (Summer, 1977), 434–450.) szentelt a 13. század óta gyakorolt uralkodói jogosultság, a felmentő hatalom megszűnésének. A konvent parlament 1689-ben szüntette meg e jogot, és Orániai Vilmos a Bill of Rights-ban törvénybe iktatta ezt. Korábban e jog alkalmazásával az uralkodók bizonyos személyeket kivehettek az írott törvények hatálya alól, de a common law-ra ezt nem alkalmazhatták, és további korlát volt még e kiváltság alkalmazásában, hogy az uralkodó nem cselekedhetett a közjó vagy a biztonság ellenében illetve nem adhatott engedélyt egy alattvalónak arra, hogy más érdeke ellen cselekedjen. Edie 1977, 435.

ideiglenes hatályon kívül helyezését jelentette.¹⁷⁷ Ezt követően politikáját már nem lehet úgy jellemezni, hogy csak azonos jogokat akart volna biztosítani a katolikusoknak, hiszen immár arra törekedett, hogy minél kedvezőbb pozíciót biztosítson számukra. 1687 áprilisában kiadta Engedékenységi Nyilatkozatát (*Declaration of Indulgence*), mely minden büntetőtörvényt, valamint a *Test Act*-eket és a *Corporation Act*-et is felfüggesztette.¹⁷⁸ 1687 júliusában Jakab feloszlatta a parlamentet, majd elkezdett felkészülni egy új, neki tetsző összetételű és engedelmes parlament megalakítására. Célja olyan személyek parlamentbe ültetése volt, akik támogatják a nonkonformistákat sújtó törvények eltörlésében, így törvény formájában szabályozható lett volna, amit az uralkodói felségjogra hivatkozva az Engedékenységi Nyilatkozatban hagyott jóvá. A parlament leendő tagjainak három kérdésre kellett felelni, és csak azokat hagyta meg pozíciójában, akik feltétel nélküli engedelmességet ígértek a katolikusokat és disszentereket támogató politikájának megvalósításában.¹⁷⁹ Az 1688 áprilisában újra kiadott *Declaration of Indulgence* kihirdetését megtagadta az anglikán egyházi hierarchia, és a canterbury-i érsek hat püspökkel együtt petícióval fordult a királyhoz, kérve, hogy ne ragaszkodjon rendeletéhez, kérésüket pedig azzal támasztották alá, hogy az uralkodó rendelete a parlament által törvénytelennek nyilvánított felmentő hatalmon (*dispensing*) alapul. Jakab válaszként a Towerbe záratta a püspököket, ám a per után kiszabadulhattak. Jakab intézkedései alattvalóinak egyre szélesebb körű ellenállását váltották ki, mivel azokat az anglikán egyház elleni nyílt támadásnak tekintették.¹⁸⁰ Az uralkodó politikájának bukása elkerülhetetlen volt, mivel a többségében anglikán ország nem tolerálta a katolicizmus pozícióinak erősítését.¹⁸¹

A katolikus monarchia visszaállításának veszélyét Jakab fiának, Jakab Edwardnak születése tetőzte be (1688. június 10.), s a katolikus dinasztia létrejöttének esélye egy táborba sodorta és egyesítette a korábbi ellenfeleket, a whigeket és a torykat.¹⁸² Már a királyné terhességének nyilvánosságra kerülése óta feszültebb volt a politikai légkör, pamfletek és gúnyiratok jelentek meg az állítólagos álterhességről, melyek száma a gyermek megszületése után tovább fokozódott.¹⁸³

¹⁷⁷ Lásd erről: Borus 2007, 126–127. Érdekességgé megjegyzendő, hogy Isaac Newton is foglalkoztatta a *felmentő hatalom* kérdése, melyről a *Notes upon the dispensing power* című munkájában írt. E forrás elérhető a <http://www.newtonproject.sussex.ac.uk/view/texts/normalized/THEM00024> linken.

¹⁷⁸ Coward 1994, 340., Borus 2007, 130.

¹⁷⁹ Coward 1994, 340–341., Borus 2007, 131., 133.

¹⁸⁰ Coward 1994, 341. Lásd még: Borus 2007, 142.

¹⁸¹ A 17. század második felében Anglia lakosságának kevesebb, mint 5 százaléka volt katolikus. Coward 1994, 315.

¹⁸² Coward 1994, 341., Hahner 2006, 167., Borus 2007, 142–143.

¹⁸³ Ezek nem mást állítottak, mint azt, hogy a királynéhez melegítőedényben csempészték be egy újszülöttet. Borus 2007, 146.

III. 2. Orániai Vilmos angliai partraszállásának (1688. november 5.) előzményei és körülményei

1688. június 30-án hét vezető protestáns politikus¹⁸⁴ – köztük whigek és toryk – levelet írt¹⁸⁵ Orániai Vilmosnak, hogy segítsen nekik meggyőzni királyukat politikájának megváltoztatásáról¹⁸⁶. Vilmos személyének kiválasztásában bizonyára szerepe volt az angol királyi családdal való rokonságnak¹⁸⁷, hiszen Vilmos II. Jakab lánytestvérének fia, valamint II. Jakab lányának, Máriának férje volt, és annak is, hogy vele egy protestáns (református) vezetőt invitáltak az anglikán országba. E kettős rokoni szál (Vilmos II. Jakabnak unokaöccse és veje is egyben) érdekeltté tette Vilmost abban, hogy feleségének, Máriának és a saját angliai trónigényének megóvását elérje, ráadásul esélye lett arra, hogy az általa szervezett Franciaország-ellenes koalícióba is bevonja Angliát.¹⁸⁸ Hollandia helytartója maga is hozzájárult a meghívás kieszközléséhez, ugyanis 1688 áprilisában kijelentette az őt meglátogató Edward Russellnek (a meghívólevél egyik aláírójának) és Arthur Herbertnek, hogy ha néhány magas rangú és tekintélyes személy, akik saját maguk és más, bennük bízó társaik nevében cselekedve meghívnák őt a nemzet és vallásuk megmentésére, úgy gondolja, szeptember végére készen állna az indulásra.¹⁸⁹ A meghívólevélben nem volt szó arról, hogy Jakabot le kell tenni vagy le kell mondatni a trónról, vagy hogy Hollandia helytartója Anglia trónjára kerülhet, bíztak ugyanis abban, hogy Jakab katolikuspártoló politikája radikális ellenállás nélkül megbuktatható, melyhez elegendő lesz Vilmos megjelenése.¹⁹⁰ Az, hogy mégis királlyá koronázták Vilmost, II. Jakab távozásának és az 1689 januárjában összeülő konvent parlament döntésének volt köszönhető.¹⁹¹

Bár ténylegesen meghívták Vilmost Angliába, a levelet aláíró hét főembernek semmiféle testülettől nem volt erre felhatalmazása, és csakis önmagukat képviselték, így ezzel

¹⁸⁴ A „halhatatlan” („*Immortal*”) jelzőt a whig propagandisták adták e hét angol főnemesnek (*peer*), elismerve tettük jelentőségét. Hoak 1996, 24. A halhatatlan hetek: Compton, London püspöke, Devonshire, Danby, Shrewsbury earlje, Edward Russell, Henry Sidney és Lord Lumley. Hahner 2006, 167.

¹⁸⁵ Coward 1994, 341. A meghívólevél fordítását lásd a IV. 1. fejezetben.

¹⁸⁶ Hahner 2006, 167.

¹⁸⁷ Lásd a családfát a XI. 3. mellékletben.

¹⁸⁸ Coward 1994, 342–344., Borus 2007, 146.

¹⁸⁹ „that if he was invited by some men of the best interest, and the most valued in their nation, who should both in their own name, and in the name of others who trusted them, invite him to come and rescue the nation and religion, he believed he could be ready by the end of September to come over” Burnet írását idézi: Miller 1974, 85. Lásd még: Borus 2007, 143.

¹⁹⁰ Coward 1994, 342.

¹⁹¹ Borus 2007, 160–163.

tulajdonképpen felségárulást követtek el.¹⁹² Coward szerint minimális volt annak az esélye, hogy az angol politikai nemzet többsége szembe akart volna szállni egy olyan királlyal, aki stabil pénzügyi helyzetet biztosított, valamint elkezdte a hadsereg és a flotta újjászervezését. Emellett szól az is, hogy a legtehetősebb angolok igyekeztek elkerülni egy újabb polgárháború veszélyét, és különösen figyeltek arra, hogy ne váljanak lázadóvá az engedelmesség megtagadásával.¹⁹³

A meghívólevél elküldése után az eseményeket Vilmos irányította, a továbbiakban ugyanis az ő választától függött, hogy mi fog történni. A meghívás kifejezetten jól jött Vilmosnak – bár kieszközléséhez ő maga is hozzájárult korábbi angliai kapcsolatépítésével¹⁹⁴ –, hiszen már korábban¹⁹⁵ tervezte Anglia megtámadását, így azonban nem támadóként kellett érkeznie, hanem a *szabadító* szerepében tetszeleghetett. Vilmos inváziós terve szükségszerű volt a franciaellenes háborúk megindításához, mivel az 1687–1688 során megszervezett koalícióból már csak Anglia hiányzott. Anglia külpolitikai ellenőrzésének megszerzése, Hollandia és Anglia erejének, esetleg trónjának egyesítése Vilmos számára fontosabb volt felesége öröklési jogának megvédésénél.¹⁹⁶

III. 3. Az uralkodóváltás menete: Orániai Vilmos és II. Stuart Mária hatalomra kerülésének folyamata (az Angliába érkezéstől a koronázásig)

Miért lehetett sikeres Vilmos támadása, és miért csúcsosodott ki mindez a „dicsőséges forradalomban”, az uralkodóváltásban?¹⁹⁷ – teszi fel a kérdést Coward. Válaszában elmondja, hogy ezek egyike sem volt eleve elrendelt, s másként is alakulhattak volna az események, mivel Vilmos távolléte alatt kitette Hollandiát a francia támadás veszélyének, és ráadásul ekkor még angliai fogadtatása is bizonytalan volt.¹⁹⁸ Nem a trónra hívták meg ugyanis, csak azért, hogy meggyőzze apósát – mint közeli rokon és mint protestáns uralkodó – politikájának módosításáról. Vilmos azonban – korábbi tervének megfelelően – hatalmas sereggel

¹⁹² Coward 1994, 342.

¹⁹³ Coward 1994, 342.

¹⁹⁴ Jakab fiának megszületésekor Vilmos követet küldött apósához gratulációja közvetítése érdekében, ám ez csak ürügy volt a meghívólevél megszerzése érdekében. Coward 1997, 343.

¹⁹⁵ 1688 áprilisától biztosan. Coward 1994, 343.

¹⁹⁶ Coward 1994, 342–344. Vilmos legfőbb személyes indítéka Anglia megtámadásakor az volt, hogy megakadályozza az angol-francia szövetség létrejöttét. Meg akart akadályozni ugyanis minden olyan együttműködést II. Jakab és XIV. Lajos között, ami felboríthatta volna Európában a hatalmi egyensúlyt és fenyegette az Egyesült Tartományokat, hatalmának bázisát.

¹⁹⁷ Coward 1994, 343.

¹⁹⁸ Coward 1994 343., Haley 1992, 21. Vilmos első átkelési kísérlete, október 20-án kudarcba fulladt, mivel viharba került és vissza kellett fordulnia. Borus 2007, 152.

érkezett,¹⁹⁹ s az újabb háborús veszély olyannyira megrettentette Jakabot, hogy még a párbeszéd létrejötte előtt megpróbált elmenekülni országából. A kedvező széljárást²⁰⁰ kihasználva, Vilmos november 5-én²⁰¹ partra szállt Anglia délnyugati partjainál, Torbay-nél, majd innen London felé indult, ez azonban közel sem jelentette azt, hogy meg akarta volna fosztani Jakabot trónjától.²⁰² Jakab helyzete nem volt reménytelen, hiszen a toryk továbbra is kitartottak mellette, bár nagyon keveset tettek megsegítéséért. Ők abban bíztak, hogy az invázió ténye elegendő lesz politikájának feladására, Vilmos seregének feladata ugyanis a nyomásgyakorlás és Jakab meggyőzése volt, de nem az ország elfoglalása. A király mellett kitartók magatartását elveik determinálták, a passzív engedelmesség és az uralkodónak való ellenállás tilalma, melyekhez makacsul ragaszkodtak, és nem voltak hajlandók Jakab uralmának ellenszegülni, netán eltávolításához hozzájárulni. Jakab azonban elhagyta lojális híveit, és ahelyett, hogy Vilmos ellen vonult volna hadseregével, Londonba rendelte vissza csapatait.²⁰³ Miközben Vilmos a hadseregével London felé haladt, Jakab megpróbált Franciaországba szökni, azonban elfogták és visszavitték a fővárosba.²⁰⁴ Pár nap múlva Jakab kinyilvánította, hogy nem kívánja apja szerepét eljátszani, majd hamarosan újfent, immár akadályoztatás nélkül sikerült megszöknie, hatásosan hárítva el ezzel egy újabb polgárháború kirobbanásának lehetőségét.²⁰⁵ Menekülése azt bizonyítja, hogy kételkedett katonáinak támogatásában és hivatalnokainak lojalitásában, tehát számíthatott arra, hogy alattvalói megtagadják tőle a hűséget és a segítségnyújtást Vilmostal szemben.²⁰⁶ Jakab soha nem akart lemondani a hatalomról, szökése egy váratlan döntés eredménye volt, melyet Vilmos „támadása” váltott ki.²⁰⁷ Távozása után a gyűlésen megjelent főnemesek egyetértettek abban, hogy Vilmost kérjék fel az ország irányítására. A lehetőség tehát, hogy Vilmos Anglia trónjára kerülhetett, annak köszönhető, hogy Jakab sem tárgyalást, sem ütközetet nem vállalt

¹⁹⁹ A hadsereg létszámáról eltérő nézetek szerepelnek a szakirodalomban, mely véleményeket Borus György alaposan ismerteti. Itt olvashatjuk, hogy a szakirodalomban megcsontosodott hadseregére vonatkozó 14-15 ezer fős létszám valójában inkább tehető 21 ezer főre, ha a holland reguláris lovasság és gyalogság állományán kívül hozzászámoljuk az angol, skót, holland, hugenotta és egyéb önkénteseket, valamint a tüzérséget is. A hadállományon kívül pedig mások is részt vettek az expedícióban, így a Csatornán összesen kb. 40 ezer ember kelt át 1688 őszén. Borus 2007, 151–152.; A sereg részletes leírásáról lásd még: Hoak 1996, 16–17.

²⁰⁰ „Protestant wind”, Vilmos számára kedvező, vagyis keleti széljárás. Haley 1992, 21.; Hahner 2006, 167.

²⁰¹ Az angol nyelvű szakirodalom a Julián-naptár szerint jelöli a dátumot, ezért a Gergely-naptárt használó magyar szakirodalomban 10 nappal későbbi időpont szerepel.

²⁰² Coward 1994, 344.

²⁵⁴ Vilmos további harcairól lásd még: Edward B. Powley: The Naval Side of King William's War. 16th/26th November 1688–14th June 1690. London, Plaistow, 1972. Jakab készülődéséről lásd: J. R. Tanner: Naval Preparations of James II in 1688. The English Historical Review, Vol. 8, No. 30 (Apr., 1893), 272–283.

²⁰⁴ Coward 1994, 344., A király szökési kísérleteinek és sikeres távozásának részletes leírásáról lásd még: Borus 2007, 155–159.

²⁰⁵ Coward 1994, 356.

²⁰⁶ Hoak 1996, 18.

²⁰⁷ Hoak 1996, 19.

az 1688 novemberében Anglia délnyugati partjaihoz érkező Vilmost,²⁰⁸ hanem ehelyett Franciaországba menekült, ahol családja már várta, így *de facto* szabaddá vált az út a trón betöltése előtt.

Az utódlás kérdésének megoldása azonban nem volt egyszerű feladat, és a gyűlésen²⁰⁹ többféle lehetőség is szóba került.²¹⁰ A nehézségeket az okozta, hogy immár öt személy – Jakab, Jakab Edward, Mária, Anna és Vilmos – tarthatott igényt a trónra, és Vilmos nem felelt meg az isteni jogalap Stuart-koncepciójának, ha azt következetesen alkalmazták volna, mivel e koncepció szerint egészen haláláig II. Jakab marad a törvényes király, s az említett személyek közül utolsóként Vilmost illette volna a trón.²¹¹ Bár Jakabnak, Jakab Edwardnak és Vilmos feleségének, Máriának is erősebb jogcíme volt az angol trónra, mint Vilmosnak, az előbbi kettő katolikus volta összeegyeztethetetlen volt az angol állam érdekeivel, Mária pedig csak társuralkodó lehetett, mivel Vilmos kinyilvánította, hogy királynői felesége mellett nem kíván másodlagos szerepet betölteni.²¹² Az angol politikusoknak ezután két álláspont közül kellett választani; vagy elfogadják Máriát és Vilmost uralkodóként Vilmos dominanciájával, vagy vállalják egy meghosszabbított interregnum lehetséges következményeit. A konvent felsőháza végül Vilmos nyomásgyakorlására²¹³ 1689. február 6-án elfogadta az alsóházi határozatot, majd egy héttel később társuralkodókká²¹⁴ választották Vilmost és Máriát,²¹⁵ és felajánlották nekik a trónt úgy, hogy a végrehajtó hatalmat csakis Vilmos gyakorolhatja²¹⁶ kettejük nevében,²¹⁷ végül április 11-én megkoronázták őket.²¹⁸

Röviden összefoglalva, tehát egy különleges körülmények között lezajló uralkodóváltásról van szó, amely egy „kéturalkodós monarchiát” hozott létre, melyre

²⁰⁸ Coward 1994, 342., Borus 2007, 145–146.

²⁰⁹ Az is vita tárgyát képezte, hogy a konvent parlamentnek egyáltalán joga van-e dönten a király személyéről. Kontler 1997, 148–149.

²¹⁰ A toryk először régensséget kívántak bevezetni Jakab fiának kiskorúsága idejére, s a hatalmat ideiglenesen Máriára és Vilmosra ruházták volna, azonban ezt a variációt leszavazták. Ezután azt a javaslatot tették, hogy Máriát ismerjék el törvényes örökösnek, mondván, hogy Jakab elhagyta a királyságot, a júniusban született gyermek pedig nem az övé, ezért Mária, Jakab lánya a törvényes utód. Coward 1994, 356–359.; Az alkotmányos vita részleteiről lásd még: Jones 1988, 16–48., Borus 2007, 160–163.

²¹¹ Nenner 1995, 154.

²¹² Coward 1994, 356–359. London hollandok általi megszállása és Vilmos fenyegetőzése, hogy visszatér Angliába, meggyőzte a politikai nemzetet, hogy az egyetlen esélye, ha a herceget királlyá teszi. David Lewis Jones fejtegetését Claydon összegzi: Claydon 1996a, 103.

²¹³ Lásd erről: Borus 2007, 162.

²¹⁴ A Bill of Rights-ban „együttes uralom”-ként („*during their joint lives*”) szerepel.

²¹⁵ Borus 2007, 163.

²¹⁶ E feltételt a Bill of Right is rögzítette: „(...) *the said Prince and Princess, during their lives and the life of the survivor to them: And that the sole and full exercise of the regal power be only in, and executed by, the said Prince of Orange in the names of the said Princes and Princess, during their joint lives, (...).*” http://www.constitution.org/eng/eng_bor.htm

²¹⁷ A két uralkodó hatalma közti különbség a koronázási szertartás során is megnyilvánult. Schwoerer 1992, 117.; Lásd erről bővebben a 323. l.j.-et!

²¹⁸ Lásd erről részletesen: Schwoerer 1992c.

korábban nem volt példa.²¹⁹ Különlegessége volt az új kormányzatnak az is, hogy a királyok isteni jogalapját valló országban úgy került trónra az új uralkodó, hogy az említett legitimációs elv megsérült, mivel az előző király még nem távozott az élők sorából, és nem is mondott le a trónról, ráadásul az új uralkodót nem fűzte egyenesági vérségi kapcsolat elődjéhez, és voltak a trónöröklési rendben Vilmost megelőző, egyenesági fiú és leány leszármazottai Jakabnak, bár fiának hitelességét kétségbe vonták.²²⁰

A király természetes teste és politikai teste²²¹ is „ép” volt, az uralkodóváltás mégis azért volt szükséges és lehetséges, mert II. Jakab nem a közjót szem előtt tartva kormányzott, és Vilmos megjelenésekor – aki kormányzásra és harcra készen érkezett Angliába – elmenekült az országból. Mivel az isteni jogalapnak nem volt kikezdhetetlen eleme az öröklési jogban való hit,²²² ez lehetőséget adott az anglikán egyház számára, hogy a „dicsőséges forradalom” kihívására választ adjon, tehát az egyház és az angol nép számára kedvező, a trónutódlásban bekövetkezett változás legitim voltát igazolja. Az isteni jogalap elmélete tehát viszonylag rugalmasnak mutatkozott, és a trónutódlás tényleges menetéhez igazodva módosult tartalma, melyben a nép általános jóléte (*salus populi*) sokkal fontosabbnak bizonyult az uralkodó trónra való jogcímének, a primogenitúrának az érvényesítésénél.²²³ I. Jakab trónra kerülésekor az isteni jogalap már magában foglalta a leszármazás elvét,²²⁴ a Tudor-kori felfogással ellentétben, a 17. század végére viszont ez az elv háttérbe szorult és a gondviselő Isten szerepe vált meghatározóvá (a „Gondviselés isteni jogalapja”), aki tetszése szerint közbeléphet, és amikor szándékainak megvalósulásához jónak vagy szükségesnek látja, akár az uralkodó dinasztia kívül álló vagy ahhoz tartozó, de a sorban következőként nem őt illető személyt is trónra emelhet.²²⁵

²¹⁹ Speck 1992, 133.

²²⁰ Nenner 1995, 151–152.

²²¹ Ezen elmélet ismertetését lásd az V. 3. fejezetben!

²²² Nenner 1995, 3. Lásd erről részletesen: Nenner 1995 vonatkozó részeit.; Az örökösödés elve csak rövid ideig, a 17. század elején, I. (VI.) Jakab idején volt Angliában az isteni jogalap része. Lásd erről: Hinsley 1986, 33.

²²³ Nenner 1995, 216.

²²⁴ Nenner 1995, 3.

²²⁵ Straka 1962b, 80., 131.; Lásd erről: Straka 1962a.; Pálffy 2007, 81–83.

IV. A „dicsőséges forradalom” korabeli dokumentumainak elemzése

E fejezetben a „dicsőséges forradalom” legalapvetőbb dokumentumait ismertetem, illetve a velük kapcsolatos téves nézeteket igyekszem eloszlatni. A dokumentumok ismertetésének vezérfonalát azok keletkezési sorrendje adja és az áttekintést az teszi indokolttá, hogy mindezen forrásokról – a Bill of Rights kivételével – csak töredékfordításokkal illetve információmorzsákkal rendelkezünk. Bár igen terjedelmes az eseménytörténet angol nyelvű historiográfiája, még azokban sem található mindezen forrásokra vonatkozó átfogó elemzés.

Az elemzett források közt helyet kap az Orániai Vilmost Angliába invitáló levél, az új uralkodók koronázási ünnepségén elhangzott szónoklat és az új uralkodók koronázási esküje, amit összehasonlítok II. Jakab esküjével. Ezt követően a Bill of Rights-cal kapcsolatban elterjedt téves nézeteket ismertetem, végül pedig az állampolgári hűségeskü tartalmának változását vizsgálom.

IV. 1. Meghívólevél Orániai Vilmosnak

Bár a legújabb magyar nyelvű szakirodalomban²²⁶ helyesen szerepel Orániai Vilmos angliai megjelenésének oka, a középiskolai a tankönyvekben szinte kivétel nélkül azt olvashatjuk, hogy Orániai Vilmost Anglia trónjára hívták meg. Mivel egyetlen magyar nyelvű szakirodalomban sem található teljes fordítás e forrásról, indokoltnak tartom a meghívólevél tartalmának ismertetését és forrásként való beillesztését e dolgozatba.

Meghívólevél az Orániai hercegnek²²⁷

„Elküldve a hét püspök szabadon bocsátásának éjszakáján, 1688-ban.

Nagy meglegedésünkre szolgál úgy találunk, hogy Felséged készen áll és hajlandó oly segítséget nyújtani számunkra, amelyről értesültünk. Jó okunk van azt hinni, hogy napról napra rosszabb helyzetbe kerülünk, mint amilyenben vagyunk, és egyre kevésbé leszünk képesek megvédeni magunkat, ezért őszintén kívánjuk, hogy egy gyógyír megtalálásával

²²⁶ Lásd: Borus 2007.

²²⁷ The Letter of Invitation to the Prince of Orange. In: Documents of British History A. D. 78 to 1900 with Problems and Exercises. Eds: M.W. Keatinge, N. L. Frazer, London. Adam and Charles Black. 1913. 281–282., Fordította: P. M.

boldogságra leljünk, mielőtt túl késő lenne ahhoz, hogy megszabadításunkban közreműködhetnénk.

Az emberek körében oly általános mértékű az elégedetlenség a kormányzás jelenlegi folyását illetően, mely vallásukkal, szabadságaikkal és javaikkal való bánásmódban nyilvánul meg (ezek mindegyike jelentős támadásnak van kitéve), és jövőbeni kilátásaikról úgy vélik, hogy napról napra rosszabbá válnak, ezért Felséged biztos lehet abban, hogy szerte a királyságban húsz ember közül tizenkilenc változásra vágyik; és akikről, mi úgy hisszük, hogy hajlandóak lennének hozzájárulni ehhez a változáshoz, ha egy olyan biztosítékot kapnának felkelésük támogatására, amely megóvná őket attól, hogy elpusztíttassanak; és nem kevésbé bizonyos, hogy a nemesség és a köznemesség túlnyomó része ugyanolyan mértékben elégedetlen, bár nem biztonságos, hogy sokaknak beszéljünk erről [a tervről] előzetesen; és kétség sem fér hozzá, hogy a legtekintélyesebbek közül néhányan Felséged érkezésekor azonnal Felségeddel együtt kockáztatnák életüket, akik befolyásuk révén képesek lennének arra, hogy nagy számban vonjanak magukhoz másokat; és ha egy akkora erő tudna partra szállni, amely képes megvédeni magát, és őket is, míg ők valamelyest rendeződni tudnának, nem kérdéses, hogy ez az erő gyorsan az itteni haderő létszámának duplájára növekedne, még ha hadseregük hű is maradna hozzájuk; mivelhogy nagyon jó okunk van azt hinni, hogy az ő hadseregük idővel nagyon megosztottá válna; a tisztek közül sokan oly elégedetlenek, hogy szolgálatukat csak a létfenntartásért folytatják (emellett, néhányuk szándékai már most ismertek), és a közkatonák közül nagyon sokan oly mértékű ellenszenvet tanúsítanak a pápista vallás iránt minden nap, hogy az elképzelhető legnagyobb annak a valószínűsége, hogy nagy számban fognak közülük dezertálni; és a tengerészek között is majdnem teljesen bizonyos, hogy tíz közül egy sincs, aki bármilyen szolgálatot tenne nekik egy ilyen háborúban. Mindemellett igencsak kételkedünk abban, hogy a dolgok jelenlegi állapota nem fordul sokkal rosszabbra egy olyan nagyszabású változás következtében még azelőtt, hogy egy év eltelne, amely változást mind a hadsereg tisztjei, mind katonái körében eszközölnek, és olyan más változtatások által, melyekre nemcsak egy ilyen manipulált összetételű parlamenttől lehet számítani, hanem amilyen intézkedés bármilyen más parlamenti gyűléstől (jelen körülményeink között) várható azok ellen, akikre ügyük menetében legfőbb akadályozókként tekintenek; természetesnek vehető tehát, hogy ha a dolgok nem alakulhatnak kívánságaik szerint, parlamentáris módon, akkor más intézkedésekkel, erőszakosabb eszközökkel fogják akarataikat véghezvinni.”

[Ezt a levelet Shrewsbury, Devonshire, Danby, Lumley, London püspöke, Russell és Sidney írta alá.]

A keletkezés ideje tehát egyértelmű, a püspökök szabadon bocsátásának napja, 1688. június 30-a.²²⁸ Borus György könyvében olvashatjuk, hogy e levél megfogalmazása a herceg kívánsága volt, mivel „már legalább két hónapja aktívan készült az angliai beavatkozásra”.²²⁹ Utalás olvasható az első sorokban arra vonatkozóan, hogy korábban Orániai Vilmos kinyilvánította segítő szándékát (ld. az eseménytörténetnél) és kétségbeesetten fordulnak hozzá, mivel úgy látják helyzetük napról napra rosszabb lesz. A kormányzással kapcsolatos elégedetlenség mértékét azonban bizonyosan eltúlozták, és e szám „nem reprezentatív” voltát megerősíti az is, hogy a meghívólevél megfogalmazóinak és aláíróinak semmiféle testülettől nem volt e tett véghezvitelére felhatalmazásuk és csak saját véleményüket, érzéseiket öntötték írásba.²³⁰ Az elégedetlenekről úgy vélik a levél aláírói, hogy Vilmos mellé állnának, ha ő biztosítékot adna megóvásukról, vagyis már itt feltételezik, hogy II. Jakabot mind tisztjei, mind katonái, mind pedig tengerészei elhagynák, ha segítséget kapnának vele szemben. Láthatjuk tehát, hogy valóban nincs szó a levélben arról, hogy Jakabot el kellene távolítani a trónról, vagy hogy Orániai Vilmost királyuknak hívnák meg. A levél végén arról is szó esik, hogy ha nem sikerül békés módszerekkel megváltoztatni az uralkodó helytelennek ítélt kormányzatát, akkor hajlandók erőszakos eszközökhöz is folyamodni ennek érdekében.

A levél tartalmából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy megállja a helyét azon kutatók véleménye, akik „felségárulásként” értékelték a meghívólevél aláíróinak cselekedetét.

IV. 2. A koronázási ünnepségen elhangzott szónoklat

Bár számos tanulmányban, könyvben²³¹ olvashatunk az angliai uralkodók koronázási ordójának változásáról²³², a szertartás menetéről, a ceremónia rítusairól és az ünnepélyes eseményhez kapcsolódó szokásokról, a „dicsőséges forradalom” során trónra kerülő Orániai Vilmos és Stuart Mária koronázási szertartásán elhangzott prédikációról és uralkodói esküről

²²⁸ Lásd a III. 1. fejezetet!

²²⁹ Jonathan Isaelt Borus idézi: Borus 2007, 143.

²³⁰ Borus 2007, 145.

²³¹ Carolyn, A. Edie: The Public Face of Royal Ritual: Sermons, Medals, and Civic Ceremony in Later Stuart Coronations. *Huntington Library Quarterly*, Vol. 53, No. 4 (Autumn, 1990), 311–336. (Edie 1990); Roy, Strong: Coronation. A History of Kingship and the British Monarchy. London, Harper Collins, 2005. (Strong 2005); Lois G., Schwoerer: The coronation of William and Mary, April 11, 1689. In: *The Revolution of 1688-1689. Changing perspectives*. Ed.: Lois G. Schwoerer, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 107–130. (Schwoerer 1992c) A koronázási ordo és a koronázási eskü középkori történetére lásd: Ward, P. L.: The Coronation Ceremony in Medieval England, *Speculum*, Vol. 14, No. 2 (Apr., 1939), pp. 160–178.; H. G. Richardson: The English Coronation Oath, *Speculum*, Vol. 4, No. 1 (Jan., 1949), pp. 44–75.

²³² Vilmos és Márai koronázási ordója, vagyis a szertartás „forgatókönyve” megtalálható J. Wickham Legg (ed.): *Three Coronation Orders* című könyvében (London, 1900), mely elérhető az alábbi linken: <https://ia600304.us.archive.org/23/items/coronationothree00leggrich/coronationothree00leggrich.pdf>

csupán töredékinformációkkal rendelkezünk. 1688–1689 nem csak a reformáció folyamatát zárta le Angliában,²³³ de a külsőségeiben hagyományosnak látszó koronázási szertartás mögött, – amely igyekezett a politikai legitimitás és stabilitás látszatát kelteni,²³⁴ – megfigyelhető, hogy e különleges „kéturalkodós monarchiában” az uralkodók hatáskörének különbözősége már a koronázási szertartás folyamán megnyilvánult.²³⁵ E fejezet célja tehát az, hogy a III. Vilmos és II. Mária koronázási szertartásán elhangzott prédikáció elemzésén keresztül bemutassa, miként gondolkodott a 17. század végén élő ember a politikáról és a kormányzatról, elkülönült-e egymástól a vallási és a világi szféra, és milyen változásokat indukáltak a polgárháborús, vallási vitáktól hangos korszak tapasztalatai.

IV. 2. 1. A kormányzat szükségszerűsége és a jó kormányzó képe a koronázási szónoklatban

A leendő uralkodók hatalommal való felruházásához számos rítus kapcsolódott, amelyeket már a 10. századtól fennmaradó angol koronázási ordók elbeszélése alapján ismerünk, s bár az évszázadok során történtek bizonyos változások a ceremónia rendjében, az uralkodói eskü, a felkenés, a hatalmi jelvények átadása (invesztitúra) és a szentmise (később istentisztelet) a szertartás állandó részeinek tekinthetők.²³⁶ Az Orániai Vilmos és Stuart Mária koronázási szertartásán, 1689. április 11-én elhangzott prédikáció (*Sermon Preached at the Coronation of William III. and Mary II. King and Queen of England, - - - France, and Ireland, Defenders of the Faith; in the Abbey Church of Westminster, April 11. 1689. London, 1689.*)²³⁷ Gilbert Burnet²³⁸ (1643–1715) nevéhez fűződik, akit a hagyomány szerint maga a király választott ki püspökei közül.²³⁹ A mű vezérfonalául egy, Sámuel 2. könyvéből vett

²³³ Hager 2005, IX.

²³⁴ Schwoerer 1992c, 125.

²³⁵ Lásd a 323. l.j.-ben írottakat!

²³⁶ Jelen tanulmányban nem tekintem feladatommak az egyes rítusok jelentésének magyarázatát, sem azok változását, lásd erről részletesen például Strong könyvének (Strong 2005) vonatkozó részeit.

²³⁷ Lásd: Burnet 1689a!

²³⁸ Gilbert Burnet (1643–1715) skót származású anglikán lelkész, püspök és történetíró. Memoárt kezdett írni, ami végül történetírói munkává alakult, s korának eseményeit mutatja be. (*History of His Own Time*, 2 Vols., 1724, 1734). 1684. november 5-i prédikációjában patrónusa kérésére, de saját akarata ellenére a katolikusokat támadó hangon beszélt, emiatt száműzték; megfordult Itáliában, a Német-római Birodalomban, Svájcban és végül Hollandiában telepedett le. Jelentős szerepe volt Orániai Vilmos angliai expedíciójának előkészítésében, röpirataiban II. Jakab politikáját támadta, Vilmostal és Máriával együtt tért vissza Angliába, nyilatkozatukat (deklaráció) ő fordította angol nyelvre. Az új uralkodópár bizalmasaként személyes tanácsokkal is szolgálta őket, a forradalom védelmében 1688-ban publikálta a legfelsőbb hatalomnak való alávetés mértékéről írt értekezését (*An Inquiry into the Measures of Submission to the Supreme Authority*). 1689-ben Salisbury püspökévé szentelték. <http://www.ourcivilisation.com/smartboard/shop/burnetg/about.htm>, Miller 1974, 80–82.; Életéről lásd még: T. E. S. Clarke, H. C. Foxcroft: *A life of Gilbert Burnet, bishop of Salisbury*, Cambridge, 1907.

²³⁹ Edie 1990, 312.

gondolatot választott a szerző, amely a nyomtatásban megjelent prédikáció első oldalán a főszöveg előtti részen elkülönítve is, mintegy mottóként olvasható.

„Izráelnek Istene szólott, Izráelnek kösziklája mondá nékem: A ki igazságosan uralkodik az emberek felett, a ki Isten félelmével uralkodik: Olyan az, mint a reggeli világosság, mikor a nap feljő, mint a felhőtlen reggel; napsugártól, esőtől sarjadjik a fű a földből.”²⁴⁰ 2 Sám. 23, 3–4.

Amint azt a fenti versek előrevetítik, e szónoklat a „dicsőséges forradalmat” ünnepli, mégis több ennél: magyarázza a forradalomban érvényesülő politikai elveket, ezáltal pedig egyrészt elítéli Jakab tetteit, másrészt buzdítja és figyelmezteti az új uralkodókat.²⁴¹ A fenti bibliai szöveg tömören összefoglalva tartalmazza a prédikáció későbbiekben kifejtett lényegét: az uralkodónak igazságosan kell kormányoznia és istenfélelemben uralkodnia népe felett.²⁴² A főszöveg tehát e gondolati alapvetés után bontakozik ki, kezdetben főként teológiai tartalommal és általános elvek ismertetésével. Burnet arról beszél, hogy az ember Isten képmására teremtetett (*after the Image of God*), s az isteni természet és tökéletesség mértékének az egyes embereken való megmutatkozása jelzi a nekik járó tisztelet mértékét, ám van egy másik aspektus, amely az istenséghez való hasonlóságot mutatja, és sajátos szépséget takar, ez pedig az, ami az igazságosságban és a jóságban rejlik.²⁴³ A szónoklat teológiai tartalmú bevezetése után igen korán megjelenik Burnet-nek a politikai hatalomról és a kormányzóról való eszmefuttatása, mely végigvonul az egész prédikáció szövegén. Azt állítja, hogy az emberek utálatának és félelmének legjogosabb tárgya a jóság nélküli hatalom(gyakorlás).²⁴⁴ Azok, akik magas méltóságra emeltettek, még inkább felelősek Isten és az emberek előtt, és nem pusztán azokért a rossz dolgokért, amelyeket ők maguk megtettek, vagy az ő nevükben cselekedtek mások, netán másoknak rossz példát mutattak, hanem mindazokért a jó dolgokért is, amelyeket ugyan megtehettek volna, de azokat végül elmulasztották.²⁴⁵ Felidézve a prédikáció elejére tűzött ószövetségi idézetet a szónok a kormányzatról szól, melynek igazi mértékét az igazságosság és az istenfélelem szabja meg. Két különböző kifejezés használatával a szónok kiemeli, hogy a kormányzat uralom (*Rule*), de nem kizárólagos tulajdon (*Absolute Dominion*), vagyis az emberek feletti uralom nem hasonlítható az állatok feletti rendelkezés jellegéhez. Röviden összefoglalva: az uralom szabad és ésszerű teremtmények kormányzása, akiknek valóban szükségük van a vezetésre, de

²⁴⁰ Burnet 1689a, 5.

²⁴¹ Edie 1990, 322.

²⁴² Hardin 1992, 202–203.

²⁴³ Burnet 1689a, 5.

²⁴⁴ Burnet 1689a, 5. „*Power without Goodness is the justest Object of mens fear and aversion;*”

²⁴⁵ Burnet 1689a, 5–6.

nem szabad, hogy a hatalom ereje és súlya által megtöressenek.²⁴⁶ A kormányzat létének szükségességéről, amely az emberek esetében indokolt, az állatok esetében azonban nem, Thomas Hobbes és Aquinói Szent Tamás is kifejtette gondolatait. Aquinói szerint mivel az emberek egymásra vannak utalva, és társaikkal együtt kell élniük, szükségszerű, hogy kialakuljon egy kormányzat, amely azonos cél, a közjó (*bonum commune*) elérése felé vezeti őket. Az állatok esetében a közhatalom kialakulása azért nem szükséges, mivel nekik nem kell együtt élniük (közösségben), és számos tényező van, amellyel meg tudják védeni magukat a káros környezeti hatásoktól és az ellenséges támadástól (pl. karmok, bunda, barlang, ravaszság).²⁴⁷ Amikor Aquinói azt állítja, hogy az ember természeténél fogva politikai életre hivatott élőlény, lényegében Arisztotelész nézeteit hangoztatja, tehát azt, hogy az ember számára természetes a közösségben való élet,²⁴⁸ ellentétben az állatokkal, amelyek nem képesek társas együttélésre.²⁴⁹ Hobbes szerint vannak egyes élőlények (méhek, hangyák), amelyek annak ellenére, hogy nincs kormányzatuk, békésen megférnek egymás mellett, pedig csak vágyaik és saját ítélőképességük irányítja őket. Ez többek között annak köszönhető, hogy az (említett) állatok esetében az egyéni jó és a közjó megegyezik, a köztük lévő egyetértés természetes, nem pedig megállapodás útján jön létre, mint az emberek esetében, valamint a lények nem rendelkeznek azzal a szóművészettel, amellyel egyes emberek a jót rossznak, a rosszat pedig jónak tüntetik fel és békétlenséget szítanak maguk között.²⁵⁰ Bár Aquinói és Hobbes is természetes szükségszerűségnek tekinti az állam létét, fontos különbség közöttük, hogy míg Aquinói Arisztotelész elveire, addig Hobbes Szent Ágoston nézeteit idézve, az eredendő bűnbeesés miatt tartja szükségesnek a kormányzat létét, mivel az emberek elpusztítanák egymást, ha nem lenne felettük egy kényszerítő hatalom, amely megfékezi bűnös hajlamaikat.²⁵¹

Burnet szónoklatához visszatérve megtudhatjuk, milyennek kell lennie tehát annak, aki e hatalmat és az emberek feletti kormányzatot bírja. Szükségszerű, hogy igazságos legyen; az igazság és jóság azon örök és megváltoztathatatlan szabályai szerint kell kormányoznia, amelyek magában az igazság(osság) szóban benne foglaltatnak. Ez univerzális, azaz minden uralkodóra egyaránt vonatkozó elv, de mivel az isteni akarat különleges módon nyilvánult

²⁴⁶ Burnet 1689a, 6–7.

²⁴⁷ Lásd erről részletesen: Aquinói Szent Tamás: *De regimine principum ad regem Cypri* című királytűkröt, valamint Bayer 1998, 82–85.!

²⁴⁸ Bayer 1998, 83.

²⁴⁹ Arisztotelész 1984, 73–74. Arisztotelész másutt (*Historia Animalium*) leírja, hogy az emberen kívül némely állat is a „városállamalkotó” lények (zóon politikon) közé sorolható, mint például a méh, a darázs, hangya és a daru.

²⁵⁰ Hobbes 1999, 207–208.

²⁵¹ Bayer 1998, 70–71.

meg számukra, így egy másik kötelességnek is eleget kell tenniük, mégpedig Istent félve (tisztelve) kell uralkodniuk és a hatalmat, amely kezükbe helyeztetett, az Istentől kapott belelátás képessége szerint kell gyakorolniuk.²⁵² A korban általános volt, hogy az uralkodót e különleges képességgel ruházták fel, s ezt a sajátos adományt *arcana imperii* néven emlegették a kortársak.²⁵³ Bár Burnet nem mondja ki, mégis egyértelműen felismerhető, hogy a természetjog elveiről beszél, amikor az igazságos kormányzó hatalmáról fejti ki véleményét. A természetjog elvei ugyanis a józan ész segítségével bárki által felismerhetők, mely előírások megmutatják, hogy az egyes emberek cselekedeteit és az emberek egymás közötti kapcsolatát illetően mi az, ami igazságos és igazságtalan, valamint segítenek felismerni a jó és rossz közötti különbségeket.²⁵⁴

Burnet a kormányzás alapelveinek vázolója után megrajzolja a jó kormányzó képét, akinek uralmát a kellemes levegőhöz, a tiszta égbolthoz és a felkelő Nap fényéhez hasonlítja. A korban általánosnak tekinthető az efféle hasonlat, vagyis széleskörűen alkalmazták azt a párhuzamot, hogy mindazt a jót, amit a föld kap a Nap fényétől és melegtől, ugyanazt a jót kapja a nép egy jó uralkodótól.²⁵⁵ Fontos megkülönböztető jegye ennek a kormányzatnak, hogy nem azonos a törvényeket és mértéket nem ismerő uralkodó hatalmával. E tényezők megemlékezésével a szerző minden valószínűség szerint II. Jakab kormányzatára utal, bár nem említi nevét. Az ember bár szabadnak született és ezért joga van a szabadsághoz, mégis, mivel emberi természeténél fogva nagy mértékű erkölcsi törékenységgel (gyengeséggel) jött a világra, vezetésre vágyik és uralom alatt kell tartani.²⁵⁶ Ezután a szónok két szélsőséges állapotot állít egymással szembe, nevezetesen azt, hogy a szabadság mely állapota nyomorúságosabb: az, amelyik egyáltalán nem ismer korlátokat, vagy az, amelyik minden szabadságot kizárva korlátozza az ember szabadságát. Előbbi minden embernek tetszése szerinti, teljes cselekvési szabadságot biztosít, ezáltal kiteszi az embert társai csálásának és erőszakosságának, ez pedig az állandó háború állapotát tartja fenn; míg az utóbbi az egész nemzetet alárendeli egy zsarnok kénye-kedvének. Az egyik vadállatokká (*Beasts of Prey*)

²⁵² Burnet 1689a, 7.

²⁵³ Sashalmi 2004, 915.

²⁵⁴ Waldron 2005, 134.

²⁵⁵ Magyar vonatkozású példát olvashatunk erre Szepsi Korotz György: Királyi ajándék című művének ajánlásában, mely írás I. (VI.) Jakab angol (skót) király Basilikon Doron című munkájának fordítása. „(...) akik ez világra születettén, az együgyű köznépre az ő atyai gondviseléseket nemkülönben ki szokták terjeszteni: amiképpen az fejünk fölött forgó, fényes Nap az ő fényességével együtt, melegítő erejét szüntelen mindenekkel szokta közleni.” Szepsi 1979, 50. Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre című írásában is feltűnik e hasonlat: „(...) ahol pediglen az király és utána való uralkodók, mint az ragyogó nap, és az tündöklő hold az több csillagok között fénylenek, annak az országnak bővelkedéssel való előmeneteli vagyon.” Pataki 1979, 72.

²⁵⁶ Burnet 1689a, 7.

teszi az embereket, a másik igavonó barmokká (*Beasts of Burden*).²⁵⁷ Az igazságos kormányzat e két szélsőséges állapot közötti középúton található, mely örök és megváltoztathatatlan szabályok (*Eternal and Unalterable Rules of Truth and Goodness*) érvényre juttatásával kormányozza alattvalóit. Ezek korlátozzák az emberek jogait és megfékezik szenvedélyeiket, a gőgöket alávetik, az alázatosakat megvédik, és minden embernek biztosítják mind a születésüknél fogva őket megillető jogokat, mind pedig szorgalmuk gyümölcseit. Mindezt összegezve olyan kormányzat ez, amely minden embernek biztonságot nyújt és a boldogulás útjára vezeti őket.²⁵⁸ A fenti szélsőséges állapot leírása VI. Jakab skót (a későbbi I. Jakab angol) királynak a *Szabad Monarchiák Igaz Törvénye* (1598) című művében is megtalálható, melyet az angolok a 17. században jól ismertek, feltehetően az 1617-ben (1616-os évszámmal), Londonban megjelent, Jakab király műveit összefoglaló kötetből.²⁵⁹ A legrosszabb állapotnak azt tekinti Jakab, ha nincs uralkodó, mivel ebben az esetben semmi sem törvénytelen senkinek. A filozófus király szerint jobb egy olyan államban élni, ahol semmi sem törvényes, mintsem olyan körülmények között, ahol minden törvényes mindenki számára. Ez utóbbi esetben az Állam (*Common-wealth*) egy féktelen csikóhoz hasonlítható, amely levetette lovasát, és ilyen körülmények között semmi sem törvénytelen, tehát bárki bármit megtehet saját belátása szerint.²⁶⁰ Ennél még az is jobb, véli Jakab, ha van király, mert még ha gonosz is és esetleg „*helytelen szomszéd és szenvedélye elragadja*”, általánosságban igaz az uralkodóra, hogy szereti az igazságosságot és valamiféle rend fenntartására törekszik.²⁶¹

Ha az embereknek mindenféle szabály nélkül kellene élniük, az emberiség olyan zűrzavaros állapotba (*into so much disorder*) sülyedne, hogy a világ egy sivataggá, maga az élet pedig nyomorúsággá válna – véli Burnet.²⁶² E gondolat feltűnő hasonlóságot mutat Hobbes felfogásával, amelyet ő a Leviatán, azaz a halandó Isten megszületésének okaként jelölt meg. Azt állította, hogy az államra – amelynek feladata, hogy békét és védelmet biztosítson az állampolgároknak – azért van szükség, mert az ember „*nyomorúságos hadiállapot*”-ban él mindaddig, „*amíg nincs valamilyen látható hatalom, hogy kordában*

²⁵⁷ Burnet 1689a, 7.

²⁵⁸ Burnet 1689a, 8.

²⁵⁹ Radó 2005, 64.; Bár a kortársaknak nem volt szimpatikus Jakab írása, mégis számos pamfletben visszaköszönnek innen származtatható gondolatok.

²⁶⁰ Radó 2006, 64–65.

²⁶¹ Radó 2006, 64–65.

²⁶² Burnet 1689a, 8.

tartsa, a büntetéstől való félelem eszközével megállapodásai teljesítésére és (...) a természeti törvények megtartására kényszerítse”.²⁶³

Mi az tehát, ami segíthet e zűrzavaros állapot elkerülésében? Burnet szerint egy szilárd és kiegyensúlyozott, állandó, de mindenekfelett egy igazságos kormányzat az, ami teljes egészében megváltoztatja a képet. Ennek fennállása esetén ugyanis minden ember biztonságban érzi magát, látja, hogy miként boldogulhat, és hacsak nem süllyed az egész kormányzat egy általános zűrzavar állapotába, akkor egyetlen ember sem kerülhet nyomorúságos helyzetbe, csakis saját hibájából. Ez minden boldogság summázata, amely egy kormányzattól mint uralomtól és nem egy tekintélyelvű hatalomtól (*as it is a Rule and not a fullen Authority*) várható, és e kormányzat „*a józan ész elveivel, az ember természetével és a politikai társadalom (Civil Society) céljaival*” is összhangban működik.²⁶⁴ Itt tehát a természetjog elvének való megfelelés követelményét látjuk, mely a józan ész előírásait takarja.

IV. 2. 2. A kormányzó helytelen cselekedetei a koronázási szónoklatban

A kormányzat szükségszerű voltának kifejtése és a jó kormányzó képének megrajzolása után Burnet szónoklata gyakorlatiasabb irányt vesz, konkrét dolgokról beszél. Helytelennek tartja a kormányzó részéről a következő dolgokat: az aktuális kedélyállapot és tetszés szerinti kormányzást, ésszerűtlen merevség mutatót az elfogadott elvekhez való túlságos ragaszkodásban, bizonyos dolgoknak pusztán azon okból való elrendelését, hogy a hatalom birtokosa megmutassa erejét és engedelmisséget követeljen, vagy azért, hogy próbára tegye az emberek morális törekenységét azáltal, hogy lehetetlen és ésszerűtlen dolgot követel tőlük. Szintúgy helytelen, hogy a hatalom birtokosa beleavatkozzon azokba a dolgokba, amelyeket Isten magának foglalt le, vagyis az alattvalók lelkiismereti ügyeibe.²⁶⁵

A szónoklat következő részében szereplő gondolatok viszont azért jelentősek, mert a Bill of Rights azon passzusaival mutatnak szembetűnő hasonlóságot, amelyek a II. Jakab által elkövetett visszaéléseket illetve a törvényellenesnek ítélt cselekedeteit sorolják fel. Az indokolatlan tehertertelek (*undue Imposition*) és a könyörtelen szigorúság (*unrelenting Severities*), a parancsolásban való hajthatatlanság, könyörtelenség (*a Rigour in Commanding*)

²⁶³ Hobbes 1999, 205.; Hobbes 2008, 116. „(...) *that miserable condition of war which is necessarily consequent, (...) to the natural passions of men when there is no visible power to keep them in awe, and tie them by fear of punishment to the performance of their covenants, and observation of those law of nature (...).*”

²⁶⁴ Burnet 1689b, 8. A korban a „civil” és a politikai jelzőt egymás szinonimáiként használták, ezért ahogy Hobbes is tette, jelen esetben érdemes a „civil Society” kifejezést a „politikai társadalom” jelentéstartalommal értelmezni. Farkas 2011.

²⁶⁵ Burnet 1689a, 8.

és a büntetésben való kegyetlenség (*a Cruelty in Punishing*) egy másféle kormányzati rendszer motívumaiként kell, hogy előbukkanjanak, mintsem a világnak Isten általi vagy az egyháznak Krisztus általi kormányzatát jellemezzék.²⁶⁶ A *Jogok Törvényében* olvasható, és a koronázási szónoklat fenti megjegyzéseivel rokonítható passzusok a következők: „és túlzott összegű óvadékot követeltek bűnügyekben vád alá helyezett személyektől, hogy kijátsszák az alattvalók szabadságáért alkotott törvényeket”; „és túlzott mértékű bírságokat szabtak ki”; „és törvénytelen és kegyetlen büntetéseket róttak ki”.²⁶⁷ A törvényellenesnek ítélt cselekedetek leírásánál pedig szintén szerepel: „hogy tilos túlzott összegű óvadékot követelni, túlzott mértékű bírságot kiszabni és kegyetlen vagy szokatlan büntetést kiróni”.²⁶⁸

A prédikáció következő részében a szélsőséges állapotoktól – a despotikus uralkodó terrorja és a kormányzat nélküli sokaság szertelensége – való megszabadulás feletti örömét fejezi ki a szónok. A zsarnok uralkodó, bár a szerző ezúttal sem nevezi meg, II. Jakab személyével azonosítható, az interregnum állapotával járó veszedelmek pedig nagy valószínűséggel a köztársaság korára utalnak.²⁶⁹ Az angol nép boldogságának forrása nemcsak az, hogy nem kell zsarnoki hatalom alatt nyögnie és törvényt nem ismerő, féktelen emberek szeszélyeitől tartania, hanem az is örömet okoz számukra, hogy törvényeiket nem homokba, de nem is vérrel írták. E két utóbbi hasonlat azt jelenti, hogy bár az életüket szabályozó rendelkezéseket nem könnyű módosítani, ugyanakkor e törvények végrehajtása nem követel kegyetlenséget.²⁷⁰ A homokba írt törvény hasonlata párhuzamba állítható a Szentírásnak azon gondolatával, amely a Krisztus tanítását hallgató, de azt tettekre nem váltó embert a házát homokra építő bolond emberhez hasonlítja.²⁷¹

²⁶⁶ Burnet 1689a, 8.

²⁶⁷ Kontler László fordítása. Kontler 2000, 90.; Eredeti szöveg: „And excessive bail hath been required of persons committed in criminal cases to elude the benefit of the laws made for the liberty of the subjects; And excessive fines have been imposed; And illegal and cruel punishments inflicted;” http://www.constitution.org/eng/eng_bor.htm

²⁶⁸ Kontler László fordítása, Kontler 2000, 90.; Eredeti szöveg: „That excessive bail ought not to be required, nor excessive fines imposed, nor cruel and unusual punishments inflicted.” http://www.constitution.org/eng/eng_bor.htm

²⁶⁹ Strong 2005, 340.

²⁷⁰ Burnet 1689a, 8–9.

²⁷¹ Mát. 7, 24–27: „Valaki azért hallja én tőlem e beszédeket, és megcselekszi azokat, hasonlítom azt a bölcs emberhez, a ki a kősziklára építette az ő házát: És ömlött az eső, és eljött az árvíz, és fűjtak a szelek, és beleütköztek abba a házba; de nem dőlt össze: mert a kősziklára építetett. És valaki hallja én tőlem e beszédeket, és nem cselekszi meg azokat, hasonlatos lesz a bolond emberhez, a ki a fűvényre építette házát: És ömlött az eső, és eljött az árvíz, és fűjtak a szelek, és beleütköztek abba a házba; és összeomlott: és nagy lett annak romlása.”

IV. 2. 3. Az igazságos uralkodó karaktere a koronázási szónoklatban

Két felfogást ötvöz Burnet, amikor a jó kormányzat megvalósulásáról azt állítja, hogy az a jó intézményeken és a jó kormányzón nyugszik, tehát annak személyi és intézményi feltételeiről és megfelelőségéről is beszél. „Bármilyen jól szerkesztett is lehet alkotmányunk, boldogságunkat semmi sem tudja beteljesíteni, csakis azok igazságossága, akik kormányoznak minket” – mondja Burnet.²⁷² Mit jelent és kivel szemben kell igazságosnak lennie a hatalom birtokosának? Igazságosnak és törvényesnek lenni azt jelenti, hogy az uralkodó megtartja szavát, és megadja mindenkinek azt, ami neki jár.²⁷³ Igazságosan viselkedik az uralkodó népével és önmagával szemben, ha megtartja törvényeit és saját szavait, ígéreteit.²⁷⁴ Ez utóbbi közül Burnet kiemeli a koronázási esküt,²⁷⁵ amely tartalmának valóra váltását különösen is elvárják az igazságos uralkodótól. S mit is jelent igazságosnak lenni az egyes eseteket vizsgálva? Az uralkodónak minden egyes alattvalója számára részrehajlás nélkül kell védelmet biztosítania, nem szabad elferdítenie és nem szabad hagynia, hogy bárki elferdítse az igazságot; a társadalom egészével és a kormányzat alkotmányával való igazságos bánásmód pedig azt jelenti, hogy az uralkodó nem lépi túl hatalma korlátait, nem sérti meg népe jogait, nem keres új jogcímeket a prerogatívához, és nem terjeszti ki az őt megillető jogokat azért, hogy alattvalóit romlásba taszítsa.²⁷⁶ Strong szerint a fenti igények megfogalmazásával Burnet szónoklata újraírta a monarchia szerepét a Jogok Nyilatkozatának fényében, és azzal, hogy nyíltan kifejezte a „despotikus hatalom” alól való szabadulás feletti

²⁷² Burnet 1689a, 9.

²⁷³ A természeti törvény egyik alapelve ismerhető fel ez utóbbi gondolatban, amely latinul a *Suum cuique* (*tribuere*) elv jelentésével azonos. http://www.kislexikon.hu/suum_cuique.html

²⁷⁴ Burnet 1689a, 9.

²⁷⁵ A koronázási eskü történetének gyökerei a 10. századra nyúlnak vissza. Már ekkor szokásban volt, hogy a leendő uralkodótól, még megkoronázása előtt ígéretet, esküt követeltek bizonyos dolgok megőrzésére. Edgar 973-ban történő koronázási szertartását Szt. Oswald yorki érsek idejéből ismerjük, egy Ramsay-i szerzetestől. E koronázási ordo tartalmazza az esküt is, melyet a felkenés előtt álló királynak kellett tenni Isten felé. A *promissio regis* vagy angolszász nyelvterületen *tria praecepta*-ként ismert királyi ígéretben a következőket vállalta a leendő uralkodó: Isten egyházát és a keresztény népet mindenkor békében megőrzi, gátat vet a kapzsiságnak és bűnözésnek, valamint ítéleteiben a törvényesség és a könyörületesség fog érvényesülni. Strong 2005, 3–4. E koronázási fogadalom az évszázadok során változott, fejlődéstörténetére lásd részletesen például Strong 2005 vonatkozó részeit.

²⁷⁶ Burnet 1689a, 9. „(...) neither inventing new Pretensions of Prerogative, nor stretching those that do belong to them, to the Ruine of their Subjects.” Számos forrásban megfigyelhető, hogy az újításnak (*novelty, inventing*) negatív csengése van a korban.

A kiváltságok széleskörű alkalmazása miatt a prerogatívának a „jogos szimmetrián túl” való kiterjesztésének („*The prerogative >>extended ... beyond its just symmetry<<*”) nevezte Barry Coward I. Károly 1625–1629 közötti uralmát. A Spanyolország és Franciaország elleni hadakozás katonai és pénzügyi nehézségei miatt Károly elkezdte alkalmazni a szükséghelyzetekben őt megillető jogokat, a parlament hozzájárulása nélküli kényszerkölcsön kivetését és a beszállásolás elrendelését azonban az alattvalók szabadságaik célzott támadásaként értelmezték. A kényszerkölcsön megfizetését megtagadó öt lovag perében (1627) a király bírósága (King’s Bench) kinyilvánította, hogy az uralkodó bírói eljárás nélkül is törvényesen vetette őket börtönbe, azonban Károly azt hangoztatta, hogy ez a jog általánosan, nemcsak ebben az esetben illeti meg őt. Coward 1994, 158–165.

örömét, prédikációjában nyoma sem maradt a korábbi Stuart uralkodók koronázásán elhangzott beszédek titokzatosságából. E titokzatosság egyik példajaként említhető, hogy II. Károlyt Krisztushoz, az alattvalókra gyakorolt hatását pedig a feltámadáshoz hasonlították, mivel a megrázkódtatásokon átesett királyság újjáépítőjének tekintették.²⁷⁷

Tekintsük át, miben nyilvánul meg az eddig említetteken túl az igazságos uralkodó karaktere. Az igazságos uralkodó a közjavadalmak (köztisztviselések) elosztásakor tekintettel van az emberek képességeire és érdemeire, de az igazságosság megnyilvánulásának meg kell mutatkoznia a jó királyok számára legkevesébb elfogadható hatalomgyakorlásban, nevezetesen az engedetlenek és lázadók megbüntetésében is. Ez utóbbi különösen akkor fontos, amikor a bűnösök kegyelemben részesítésének káros hatása nyilvánvaló, lehetnek ugyanis olyan esetek, amikor a vétkes emberekkel szembeni kegyelemgyakorlás igazságtalansággá válik, és az egész testre (*to the whole Body*) nézve kártékony hatást gyakorol.²⁷⁸ Ez utóbbi gondolatban egyértelműen felismerhető az organikus államszemlélet, amelynek egyik korai leírása Salisbury-i János Policraticus című művében²⁷⁹ olvasható, ám a Tudor- és a Stuart-korban is gyakran fordult elő e metafora használata.²⁸⁰ E felfogás szerint az állam egy test (élő szervezet), amelynek részei megfeleltethetők egy emberi test részeinek: e test feje a király, aki úgy gondoskodik népéről, mint a fő a testről, ám miként a testben minden testrésznek, ugyanúgy az államban is minden tagnak, és szervnek megvan a maga funkciója.²⁸¹ Mindemellett fontos megjegyezni e metafora Tudor-kori használatát, hogy e felfogás a különböző társadalmi, politikai és vallási intézmények támogatására és az ellenük való támadásra is egyaránt felhasználható volt, túlnyomórészt azonban a monarchikus kormányzat keretei között a király hatalmának hangsúlyozására használták.²⁸² A koraújkorai angol történésznél, John Haywardnál is érvényesül e szemlélet, aki a világot egy nagy állammal, az államot egy nagy családdal, a családot pedig egy nagy testtel azonosítja. Érveivel kiáll a monarchikus kormányzat elsősége mellett: minthogy a világot egyetlen Isten kormányozza, úgy egyetlen irányítója van a családnak is, miként egy test összes tagja egyetlen főtől kapja

²⁷⁷ Strong 2005, 339–340.

²⁷⁸ Burnet 1689a 9.

²⁷⁹ Az organikus államszemlélet e legalaposabb középkori leírását lásd még: Canning 2002, 163.

²⁸⁰ Sherman 1997, 107.

²⁸¹ Az organikus államszemlélethez lásd még: Elton, Geoffrey Rudolph: *England under Tudors*, Routledge, 1991.; Az államnak egy élő szervezettel való azonosítása mellett a 17. században megjelent a géphez, vagyis egy mesterséges szerkezethez való hasonlítása is, e két felfogás történeti fejlődésének alakulásáról lásd részletesen: Organic 1997.

²⁸² Sherman 1997, 107.

érzetét és mozgását, mely helye és tornya a megértésnek, ugyanúgy nem kevésbé természetes, hogy az államot is egyetlen parancsoló kormányozza.²⁸³

A Példabeszédek könyvéből vett idézettel rajzolta meg Burnet az igazságos uralkodó karakterét. „*A kegyelmesség és az igazság megőrzik a királyt, megerősíti irgalmasság által az ő székét.*”²⁸⁴ Az igazságos uralkodó az ítélet trónján ül és tekintetével minden gonoszszágot eloszlat. Amikor pedig minden ember érzi egy ilyen jó uralkodó létének áldásait, mindenki gondtalanul él és szorgalmasan fog iparkodni, mert tudja, hogy munkájának gyümölcsét learathatja, ezért egy emberként fognak a kormányzat támogatójává válni, mely ezáltal biztonságban érezheti magát.²⁸⁵ VI. (I.) Jakab is megfogalmazta az uralkodónak ezen alapvető feladatát, ő a Zsoltárok könyvéből vett passzussal és Dávid próféta szavaira hivatkozva mondta, hogy a királynak Igazságot és Ítéletet kell szolgáltatnia népének, valamint meg kell jutalmaznia a jókat és meg kell büntetnie a gonoszokat.²⁸⁶

„*Ha az uralkodók segítik a szegényeket és védelmezik az elnyomottakat a birodalom és az előjogaik egyfajta nemes kiterjesztése és beteljesítése által, akkor az alattvalók szívének és kezének irányítóivá válnak*”²⁸⁷, vagyis az alattvalók engedelmeskedni fognak nekik és örömmel ismerik el uralmukat. „*Ha a törvényt teszik meg akaratuk mértékévé, ahelyett, hogy akaratukat tennék meg a törvény mértékének, akkor érezni fogják az igazságos kormányzás könnyedségét, ahogy tapasztalni fogják népüknek efelett való boldogságát is.*”²⁸⁸ A 17. század végi Angliában a hatalommal való visszaélés egyik esetének minősült, ha az uralkodó az abszolutista gondolatnak megfelelően, akaratát tette meg a törvény mértékévé,²⁸⁹ s ez egyértelműen utal a II. Jakab által követett politikára, aki tekintet nélkül az anglikán egyház és az ország érdekeire, a katolikusok számára kedvező intézkedéseket foganatosított, s ezáltal kivívta maga ellen a nép haragját.²⁹⁰

²⁸³ Haywordot McKeon idézi: McKeon 2007, 113. „*The whole worlde is noethinge but a greate state; a state is no other than a great familie; and a familie is no other than a greate bodye. As one God ruleth the worlde, one maister the familie, as all the members of one bodye receiveth both sence and motion from one heade, which is the seate and tower both of the understanding and of the will: so it seemeth no less naturall, that one state should be governed by one commaunder.*”

²⁸⁴ Burnet 1689a, 9.; Péld 20, 28

²⁸⁵ Burnet 1689a, 9–10.

²⁸⁶ Radó 2006, 44.

²⁸⁷ Burnet 1689a, 10.

²⁸⁸ Burnet 1689a, 10. „*When instead of making their Will the Measure of the Law, they make the Law the Measure of their Will, they will then feel the easiness of Ruling justly, as sensibly as their People will the happiness of it; for here they will see their way very plain before them, (...)*”

²⁸⁹ Ezt az elvet Pataki Füsüs Jánosnál ekképp olvashatjuk: „*Sic volo, sic jubeo, sit pro ratione voluntas.*” azaz „*Így akarom, így parancsolom, akaratom legyen ok gyanánt.*” Pataki 1979, 71.

²⁹⁰ Az abszolutista uralkodók megtehetik, hogy akaratukat tegyék meg törvénné, de csakis a közjó érdekében, és ez egyértelműen kiolvasható abból a római jogi elvből, mely az abszolutista elmélet része: „*Ami a princepsnek tetszett, az törvény erejével bír.*” („*Quod principi placuit legis habet vigorem.*”) Sashalmi 2006a, 16.

IV. 2. 4. Az istenfélelemben való kormányzás mibenléte és jelentősége a koronázási szónoklatban

Burnet szerint annak tudata, hogy van egy Isten (legfelsőbb létező), arra fogja emlékeztetni az uralkodókat, hogy ők is csak emberek, mint bárki más, ezért haláluk után elszámolással tartoznak minden cselekedetükért, és mindazért a jóért is, amelynek megtételét elmulasztották. Életüket és tetteiket az elfogulatlan bíró fogja megítélni, aki mindenkit munkája szerint jutalmaz. Bár nagyszerű boldogság az, ha egy uralkodó igazságosnak látszik, ahhoz, hogy ne vegyék körül őket korrupt emberek és feddhetetlenek maradjanak, szükségszerű, hogy elméjüket egy mindenek felett való elv töltse be, mégpedig az istenfélelem. S mire jó ez az elv? Hozzásegíti az uralkodót, hogy tudatosodjon benne: bármilyen magasra is került alattvalói fölé, az előtt az Isten előtt, akinek a gondviselése emelte őt trónra, és tetszése szerint le is taszíthatja onnan, ez előtt az Isten előtt az uralkodók senkinek látszanak.²⁹¹ A Zsoltárok könyvéből vett idézettel pontosítja Burnet az istenfélelem jelentőségét. Ez az istenfélelem gyakran fogja emlékeztetni az uralkodókat még dicsőségük csúcán is arra, hogy bár isteneknek látszanak, emberként kell meghalniuk.²⁹² Az uralkodóknak, amikor lelkük elhagyja testüket, maguk mögött kell hagyniuk koronájukat és minden dicsőségüket, majd olyan állapotba kerülnek, ahol a földi életben oly fényesnek és vonzónak tűnő dolgok nem jelentenek semmit. Ekkor meg kell jelenniük egy bíróság előtt, amely nem lesz tekintettel személyükre, és minden egyes ellenük emelt panasz vagy vád, amelyektől nagyságuk megvédte őket itt a földön, az elfogulatlan igazság mérlegén méretnek meg.²⁹³ Ekkor fel fogják ismerni az uralkodók, hogy van egy igazságos és törvényes Isten, aki foglalkozik velük, aki nincs tekintettel személyükre, és ahogy Jób könyve írja, megbosszulja az ártatlanok, különösen szentjeinek vérért, és amint Máté evangéliumában olvashatjuk, mindenkit cselekedetei szerint jutalmaz.²⁹⁴ Erős kísértést jelent az alattvalók számára, ha egy uralkodó nyíltan elismeri, hogy tetteiben egyáltalán nincs tekintettel az ország vallására, s ha ez mégis megtörténik, az arra készíti az alattvalókat, hogy az Istenüket megtagadó uralkodójuktól megszabaduljanak.²⁹⁵ Anélkül, hogy Burnet nyíltan utalna II. Jakab ilyen jellegű cselekedetére, egyértelműen azonosítható, hogy ezek a sorok rá, és egyúttal a

²⁹¹ Burnet 1689a, 10–11.

²⁹² Burnet 1689a, 11. „*Én mondtam: Istenek vagytok ti és a Felségesnek fiai ti mindnyájan: Mindamellet meg haltok, mint a közember, és elhullotok, mint akármely főember.*” Zsolt. 82, 6–7

²⁹³ Burnet 1689a, 11.

²⁹⁴ Burnet 1689a, 11–12. „*Mert az embernek Fia eljő az ő Atyjának dicsőségében, az ő angyalaival; és akkor megfizet mindenkinek az ő cselekedete szerint.*” Mát. 16, 27

²⁹⁵ Burnet 1689a, 12. Az, hogy egy uralkodó felekezeti hovatartozásának megválasztásával megszegi az Istennek tett ígéretet, a hugenottáknál jelent meg, s tovább bővítette a zsarnok uralkodó ismérveit, mivel a titulus hiányán és a funkció helytelen alkalmazásán túl ezzel is zsarnokká vált. Sashalmi Endre közlése nyomán.

„dicsőséges forradalom” kiváltó okaira is vonatkoznak. Az Úr félelemében való kormányzás jellegéről tovább elmélkedik a szónok, amelyről azt állítja, hogy akkor valósul meg igazán, ha az uralkodók az Isten által kinyilatkoztatott vallást teszik meg egész kormányzatuk legfőbb jegyév és mértékévé. Vagyis ha törekednek arra, hogy fenntartsák és előmozdítsák a vallásosságot, a bűnt és istentelenséget pedig elfojtják vagy büntetik, ha nem engedik, hogy az istentisztelet tisztasága babonával szennyeződjön, de legfőképpen akkor válik tapasztalhatóvá az istenfélelemben való hatalomgyakorlás, ha az uralkodók színlelés nélkül mutatnak példát arra, hogy az istenfélőket tisztelik, a gonoszokat pedig megvetik.²⁹⁶

A szónok a millennium, vagyis Krisztus ezeréves uralmának eljövetele mellett elköteleződve, a királyi hatalmat *Isten világkormányzó gondviselésének tervében* létfontosságú tényezőnek tekintette.²⁹⁷ Az eljövendő boldog kor (*Millennium*) közelségéről való beszéd az angol protestáns gondolkodás főáramában már a 17. század elejétől jelen volt, virágkorát az 1640–1650-es években élte, de még a század végén is erősen érezhető volt hatása.²⁹⁸ A protestánsok a katolicizmus elleni harcot Krisztus és az Antikrisztus küzdelmeként fogták fel, és úgy gondolták, hogy e két hatalom között lezajló végső ütközetben, – amelynek ideje közel van – az Antikrisztus vereséget szenved és új korszak köszönt be, amikor Krisztus visszatér, hogy ő kormányozzon a földön.²⁹⁹ E millenáris várakozás számos prédikációban megjelent, és Vilmos trónra kerülését az alattvalók a protestáns ügy előmozdításának egy új, dicsőséges kezdeteként értékelték.³⁰⁰ E koronázási prédikációban Burnet szembesíti az újdonsült uralkodókat, hogy a nép tőlük várja életének és zavaros napjainak dicsőséges jobbrafordulását és régóta várt vágyuk beteljesedését, az új korszak beköszöntét.³⁰¹ Isten városának, az új Jeruzsálem eljövételének megvalósulásáról beszél Burnet, amikor az istenfélő uralkodó őszinte kormányzásáról tesz említést. Ha azt látjuk, hogy a királyok térdre borulnak a királyok királya előtt és felajánlják koronáikat annak, akik által uralkodnak, akkor közelinek gondolhatjuk az új korszak eljövetelét – vélekedik Burnet.³⁰² E szöveges leírás I. Károly *Eikon Basilike* (Királyi képmás, London, 1649.) című írásának címlapján látható képi ábrázolásra vezethető vissza. A megjelenés évében Angliában

²⁹⁶ Burnet 1689a, 13.

²⁹⁷ Claydon 1996b, 63.

²⁹⁸ Coward 1994, 82.

²⁹⁹ Coward 1994, 82.

³⁰⁰ Craig 1999, 262.

³⁰¹ Burnet 1689a, 16. „It is from you that we expect the Glorious Reverse of all cloudy days. You have been hitherto our Hope and our Desire: You must now become our Glory and Crown of rejoicing, (...). It is in Your Persons, and under Your Reign, that we hope to see an opening to a Glorious Scene, which seems approaching.”

³⁰² Burnet 1689a, 13.; Ihalainen 2005, 100.

35, Európa más országaiban 25 kiadást megérő mű³⁰³ – mely a műveltek körében ismert volt – I. Károlyt Krisztusként ábrázolja, aki tekintetét az égre emelve, az örök és szent mennyei korona elnyerésének reményében lemond a ragyogó és nehéz királyi koronáról, mely a földre hull, és kezében a mártíromságot jelentő töviskoszorút tartja, mely keserű szenvedések vállalását jelenti, ám könnyebb tehernek bizonyul a királyi korona viselésénél.³⁰⁴

A prédikációhoz visszatérve, a királyoknak egy különleges kiváltságáról olvashatunk, amellyel valójában csak igen kevesen hajlandóak élni: ez pedig a világ átalakításának lehetősége, mégpedig nem muskéták, véres törvények és kegyetlen rendeletek, hanem az igaz vallás és a jó élet példája által, véli Burnet.³⁰⁵ A példákon keresztül történő tanítás hatékonyságának ismerete és népszerűsége a klasszikus antikvitás korára nyúlik vissza, amely módszert a középkorban és a koraújkorban is eredményesen alkalmazták nemcsak a vallási, de a politikai életben is.³⁰⁶ Egy római költőnek tulajdonított mondás lényegretörően összegzi az uralkodónak az alattvalói számára nyújtandó példaadás kötelezettségét: „*A király példája alapján épül fel a világ*”. (*Componitur orbis regis ad exemplum.*)³⁰⁷ A görög és a római oktatásban, nevelésben kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a példák (*paradeigma, exemplum*) szerepének, mivel az erények elsajátításában a szabályok (*praecepta*) megtanulásának nehezebb és több idővel járó módszere mellett ez könnyebb, rövidebb ideig tartó és hatékonyabb eljárásnak bizonyult.³⁰⁸ A királyok tehát mintegy modellként szolgálnak alattvalóik számára, ezért úgy kell viselkedniük, miként azt népüktől is elvárják.³⁰⁹ E példaadási „kötelezettség” motívuma a középkorban és a koraújkorban, szinte minden

³⁰³ Daems, Nelson 2006, 14.; Hobbes Leviathanján kívül Károly e művének címlapja bírt a 17. században a legnagyobb hatással. Sashalmi Endre közlése alapján.

³⁰⁴ A címlap verses leírása latin és angol nyelven a <http://emblem.libraries.psu.edu/home.htm> oldalon olvasható, magyarul a következőképpen hangzik: „*Bár kínok súlya gyötör, mint a leterhelt pálma, még magasabbra emelkedem. És mint a mozdulatlan szikla, nem törődöm a féktelen széllel és a szilaj hullámokkal, így diadalmaskodom, és még fényesebben ragyogok a szomorú szenvedés sötét éjszakáján. Ama ragyogó koronát, melynek viselése terhes, borzongva elvetem. Örömmel fogadom el e töviskoronát, mert bár tüskéi hegyesek, a viselésével járó szenvedést mégis könnyű viselnem. Ama mennyei korona már az enyém, melyet az isteni hit tekintetével szemlélek. Elvetem a hiábavaló dolgokat, és a dicsőséget választom, a kegyelem igazi jutalmát.*” Ford.: P.M.

³⁰⁵ A fejedelemnek hatásos példájáról ír Szepsi Korotz is a Basilikon Doron szövegének fordításában: „*Mert az embereknek ilyen természetek szokott lenni, hogy az majmoknak szokások szerint, az fejedelmeknek erkölcsökhöz és magokviseléséhez szokták szabni önnönmagokat (...).*” Szepsi 1979, 58. Pataki Füstös Jánosnál szintén olvashatunk az előjárók példamutatásának fontosságáról: „*Noha egyenlőképpen kíváncsiak ez szent életnek követése; mindazonáltal ítélem, hogy kiváltképpen az királyoktól, fejedelmektől és egyéb uralkodóktól, kiknek életük örökké való regulájok az alattok lévő népeknek és jobbágyoknak; (...). Mert az uralkodóknak példájok az községre le szokott származni.*” Pataki 1979, 70–71.

³⁰⁶ Ellenius 1998, 4.

³⁰⁷ Johannesson 1998, 12.

³⁰⁸ Johannesson 1998, 13.

³⁰⁹ Johannesson 1998, 16.

fejedelelem- és királytükörben megjelent, Európa összes királyi udvarában ismerték,³¹⁰ mely erősítette a Platónnak tulajdonított mondás érvényét, miszerint „*Amilyenek az államban/a politikai közösségben a vezetők, olyanok szoktak lenni az állampolgárok.*” (*Quales in republica principes sunt, tales reliqui solent esse cives.*)³¹¹ Az uralkodónak tehát nagyfokú személyes felelőssége volt abban, hogy utódait és alattvalóit megfelelően nevelje, ezt pedig úgy tehette leghatékonyabban, ha maga mutatott nekik követendő mintát és élő példaként járt előttük.³¹² A prédikációban maga Burnet is tanúságot tesz ezen elmélet ismeretéről, amikor a királyról mint alattvalóinak mintaképéről beszél. A királyok példamutatásának oly erős a hatékonysága, hogy kevesen tudnak ellenállni nekik, és senki sem fogja színlelni, hogy így tesz.³¹³ Ha a szilárd erkölcs és az őszinte vallásosság megfelelő arányban és jól van vegyítve, valamint az uralkodók igazságosak és félik Istent, magukat és népüket pedig e mértékek szerint kormányozzák, akkor e kormányzat alattvalói valódi boldogságra lelhetnek.³¹⁴ Az effajta uralom alatt a felemelkedés biztos útja az igazi érdemekeken keresztül vezet, s bár hosszú ideig tart, és a becsületes szorgalom nehézkes útja vezet ide, a hízélgés és alkalmatlankodás rövidebb útját választók nem juthatnak tekintélyes pozíciókba.³¹⁵ Tehát nem elég a jó berendezkedés, az alkotmány, hanem a kormányzó személye is alapvető fontosságú.

A prédikáció végéhez közeledve a Római Birodalom császárkori történetéből emel ki ellentétes példákat a szónok. Amint azt fentebb említettem, a példák használata a korban elfogadott pedagógiai és hatékony tanulási módszernek számított, ez lehet az oka annak, hogy Burnet is szívesen alkalmazta és ettől remélte, hogy kortársai a negatív hasonlattól elrettennek, a pozitív példához pedig vonzódnak majd. Tiberius, Caligula, Nero és Domitianus szörnyű uralmával Tacitus, Plutarkhosz, Epiktétosz és Marcus Aurelius dicső napjait állítja szembe a szónok. A Római Birodalom két igen eltérő jellegű korszakai ezek: előbbit az uralkodók kicsapongó és élvhajász élete, kémek alkalmazása, összeesküvések szervezése, a pompa és a pazarlás jellemzi, míg utóbbi a józanság, a mértékletesség, az egyszerű életmód, az igazságosság, az erényes élet és a filozófia megbecsülésével írható le.³¹⁶ A birodalom bukását a léhaság és a fényűzés is előidézte, mivel a rómaiak harcias szelleme elveszítette erejét, az udvar a játékokkal és szórakozással volt elfoglalva, nem törődve az

³¹⁰ Az egyes példákat lásd: Johannesson 1998, 18–36.

³¹¹ Johannesson 1998, 16., 18–19.

³¹² Johannesson 1998, 21.

³¹³ Burnet 1689a, 13. „*Kings have one Prerogative which few of them are indeed willing to use much, and this is, the Converting the World, not by Dragoons, Sanguinary Laws, or Cruel Edicts; but by Examples of true Religion, and good Life. Kings Examples have an Efficacy which few can resist, and none will affect to do it.*”

³¹⁴ Burnet 1689a, 13–14.

³¹⁵ Burnet 1689a, 14.

³¹⁶ Burnet 1689a, 15.

erényes élettel. Egy végzetes forradalom azonban felébresztette őket tespedtségükből, s a birodalom új arcot nyert az említett személyek idején, amikor helyreállt a rómaiak ősi tudománya és megszokott hősiessége, birodalmuk visszanyerte régi fényét és elvesztett tekintélyét, s újra ők váltak az erényes élet példaképeivé.³¹⁷ E hasonlat két összetevője közül a negatív oldal megfeleltethető II. Jakab uralkodásának napjaival,³¹⁸ pozitív oldala pedig a népnek a jövőbe vetett reményével, vagyis Vilmostal és Máriával szemben támasztott elvárásaiknak, akiktől a korábban említett dicsőséges korszak eljövételét várják.

A prédikáció végén számos jókívánsággal halmozza el az új uralkodópárt a szónok. Személyes életükre vonatkozóan hosszú életet, illetve dicsőséges utódlást kíván nekik; majd mintegy kérésként fogalmazza meg, hogy legyenek az egyház támogatói és annak minden ellenségének megfélemlítői. Kívánja számukra, hogy engedelmes alattvalóknak, bölcs tanácsadóknak és hithű szövetségeseeknek örvendezhessenek mindenkor; flottájuk legyen sikeres, hadseregük pedig győzelmes.³¹⁹ Bár rögtön hozzáteszi Burnet: ne legyen szükség arra a közeljövőben, hogy ezek közül bármelyiket is be kelljen vetni. Kívánja, hogy tartós és igazságos béke honoljon bel- és külföldön egyaránt, és ne zavarják meg Európa nyugalma azok, akik oly gyakran figyelmen kívül hagyták a szövetségi szerződést és ellenségeskedést szítottak.³²⁰

A szónoklat zárásaként olvashatjuk, hogy „*a fenti áldások és a mennyei korona elnyerése érdekében az egész nemzet egybehangzóan és lángoló szívvel mondja: Isten óvja Vilmos királyt és Mária királynőt*”.³²¹

IV. 2. 5. Összegzés

A prédikáció bemutatásán keresztül megismertük Burnet-nek a politikáról és a jó kormányzatról, valamint az uralkodóról vallott felfogását, az Ószövetség könyveiből vett idézetek gyakori használata pedig rámutatott az angol népnek az Istennel való különleges kapcsolatára. E szónoklat felfogható egyfajta királytükörként, amely sűrítve tartalmaz számos,

³¹⁷ Burnet 1689a, 15–16.

³¹⁸ Vesd össze: Baxter 1992, 102.

³¹⁹ Burnet 1689a, 16. „*May You Reign long in your Persons, and much longer in a glorious posterity. May You be long Support of the Church of God, and the Terror of all its Enemies. May you be ever happy in obedient Subjects, in wise Counsellours, and faithful Allies: May your Fleets be prosperous, and your Armies Victorious.*”

³²⁰ Burnet 1689a, 16.; A 17. századtól Európa fogalmának használata egyre inkább előtérbe került az összetartozás újfajta eszméjének kifejeződéseként, mely szerepet addig a kereszténységre, mint közös eszmei keretre való hivatkozás töltött be. Vesd össze: Hay, Denis: *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburgh, 1957.; Sashalmi Endre: Az identitástudat főbb elemei a XII-XVIII. századi Európában. *Valóság*, 1998 (41.évf.) 7. 14–20.

³²¹ Burnet 1689a, 16.

korábban is létező elvet, és bár nem állítja szembe nyíltan II. Jakab uralmát az „ideális állapottal”, az erre való utalások egyértelműek. Burnet egy olyan protestáns uralkodónak rajzolja meg Vilmost, aki bel- és külföldön egyaránt kész harcolni annak érdekében, hogy előmozdítsa az angol nemzet boldogságát és dicsőségét.³²²

A prédikáció elemzése során megerősítést nyert a korábban már Ihalainen által is igazolt feltevés, hogy az egyházi szónoklatok igen gyakran politikaelméleti jellegű gondolatokat is tartalmaztak, bár ezt a prédikációt ő maga nem elemezte behatóan. A szónok részletesen kifejtette, hogy miért van szükség kormányzatra, milyennek kell lennie a jó kormányzatnak és a megfelelő uralkodónak, az összehasonlítás módszerének alkalmazása és a példák felsorakoztatása által pedig a korban szokásos módon, a megértés könnyítését segítette. Bár nem politikaelméleti munkának íródott, közvetve különböző legitimációs elvek és politikai eszmék is felismerhetők e szónoklatban és ez érthető is ilyen esemény kapcsán. A millennáris várakozás légkörében Vilmos trónra kerülését egy új korszak kezdeteként értelmezték az alattvalók, akit a gondviselő Isten küldött a protestáns nép szabadulására. Bár Burnet a szónoklatában egyetlen alkalommal sem tett említést név szerint II. Jakab személyéről, a tetteire vonatkozó megjegyzések, utalások, illetve az analógiák használata alapján egyértelműen felismerhető, hogy hasonló magatartást, amelyet ő tanúsított és afféle kormányzati politikát, amelyet ő követett, nem remélnek jövőbeni uralkodóiktól az angolszász alattvalók.

IV. 3. Az új uralkodópár koronázási esküje

Bár a koronázási szertartás menetét és az uralkodói eskü szövegét gyakran szentnek és változatlanoknak (állandósultnak) tekintették, Vilmos és Mária esetében a korszak politikai és vallási ideológiája változást indukált ezekben, amely kihangsúlyozta az új kormányzat protestáns jellegét és rámutatott arra, hogy Mária hatalmi jogosítványai Vilmos jogkörével összehasonlítva szűkebb körűek.³²³ Bár Schwoerert is foglalkoztatta e kérdés, és ő maga összehasonlította a két esküt, elengedhetetlennek tartom e dolgozatban ennek ismertetését.

³²² Ihalainen 2005, 335.

³²³ Schwoerer 1992c, 126–127.; Azt, hogy a királyi hatalmat egyedül Vilmos gyakorolhatja, a koronázási szertartás finom gesztusai is jelezték, ezáltal megerősítést nyert, hogy Mária nem rendelkezik férjével egyenrangú hatalommal. E finom különbségek a szertartás során ekképp nyilvánultak meg: Vilmost kenték fel elsőként, a királyi sarkantyút csak az ő sarkához érintették, csak őt övezték fel a karddal, csak neki adták át a királyi karperecet és bár Máriát is megkoronázták, elsőként férje fejére helyezték a koronát. Schwoerer 1992c, 117.

Tekintsük át tehát a II. Jakab által (1685), valamint utódai, Mária és Vilmos által (1689) tett eskü közötti különbségeket!

„Uram [Jakab], fogadod és megőrzöd, valamint esküddel megerősíted-e Anglia népe számára, Anglia királyai, a te törvényes és kegyes elődeid által adott törvényeket és szokásokat; nevezetesen azokat a törvényeket, szokásokat és privilégiumokat, amelyeket a dicsőséges szent Edward király, a te elődöd adott a klérus számára Isten törvényei szerint; valamint a Szentírás igaz megvallását, ahogy az e királyságban megalapított és ugyanezen királyság uralkodóinak előjogával és e királyság ősi szokásaival összhangban van?”³²⁴ [II. Jakab esküje]

„[Vilmos és Mária] Ígéred-e ünnepélyesen és fogadod-e esküvel, hogy Anglia e királyságának és a hozzá tartozó területeknek népét a parlamenti megegyezésen alapuló írott jog valamint ezen ország törvényei és szokásai szerint kormányozod?”³²⁵ [Vilmos és Mária esküje]

Az eskü szövegében a törvények és a vallás tekintetében figyelhetők meg változások.³²⁶ Míg Jakabtól a korábbi uralkodók, és főként Szent Edward király által adott törvények, szokások és privilégiumok megőrzését kérték, addig Vilmostól és Máriától bár hasonlóképpen elvárták az ősi szokások és törvények megőrzését, a jövőre vonatkozóan a parlamenttel egyetértésben hozott írott jognak, és az ezek szerint való kormányzásnak szántak kiemelt szerepet.³²⁷ E változás azt is jelentette, hogy az uralkodónak nincs a parlament szerepétől elválasztható hatalma a törvény felett, és a parlamentben hozott törvény (*statute/statutory law*) elsőbbséget élvez a szokásokkal és a közös joggal (*common law*) szemben.³²⁸ A korábbi ígéret közönségét, „Anglia népét” felváltotta, „az Anglia királyságának és a hozzá tartozó területeknek népe”, amely az amerikai gyarmatok lakosságára utalt és Anglia gazdasági és birodalomépítő aktivitását emelte ki. Az ősi törvényekre és alkotmányra, valamint Edward király törvényeire való hivatkozás elmaradásának oka azok homályossága, többféleképpen értelmezhető volta, valamint megismerésük lehetőségének kétségbe vonása is lehetett.³²⁹

³²⁴ „Sir, will you grant and keep, and by your oath confirm to the people of England, the laws and customs to them granted by the kings of England, your lawful and religious predecessors; and namely, the laws, customs, and franchises granted to the clergy by the glorious king St. Edward, your predecessor, according to the laws of God, the true profession of the gospel established in this kingdom and agreeing to the prerogative of the kings thereof, and the antient customs of this realm?” Curry 1786, 399–400., A két eskü szövege egymás mellé állítva, a fent idézett szövegtől írásmódjában némileg eltérő módon, de lényegében azonos tartalommal megtalálható: Schwoerer 1992c, 128–129.

³²⁵ „Will you solemnly promise, and swear to govern, the people of this kingdom of England, and the dominions thereto belonging, according to the statutes in parliament agreed on, and the laws and customs of the same?”; Lane 1828, 54–55.

³²⁶ Schwoerer 1992c, 123., Strong 2005, 284–286.

³²⁷ Schwoerer 1992c, 123.

³²⁸ Schwoerer 1992c, 123.

³²⁹ Schwoerer 1992c, 124.

Szintén változás történt az uralkodónak a törvény feletti adminisztratív hatalmának körülírásakor.³³⁰ Bár a kegyelemben való részesítés jogát és vétőjogát megtarthatta a király, az új esküszövegből kihagyták a „belátásra” (*Discretion*) és az „igazságra” (*Truth*) való utalást. E változtatások célja az lehetett, hogy megerősítsék a Jogok Nyilatkozatában foglaltakat, és kiszűrjék a homályos, kétértelmű jelentésű részeket.³³¹

„Érvényt szerzel-e erőd szerint annak, hogy a törvény belátásod szerint igazságossággal és könyörületességgel párosuljon minden ítéletedben?”³³² [II. Jakab esküje]

„Érvényt szerzel-e erőd szerint annak, hogy a törvény könyörületességgel párosuljon minden ítéletedben?”³³³ [Vilmos és Mária esküje]

Az uralkodónak az egyház fenntartására tett ígéretében is fontos változást hozott az új eskü. Míg II. Jakab az Istennel való szövetség, az egyház (*holy church*), a papság és a nép békében való megőrzésére tett ígéretet, addig Vilmos és Mária esküjében konkrétan, a törvény által alapított protestáns reformált egyház fenntartásáról volt szó.³³⁴

„Uram, megtartod-e teljességgel a békét és az Istennel való közösséget hatalmad szerint, a szent egyház, a papság és a nép számára?”³³⁵ [II. Jakab esküje]

„Biztosítod-e minden erőddel Isten törvényeinek, az evangélium igaz megvallásának, és a törvény által alapított protestáns reformált egyháznak a fenntartását? (...)”³³⁶ [Vilmos és Mária esküje]

Összegzésként elmondható, hogy az uralkodói eskü szövege a forradalom után tehát megváltozott: az ősi törvényekkel szemben a parlamentben hozott törvények tiszteletben tartása került előtérbe, az egyházzal kapcsolatos uralkodói ígéret pedig precízebb megfogalmazást nyert, így már a protestáns reformált egyházra vonatkozott az új eskü.

³³⁰ Schwoerer 1992c, 124.

³³¹ Schwoerer 1992c, 124.

³³² „Sir, will you to your power cause law, justice and discretion, in mercy and truth, to be executed in all your judgments?” Lane 1828, 54–55.

³³³ „Will you, to your power, cause law and justice in mercy to be executed in all your judgments?” Curry 1786, 399–400.

³³⁴ Schwoerer 1992c, 124.; Strong 2005, 286.

³³⁵ „Sir, will you keep peace and godly agreement intirely, according to your power, to the holy church, the clergy and the people?” Curry 1786, 399–400.

³³⁶ „Will you, to the utmost of your power, maintain the laws of God, the true profession of the gospel, and the Protestant reformed religion, established by law?(...)” Lane 1828, 54–55.

IV. 4. A Bill of Rights – a konzervatív dokumentum

Tekintsük át ezek után röviden a forradalom alapidokumentumával³³⁷ a *Bill of Rights*-cal kapcsolatos tévedéseket.³³⁸ Napjainkig tartja magát az a téves nézet, hogy a *Bill of Rights* közvetlen következményeként alakult Anglia alkotmányos monarchiává a 18. században. E vélemény nem állja meg a helyét, Coward szerint ugyanis „az 1689–1714 közti alapvető alkotmányos változások” nem a törvényhozásból, hanem abból eredtek, hogy Anglia belebonyolódott abba a nagy háborúba, mely elkerülhetetlen következménye volt Vilmos inváziójának, azaz 1688-as hatalomátvételének.³³⁹ Értékelése szerint e törvény egy „konzervatív dokumentum”, amely „nem hozott alapvető változást az alkotmányban”.³⁴⁰ A trón megüresedése után vita támadt annak betöltése kapcsán, illetve az új uralkodók jogalapját és jogosítványait illetően. Locke szerint új kormányzat felállítása esetén megszabhatók illetve újrafogalmazhatók a kormányzás feltételei,³⁴¹ és ezzel *Lord Anthony Falkland* is egyetértett. Határozat született arról, hogy a „parlamentnek” még a trón betöltése előtt biztosítania kell a nemzet vallását, törvényeit és szabadságát, ezért egy újonnan felállított bizottság kidolgozta a *Heads of Grievances* (Sérelmek lajstroma) pontjait³⁴² a régi szabadságjogok megerősítése és újak kiegészítése érdekében.³⁴³ Az eredeti javaslat elsőprő alkotmányos változásokat tartalmazott, azonban a viták során a javaslatok egy részét elvetették, mivel a kormányzat eredetének kérdéséről nem voltak hajlandók vitatkozni a képviselők.³⁴⁴ Az idő rövidsége és a trón betöltésének mielőbbi vágya magyarázatul szolgálnak, hogy a konvent miért nem fogantatosított új korlátokat a jövő uralkodók hatalmát illetően.³⁴⁵

A viták keresztüztüében az állt, hogy mi módon nyílt meg az út a trón betöltése előtt, vagyis mi adott lehetőséget az új király trónra lépéséhez: az arról való lemondás (*abdication*) vagy a trónnak pusztán elhagyása (*desertion*).³⁴⁶ A Bill of Rights előzménye, a *Jogok Deklarációja*³⁴⁷ elítélte és az ország törvényeivel ellentétesnek minősítette II. Jakab tetteit, de azt nem mondta ki, hogy mindennek megtorlásaként a királyt megfosztották trónjától, csak azt

³³⁷ Alapidokumentumnak azért nevezhetjük, mivel rögzíti a trón protestáns örökösödését. Hoak szerint a legradikálisabb innovatív cselekedet, amit az 1689-es parlament véghezvitt az az, hogy megtiltotta a királyi család tagjainak katolikus személlyel való házasságát. Hoak 1996, 6.

³³⁸ Magának a forrásnak az elemzésétől ezúttal eltekintek.

³³⁹ Coward 1994, 355.

³⁴⁰ Coward 1994, 361.

³⁴¹ Locke 1986, 194.

³⁴² Lásd: Jones 1988, 28–30.

³⁴³ Kontler 1997, 148.

³⁴⁴ Ennek oka az lehetett, hogy a kormányzat felbomlásának kimondása a hatalomnak a népre való visszaszállását jelentette volna, vagyis nem a parlamentre korlátozódna. Kontler 1997, 148.

³⁴⁵ Robert J. Frankle nézetét Harris idézi: Harris 1999, 38.

³⁴⁶ Kontler 1997, 149.

³⁴⁷ Lásd: Jones 1988, 42–45.

állította, hogy elmenekülésével a király lemondott róla.³⁴⁸ Természetesen a *divine right* szerint ilyen helyzet nem állhat elő, mivel az uralkodó sorsáról Isten dönt, és akit egyszer trónra emelt, az élete végéig uralkodó marad. E dokumentum megfogalmazóinak célja az volt, hogy biztosítsák az alattvalók jogait és szabadságait, ennek érdekében pedig tételesen felsorolták a II. Jakab által elkövetett sérelmeket, törvényellenesnek ítélték számos cselekedetét és rögzítették, hogy a jövőben ezek nem szolgálhatnak precedensként az alattvalók jogainak és szabadságainak megsértésére.³⁴⁹

A deklaráció a „dicsőséges forradalom” tipikusan konzervatív eredménye,³⁵⁰ mivel a benne foglaltakról³⁵¹ azt tartották, hogy eddig is létező jogok voltak.³⁵² Tehát nem volt innovatív!³⁵³ Mivel a forradalom célja a korábbi állapot helyreállítása volt, a dokumentum pedig az elvileg addig is létező jogok megőrzésére és rögzítésére törekedett, az eseményeket és a törvényt is indokolt a „konzervatív” jelzővel illetni, amelynek eredeti jelentését (*conservo* latin eredetű ige, jelentése: megőrizni) kell iránymutatónak tekintenünk.³⁵⁴ Érdekes megjegyezni ugyanakkor, hogy a Bill of Rights, bár jogi dokumentumnak számít, tartalmaz utalást az isteni Gondviselésre is, vagyis a parlament két háza sem volt közömbös a *divine right* elméletet illetően.³⁵⁵ A *Jogok Törvénye* két helyen is említést tesz a mindenható Istenről és a Gondviselésről, mely passzusok a következőképpen szólnak:

„(...) Orániai Vilmos őfelségét, akit a Mindenható Isten e királyságnak a pápizmustól és az önkényuralomtól való megszabadításának dicső eszközeként küldte (...)”³⁵⁶

„(...) a Mindenható Isten csodálatos Gondviselése által és irgalmas jóságából a nevezett királyi felségeket adta e nemzetnek (...)”³⁵⁷

Felvetődik ugyanakkor a kérdés, hogy miért volt ilyen korlátozott ez az alkotmányos

³⁴⁸ „Whereas the late King James the Second, by the assistance of divers evil counsellors, judges, and ministers, employed by him, did endeavour to subvert and extirpate the Protestant religion, and the laws and liberties of this kingdom (...) And whereas the said late King James the Second having abdicated the government; and the throne being thereby vacant, (...)” Declaration of Rights, Jones 1988, 42–43.

³⁴⁹ Kontler 2009, 230.

³⁵⁰ Eredeti célja a kormányzás feltételeinek megszabása volt. Hoak 1996, 4.

³⁵¹ Ezek közül a legfontosabbak, hogy a törvények felfüggesztése, a békeidőben való hadsereg tartás és a parlament hozzájárulása nélküli adóztatás törvénytelen. A dokumentum érintetlenül hagyta a király személyes hatalmát minisztereinek kinevezését illetően, a külpolitika irányítását és a kegyelmezési jog gyakorlását.

³⁵² Coward 1994, 360.

³⁵³ Harris 1999, 46.

³⁵⁴ Vesd össze Glassey 2008.

³⁵⁵ Kontler 1984, 105.

³⁵⁶ „(...) his highness the Prince of Orange, whom it hath pleased Almighty God to make the glorious instrument of delivering this kingdom from popery and arbitrary power (...)” http://www.constitution.org/eng/eng_bor.htm

³⁵⁷ „(...) Almighty God in his marvellous providence and merciful goodness to this nation to provide and preserve their said Majesties’ royal persons most happily to reign over us upon the throne of their ancestors (...)” http://www.constitution.org/eng/eng_bor.htm

rendezés? Bizonyára azért, mivel keletkezését az interregnum gyors megszüntetésének célja, valamint a régi jogok és szabadságok biztosítása motiválta, nem pedig az alkotmányos újítás.³⁵⁸ Eddig is léteztek a parlament összehívásának gyakoriságát szabályozó törvények, s bár ez a folyamatosságot hangsúlyozta, a korábbiakhoz képest nem helyezte lényegileg más szerepbe azt.³⁵⁹ Maga a *Nyilatkozat* nem tekinthető egy szerződéses viszony alapokmányának, mivel – a legendával ellentétben – elfogadását nem szabták az új uralkodópár megkoronázásának feltételül, sőt miután felolvasták előttük, még a beleegyezés legcsekélyebb jelét sem követelték meg tőlük.³⁶⁰ 1688-ban tehát az államegyházi rendszer és a hipotetikus ősi alkotmány egyidejű fenyegetettsége idézte elő a politikai nemzet csaknem egyöntetű elpártolását II. Jakabtól és sarkallta őket arra, hogy az új uralkodótól garanciákat szerezzenek ezek fenntartására. Ezeket a követelményeket a rendezés kétféle módon biztosította, nevezetesen a prerogátiva korlátozásával³⁶¹ és a parlament végleges intézményesülésével, valamint a szabad vallásgyakorlat mellett az anglikán vallás monopóliumának biztosításával.³⁶²

A *Jogok Deklarációját* 1689 decemberében³⁶³ törvénybe iktatta Vilmos (ez lett tehát a *Bill of Rights*), de ez nem idézett elő alapvető változásokat az alkotmányban.³⁶⁴ A *Jogok Törvénye* tehát nem más, mint az uralkodótól származó egyoldalú deklaráció, mely a parlament addig létező jogait foglalta össze, kiegészítve néhány újabb ponttal³⁶⁵. Megcáfolható az a korábban igen elterjedt elképzelés is, hogy a *Jogok Törvénye* a királyság egyik alaptörvényének számít, ennek bizonyítására pedig elég megvizsgálni annak tartalmát. Mivel nem találunk benne olyan jogi garanciát, mely meggátolná a parlament általi kiegészítését vagy hatálytalanítását, nem nevezhetjük fundamentális törvénynek.³⁶⁶ A *Bill of Rights*, bár az angol alkotmányosság alapvető dokumentumai közé tartozik, a trónöröklés menetének szabályozásán kívül semmiféle újdonságot nem tartalmazott a korábbi elvekhez

³⁵⁸ Coward 1994, 355., 361. Tim Harrisnél is hasonlótl olvashatunk: A Declaration of Rights megalkotói nem akartak új törvényt hozni a régi törvény kinyilvánításának látszata alatt, hanem deklarálni kívánták, hogy mit jelent számukra a régi törvény, sőt Angliában a forradalmat a létező alkotmány igazolásának tekintették inkább, mint egy új megalapozásának. Lásd: Harris 1999, 46., 53.

³⁵⁹ Sashalmi 2006, 148.

³⁶⁰ Kontler 1997, 149.

³⁶¹ A parlament beleegyezése szükséges a békeidőben való hadsereg fenntartásához. Hoak 1996, 5.

³⁶² Kontler 1997, 152.

³⁶³ A királyi szentesítést 1689. december 16-án nyerte el a Bill of Rights. Schwoerer 1990, 544.

³⁶⁴ A dokumentum elnevezésének érdekessége, hogy bár a „bill” törvényjavaslatot jelent, ez valójában törvény volt, mely az ország írott jogának részévé vált.

³⁶⁵ Ezek közül a legfontosabb, hogy az uralkodó a parlament jóváhagyása nélkül nem függeszthet fel törvényt, és nem mentesíthet senkit a hatályos törvények alól.

³⁶⁶ Sashalmi 2006b, 148.

képest, és nem hozott alapvető változást az alkotmányban.³⁶⁷ Bár gyakran az alkotmányos monarchia alapkövét lerakó dokumentumnak tekintik a Jogok Törvényét, meg kell jegyezni, hogy mindössze a parlament „gyakori” összehívásáról szólt, ráadásul nem tartalmazott semmiféle olyan kitételt arra vonatkozóan, hogy mi történjék akkor, ha az uralkodó nem tartja be a dokumentumban foglaltakat.³⁶⁸ E dokumentumot tehát legcélszerűbb *ad hoc* jellegű szabályozásnak tekinteni, mely nélkülözött mindenféle elvi vagy filozófiai megállapítást a kormányzatról.³⁶⁹ Harris szerint a forradalmat Angliában tipikusan a létező alkotmány igazolásának tekintették, mintsem egy új alkotmány létrehozásának.³⁷⁰ Kontler László mindezek alapján konzervatív forradalomnak nevezi a történeteket, mely időben elhúzódó és mélyreható politikai rendszerváltozás feltételeit teremtette meg.³⁷¹

IV. 5. Az állampolgári eskü

Az állampolgári eskü vizsgálata különösen fontos e dolgozatban, hiszen a forradalom során lezajlott uralkodóváltás legitimációs kérdéseket vetett fel és számos esküre kötelezett polgárban ébresztett kételyeket az új eskü letételének kötelezettsége. A korszakban nagy vitát váltott ki e kérdés, és igen sok forrás született arról, hogy vajon lehető-e az új uralkodóknak a hűségeskü Jakab király életében, és tudomásom szerint még senki sem vonta szisztematikus vizsgálat alá ezeket a forrásokat. Az általam tanulmányozott írások igen változatos képet mutatnak abban a tekintetben, hogy milyen érveket hoztak fel Vilmos és Mária uralmának legitim volta mellett, tehát indokoltnak és jogosnak tartották az új eskük letételét, és e források szerzői közt különleges helyet foglal el William Sherlock, aki érvelésének egyediségével számos kortársát indította arra, hogy állást foglaljon e kérdésben. E vita részleteinek ismertetésére a dolgozat második felében térek ki, ehelyütt pedig az állampolgári eskü fogalmára és tartalmára koncentrálok.

Szükségesnek tartom tisztázni az eskü fogalmát, melyet az alattvalói hűségeskü érvényességéről szóló korabeli pamfletek némelyike igen precízen határozott meg. A *Két barát közötti beszélgetés a legutóbbi forradalom által előidézett ügyekről és az alattvalói*

³⁶⁷ Coward 1994, 361.; Sashalmi 2006b, 148.

³⁶⁸ Prest nézetét idézi: Sashalmi 2006b, 148., Vess össze Prest, W.: *Albion Ascendant. English History, 1660–1815*. Oxford, 1998, 63.

³⁶⁹ Sashalmi 2006b, 148.

³⁷⁰ Harris 1999, 54.

³⁷¹ Kontler 1997, 150.

esküről című forrás³⁷² szerzője szerint: az eskü Isten tanúként való hívása egy szándék valóságosságához.³⁷³ Egy másik anonim forrás így írja le az eskü lényegét: egy eskü nem kötelezhet senkit lehetetlenség, képtelenség teljesítésére és nem törölhet el korábbi kötelezettséget sem, ám ha mégis ezekre irányulna, akkor az nem érvényes.³⁷⁴ A Magyar Katolikus Lexikon meghatározása szerint az eskü „Isten és az Ő nevének tanúságul hívása az igazság mellett”.³⁷⁵ Veres András *Erkölcsteológia* című írásában szintén olvashatunk az eskü meghatározásáról, mely igen hasonló a 17. század végi szerzők gondolataihoz.³⁷⁶ Eszerint „az eskü Isten tanúul hívása, mintegy megidézése szavaink hitelének nyomatékos igazolására.”³⁷⁷ Az *állító esküben* a múltra vagy a jelenre vonatkozó állításunk igazságához hívjuk Istent tanúnak, míg a *hűségesküben* egy a jövőre vonatkozó ígéret teljesítésére, elhatározásunk komolyan vételének alátámasztásához hívjuk segítségül Isten nevét.³⁷⁸ Az eskünek a megengedettség és az érvényesség szempontjából is feltételei vannak. Előbbihez tartozik az igazmondás, a kellő megfontoltság és az igazságosság, míg utóbbihoz sorolható, hogy az eskünek szabad, személyes elhatározás eredményeként, elfogadott formulával (esküszöveg) kell történnie.³⁷⁹ Tehát akár a korabeli, akár a mai meghatározását vizsgáljuk az eskünek, arra a megállapításra jutunk, hogy az eskü komoly dolog és feltételekhez kötött.

Tekintsük át ezek után az alattvalói hűségeskü tartalmát! A vizsgált források szinte mindegyikében megfogalmazódik, hogy a király és az alattvalók között kölcsönös kötelék van, ami az előbbit védelemre és igazságos kormányzásra, utóbbiakat adófizetésre és engedelmességre kötelezi. Ahhoz, hogy e kapcsolat erőteljesebb legyen, a király részéről a koronázási eskü, az alattvalók részéről pedig az alattvalói hűségeskü hivatott.³⁸⁰ A természet rendje szerint a kormányzat szükségszerű és az emberiség biztonságára rendeltetett intézmény.³⁸¹ A társadalomban élő emberek által hozott szabályok szerint a kormányzatok

³⁷² W. K. A. M.: A Dialogue between Two Friends, Occasioned by the late Revolution of Affairs, And the Oath of Allegiance. London, 1689. A továbbiakban lásd: A Dialogue... 1689.

³⁷³ A Dialogue... 1689, 29.

³⁷⁴ The Case of the Oaths stated. London, 1689. A továbbiakban lásd: The Case of the Oaths stated 1689.

³⁷⁵ <http://lexikon.katolikus.hu/E/esk%C3%BC.html>

³⁷⁶ Veres 1993. 4.5–4.6. fejezet

³⁷⁷ Uo.

³⁷⁸ Uo.

³⁷⁹ Uo.

³⁸⁰ Lásd különösen: Some Considerations touching Succession and Allegiance. London, 1689, 19. A továbbiakban lásd: Some Consideration 1689.; A Discourse Concerning the Unreasonableness of A New Separation, On Account of the Oaths. With An Answer to the History of Passive Obedience, So far as relates to Them. London, 1689, 7–8. A továbbiakban lásd: A Discourse Concerning the Unreasonableness... 1689.; An Enquiry into the Present State of Affairs: And in particular, Whether we owe Allegiance to the King in these Circumstances? And whether we are bound to Treat with Him, and call Him back again, or not? London, 1689. 3. A továbbiakban lásd: An Enquiry into the Present State of Affairs 1689.

³⁸¹ The Case of the Oaths stated 1689, 1. Lásd még: A Divine of that Church. A Friendly Conference Concerning the New Oath of Allegiance to K. William, and Q. Mary, Wherein The Objections against taking the Oaths are

különböző fajtái jönnek létre, de a kormányzók léte mindenkor szükségszerű.³⁸² Az embereknek engedelmeskedniük kell az előjárójuknak, feltéve, hogy az ő léte és tevékenysége összeegyeztethető a közösség megőrzésével és jólétével, de ha az általa irányított társadalom elpusztítására törekszik egy vezető, akkor megengedett a vele szembeni ellenállás³⁸³, bár ezt csak kevés forrás mondja ki.

Az alattvalói eskü letételének kötelezettségét, az eskütevők körét és az esküszöveg formuláját I. Erzsébet uralkodásának első évében rögzítették először a *Felsőségi törvényben*, melynek alcíme: *Törvény a korona ősi, az egyházi és spirituális ügyekben való joghatóságának helyreállítására és az ezekre irányuló minden ellenséges idegen hatalom [jogigényének] eltörlésére [Act of Supremacy. An Act to restore to the Crown the ancient Jurisdiction over the Estate Ecclesiastical and Spiritual, and abolishing all Foreign Powers repugnant to the same]*.³⁸⁴ E törvény szerint a királyságban és bármely, Őfelsége által uralt területen minden egyházi és világi tisztségviselőnek és minden más személynek, aki az uralkodótól kapja javadalmazását, esküt kellett tennie. Ebben az esküben el kellett ismernie, hogy az uralkodó az egyedüli és legfőbb hatalom birtokosa egyházi és világi ügyekben, semmiféle idegen nem bír joghatósággal a királyságban, valamint az eskütevő hűséget és engedelmisséget fogadott a jelenlegi uralkodónak, törvényes utódainak és örököseinek, valamint megígérte, hogy megvédi jogaikat.³⁸⁵

Az I. Erzsébet idején előírt alattvalói hűségeskü szövege:

„Én, A. B. teljesen nyugodt lelkiismerettel tanúsítom és kinyilvánítom, hogy a Királynő Őfelsége e királyságnak és minden más Őfelsége uralma alá tartozó területnek és országnak az egyedüli és legfőbb kormányzója, úgy a spirituális és egyházi, mint a világi dolgokban és ügyekben; és hogy semmilyen idegen uralkodó, személy, főpap, állam vagy hatalmasság nem bír vagy nem bírhat semmiféle hatáskörrel, hatalommal, felsőséggel, elsődlegességgel vagy tekintéllyel (autoritással) egyházi vagy lelki ügyekben ebben a királyságban; és ezért teljesen megtagadok és visszavonok minden idegen joghatóságot, hatalmat, felsőséget és tekintélyt, és ígérem, hogy ezentúl hűséget és igaz engedelmisséget tanúsítok a királynő Őfelségének, örököseinek és törvényes utódainak, és erőm szerint segítek és megvédek minden joghatóságot, kiváltságot, kiválóságot és tekintélyt, mely a királynő Őfelségét, örököseit és utódait illetik vagy hozzájuk tartozik, vagy amelyek e királyság birodalmi koronájával egyesítettnek vagy hozzá kapcsolhatók. Isten engem úgy segítjen és e könyvnek tartalma szerint.”³⁸⁶

impartially Examined. And The Reasons of Obedience Confirm'd, from the Writings of the profound Bishop Sanderson, And proved to agree to The Principles of the Church of England, and the Laws of the Land. London, 1689, 12. A továbbiakban lásd: A Friendly Conference 1689.

³⁸² The Case of the Oaths stated 1689, 2–3.

³⁸³ The Case of the Oaths stated 1689, 2–3.

³⁸⁴ Some Consideration 1689, 31.

³⁸⁵ Tierney 1839, CCXXXIX.

³⁸⁶ „I. A. B., do utterly testify and declare in my conscience, that the queen's highness is the only supreme governor of this realm, and of all other her highness' dominions and countries, as well in all spiritual and ecclesiastical things, or causes, as temporal; and that no foreign prince, person, prelate, state, or potentate, hath

I. Jakab király uralkodásának negyedik évében [1606] a pápista rekuzánsok³⁸⁷ jobb leleplezésére és elnyomására hozott törvény [*An Act for the better discovering and repressing of Popish Recusants*] újrafogalmazta és előírta, hogy általánosságban minden személynek, különösen pedig a bizalmi állást betöltőknek alattvalói hűségesküt³⁸⁸ kell tenni.³⁸⁹ Ebben elismerik a királynak a koronához való jogát és egyúttal megtagadják, hogy a pápának vagy másnak joga van megfosztani őt királyságaitól vagy felmenteni alattvalóikat engedelmisségi esküjük alól.³⁹⁰ Ez a törvény nem szabott meg új esküt, hanem az volt a célja, hogy szorosabbra fűzze a régit.³⁹¹ Valódi jelentése szerint csak arra kötelezi az alattvalókat, hogy engedelmisséggel viseltessenek a *király, örökösei és leszármazottai* iránt a bitorolt hatalommal szemben, amit a Római Szentszék gyakorol, jogot formálva magának az uralkodók koronája feletti rendelkezésnél és az alattvalói engedelmisség mértékének megszabásánál.³⁹² Ezen eskü 1689-ig érvényben maradt, tehát ugyanezeket az ígéreteket tették le az alattvalók I. Károlynak, és fiainak is (II. Károly, II. Jakab), bizonyítva ezzel a királyok isteni jogalapjának, azon belül is a leszármazás elvének tiszteletben tartását.

Az I. Jakab idején előírt alattvalói hűségeskü szövege:

„Én, A. B. igaz és őszinte lelkiismerettel elismerem, vallom, tanúsítom és kinyilvánítom Isten és a világ előtt, hogy a mi szuverén urunk, Jakab király törvényes és jog szerinti királya ennek a királyságnak, és minden más Őfelsége uralma alá tartozó területnek és országnak. És hogy sem magának a pápának, sem az Egyház vagy a Római Szentszék bármilyen hatóságának, vagy bármely hatóságnak nincs hatalma vagy felhatalmazása letenni a királyt, vagy megfosztani őt bármely királyságától vagy uralma alatt álló területtől, vagy felhatalmazni bármely idegen uralkodót, hogy megtámadja, vagy megzavarja őt vagy országait, vagy hogy alattvalói közül bárkit is mentesítsen Őfelségének járó engedelmissége vagy kötelessége alól, vagy bármiféle engedélyt vagy felhatalmazást adjon ezek közül bárkinek arra, hogy fegyvert fogjon, zavart keltsen, vagy bármiféle erőszakot ébresszen, vagy megsértse Őfelségének királyi személyét, államát vagy kormányzatát, vagy bárkit Őfelsége alattvalói közül az Őfelsége uralma alatti területeken. Továbbá szívből esküszöm arra, hogy bármiféle nyilatkozat vagy kiközösítési ítélet, vagy megfosztás dacára is, mely tétetett vagy jóváhagyatott, avagy melyet majdan tesz vagy jóváhagy a pápa vagy az ő utódai, vagy bármely, tőle származó vagy színleg tőle származtatott hatalmasság, vagy a Szentszék a király, örökösei vagy utódai ellen, vagy az említett alattvalóknak bármiféle feloldozása a kötelezettségeik alól: én hűséget és igaz engedelmisséget tanúsítok Őfelségének, örököseinek és

or ought to have, any jurisdiction, power, superiority, preeminence, or authority, ecclesiastical or spiritual, within this realm; and, therefore, I do utterly renounce and forsake all foreign jurisdictions, powers, superiorities, and authorities, and do promise, that, from henceforth, I shall bear faith, and true allegiance to the queen's highness, her heirs and lawful successors; and, to my power, shall assist and defend all jurisdictions, privileges, preeminences, and authorities granted, or belonging to the queen's highness, her heirs, and successors, or united, and annexed to the imperial crown of this realm. So help me God, and by the contents of this book.” Fordította: P. M.

³⁸⁷ A rekuzánsok az alattvalói engedelmisséget megtagadók, vagy makacsul visszautasítók, leggyakrabban katolikusok, akik nem hajlandók az Anglikán Egyház szertartásán részt venni.

³⁸⁸ <http://faculty.history.wisc.edu/sommerville/361/oath%20allegiance.htm>

³⁸⁹ Some Consideration 1689, 27.

³⁹⁰ Some Consideration 1689, 27.

³⁹¹ Some Consideration 1689, 29.

³⁹² Some Consideration 1689, 29–30.

*[jog]utódainak, és ahogy csak erőmből telik megvédelmezem őt és őket bármiféle összeesküvéssel és kísérlettel szemben, mely az ő személye vagy az ő személyük, koronájuk és méltóságuk ellen irányul, akár indíték vagy bármiféle ilyen ítélet, nyilatkozat örve alatt avagy bármilyen más módon, és minden igyekezettel azon leszek, hogy felfedjek és ismertté tegyek Őfelségének, örökösének és utódainak minden árulót és hitszegő összeesküvést, amiről tudomást szerzek vagy hallok, hogy ellene vagy bármelyikük ellen irányul. Továbbá esküszöm, hogy szívemből irtózom, megvetem és eskü alatt tagadom ezt az átkozott elvet és nézetet mint istentelen és eretnek dolgot, miszerint az uralkodók, akik kiközösíthetők vagy megfoszthatók [értsd: hatalmuktól] a pápa által, letehetők vagy megölhetők alattvalóik ill. bárki más által. És hiszem és elszántan vallom, hogy sem a pápa, sem bárki más személy nem bír hatalommal, hogy feloldozzon engem ezen eskü, vagy bármely része alól, amiről elismerem, hogy jó és teljes hatalommal törvényesen tetettek le velem, és visszavonok minden ezzel ellenkező felmentést és mentesítést. És mindezeket a dolgokat világosan és őszintén elismerem és esküszöm az általam kimondott ezen szavak szerint, a tiszta és józan ész és e szavak értelme szerint, bármiféle mellébeszélés vagy szellemi kifogás, vagy bármiféle titkos fenntartás nélkül. És teszem ezt az elismerést és vallomást szívből, akaratom szerint és igaz módon az igaz keresztény hitre. Isten engem úgy segítjen.*³⁹³

Az eskü tartalmának megismerése után beláthatjuk, hogy miért okozott gondot és vetett fel kérdéseket az alattvalók számára az Orániai Vilmosnak teendő eskü kötelezettsége, hiszen II. Jakab tisztségviselői nemcsak neki, de utódainak is engedelmisséget és hűséget fogadtak. Ennélfogva a következő kérdések merültek fel: Legitim-e az új király hatalma? Át lehet-e ruházni az engedelmisséget az új uralkodóra? Mikor veszíti érvényét a korábbi eskü? Mindezen kérdésekre igyekeztek megnyugtató választ keresni a kortársak, és számos érveléssel próbálták igazolni, hogy a II. Jakabnak tett hűségeskü már nem kötelezi őket semmire és letehetik Vilmosnak az engedelmisségi esküt. E kérdéskör érveinek vizsgálatára az V. fejezetben kerül sor, ám érdemes előtte röviden kitérnünk arra, hogy mit tartalmazott az új

³⁹³ „I, A.B. do truly and sincerely acknowledge, profess, testify, and declare in my conscience before God and the world, that our Sovereign Lord King James, is lawful and rightful King of this realm, and of all other in his Majesties Dominions and Countries; And that the Pope neither of himself, nor by any authorities of the Church or See of Rome, or by any means with any other hath any power or authority to depose the King, or to dispose any of his Majesty's kingdoms, or dominions, or to authorize any foreign prince to invade or annoy him, or his countries, or to discharge any of his Subjects of their allegiance and obedience to his Majesty, or to give any license or leave to any of them to bear arms, raise tumult, or to offer any violence, or hurt to his Majesty's royal person, state, or government, or to any of his Majesty's subjects within his Majesty's dominions. Also, I do swear from my heart that, notwithstanding any declaration or sentence of excommunication or deposition made or granted, or to be made or granted by the Pope or his successors, or by any authority derived, or pretended to be derived from him, or his See against the King, his heirs or successors, or any absolution of the said subjects from their obedience: I will bear faith and true allegiance to his Majesty, his heirs and successors, and him or them will defend to the uttermost of my power, against all conspiracies and attempts whatsoever, which shall be made against his or their persons, their crown and dignity, by reason or color of any such sentence or declaration or otherwise, and will doe my best endeavor to disclose and make known unto his Majesty, his heirs and successors, all treasons and traitorous conspiracies, which I shall know or hear of to be against him or any of them: And I do further swear, that I do from my heart abhor, detest and abjure, as impious and heretical, this damnable doctrine and position, that princes which be excommunicated or deprived by the Pope, may be deposed or murdered by their subjects, or any whatsoever. And I do believe and in conscience am resolved, that neither the Pope nor any person whatsoever, hath power to absolve me of this oath, or any part thereof, which I acknowledge by good and full authority to bee lawfully ministered unto me, and do renounce all pardons and dispensations to the contrary: And all these things I do plainly and sincerely acknowledge and swear, according to these express words by me spoken, and according to the plain and common sense and understanding of the same words, without any Equivocation, or mental evasion, or secret reservation whatsoever: And I doe make this recognition and acknowledgement heartily, willingly, and truly, upon the true faith of a Christian: So help me God.” Fordította: P. M. Ezúton is köszönöm Sashalmi Endrének a fordítás pontosításában nyújtott segítségét!

esküformula, amelyet a „dicsőséges forradalom” során trónra kerülő uralkodók felé kellett tenni az alattvalóknak. A különleges körülmények miatt – a katolikus uralkodó távozása országából, II. Jakab fiúgyermekének mellőzése a trónöröklésben, a II. Jakabbal közvetlen vérségi kapcsolattal nem rendelkező Vilmos trónra kerülése ugyanis nemcsak az uralkodói hatalom legitimitásának elvét³⁹⁴, de a koronázási eskünek a szövegét, és még az alattvalói hűségeskü formuláját is megváltoztatta, ezért a Bill of Rights-ban új esküszöveget³⁹⁵ fogalmaztak meg a korábbiakhoz képest. Ebben az esküben hűséget és engedelmességet fogadott a király és a királynő iránt az alattvaló, de már nem esett szó arról, hogy törvényes és jog szerinti uralkodónak ismerné el őket, vagy hogy utódaik jogait is megvédelmezi. Ami a régi esküből viszont megmaradt, az a pápai joghatóság megtagadása, mely szerint az uralkodó a pápa által kiközösíthető, illetve annak tagadása, hogy az uralkodó bármely alattvalója által megölhető.³⁹⁶

A Bill of Rights-ban rögzített alattvalói hűségeskü szövege:

„Én, A. B., őszintén ígérem és esküszöm, hogy hűséges leszek és igaz engedelmességet tanúsítok Őfelségük, Vilmos király és Mária királynő iránt. Isten engem úgy segítjen!”

„Én, A. B. esküszöm, hogy szívemből irtózom tőle, megvetem és eskü alatt tagadom ezt az átkozott elvet és helyzetet, mint istentelen és eretnek dolgot, miszerint az uralkodók a pápa által kiközösíthetők vagy megfoszthatók [értsd: hatalmuktól], vagy a Római Szentszék más hatósága által letehetők ill., hogy alattvalóik ill. bárki más által megölhetők.”³⁹⁷

A legfontosabb dokumentumok áttekintésével megragadhatóvá vált a forradalom során végbemenő markáns változások többsége, és bár e források műfaji szempontból eltérő csoportokba sorolandók (törvény, szónoklat, eskü), mégis megjegyzendő, hogy a világi és az egyházi szféra szoros kapcsolódása miatt, mindegyik hangsúlyozta az angol monarchia protestáns jellegét.

³⁹⁴ A Gondviselés isteni jogalapjáról lásd: Pálffy 2007, 81–84.

³⁹⁵ Bill of Rights, 1689. An Act Declaring the Rights and Liberties of the Subjects and Settling the Succession of the Crown. http://www.constitution.org/eng/eng_bor.htm

³⁹⁶ A régi és az új eskü összehasonlítását lásd még: A Vindication Of Those who have taken the New Oath of Allegiance to King William and Queen Mary; Upon Principles Agreeable to the Doctrines of the Church of England. London, 1689, 6–7. A továbbiakban lásd: A Vindication of those 1689.

³⁹⁷ „I, A. B., do sincerely promise and swear that I will be faithful and bear true allegiance to their Majesties King William and Queen Mary. So help me God.”

„I, A. B., do swear that I do from my heart abhor, detest, abjure as impious and heretical this damnable doctrine and position, that princes excommunicated or deprived by the Pope or any authority of the see of Rome may be deposed or murdered by their subjects or any other whatsoever. And I do declare that no foreign prince, person, prelate, state or potentate hath or ought to have any jurisdiction, power superiority, pre-eminence or authority, ecclesiastical or spiritual, within this realm. So help me God.” Fordította: P. M.

V. Az 1688–1689-es események a kortársak szemében

Ahogy korábban említettem, számos szerző ragadott tollat a „dicsőséges forradalom” során felmerülő kérdések elemzésére és tisztázására, e fejezetben pedig az alattvalói engedelmességről illetve az új uralkodóknak járó hűségeskü letételének igazolásáról szóló műveket ismertetem, – hiszen e kérdés mindenkit érintett, aki az uralkodótól kapta javadalmát³⁹⁸ – valamint kitérek a prédikáció műfajára is, mely propagandaeszközként szolgált az új kormányzat támogatóinak megszerzésében. Mindenekelőtt azonban szükségesnek tartom a pamflet műfaji sajátosságainak meghatározását, mivel 1688 után igen nagy számban jelentek meg ilyen jellegű írások.

A pamflet mint műfaj, olyan rövid írásmű, amely valamely személy, intézkedés vagy esemény elleni tiltakozást vagy éppen ezek mellett való kiállást fejez ki, és általában hiányzik belőle a szisztematikus érvelés. Általánosságban elmondható, hogy rövid terjedelmű (néhány, de lehet 20-30 oldal is), és az ész helyett inkább az érzelmekre kíván hatni. Nyelvezete közérthető, stílusa egyszerű; mindezen sajátosságai pedig a nagyközönséghez szóló jellegéből fakadnak.³⁹⁹ A korabeli Anglia pamfletirodalma messze a legbőségebb termésű volt, mellyel maga mögé utasította a többi országot.⁴⁰⁰

A szélesebb értelemben vett közvélemény tájékoztatására a kézzel írott és a nyomdai úton sokszorosított „újságok” szolgáltak a 17. század első felében, de nincs bizonyíték arra, hogy ez utóbbiak nagyobb befolyással bírtak volna a véleményalkotásra.⁴⁰¹ A pamfletekben való politikai információk terjesztésének veszélyével a korai Stuart-kormányzat is tisztában volt, és nyomásgyakorlása miatt sokkal gyakoribb volt e pamfletek kézíratos formában való terjesztése.⁴⁰² 1641 tavaszán jelentek meg először kisméretű nyomtatott könyvek és helyszíni tudósítások, melyek száma a polgárháború, a királygyilkosság és az interregnum korára megsokszorozódott, s e tény egyben jelezte, hogy a nyomtatott kiadványok ellenőrzése kicsúszott az udvar és annak monopóliumát őrző kiadók kezéből.⁴⁰³ Ezek legfontosabb újdonsága, hogy szinte mindenki számára könnyedén hozzáférhetővé váltak néhány pennyért, korábban ugyanis csak az elithez juthattak el magas árak és a tájékozottság követelménye miatt.⁴⁰⁴ A „hírkönyvek” (*newsbooks*) mellett alkalmanként hasonló tartalmú pamfletek (*news*

³⁹⁸ Lásd a IV. 5. fejezetet!

³⁹⁹ Kiss-Radó-Sashalmi 2006, 8–9.

⁴⁰⁰ Kiss-Radó-Sashalmi 2006, 9.

⁴⁰¹ Baron 2001, 41.

⁴⁰² Baron 2001, 43.

⁴⁰³ Mendle 2001, 57.

⁴⁰⁴ Mendle 2001, 57.

pamphlets) is megjelentek, és az 1640-es évekre, mint az első nagyobb politikai röpirathullám korszakára tekinthetünk. E kedvelt műfaj⁴⁰⁵ a következő húsz évben – bár hullámzó mértékben, de – meghatározó hatással volt a közvéleményre, majd befolyása csökkent, hogy később újra jelentős szerepet játszasson.⁴⁰⁶ A 17. században keletkező röpirat-irodalom termését tehát két részre oszthatjuk, első részét az 1640–1660 közötti évekre tehetjük, a másik szakasza pedig az 1688-as eseményekkel mutat szoros kapcsolatot.

A „dicsőséges forradalom” hatására újra erőteljesen felélénkült a pamfletirodalom, a közel kétszáz értekezés közül, melyek az új kormányzat legitimálását voltak hivatottak alátámasztani, Sherlock alattvalói hűségéről szóló írása⁴⁰⁷ volt a legkeményebb hangvételű és egyben a leghatásosabb.⁴⁰⁸ Ahogy már korábban *Skinner* is rámutatott,⁴⁰⁹ a röpiratok, a prédikációk és a memoárok vizsgálata azért is fontos, mert sokkal inkább reprezentálható általuk egy adott kor közgondolkodása, mint egy nagyobb lélegzetű politikai-filozófiai fejtegetésből.

Thompson az 1688–1693 között megjelenő röpiratáradatot „pamfletháborúnak” nevezte,⁴¹⁰ melyben három szintet különített el. Az első szinthez tartozó írások II. Jakab menekülésének okait vizsgálták, a második szinten arról esett szó, hogy mit kellene tenni a kialakult helyzetben, a harmadik pedig az új kormányzat helyzetét tekintette át, s foglalkozott a régi és az új eskü letétele körüli bonyodalmakkal. A hódítás elméletéről szóló vita is az utóbbi szinthez sorolható, *Thompson* szerint azonban a mai (1970-es évek) történészek elhanyagolják az 1688-as események hódításként való bemutatását.⁴¹¹ Az első és a második szint elemeit a problémakör vizsgálata szempontjából nem kapcsolták össze, és a Gondviselés elmélete mindegyik nézettel összeegyeztethető volt.⁴¹² Bármilyen történik ugyanis, a legegyszerűbb az isteni gondviselésre hivatkozni, mivel ez egy olyan végső ok, ahonnan nem lehet továbblépni. *Thompson* a hódítás elméletét a harmadik szinthez sorolta, s azt állította, hogy ez egyike volt a legfontosabb érveknek, melyek magyarázatul szolgáltak a forradalomra, s igen fontos szerepet játszott abban, hogy az alattvalók elfogadják az új rendszert.⁴¹³ A holland flotta és hadsereg érkezése, a nyugati országrészben való csetepaté, Jakab fegyveres

⁴⁰⁵ E támadó vagy igazoló célú publicisztikai írásoknak – melyekben a legitimációs elvek bontakoztak ki – jelentős szerepük volt a politikai gondolkodás fejlődésében. Paczoly-Szabó 1996, 68.

⁴⁰⁶ Mendle 2001, 57.

⁴⁰⁷ Lásd a VII. 2. 3. fejezetet!

⁴⁰⁸ Sherlock 1691a, A pamflet kiadójának előszava

⁴⁰⁹ Idézi Henshall: Henshall 1992, 122.

⁴¹⁰ Thompson 1977, 34.

⁴¹¹ Thompson 1977, 33.

⁴¹² Thompson 1977, 36.

⁴¹³ Thompson 1977, 36.

védtkísérettel való visszavonulása számos kortárs számára hódításnak tűnhetett. *Thompson* szerint a híres „meghívás” és Vilmosnak az angol főurakkal kiépített kapcsolatai azonban csak módosítottak a hódítás formáján, de annak tényét nem változtatták meg.⁴¹⁴

A „pamfletháború” idején a hódítás gondolata több mint négy évig uralta az alkotmányról szóló vitákat, és a különböző teoretikusok ezt egyaránt használták a dinasztiaaváltás jogosságának és jogtalanságának igazolására.⁴¹⁵ A hódítás elvének tehát fontos szerepe volt a forradalomról szóló vitákban és jelentős mértékben járult hozzá az új kormányzat támogatottságának megszerzéséhez illetve annak megszilárdulásához. Számos anglikán vallású értelmiségi számára okozott fejtörést a kialakult helyzet, és nehezen tudták eldönteni, mi a teendőjük az új kormányzatot illetően.⁴¹⁶ Mivel a forradalom megtörte a törvényes és szuverén uralkodóhoz fűződő hűségüket, következésképp esküszegést, valamint a passzív engedelmesség és az ellenállás tilalmának feladását követelte tőlük, így képtelenek voltak lelkiismeret-furdalás nélkül elfogadni a trónbitorlót.⁴¹⁷ Fel kellett tehát oldani az ellentmondást és biztosítani kellett az új kormányzat legitimációját, ebben pedig számos teológusnak és pamfletírónak jelentős szerepe volt.⁴¹⁸

Az általam a hűségeskü kapcsán vizsgált tucatnál több forrás (nem számítva ide a Sherlock által generált vita forrásait) közül a névtelenül publikált, ám Samuel Mastersnek tulajdonított írás fogalmaz a legvilágosabban. Először ennek érvelését bemutatva ismertetem a whigek nézetét a kialakult helyzetről, majd összefoglalom a többi szerző érveit is.

V. 1. Az alattvalói hűségeskü érvényessége Samuel Masters írásában

A „dicsőséges forradalom” évében megjelent, az engedelmességről szóló kb. 80 mű közül az elsők közé tartozott ez az írás⁴¹⁹, melynek címe: *Az alattvalói hűség kérdése a mi jelen körülményeink szerint mérlegelve egy városi lelkésznek egy vidéki lelkészhez írt levelében [The Case of Allegiance in Our Present Circumstances Consider'd. In a Letter from a Minister in the City, to a Minister in the Country. London, 1689.]*⁴²⁰ Samuel Masters mielőtt

⁴¹⁴ Thompson 1977, 37.

⁴¹⁵ Thompson 1977, 39–45.

⁴¹⁶ Az eskütagadók között voltak egyházi személyek is – Sancroft érsek, öt püspök és hozzávetőlegesen négyszáz lelkész –, akik végig kitartottak elveik mellett, nem voltak hajlandók mást elismerni uralkodónak, egyedül Jakabot, és visszautasították a Vilmosnak és Máriának teendő esküt, vállalva ezzel a hivatalvesztés következményét. Coward 1994, 357.

⁴¹⁷ Thompson 1977, 34.

⁴¹⁸ Straka 1962a, 646.

⁴¹⁹ A reprint kiadás előszavából.

⁴²⁰ A továbbiakban lásd: Masters 1689.

a konkrét helyzet feltárásába kezdene, szükségesnek tartja a kormányzat és az engedelmesség kapcsán bizonyos téves nézetek és előítéletek eloszlatását.⁴²¹

A szerző tagadja a királyok isteni jogalapjának létezését, azt, hogy a monarchia a legjobb kormányzati forma, hogy egy családon belül öröklődik a királyi hatalom, továbbá azt is, hogy a törvénytelenséget elkövető uralkodóval szemben tilos az ellenállás. Isten kétféle törvényt adott az emberiségnek (az erkölcsi és a pozitív törvényt, előbbi az emberi természetbe van beleírva,⁴²² utóbbi pedig a *szent írásokban* van kinyilatkoztatva), és ezek által hozott létre kormányzatot a társadalomban élő emberek jóléte és biztonsága érdekében. Isten megparancsolta a felsőbbbségeknek, hogy igazságosan kormányozzanak, az alattvalókat pedig arra kötelezte, hogy kötelességeik teljesítésével és alávetéssel (engedelmisséggel) tiszteljék őket.⁴²³

Szintén téves és megcáfolandó nézet a szerző szerint, hogy az angol uralkodó hatalma korlátlan és abszolút, ezt pedig a koronázási szertartás alkalmával tett uralkodói esküvel és azzal magyarázza, hogy a törvényhozás nem királyi felségjog, hanem azt az uralkodó a parlamenttel együtt gyakorolja.⁴²⁴ A koronázás során az uralkodó által tett eskü nem egy jelentéktelen formalitás, hanem annak ígérete, hogy az uralkodó megtartja és biztosítja a nép jogait, törvényeit és szabadságait, tehát ezek tulajdonképpen korlátozzák az ő hatalmát.⁴²⁵

Az engedelmisséget illető téves nézetek eloszlatását is szükségesnek tartja a szerző, és ide sorolja az aktív ellenállás tilalmát.⁴²⁶ Nem ért egyet azzal, hogy az uralkodóval szemben tilos lenne az ellenállás, és ismerteti, hogy az egyház minden esetben aktív engedelmisség tanúsítására buzdította az alattvalókat, majd rögzíti, hogy az alattvalók ellenállhatnak saját érdekeik és a köz békéjének megőrzése érdekében, ha méltánytalan támadás éri őket. Leírja, hogy ha egy király országának *atyjából* annak ellenségévé válik azáltal, hogy a kormányzat felforgatására és a nép elpusztítására alkalmas törvénytelen tervekkel kötelezi el magát, akkor alattvalói felmenthetők és ellenállhatnak neki, amennyiben az a kormányzatuk és önmaguk megőrzése érdekében szükséges. Isten szándéka szerint ugyanis az uralkodó [eszköz] van a nép jólétéért [cél], nem pedig fordítva, s ha ezt megfontoljuk, akkor a célok és eszközök

⁴²¹ Masters 1689, 3.

⁴²² Ez a természetjogot jelenti. Angliában a 17. században a természetjogot morális törvényeknek is nevezték.

⁴²³ Masters 1689, 3–4.

⁴²⁴ Masters 1689, 7. Helyesen írja le a szerző az abszolút hatalom fogalmát, amikor úgy fogalmaz, hogy mivel a király nem hozhat törvényt kizárólag a tetszése szerint, nem beszélhetünk abszolút monarchiáról. A témáról lásd részletesen Sashalmi 2006a, 22–23.

⁴²⁵ Masters 1689, 7–11.

⁴²⁶ Masters 1689, 11.

összeegyeztethetlenné válásakor inkább a célokat kell szem előtt tartani, és a cél elpusztítására irányuló eszközöket ajánlott mellőzni.⁴²⁷

E nézetek ismertetése után tér rá a szerző a konkrét eset megvizsgálására, arra, hogy érvényét veszítette-e a II. Jakabnak tett hűségeskü és lehet-e engedelmességet fogadni az új uralkodónak. Két kérdést tesz fel: I. „*Vajon mentesült-e lelkiismeretünk az utóbbi királyhoz fűződő kötöttségektől?*”; II. „*Átruházhatjuk-e engedelmisségünket jó lelkiismerettel a jelenlegi királynak annak ellenére, hogy nem ő a korona közvetlen örököse?*”⁴²⁸

Mielőtt e kérdésekre válaszol, tulajdonképpen definiálja az alattvalói hűség (*Allegiance*) fogalmát a szerző: elsődleges és általános értelemben e szó egyfajta kötöttséget jelent, politikai értelemben egy kapcsolatra utal, ami az alattvaló és az uralkodója között fennáll, és e kapcsolatból adódó köteleességeket jelenti.⁴²⁹

Az első kérdés megválaszolásának előkészítéseként a szerző kijelenti, hogy nem II. Jakab személyének szólt abszolút módon a neki tett hűségeskü, tehát nem mindentől elvonatkoztatva tettek neki ígéretet, hanem a *királyi funkció gyakorlására* való tekintettel. Így sem azelőtt, hogy király lett volna, sem azután, hogy megszűnt királynak lenni, nem tartoznak neki esküvel, és ez lehetséges, mivel előfordulhat olyan eset, hogy egy személy annak ellenére, hogy még él, megszűnik királynak lenni.⁴³⁰

II. Jakab személyére vonatkoztatva az előbbi elvet a következő három megfontolással támasztja alá a szerző. Mivel II. Jakab makacsul elkötelezte magát a kormányzat felforgatására és a nép elpusztítására, így *de iure* megszűnt királynak lenni és a neki tett eskü érvénytelenné vált – szól az első érv.⁴³¹ Ha a király nem kormányozza és védi meg a népet a királyság törvényei szerint, akkor megszűnik a méltósághoz, a hatalomhoz és a jövedelmekhez való joga, melyeket a cél teljesítése érdekében élvezett. A királyi hivatal a törvények uralmára épül, így feltételekhez szabott: ha a király nem teljesíti e feltételeket, akkor elveszíti méltóságát, s ha az alattvalók mégis a korábbi uralkodó hatalmához ragaszkodnak, bűntársaivá válnak az alkotmány megsértésében. A szerző felsorolja II. Jakab király bizonyos tetteit, így a parlamenti választások befolyásolását, a törvények felfüggesztését és az azok alól való mentesítést, az önkényes adókivetést, az egyházat és a vallást veszélybe sodró intézkedéseit, a jezsuiták és a francia király befolyását, a püspökök

⁴²⁷ Masters 1689, 11–15.

⁴²⁸ Masters 1689, 15.

⁴²⁹ Masters 1689, 15.; Az alattvalói hűség fogalmának eredetéről, értelmezéséről lásd még: A Discourse concerning the Signification of Allegiance, as it is to be understood in the New Oath of Allegiance. London, 1689, 7–8.

⁴³⁰ Masters 1689, 15–16.; Ez természetesen ellentmond az isteni jogalap toryk által vallott elvének, mivel eszerint csak halálával válik meg hatalmától az uralkodó. (A szerző megjegyzése.)

⁴³¹ Masters 1689, 16.

bebörtönzését – ezekkel igazoltnak tekinti azt, hogy az uralkodó veszélybe sodorta országát, megszűnt királynak lenni, és az alattvalók mentesültek a neki tett eskü alól. A közelgő veszélytől az Orániai herceg mentette meg Angliát, akit a szerző „dicsőséges szabadítónk”-nak nevez.⁴³²

A szerző második érve, hogy Jakab anélkül hagyta el országát, hogy erre bárki is kényszerítette volna, és távolléte idejére semmiféle intézkedést nem tett a kormányzatra vonatkozóan, sőt magával vitte a pecsétet és megsemmisítette a Lordok Házának összehívására szolgáló iratokat azzal a szándékkal, hogy a folyamatok rendes menetét megakassza. Önmagát a francia király, az anglikán vallás és az ország legnagyobb ellenségének kezébe adta, akinek segítsége nélkül nem tud visszatérni, így pusztulást hozna hazájára. Jakab tehát távozásával lemondott arról, hogy gondoskodjon népéről, ezért *de facto* is megszűnt királynak lenni, és ez mentesít a neki tett eskü alól.⁴³³

A szerző utolsó, harmadik érvében, amellyel II. Jakab uralkodói mivoltát és az alattvalók neki való alárendeltségét, tehát a kölcsönös kapcsolat megszűnését alátámasztja, a konvent parlament tekintélyére hivatkozik. E konvent parlament – mely az egész nemzetet képviseli – döntése értelmében II. Jakab elhagyta a kormányzatot, és a trón megüresedett⁴³⁴ – e megfontoltan hozott döntést pedig el kell fogadni az alattvalóknak.⁴³⁵

A másik megfontolandó kérdésre – „*Átruházhatjuk-e engedelmességünket jó lelkiismerettel a jelenlegi királynak annak ellenére, hogy nem ő a korona közvetlen örököse?*”⁴³⁶ – szintén három szempontból megközelítve ad választ a szerző. Elsőként az angol alkotmányra hivatkozik, mely szerint nem szükségszerű, hogy a közvetlenül következő örökös lépjen trónra, ahogy ezt a történelem tanúsága is bizonyítja. Annak ellenére, hogy a koronát általában egy királyi családnak tulajdonították, és ebben az értelemben örökletesnek nevezték a királyi hatalmat, mégis gyakran előfordult, hogy a következő örökös helyett a család egy másik ágára szállt a korona, akit sokkal alkalmasabbnak találtak arra az akkori körülmények között a kormányzat céljának előmozdítására.⁴³⁷

⁴³² Masters 1689, 16–19.

⁴³³ Masters 1689, 20–22.

⁴³⁴ E formulát a Bill of Rights is tartalmazza: „(...) *King James the Second having abdicated the government and the throne being thereby vacant.*” http://www.constitution.org/eng/eng_bor.htm

⁴³⁵ Masters 1689, 22–23.

⁴³⁶ Masters 1689, 23.

⁴³⁷ Masters 1689, 23–24. Példaként VIII. Henrik gyermekeit, Edwardot, Máriát és Erzsébetet említi.

A következő szempont a kérdés vizsgálatánál, hogy ha az eskü érvényét veszítette, akkor valaki másra kellett, hogy szálljon.⁴³⁸ A szerző sorra veszi a lehetséges „célszemélyeket”, és mindegyikhez megjegyzést is fűz. Elsőként Wales herceget említi, II. Jakab második házasságából született fiát, akinek trónigényét azért nem támogatja, mivel általános gyanú övezi személyének hiteles voltát, vagyis azt, hogy valóban a királyi pár gyermeke.⁴³⁹ További probléma az ő személyével kapcsolatban, hogy jelenleg a francia király hatalma alatt áll, így inkább célszerű megtagadni tőle az esküt, mint letenni neki.⁴⁴⁰ A következő személy a jelenlegi királynő, Mária, aki a soron következő legközelebbi örökös, és nincs is mellőzve, bár van egy társa a királyi méltóságban, aki a házasság által jogilag egygyé vált vele és partnerének lett elismerve az ő beleegyezésével. Itt a szerző az angol közös jog (*common law*) egyik ismert elvét alkalmazza, eszerint ugyanis a férfi és a nő a házasság által jogilag egy személlyé válik⁴⁴¹ és a férj jogosulttá válik felesége vagyonának birtoklására, kezelésére és igazgatására.⁴⁴² Bár Nenner szerint nem tudunk arról, hogy ez az elv a királyi vagyon esetén is alkalmazható⁴⁴³, a kortársak érvelését tekintve nem látjuk, hogy ezen elv alkalmazása alól kivételt képezett volna az uralkodói házaspár.

A harmadik személy maga a király, Vilmos, aki mellett, az előbbi, a családjogból vett érven túl több más szempontot is felvonultat a szerző: ő maga a királyi család tagja, aki dicsőséges vállalkozása által visszaszerezte a királyi lánytestvérek jogait, és megmentette a kormányzatot a felfordulástól, így igen illetlen és méltánytalan lenne figyelmen kívül hagyni személyét. *Isten különös gondviselése támasztotta e jeles herceget*, Vilmost, hogy bátorsága által és az ő vezetésével megvédje egyházunkat és nemzetünket, így ésszerűtlen szabatoságnak tűnne, ha ekkora érdeket feláldozna valaki a pusztá formalitásnak.⁴⁴⁴ Az egyik forrásban találtam egy érdekes megfogalmazást, mely szerint Vilmosnak dupla joga van az öröklésre, mégpedig a hercegnő által és a saját jogán is. Azért jött Angliába a herceg, hogy a veszélyben lévő jogait biztonságban tudja, így a hódítás és a birtoklás által joga van a hatalomra, és Jakab elveszítette azokat a hódítás által.⁴⁴⁵

A harmadik szempont, amivel a Vilmosnak teendő eskü jogosságát alátámasztja Masters, szintén a konvent parlamentre utal, amely felruházta Vilmost a királyi méltósággal,

⁴³⁸ Masters 1689, 24.

⁴³⁹ Masters 1689, 24.

⁴⁴⁰ Masters 1689, 24.

⁴⁴¹ Blackstone 1765, 430.

⁴⁴² Nenner 1995, 179.

⁴⁴³ Nenner 1995, 179.

⁴⁴⁴ Masters 1689, 24.

⁴⁴⁵ A Vindication of those 1689, 38.

ezért neki joga van engedelmisséget követelni, és e királyság törvényei szerint büntethetővé válnak azok, akik megtagadják azt.⁴⁴⁶

A fenti megfontolásokkal tehát válaszolt az általa feltett kérdésekre és kellően megalapozottnak tekintette álláspontját a szerző, értekezésének utolsó részében pedig a hatalmakkal szemben tanúsított viselkedéssel kapcsolatos vallási előírásokat, prédikációkat, Szent Péter és Szent Pál tanításait valamint az alattvalói eskü I. Erzsébet- és I. Jakab-kori szövegváltozatait ismerteti.⁴⁴⁷

Összegzésként elmondható, hogy az új uralkodók mellett áll ki Masters, tehát jogosnak és indokoltnak tartja a nekik való eskütételt, mivel a Jakabnak tett eskü érvénye a királyi funkció gyakorlásának idejére szólt, ráadásul ő a népe ellen fordult, így nem is méltó arra, hogy király legyen, az pedig, hogy az ügyek vitelére vonatkozó rendelkezés nélkül távozott országából, szintén a népe gondoskodásáról való megtagadást jelentette. A Vilmosnak és Máriának járó eskü jogosságát a *common law* magánjogi elvére, a konvent parlamentben megnyilvánuló népszuverenitásra és a Gondviselés beavatkozására alapozva erősítette meg tehát Masters.

V. 2. Válasz Samuel Masters írására

A Samuel Mastersnek tulajdonított forrásra adott válasznak feltételezhető a következő mű (*Reflections upon A Late Book, Entitled, The Case of Allegiance Consider'd: Wherein is shewn, that the Church of England's Doctrine of Non-Resistance and Passive Obedience, Is non inconsistent with Taking The New Oaths to Their Present Majesties. London, 1689.*)⁴⁴⁸, melynek szerzője ismeretlen, ám a British Library katalógusában kérdőjellel ugyan, de Thomas Long neve van feltüntetve, vélhetően feltételezett szerzőként. Az, hogy valóban a korábban ismertett írásra adott válaszként született e mű, megerősíti a 2. oldalon tett megjegyzés, a szerző *City-Minister*ként való feltüntetése, mely más formában ugyan, de szerepel az előző mű címében. A fent elemzett írás kapcsán fogalmaz meg reflexiókat e munka, hangsúlyozva, hogy az anglikán egyház tanítása az ellenállás tilalmáról és a passzív engedelmségről nem összeegyeztethetetlen az öfelségeiknek való új eskük letételével.

A szerző az alattvalói engedelmség alapját vizsgálva azt a megállapítást teszi, hogy először is a nép biztonsága kell, hogy legyen az ellenállás tilalmának és a passzív

⁴⁴⁶ Masters 1689, 24.

⁴⁴⁷ Masters 1689, 25–34.

⁴⁴⁸ A továbbiakban lásd: *Reflections* 1689.

engedelmesség tanának alapja, ahogy régtől fogva gyakorolják, másrészt a biztonságot szolgálja az új eskük letétele. A korábbi eskü ugyanis az utóbbi király (II. Jakab) távozásával feloldozta az alattvalókat a neki tett esküjük alól, és sokkal inkább azáltal is, hogy elhagyta őket.⁴⁴⁹ A szerző tehát megkülönbözteti a királynak az országból való távozását attól, hogy az uralkodó elhagyta és ezzel magára hagyta népét. A jelenlegi kormányzatnak való engedelmesség alapja az is, – folytatja érvelését a szerző – hogy VII. Henrik idején született egy parlament által jóváhagyott törvény⁴⁵⁰ mintegy biztosítékként, mely tehát az ország törvénye, de van egy magasabb rendű testülettől (*Court*) származó státútum is, ez pedig a rómaiakhoz írt levél – sokat idézett – engedelmességről szóló gondolata, mely minden létező hatalmat Istentől származtat.⁴⁵¹ Következtetése így hangzik: „*Mivel nincs hatalom, csak Istentől, és a hatalmak, melyek vannak, vagyis de facto léteznek, azokat Isten rendelte, aki azoknak adja azt, aki a tetszésének megfelel.*”⁴⁵²

A szerző kiemeli, hogy II. Jakab Anglia királyságának kormányzatát már azelőtt feladta, hogy elhagyta az országot, mivel a kormányzat olyan hivatal, melyet a törvények szerinti igazgatásra kell használni.⁴⁵³ E megállapítást azzal támasztja alá a szerző, hogy e gondolatot a legutóbbi király nagyapja (I. Jakab) 1616. június 20-án kinyilvánította a Csillagkamarában alattvalói számára, amikor azt állította, hogy esküt tett az ország törvényeinek megtartására és ha módosítaná őket, az esküszegésnek minősülne és az angol jog régi jogásza is azt állítja, hogy nincs király ott, ahol a törvény helyett az akarat uralkodik (*Non est Rex ubi dominatur voluntas et non lex.*)⁴⁵⁴ Ezen megfontolások alapján számos ember úgy ítélhetné meg, hogy egy koronát el lehet veszíteni, mégis a szerző szerint vannak más fundamentumok, melyeket elismer ő maga is. Elsőként említi ezek között, hogy a jelenlegi király egy szabad herceg (*Prince*) és nem alattvalója Anglia királyságának, valamint megfelelő jogcíme (*right Title*) van Anglia koronájának öröklésére úgy a saját jogán, ahogy felesége jogán is, amitől a jezsuiták ravasz módon meg akarták fosztani. A jelenlegi királyt a protestáns felekezet fejének tették meg, amely felekezet végső pusztulásra volt ítélve az ellene összeesküvők által, s emiatt sikeresen ragadta magához a jogcímét és törvényes örökségét a

⁴⁴⁹ Reflections 1689, 3.

⁴⁵⁰ A szerző sajnálatos módon csak említést tett erről, de nem nevezte meg sem a törvény címét, sem tartalmát nem ismertette. Tudjuk azonban, hogy számos munka hivatkozott Grotius és Pufendorf írására, melyben ők VII. Henrik *de facto* trónigényét precedensnek tekintették, és az egyház kimondta, hogy Vilmos ugyanolyan címen viseli a koronát, mint Henrik, azaz hódítóként és Isten eszközeként került trónra. Straka 1962a, 641.

⁴⁵¹ Reflections 1689, 4.; „*Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak; mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és a mely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek.*” Róm. 13, 1

⁴⁵² Reflections 1689, 4.

⁴⁵³ Reflections 1689, 4.

⁴⁵⁴ Reflections 1689, 4–5.

protestáns ügy érdekében. Mivel a legutóbbi király előbb a kormányzatot, majd az országot is elhagyta, ezután pedig az anglikán vallás és a nemzet gyűlölt ellenségéhez menekült a saját elhatározásából vagy jezsuita tanácsadóinak hatására, és az ország törvényeivel ellentétesen cselekedett, amikor egy olyan hadsereggel hagyta itt népét, melynek felosztását elrendelte és jelentős része fizetetlen ír pápistákból állt – érvel a szerző ezzel amellet, hogy Vilmos király törvényesen érvényesítette öröklési jogát.⁴⁵⁵ A szerző második érve az új uralkodók mellett az, hogy elismeri feljebbvalóinak (*my Superiors*)⁴⁵⁶ ítéletét, mely szerint Anglia koronája „gazdátlan” volt, és jogosan került Vilmos és Mária fejére, ezen átruházás pedig sokkal indokolhatóbb, mint VII. Henrik esetében, és ezt a parlament is elismerte. Ahogy számos korabeli forrásban olvasható, ebben is megjelenik az a gondolat, hogy a lázadás rosszabb, mint a legrosszabb uralkodó legrosszabb kormányzata, ami valaha volt. Emlékeztet arra, hogy mit mond a Szentírás hasonló esetben: Isten a gonosz ember kormányzatát egy nép büntetéseként alkotta. Szolgáljunk rá tehát egy jó uralkodóra, vagy viseljük el türelmesen és engedelmeskedjünk annak, akit érdemlünk – emlékeztet a szerző, hozzátéve, hogy akár jó az uralkodó, akár gonosz, imádkozni kell érte, hogy folytatódjék és növekedjék a jósága, ha jó, vagy javuljon meg, ha gonosz, hiszen a liturgia, a törvények és az alkotmány mind ezt követelik.⁴⁵⁷

A szerző mindezidáig nem talált az ellenállásra vonatkozó tanítást az egyház tanításában vagy gyakorlatában és reméli, hogy ha bármi ok adódna is, kegyes felségeik sohasem fognak az egyház véleményével ellentétes dolgot vallani bármiféle gonosz tanács vagy alaptalan irigység hatására sem.⁴⁵⁸ Végül annak vizsgálatát végzi el írásában a szerző, hogy az utóbbi forradalomban milyen szerepe volt az ellenállásnak, miként viselkedtek az egyház vezető püspökei Jakab alatt, amikor minden törvénytelen dologban engedelmeskedtek és a rájuk törvénytelenül kiszabott dolgokban nem tanúsítottak ellenállást, hanem még a törvényellenes büntetéseknek is alávetették magukat amíg a király el nem hagyta őket, mely által ő olyanná vált, mintha meghalt volna, ezért az engedelmesség módosult és végül megszűnt feléje.⁴⁵⁹

A mű befejező részében szemléletes példát hoz a szerző arra nézve, hogy miért nem ésszerű visszafogadni az elmenekült uralkodót. Hasonlatában egy ittas férfit említ, aki olyannyira megrészegült, hogy elvesztette eszét és ittasságában gyilkosságot követett el,

⁴⁵⁵ Reflections 1689, 5–6.

⁴⁵⁶ E kifejezés vélhetően a konvent parlementre utal.

⁴⁵⁷ Reflections 1689, 10.

⁴⁵⁸ Reflections 1689, 11.

⁴⁵⁹ Reflections 1689, 11–12.

felgyújtotta házát és lángok közt hagyta, ami a szomszédokat is fenyegette. Kétségtelen, hogy ha bomlasztó gondolatok árasztják el elméjét, hogy a saját és mások javát pusztítsa, akkor a vallás, a törvények és a józan ész szabályaival ellenkező dolgokat tesz az ember és magára vonja annak szükségét, hogy meglakoljon ezekért.⁴⁶⁰ Ha egy ittas ember által gerjesztett tűz kialszik és az ember kijózanodik, vissza szeretne térni, ám szomszédainak jogos oka van azzal gyanúsítani, hogy visszatérne korábbi őrültségéhez, ezért nem látja semmilyen okát annak a szerző, hogy elismerjék őt, vagy megbízzanak benne.⁴⁶¹ Teljessé téve a párhuzamot, leírja, hogy a legutóbbi király önként elhagyta a királyságát és bár alattvalói alkalmaztak némi erőt menekülésének megakadályozására, semmit sem tettek az ő elűzésére.⁴⁶²

V. 3. Más szerzők érvelése az új eskü jogosságá kapcsán

Miután megismertük Samuel Masters értékelését, és az arra adott választ is, vegyük sorra, hogy más szerzők⁴⁶³ mivel magyarázzák a II. Jakabnak tett alattvalói hűségeskü megszűnését. Természetesen tapasztalhatók átfedések a művekben, így több szerzőnél is megjelenik az alattvalók elpusztítására⁴⁶⁴ és a kormányzat felforgatására való törekvés⁴⁶⁵, az országnak az ellenség kezébe való juttatása és ezáltal a hatalomról való lemondás⁴⁶⁶, de az ország elhagyása⁴⁶⁷ a kormányzatra vonatkozó intézkedés nélkül⁴⁶⁸ is az érvek között szerepel.

Számos írásban megjelenik a *de facto* és a *de iure* uralkodó megkülönböztetése⁴⁶⁹, és mindegyik szerzőnél megfigyelhető, hogy a tényleges hatalmat birtokló uralkodó mellett teszik le voksukat, aki képes az alattvalók megvédelmezésére.⁴⁷⁰ Eltérő lehet azonban, hogy

⁴⁶⁰ Reflections 1689, 12.

⁴⁶¹ Reflections 1689, 12–13.

⁴⁶² Reflections 1689, 13.

⁴⁶³ Az, hogy a művek szerzőinek többsége névtelenségbe burkolózott, általános a korban. Lásd: Skinner 1997b, 178.

⁴⁶⁴ The Case of the Oaths stated 1689, 10.; An Enquiry into the Present State of Affairs 1689, 4–5. (Továbbiakban lásd: An Enquiry 1689.), A Divine of the Church of England: Just Principles of Complying With the New Oath of Allegiance. London, 1689, 3–4.

⁴⁶⁵ An Enquiry 1689, 4–5.

⁴⁶⁶ The Case of the Oaths stated 1689, 11.

⁴⁶⁷ An Enquiry 1689, 15.

⁴⁶⁸ The Case of the Oaths stated 1689, 11.; An Enquiry 1689, 5.

⁴⁶⁹ A *de facto* uralkodó és a trónbitorló elkülönítésére lásd még: Nenner 1995, 209–210.

⁴⁷⁰ Some Consideration 1689, 20., 22., Lásd még: A Divine in the North: A Discourse, Shewing That it is Lawfull, and our Duty To swear Obedience to King William, Notwithstanding the Oath of Allegiance taken to the Late King. London, 1689, 5–6. A továbbiakban lásd: A Discourse, Shewing That it is Lawfull 1689.; A Divine of the Church of England: Allegiance Vindicated: or, The Takers of the New Oath of Allegiance to K. William and Q. Mary Justified: And the Lawfulness of taking it Asserted, in its Consistency with our former Oaths; and also with the Doctrine of the Reformed Church of England, Concerning Non-Resistance & Passive Obedience. London, 1690, 9.

ki mit ért *de facto* uralkodó megjelölés alatt. Az bizonyos, hogy egy ténylegesen hatalmat gyakorló személyről van szó, azonban valószínű, hogy a koronához való jogcíme körül valami probléma van: például a szokásos öröklési rend szerint nem ő következne a trónon⁴⁷¹, esetleg nincs is joga ahhoz.⁴⁷² Az új eskü megtagadásának ésszerűtlenségéről írt értekezés⁴⁷³ a koronát birtokló személyek három csoportját különbözteti meg: a trónbitorlót, a *de iure* és a *de facto* királyt. A trónbitorló erővel kerül trónra és annak segítségével marad ott, a *de iure* király az, aki a következő örökösként az egyenesági leszármazás szerint jut hatalomra és akinek jogát a királyság rendjei elismerik⁴⁷⁴, végül a *de facto* király az, aki a nemzet beleegyezésével került trónra, de nem a közvetlen örökösödési jog szerint, mégis mint ilyet a királyság rendjei elfogadják, elismerik és engedelmességet követelnek vele szemben.⁴⁷⁵

A Jakab király jogcímének érvénytelenségéről szóló forrás⁴⁷⁶ szerzője az organikus államszemlélet jegyében ír az uralkodó és alattvalói kapcsolatáról, és a természet tanúsága szerint szükségesnek tartja, hogy legyen valamiféle politikai kormányzat, egy szuverén hatalom, egy politikai fej minden társadalomban.⁴⁷⁷ E főben testesül meg a *Regalia*, azaz a királyi hatalom, mely hasonló a természetes test fejéhez, vagyis szabályokat ír elő a tagoknak, figyeli azok végrehajtását, táplálja őket, fenntartja minden tagját és az egész test erejét használja, hogy megóvja azt.⁴⁷⁸ Az uralkodó nevez ki tehát bírakat, egyházi és világi hivatalnokokat, adót szed és rendelkezik a haderő felett, hogy megvédje az országot, és minden hatalmat élvez, hogy a közjót szolgálja és népe boldogulásért intézkedéseket foganatosíthasson.⁴⁷⁹ II. Jakab kormányzásra való alkalmatlanságát a katolikus hitre való áttéréssel magyarázza a szerző, mivel a katolikus egyház tagjaként nem az angol alkotmány szerinti törvényes hatalmat gyakorolta, hanem a törvények, szabadságok és jogok

⁴⁷¹ Some Consideration 1689, 21.

⁴⁷² A Country Ministers Reasons For Taking the Oaths of Allegiance to K. William + [and] Q. Mary. In a Letter to one under Suspension, for refusing them. London, 1690, 6.; Samuel Mastersnél ez nincs így szétválasztva, szerinte ugyanis ugyanaz a személy lehet *de iure* és *de facto* uralkodó is. Ezzel természetesen egyetérthetünk, hiszen egy ténylegesen trónon ülő uralkodó esetén, akinek törvényes, öröklés általi jogcíme van a trónra, e két dolog egybeesik. Lásd még: Pálffy 2007, 77.

⁴⁷³ A Discourse Concerning the Unreasonableness... 1689.

⁴⁷⁴ Azaz végső soron a kormányzottak konszenzusa szükséges az örökléshez.

⁴⁷⁵ A Discourse Concerning the Unreasonableness... 1689, 29–31.; Találtam kifejezetten arra vonatkozó megfogalmazást is, hogy Vilmos király és Mária királynő nem pusztán *de facto*, hanem *de iure* is uralkodók a rendes leszármazás szerint, és a nekik járó hűségesskü jogosságát a védelmi funkció gyakorlásán túl ezzel is alátámasztja a szerző. Some Consideration 1689, 23.

⁴⁷⁶ A Brief Account of the Nullity of King James's Title, And of the Obligation of the Present Oaths of Allegiance. London, 1690. A továbbiakban lásd: A Brief Account 1690.

⁴⁷⁷ A Brief Account 1690, 2.; Lásd még: The Case of the Oaths stated 1689, 1., A Friendly Conference 1689, 12.

⁴⁷⁸ A Brief Account 1690, 2.

⁴⁷⁹ A Brief Account 1690, 4–5.

elpusztítására törekedett, valamint abszolút és önkényes uralkodóvá kívánta magát tenni.⁴⁸⁰ Minden cselekedetében megsértette az angol alkotmányt, nem védte meg a hitet és a törvény által alapított vallást, a katonaságot nem a nép védelmére használta, az adókat nem a törvény szerint és nem a kitűzött célokra szedte be, nem követelte meg az eskütételt tisztségviselőitől, stb. ezen intézkedései által pedig minden hatalomról lemondott.⁴⁸¹ Visszatérve az organikus államszemlélethez egy igen megragadó képpel él a szerző, mely szerint az uralkodó tisztségviselői nem voltak egységben a királyság törvényes tagjaival, vagyis a közös érdekek hiányában ez a politikai test egy élettelen hulla volt.⁴⁸² A királynak ugyanis a Tudor-korból örökölt politikai teológia szerint két teste van: egy természetes teste és egy politikai teste. Előbbi teste halandó, utóbbi azonban nem látható, és nem tapintható, magába foglalja az államvezetést és a kormányzatot, mely test a nép kormányzatára valamint a közjó előmozdítására jött létre. Ez a test egyáltalán nincs kitéve az idő múlásával járó következményeknek, miként más, a természetből fakadó tökéletlenségeknek sem.⁴⁸³

Két másik forrás szerzője szintén az uralkodó katolikus voltával hozza összefüggésbe a Jakabnak tett eskü megszűnését. Egyikük egyenesen úgy fogalmaz, hogy a protestáns királyság fennmaradásával összeférhetetlen egy pápista király kormányzata⁴⁸⁴, és az esküt jelentéktelen dolognak tartja, amikor az a pápasággal van kapcsolatban⁴⁸⁵, a másik szerző pedig felteszi a kérdést, hogy az ésszerűség alapján miért nem lehet kizárni egy pápistát a korona örökléséből?⁴⁸⁶

Egy újabb szerző a jogos háborúra való hivatkozással erősíti meg Vilmosnak a koronához való jogát, kifejtve, hogy az igaz vallás megőrzésére tett esküjét Jakab megszegte, de Isten szabadítót küldött Vilmos személyében, hogy megmentse a népet a pusztulástól.⁴⁸⁷ A

⁴⁸⁰ A Brief Account 1690, 8.

⁴⁸¹ A Brief Account 1690, 7–8.

⁴⁸² A Brief Account 1690, 8.

⁴⁸³ „For the King has in him two Bodies, viz., a Body natural, and a Body politic. His Body natural (if it be considered in itself) is a Body mortal, subject to all Infirmitities that come by Nature or Accident, to the Imbecility of Infancy or old Age, and to the like Defects that happen to the natural Bodies of other People. But his Body politic is a Body that cannot be seen or handled, consisting of Policy and Government, and constituted for the Direction of the People, and the Management of the public weal, and this Body is utterly void of Infancy, and old Age, and other natural Defects and Imbecilities, which the Body natural is subject to, and for this Cause, what the King does in his Body politic, cannot be invalidated or frustrated by any Disability in his natural Body.” Kantorowicz 1957, 7.

⁴⁸⁴ An Enquiry into the Present State of Affairs 1689, 14.

⁴⁸⁵ An Enquiry into the Present State of Affairs 1689, 8.

⁴⁸⁶ A Dialogue 1689, 20.

⁴⁸⁷ A Discourse, Shewing That it is Lawfull 1689, 27.

hercegnek jogos oka volt a háborúra, hogy megvédje saját jogát, amit a pápisták és jezsuiták el akartak törölni⁴⁸⁸, s e jogos háborúban az Ég is őt támogatta.⁴⁸⁹

Vannak bizonyos funkciók, melyek nem választhatók el a királyi tisztségtől, ilyen a védelem, a kormányzás és a törvények végrehajtása, és ha e funkciók gyakorlását elválasztjuk a király személyétől, az ugyanolyan hatással bír, mintha meghalt volna vagy másra ruházta volna át hatalmát.⁴⁹⁰ Tehát nemcsak az uralkodó természetes halálával szűnik meg a neki tett hűségeskü érvénye⁴⁹¹, de akkor is halottnak tekinthető a király, ha elhagyja a kormányzatot és a nemzet ellenségéhez áll át.⁴⁹² Azaz bár él – a természetes teste halottnak tekintendő jogi szempontból! A *király két teste* is az érvelés alapját képezte tehát néhány szerzőnél. A törvényeket figyelmen kívül hagyva kormányzó és saját személyének biztonságát, megőrzését a közjó elé helyező uralkodónak nem tartozunk engedelmisséggel, vallja több szerző, így igazából az ellenállás megengedhetősége mellett állnak ki⁴⁹³, mely elv a polgárháború idején így hangzott: „*azért harcolunk, hogy megvédjük a királyt.*”⁴⁹⁴

A fenti szerzők érvelésének összegzéseként elmondható, hogy az állam és az egyház érdeke – az anglikán országban egy protestáns uralkodó léte – felülírta a korábbi elveket,⁴⁹⁵ és sikerült elérni a célt, vagyis a logikailag egymásnak ellentmondó dolgok összehangolását: az örökletes monarchia eszméjének megőrzését és az Orániai herceg trónhoz jutását.⁴⁹⁶ Az új uralkodónak, Vilmosnak számos jogcímen⁴⁹⁷ igyekeztek biztosítani hatalmának legitimitását, igazolni, hogy nemcsak *de facto*, hanem *de iure* királyként is bírta a koronát. Egyesek a jogos hódítás során szerzett uralommal érveltek mellette. További érvként jelent meg, hogy Máriával, Jakab legközelebbi örökösével való házasságával Vilmos jogilag eggyé vált vele, és ezután ő képviselte felesége jogait is, azontúl természetesen, hogy visszaszerezte azokat,

⁴⁸⁸ A Discourse, Shewing That it is Lawfull 1689, 28. Lásd még: A Vindication of those 1689, 21–22.

⁴⁸⁹ A Discourse, Shewing That it is Lawfull 1689, 29.

⁴⁹⁰ Some Consideration 1689, 6–7; Lásd még: A Discourse, Shewing That it is Lawfull 1689, 2–3., 27.; A Vindication of those 1689, 18.; An Enquiry into the Present State of Affairs 1689, 3.

⁴⁹¹ The Case of the Oaths stated 1689, 10.

⁴⁹² A Divine of the Church of England; and Author of a late Treatise entituled, A Resolution of certain Queries, concerning Submission to the Present Government: A Full Answer to all the Popular Objections That have yet Appear'd, For not Taking the Oath of Allegiance To Their Present Majesties, Particularly offer'd to the Consideration of all such of the Divines of the Church of England (And Others) as are yet Unsatisfied: Shewing, Both from Scripture and the Laws of the Land, the Reasonableness thereof, and the Ruining Consequences, both to the Nation and Themselves, if not Complied with. London, 1689, 55. A továbbiakban lásd: A Full Answer 1689.

⁴⁹³ Például: A Dialogue... 1689, 35.; A Full Answer 1689, 54.

⁴⁹⁴ „*fighting the king to defend the King*” Kantorowicz 1957, 23.

⁴⁹⁵ A parlament mindkét háza egyetértett abban 1689 januárjában, hogy e protestáns királyság biztonságával és jólétével összeférhetetlen egy pápista uralkodó léte. Nenner 1995, 168.

⁴⁹⁶ Nenner 1995, 180.

⁴⁹⁷ Nenner szerint az érveknek e széleskörű kínálatára azért volt szükség, hogy a legradikálisabbtól a legkonzervatívabb alattvalóig mindenkit meggyőzhessenek a kormányzat támogatásáról. Nenner 1995, 209.

miután Jakab fiának születésével egyre távolabb kerültek volna a trónöröklési rendben nemcsak a király lányai (Mária és Anna), de maga Vilmos is. Az isteni jogalapot valló alattvalók is megnyugodhattak, hiszen a Gondviselés által küldött *Szabadító* isteni jóváhagyással került trónra, s nem szükségszerű, hogy a vérségi leszármazás rendje szerint kerüljön valakinek a fejére a korona ahhoz, hogy valódi hatalmat gyakorolhasson.⁴⁹⁸ Ahogy Masters is, több más szerző rámutatott a koronázási eskü szerződéses természetére, és arra, hogy az uralkodó részéről az eskü nem teljesítése vagy megszegése a népet feloldozza az engedelmisségi kötelezettség alól,⁴⁹⁹ míg mások ebben a szellemben használták ki a *király két testéről* szóló nézetben rejlő lehetőségeket.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy az ország kormányzására képes uralkodót, aki megvédi a protestáns egyházat, és aki az alattvalókat is óvja, kortársai a polgárháború kellemetlen élményének még élő emléke miatt és egy újabb belháború elkerülése érdekében⁵⁰⁰ a lehető legtöbb jogcímmel felruházták, hogy alaposan megtámogassák hatalmának legitim voltát, és az új eskü letételét illetően felmerülő minden kétséget eloszlassanak, biztosítva ezáltal az uralkodóváltás békés megvalósulását.

V. 4. Orániai Vilmos a szabadító – ünnepi prédikációk a „dicsőséges forradalom” emlékére

E fejezetben arra teszek kísérletet, hogy az uralkodói propaganda leggyakoribb eszközei közül a prédikációkat vegyem górcső alá, és négy szónoklat tartalmának ismertetésével felvázolom azt, hogy milyen képet próbált magáról kialakítani az Orániai herceg angliai alattvalóinak körében, miután a „dicsőséges forradalom” következtében Anglia trónjára került.

V. 4. 1. A propaganda szükségessége és csatornái

Az alattvalók jogainak és szabadságainak, valamint az anglikán egyháznak a megőrzéséért harcba szálló Vilmos angliai fogadtatását már vízre szállása előtt elkezdték előkészíteni, melynek során az Egyesült Tartományokban és Angliában is intenzív propagandát folytattak.⁵⁰¹ A valóságban hódításként vagy támadásként is felfogható

⁴⁹⁸ Lásd: Pálffy 2011, 124.

⁴⁹⁹ Lásd például: A Divine of the Church of England: An Examination of the Scruples of those who Refuse to Take The Oath of Allegiance. London, 1689.

⁵⁰⁰ Ezúton is köszönet illeti Kontler Lászlót, a Doktorandusz konferencia (2012. november 30. – december 1.) Eszmetörténet és politikai gondolkodás című szekciójának elnökét az előadás írott változatának jobbá tétele érdekében tett megjegyzéséért.

⁵⁰¹ Borus 2007, 146–147.

eseménynek támogatottságot kellett szerezni, és hogy Vilmos minél több eredményt elérhessen, kedvező képet kellett kialakítania magáról az angol nép körében már megérkezése előtt, majd persze az után is, de még azt követően is, hogy királlyá koronázták. Vilmos propagandatörekvéseinek legfontosabb eszköze a két nyilatkozat volt, melyeket még Angliába érkezése előtt kezdtek terjeszteni. Az angliai ügyekbe való beavatkozás megindokolását szolgáló dokumentumokban Vilmos szerepét *megmentőként* írták le, akinek célja a protestáns vallás és az anglikán egyház védelme, valamint az angol nemzet jogainak és szabadságainak helyreállítása volt. A *Declaration of Reasons* négy nyelven (angol, francia, holland, német) összesen 21 kiadásban jelent meg, és egyik nyilatkozatban sem volt szó Jakabnak és Vilmosnak a kormányzatban betöltendő szerepéről.⁵⁰²

A propaganda kifejezés a latin *propagare*, terjeszteni jelentésű igéből ered, melynek célja az emberek véleményének befolyásolása. Schwoerer szerint a szónak pejoratív konnotációja van, s úgy definiálja e fogalmat, hogy a propaganda egy szisztematikus törekvést jelent, melynek célja egy bizonyos tanítás vagy vélemény terjesztése. Schwoerer szerint azért volt szüksége Vilmosnak a közvélemény befolyásolására miután megtámadta Angliát, hogy szándékait vérontás nélkül tudja véghezvinni.⁵⁰³ Claydon szerint a legtöbb kormányzat szükségesnek tartja, hogy reklámozza magát lakossága előtt, Vilmos kormányzata pedig még inkább így érezhette, mivel trónra kerülésétől kezdve rendkívüli kihívások érték hatalmát. Az uralmának valódi joga körül kialakuló kételyeket kezelnie kellett Vilmosnak, vagyis legitimációs problémák miatt volt szüksége leginkább hatékony propagandára – vallja Claydon.⁵⁰⁴

A közvélemény befolyásolásának három csatornáját különbözteti meg e szerző: a királyi udvar, az egyház és a nyomdaipar szerepét.⁵⁰⁵ A királyi udvar a leghagyományosabb csatornája volt annak, hogy az uralkodói ideológiát közvetítse. A király az itt összegyűlő politikai eliten keresztül kommunikál a nemzettel és befolyásolva társadalmi, kulturális és vizuális környezetüket meggyőzi őket az uralkodó hatalmáról. A legnyilvánvalóbb példái ennek a királyi palotaépítések, az ott felállított szobrok, festmények, melyek koherens ikonográfiai programjai az uralkodó legitimitását hirdetik. Vilmos és Mária esetében a Hampton Court palota új szárnyakkal való bővítése, a Kensington House királyi rezidenciává

⁵⁰² Schwoerer 1977, 851–854.; Mivel a Deklarációk elemzése az angol és magyar nyelvű szakirodalomban is megtörtént, részletes ismertetésétől eltekintek. Lásd erről: Borus 2007, 146–148.; Claydon 1996b, 24–28.

⁵⁰³ Schwoerer 1977, 843–846.

⁵⁰⁴ Claydon 1996b, 1.

⁵⁰⁵ Claydon 1996b, 72–89.

való alakítása és a Greenwich-i Royal Naval Hospital építésének kezdeményezését sorolhatjuk e kategóriába.⁵⁰⁶

Az állam (királyi udvar) után a tömegpropaganda második nagy közvetítője a késő Stuart-korban az egyház volt, amit a 16. századi reformáció óta használtak a kormányzati nyilvánosság fő szerveként. Mivel az egyház feje az uralkodó volt, az egyházi gépezet számos előnyt kínált az állami ideológia számára. Kiaknázva az egyházközségek lelkeszeinek hálózatát és azt, hogy ők rendszeres vallási szolgálatuk révén szoros kapcsolatban voltak a népesség nagy részével, az uralkodók elrendelték, hogy a lelkészek a szószékről a közpolitikáról is beszéljenek és iránymutatásokat adtak ki, hogy miről kell prédikálniuk.⁵⁰⁷ Mivel a püspökök olyan helyzetben voltak, hogy irányíthatták az egyház által közvetített üzeneteket, az 1690-es években a királyi udvar megújulásának (*courtly reformation*) reklámozására is felhasználták befolyásukat.⁵⁰⁸ A vilmosi eszmények közvetítésére a püspöki szónoklatok voltak hivatottak, melyek jelentős események, ünnepek alkalmával, rangos közönség előtt hangzottak el, és nemcsak modellé váltak más prédikációk számára, de kinyomtatásuk után széles körben váltak hozzáférhetővé.⁵⁰⁹ Mivel a politika és a vallás még a 18. században sem vált el egymástól, a szent és a profán dolgok a társadalomban is összefonódtak, így a szószék a vallásos tanításon messze túlmutató médiumnak számított.⁵¹⁰

A harmadik csatornát, a gondolatok terjesztésének legátfogóbb és leghatékonyabb eszközét a nyomdaipar jelentette az 1690-es években.⁵¹¹ A prédikáció vált az udvari reformációs propaganda legfontosabb műfajává az 1690-es években, melyet Claydon szerint Burnet és köre újra és újra felhasznált, hogy nézeteiket eljuttassák az olvasni tudó közönségnek és rendszeres időközönként megismételjék üzenetüket.⁵¹² A 17. század végére a szónoklatok uralták a könyvtermést és mivel két pennyért már hozzájuk lehetett jutni, igen megbízhatóan alakították a kiadók piacát.⁵¹³ Csak 1690-ben 54 új szónoklatot reklámoztak a könyvkiadók katalógusában, és a szószékről elmondott beszédek nyomtatott verziója vezette

⁵⁰⁶ Claydon 1996b, 72. Erről lásd részletesen Claydon 1996b, 72–82.

⁵⁰⁷ Claydon 1996b, 83.

⁵⁰⁸ Claydon 1996b, 83. Az egyházi alapú propaganda sikerének kulcsa a templomlátogatás mértéke volt, s bár mostanság azt állítják a történészek, hogy a késő Stuart-kor istentiszteleteit nem látogatták tömegek, mégis elmondható, hogy a népesség nagy része rendszeresen járt templomba és az istentisztelet megőrizte a kulturális és társadalmi életben betöltött központi szerepét. Hiba lenne tehát az egyházat kimerült ideológiai erőnek tartani, ha igaz az a nézet, hogy az 1690-es években szigorú büntetések vártak a vasárnapi istentiszteletről távolmaradó emberekre. Claydon 1996b, 84.

⁵⁰⁹ Claydon 1996b, 83.

⁵¹⁰ Ihalainen 2005, 26.

⁵¹¹ Claydon 1996b, 85.

⁵¹² Claydon 1996b, 87.

⁵¹³ Claydon 1996b, 87.

volna a korszak best seller listáit, ha lett volna ilyen.⁵¹⁴ A nyomtatásban megjelenő prédikációk, értekezések és egyéb nyomtatványok célba érését az olvasási képesség színvonala határozta meg, amit igen nehéz meghatározni a korban. Ha azt vesszük alapul, hogy hányan tudták leírni a nevüket a 17. század végén, akkor az angol férfiak körében 30%-osra tehetjük az írni-olvasni tudók arányát.⁵¹⁵ Shapiro könyvében – szintén Cressyt idézve – az olvasható, hogy az 1640-es években az írni-olvasni tudók aránya a férfiak körében 30, a nők körében 10 %-os volt, London esetében azonban ezek a számok magasabbak, a férfiak esetében 70-89, míg a nők esetében 12-20 % körüliek.⁵¹⁶ Bármilyen legyen is a helyzet e tekintetben, Margaret Spufford azt állítja, hogy az olvasás sokkal szélesebb körben volt elterjedt, mint az írás, és Londonban az 1690-es években nagyobb volt az írni-olvasni tudók aránya, mint vidéken.⁵¹⁷ Tovább emelkedik azok száma, akikhez a nyomtatásban megjelenő gondolatok eljutottak, ha számításba vesszük azt is, hogy a kávéházakban, pubokban, vendéglőkben vagy családi körben is beszéltek a prédikációkban hallottakról (vagy olvasottakról) és megvitatták a bennük foglaltakat.⁵¹⁸

Bár voltak tőlük független reklámanyagok (versek, balladák, pamfletek, képes nyomtatványok, tányérok és tálak) Vilmos csodás expedíciójának népszerűsítésére, a salisbury-i püspök (Gilbert Burnet) és társainak kezében nyugodott a királyi propaganda. Vilmos Angliába érkezése után néhány hónapon belül Burnetnek sikerült egy lenyűgözően hatásos hivatalos propagandagépezetet kiépíteni: nagyon gyorsan maga köré gyűjtötte ugyanis ideológiai szövetségeseit, kisajátította az anglikán egyház és állam már meglévő nyilvánossági eszközeit és a nyomdák élénk és kifinomult használatába kezdett.⁵¹⁹

A nyomtatásban megjelenő értekezéseket, pamfleteket már a reformáció óta használták a közvélemény befolyásolására és a 17. századra minden politikai válságnak része volt a pamfletháború.⁵²⁰ A 17. század sajtótermésének számbeli alakulását vizsgáló kötet szerint a század közepén az engedéllyel és engedély nélkül publikált írások maximális példányszáma 1500 volt, de akadt egy-két kivétel, ami e szám sokszorosára tehető.⁵²¹ Vilmos hivatalos angliai imázsának kialakítása már Angliába való érkezése előtt megkezdődött,

⁵¹⁴ Claydon 1996b, 87.

⁵¹⁵ Cressyt idézi Claydon 1996b, 85.

⁵¹⁶ Shapiro 2012, 30.

⁵¹⁷ Margaret Spuffordot Claydon idézi: Claydon 1996b, 85. További adat, hogy országos szinten a felnőtt férfi lakosság 40 %-a, a városokban élő felnőtt férfiaknak pedig 67 %-a tudott írni-olvasni a forradalom idején Lawrence Stone szerint. Az általa írtakat Lois G. Schwoerer idézi: Schwoerer 1977b, 556.

⁵¹⁸ Lásd erről: Shapiro 2012, 2. fejezetét!

⁵¹⁹ Claydon 1996b, 88.

⁵²⁰ Schwoerer 1977a, 848.

⁵²¹ Joad 2004, 183.

melynek célja az volt, hogy Vilmost királyi attribútumokkal ruházzák fel, gyengeségeit, hibáit pedig leplezzék. A valósággal ellentétben tehát a herceg gyönyörű testi adottságaira, jó megjelenésére, barátságos, bölcs és igazságos természetére hívták fel a figyelmet.⁵²²

V. 4. 2. A prédikáció mint propagandaeszköz

Vilmos Angliába való megérkezése után, de még koronázása előtt igyekezett állami szónoklatok révén is befolyásolni a közvéleményt és kedvező képet kialakítani magáról. A Westminsterben összegyűlt lordok – feltehetően Burnet-nek vagy a hozzá közel álló emberek szorgalmazására – 1688. január 29-én⁵²³ elrendelték, hogy január 31-én tartsanak nyilvános hálaadó napot, amikor a nemzet kifejezi háláját Istennek, hogy az Orániai herceget küldte a pápizmustól és az önkényuralomtól való megszabadulás dicsőséges eszközeként.⁵²⁴ E prédikációk azért is bírhattak kiemelt fontossággal, mert amikor még Vilmos nem tudott részt venni személyesen a politikai vitákban, arra törekedtek, hogy minél jobb képet alakítsanak ki róla.⁵²⁵ Mielőtt a konkrét prédikációk vizsgálatára rátérnék, tekintsük át általában e műfaj sajátosságait.

A prédikáció szó a latin *praedicare* szóból ered, melynek jelentése: „elől beszélni”, tehát közönség előtt megnyilatkozni és tartalmilag e szó szakrális funkciót is takar.⁵²⁶ A prédikáció mint műfaj retorikai értelemben véve a hit és erkölcs igazságait oktató céllal taglaló, közösség előtt elmondott beszéd, mely elsősorban a Biblia szövegeit értelmezi.⁵²⁷ Az általam vizsgált angliai szónoklatok címében a *sermon* szó szerepel, mely a szintén latin eredetű *sermo*, beszéd jelentésű szóból származik, és e két szó magyar megfelelőit, a prédikáció és a szónoklat kifejezést egymás szinonimáiként fogom használni. A prédikáció tehát egyházi beszéd, vallásos szónoklat, mely bár élőszóban hangzik el, írásos formában is terjeszthetik.⁵²⁸ A prédikációk mindig egy Ó- vagy Újszövetségből vett idézettel kezdődnek, melyek magyarázatára épül az egész beszéd.⁵²⁹ Az 1547-től kötelező vasárnapi istentiszteleti

⁵²² Schwoerer 1977a, 848–850.

⁵²³ A dátumozás kapcsán a félreértések elkerülése érdekében megjegyzendő, hogy Angliában 1752-ig az évkezdetet március 25-től számították, tehát egyértelmű, hogy az 1688 novemberét követő hónapok egészen március végéig ugyanehhez az évhez számítottak. Vagyis Orániai Vilmos Angliába érkezését követően született a Lordok Házának határozata, és az elemzésre kerülő prédikációknál is érvényes ez a megjegyzés. Lásd erről: C. R. Cheney (ed.): *Handbook of Dates for Students of English History*. London, Offices of The Royal Historical Society, 1948, 5.

⁵²⁴ Claydon 1996b, 58.

⁵²⁵ Claydon 1996b, 58.

⁵²⁶ Ezúttal is köszönöm Havas László professzor úrnak a nyíregyházi Információ és társadalom c. információtörténeti konferencián tett kiegészítését. (Nyíregyháza, 2013. november 21–22.)

⁵²⁷ <http://lexikon.katolikus.hu/P/pr%C3%A9dik%C3%A1ci%C3%B3.html>

<http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Predikacio.htm>

⁵²⁸ <http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Predikacio.htm>

⁵²⁹ Shapiro 2012, 166.

látogatásokon⁵³⁰ kívül a nemzeti ünnepek és megemlékezések alkalmával is elhangzottak prédikációk, melyek szónokainak kiválasztását gondos előkészítés előzte meg. A prédikációk egyediségét a helyszín, az alkalom és a szónok személye adta, ám az bizonyos, hogy a királyi udvar és a parlament előtt, valamint a Szent Pál kereszt környékén elmondott beszédek nyíltan a politikai közvélemény befolyásolására törekedtek.⁵³¹ A Stuart restauráció idejéből örökölt naptár, mely a nemzeti évfordulókat rögzítette, továbbra is érvényben volt, így állami ünnepnek számított, tehát megemlékezést vagy hálaadást kellett tartani január 30-án, I. Károly kivégzésének évfordulóján, május 29-én, a restauráció emléknapján, és november 5-én, az 1605-ös puskaporos összeesküvés leleplezésének napján.⁵³² Bár ezek az alkalmak az eltávolított kormányzat ideológiájával voltak összefüggésben, mégis megmaradtak, hiszen jó lehetőségként szolgáltak a tömegpropagandának és a vilmosi üzenet hordozására.⁵³³ November 5-e konvertálása volt a legkönnyebb, mivel ezen a napon szállt partra Oránai Vilmos Angliában, így e nap a „dicsőséges forradalom” után dupla évfordulóvá vált, amikor is Angliának a pápaságtól való megmenekülését hangsúlyozták.⁵³⁴ E nemzeti évfordulókon az anglikán egyház vezető lelkészei szónokoltak az uralkodó és a parlament két háza előtt, de más jeles napok is bekerültek a naptárba, mint pl. a koronázások, a háborús győzelmek vagy a békeszerződések megkötésének napjai, melyeken szintén különleges szónoklatok hangzottak el.⁵³⁵

Ezen alkalmak szónokainak formális kiválasztása mindig a hatalmon lévőkötől függött, és a lelkészek igyekeztek a hallgatóság elvárásainak megfelelő gondolatokat közvetíteni. Az angol parlamenti szónokok személyét formálisan az uralkodó választotta ki, a Lordok Házában a püspökök ügyeltek a rotációra, hogy mindegyikük sorra kerülhessen, a Közösségek Házában pedig a szónokot egyhangú választással jelölték ki.⁵³⁶ A parlamentben szónokló személlyel szemben igen magas követelmények voltak, megfelelő teológiai tudással és az alkotmányról megfelelő ismeretekkel rendelkező személyt engedtek csak a pulpitushoz.⁵³⁷ A parlamentben elhangzott beszédek nyomtatásban való megjelenéséről a Ház döntött, így azok széles körben váltak hozzáférhetővé. Ennek köszönhető az is, hogy a szónokok körültekintően

⁵³⁰ Shapiro 2012, 166.

⁵³¹ Shapiro 2012, 170.

⁵³² Ihalainen 2005, 31.; Claydon 1996b, 101.

⁵³³ Claydon 1996b, 102.

⁵³⁴ Claydon 1996b, 102.

⁵³⁵ Ihalainen 2005, 31.

⁵³⁶ Ihalainen 2005, 36.

⁵³⁷ Ihalainen 2005, 36.; A Szent Pál kereszt prédikátorának kiválasztása több szűrőn ment keresztül, mivel ez volt a legnagyobb közönséget megszólító hely Angliában, így a titkos tanácsnak, a polgármesternek, London város elöljárójának és London püspökének is beleszólása volt ebbe. Shapiro 2012, 172.

óvatosak voltak beszédüket illetően, hiszen későbbi karrierjük múltott rajta.⁵³⁸ Bár rögzítettem, hogy a prédikációk elsősorban vallási témájú beszédek voltak, elmondható – miként a konkrét elemzéseknél is látható lesz – hogy a legtöbb szónoklat politikai kérdésekről szóló elmélkedés volt, mintsem tiszta teológia.⁵³⁹

Vilmos kormányzatának propagandistái megpróbálták azzal legitimálni rendszerét, hogy a nemzeti élet számos területét reformálja meg Vilmos. Azt, hogy Vilmos Isten eszköze, számos kampánnyal igyekeztek igazolni, melyek célja a különböző területeken lejátszódó reformokra való rámutatás volt. Ezek a kampányok bizonyos mértékig összefüggtek egymással, így nem igazán lehet elválasztani őket egymástól, de a világosság kedvéért hat fő kategória különíthető el.⁵⁴⁰ 1. Vilmos publicistái megpróbálták igazolni, hogy az új uralkodók megtisztították az udvart a büntől és a királyi udvartartást a reform megfelelően erényes gépezetévé alakították. 2. A király emberei előmozdították a nemzeti bőjtök és hálaadások sorozatát. Ezekről azt remélték, hogy mesterüket egy ószövetségi szerepbe helyezik és úgy festik le őt, mint aki visszavezeti Istenhez a népet. 3. A *statute law* használatával meg kell változtatni a nemzet viselkedését. 4. A hollandpárti külpolitikát úgy mutatták be, mint ami az igaz vallásosságot viszi előbbre. 5. A királyt úgy állították be, mint aki az erkölcsi iránymutatást fejleszti. 6. Vilmost a kormányzati gépezetnek a pazarlástól és a korrupciótól való megtisztítás becsületes és mértékletes végrehajtójának írták le.⁵⁴¹ Az erényesség előmozdítására Mária emelte az udvari istentiszteletek mennyiségét és minőségét,⁵⁴² és példával járt elől az istentiszteletek látogatásával.⁵⁴³

Az udvarban elhangzott prédikációk tömeges publikációját Mária szorgalmazta a leginkább, mellyel célja az udvar reformációjának reklámozása volt.⁵⁴⁴ Bár korábban is volt rá példa, Vilmos és Mária uralkodása idején ezen publikációk száma jelentősen megemelkedett: míg II. Károly idején évente átlagosan 3 prédikációt publikáltak, addig Vilmos és Mária együttes uralkodása idején az alábbiak szerint alakultak ezek a számok: 1689:9, 1690:20, 1691:20, 1692:14, 1693:16, 1694:22 prédikáció jelent meg.⁵⁴⁵

Burnet és Mária rendkívüli bőjtök és hálaadások beiktatását szorgalmazta a meglévők mellé, melyek további lehetőséget kínáltak szónoklatok, imák és nyilatkozatok elmondására a

⁵³⁸ Ihalainen 2005, 32.

⁵³⁹ Caudle-t Ihalainen idézi. Ihalainen 2005, 32.

⁵⁴⁰ Claydon 1996b, 90.

⁵⁴¹ Claydon 1996b, 90.

⁵⁴² Claydon 1996b, 94.

⁵⁴³ Claydon 1996b, 95.

⁵⁴⁴ Claydon 1996b, 96.

⁵⁴⁵ Claydon 1996b, 96.

reformáció sürgetését illetően.⁵⁴⁶ A tény, hogy néhány publikált prédikáció „best seller” lett, szintén jelzi a valódi népszerűséget. Az udvar törekvése, hogy növelje a böjtök és hálaadások számát, sikeres ideológiai stratégiának bizonyult. Nemcsak gyakoriak, rendszeresek és kötelezőek voltak ezek az események, de úgy tűnik jelentős köztámogatást élveztek és sokan vettek részt rajtuk. Elképzelhetőnek tűnik, hogy a böjtök és a hálaadások mint a vilmosi propaganda elemei a legnagyobb hatással voltak az angol átlagemberre. A tény ugyanis, hogy céljuk az emberek hétköznapi életritmusának megtörése volt és azáltal, hogy a média számos csatornája támogatta, még több emberhez jutott el, mint a propaganda más formái.⁵⁴⁷

V. 4. 3. A prédikációk tartalmának rövid ismertetése

V. 4. 3. 1. Január 31-ei prédikációk

Az 1688. január 29-én a Lordok Háza elrendelte, hogy a királyságnak a pápizmustól és az önkényes hatalomtól történő megmeneküléséért hálaadó ünnepet kell tartani január 31-én.⁵⁴⁸ A lordok rendelete előírta, hogy minden londoni menjen a helyi egyházába a hálaadás napján, ahol egy különleges istentiszteletben lesz részük: elhangzik ugyanis egy szónoklat a helyi lelkész által a szabadulás témájáról és egy hálaadó ima⁵⁴⁹, amit kifejezetten erre az alkalomra állítottak össze.⁵⁵⁰ Amikor a hálaadás napjának gondolata eljutott a konvent parlament felsőházába, a peerek elfogadták azt és William Lloydot⁵⁵¹, St. Asaph püspökét, választották szónokuknak.⁵⁵² Miután a lordok döntését az Alsóházhoz küldték, a Közösségek Háza egyetértett a hálaadásban, szónokuknak pedig nem mást választottak mint Burnet-et.⁵⁵³ Az e napon elhangzott szónoklatok közül kettőt vizsgállok meg.

⁵⁴⁶ Claydon 1996b, 105.

⁵⁴⁷ Claydon 1996b, 110.

⁵⁴⁸ Claydon 1996b, 58.

⁵⁴⁹ A Form of Prayer and Thanksgiving to Almighty God, For having made His Highness the Prince of Orange The Glorious Instrument of the Great Deliverance of this Kingdom from Popery and Arbitrary Power. To be used in the City of London and Ten Miles distant thereof on the 31 of January Instant, and throughout the whole Kingdom on the 14 of February next. 1688.

Ez az ima hálát ad Istennek a reformációért és a pápaság romlottságától valamint a római egyház igájától való szabadulásért. Dicsőíti Istent a hitelvek és az istentisztelet tisztaságáért és a csodálatos megmenekülésért, amely által megmutatta atyai gondoskodását és jelenlétét. Hálát ad Istennek azért, hogy nem érdemei szerint cselekedett a nemzettel, hanem megkegyelmezett neki és szabadítót támasztott számukra, aki által vérontás nélkül véghezvitt egy szabadítást. Az ima végén azért könyörögnek, hogy a kormányzókat a bölcsesség és igazságosság lelkével irányítsa Isten és a közjó érdekében cselekedjenek.

⁵⁵⁰ Claydon 1996b, 59.

⁵⁵¹ Lloyd régi barátja volt Burnetnek, aki 1688 telén igen szoros kapcsolatba került vele. Claydon 1996b, 58. Azt is tudjuk azonban, hogy Lloyd betegség miatt végül nem tudott beszédet mondani a felsőházban. Claydon 1996b, 59., 108. l.j.

⁵⁵² Claydon 1996b, 58.

⁵⁵³ Claydon 1996b, 59.

A Községek Házában (Alsóház) elhangzott prédikáció (*Gilbert Burnet: A Sermon Preached before the House of Commons, On the 31st of January, 1688. Being the Thanksgiving-Day For the Deliverance of this Kingdom from Popery and Arbitrary Power, By His Highness the Prince of Orange's Means. London, 1689.*)⁵⁵⁴ szónoka Gilbert Burnet volt, beszédének publikálásáról a Ház február 1-jén döntött. E beszéd Ószövetségből vett központi passzusa, melyre az egész épül, a 144. zsoltár 15. verse: „*Boldog az a nép, amelynek így megy dolga, boldog az a nép, amelynek az Úr az istene.*”

A nyomtatásban 35 oldal terjedelmű prédikáció örvendezik a népre mért nyomorúságok alóli megszabadulástól,⁵⁵⁵ és azokat a nép feje fölött lebegő fekete felhőhöz hasonlítja, mely viharokat és villámlást sejtetett, de a jelen nyugodt körülmények a Gondviselés csodálatos jegyeit viselik magukon.⁵⁵⁶ A dolgok megfordulása láttán az emberek boldogságáról beszél a szónok, ám úgy véli, kevesen vannak, akik benső dicséretükkel azt illetik, akinek az jár.⁵⁵⁷ Egy nép boldogságához a szónok szerint elengedhetetlen egy erős, jogos és méltányos kormányzat léte, és szükséges, hogy a társadalom minden tagja biztonságban érezze magát és ne legyen panasz, zúgolódás, vagy bírálat.⁵⁵⁸ Az, hogy egy népnek az Úr az Istene, két dolgot jelent: egyrészt, hogy ők szolgálják és imádják Istent, mivel a bálványimádás romlottságából megszabadította őket; másrészt, hogy Isten különös gondviselése és védelme alatt vannak.⁵⁵⁹ Szemléletes példával írja le a történetek nagyszerűségét Burnet, melyből arra következtet, hogy e nemzetnek az Úr az istene. Azok, akik látták három hónappal ezelőtt a dolgok állását, nem gondoltak volna egy ilyen teljes fordulatra (*so total a revolution*), ami oly könnyedén végbement, mintha csak a díszletek átrendezése történt volna. Arra futtatja ki mondanivalóját, hogy e nemzet az Ég különös befolyása alatt áll (*special influence of Heaven*) és mivel Istenben nincs változékonyság, így ha bármi változást tapasztalunk Isten irántunk tanúsított módszereit illetően, az csak a mi hálátlanságunkból és érdemtelenségünkől fakadhat.⁵⁶⁰ A történeteket megmentésként vagy megmenekülésként (*Salvation*) értelmezi és azért könyörög, hogy ne csak a jelenben, de a

⁵⁵⁴ Továbbiakban lásd: Burnet 1688.

⁵⁵⁵ Burnet 1688, 3.

⁵⁵⁶ Burnet 1688, 3.

⁵⁵⁷ Burnet 1688, 4.

⁵⁵⁸ Burnet 1688, 7–8.

⁵⁵⁹ Burnet 1688, 24.

⁵⁶⁰ Burnet 1688, 31.

jövőben rájuk leselkedő elnyomást és igazságtalanságot is tartsa távol Isten.⁵⁶¹ A szónoklat végén megismétlődik a kezdőzsoltár.⁵⁶²

A vidéki lakosságnak február 14-én kellett hálaadásra menniük, két héttel a londoni után. A két hetes „késés” időt adott a nap megtervezésére, és a hírek megérkezésére, hogy miket szónokoltak Londonban. A publikálás révén fennmaradt vidéki szónoklatok Burnet beszédét visszhangozták. Hangsúlyozták a reformáció előmozdítását mint szükséges választ a szabadulásra, és a herceget úgy írták le, mint aki az egyetlen lehetséges vezetője ennek a megtisztulásnak.⁵⁶³

A Szent Pál Covent Gardennél Patrick Simon mondott beszédet ugyanezen alkalomból, aki szintén az Ószövetségből választott vezérgondolatot, a 75. zsoltár 1. versét: „Néked Istenünk, hálát adunk, néked adunk mi hálát, mert közel a te neved, a te csodás tetteid hirdetik”. A nyomtatásban megjelent szónoklat (*Simon Patrick: A Sermon Preached At St. Paul's Covent Garden On the Day of Thanksgiving Jan. XXXI. 1688. For the great Deliverance of this Kingdom by the Means of his Highness the Prince of Orange from Popery and Arbitrary Power. London, 1689.*)⁵⁶⁴ 36 oldal terjedelmű. Abból az alkalomból gyűltek össze, hogy hálás dicsérettel elismerjék ügyeiknek csodás és bizonyára váratlan fordulatát, ami valaha is történt. – olvashatjuk a szónoklat elején.⁵⁶⁵ Aki nem látja, hogy Isten keze volt ebben, annak oka csak vaksága lehet, vagy az, hogy szemet hunyt az isteni kéz legegységértelműbb jelei előtt. A szónok beszél a hálaadás kötelességéről, az isteni gondviselés tetteiről, arról, hogy minél csodálatosabb egy munka, annál több okunk van hálásnak lenni érte és arról, hogy amikor Isten bármilyen csodás tettet végbevisz, azok az ő későbbi még nagyobb áldásainak jelei. A szónok a megszabadítás (*Deliverance*) és a megmentés (*Salvation*) szavakat használja a történetekre,⁵⁶⁶ majd említést tesz az angol nép jogainak és szabadságainak a pápisták általi megsértéséről, akik minden bizalmi állásba beférkőztek és a három királyság irányítóivá kívántak válni. Ennek megakadályozására az Égből kinyúló kéz jelent meg, hogy összezavarja Bábelt, amit oly sok évig építettek, így hirtelen összeomlott, amit addig tervezgettek.⁵⁶⁷ Az ítélet napjához is hasonlítja ezt a napot a szónok, amikor a

⁵⁶¹ Burnet 1688, 35.

⁵⁶² Burnet 1688, 35.

⁵⁶³ Claydon 1996b, 60.

⁵⁶⁴ Továbbiakban lásd: Simon 1689.

⁵⁶⁵ Patrick 1689, 2.

⁵⁶⁶ Patrick 1689, 7.

⁵⁶⁷ Patrick 1689, 17.

jókat elválasztják a gonoszoktól.⁵⁶⁸ A világ igazságos kormányzóját és az ő gondviselését kell magasztalni a történekekért – figyelmeztet a szerző. Nemcsak hallottuk, de láttuk is, és ez a nap arra figyelmeztet minket, hogy vegyük észre, milyen dicsőségesen diadalmaskodik Isten gondviselése az arcátlan igazságtalanság és az emberek visszaélései felett.⁵⁶⁹

Ebben a szónoklatban is megjelenik ugyanaz a természeti jelenség, mint az előzőben: „*A felhő, ami eltakart minket és szomorú nyugtalansággal töltött el, nem csak eloszlott, de vihar és viharos szél nélkül szétszórattott. Eljött a megmentés (Salvation) a kiváló herceg által, akit Isten a mi szabadulásunk nagyszerű eszközéül (the great Instrument of our deliverance) tett meg (...).*”⁵⁷⁰

Mindkét szónoklatban látható, hogy a szónokok Istennek tulajdonítják az uralkodóváltás megtörténtét, melyet szabadulásnak, megmentésnek (*Salvation*) neveznek, és hangsúlyozzák, hogy az alattvalók hálaadással tartoznak Istennek a történekekért.

V. 4. 3. 2. November 5-ei prédikációk

A november 5-ei ünnepnek kettős tárgya volt: egyrészt a puskaporos összeesküvés leleplezéséről való megemlékezés, másrészt a „dicsőséges forradalomért” való hálaadás. E nemzeti ünnep szónoklatai közül szintén kettőt vizsgálók. Az első az uralkodók előtt hangzott el a Whitehallban, St. Asaph püspökétől⁵⁷¹. A nyomtatásban 32 oldalas prédikáció (*Bishop of St. Asaph: A Sermon Preached before Their Majesties At Whitehall, On the Fifth of November, 1689. Being the Anniversary-Day of Thanksgiving For the Great Deliverance From the Gunpowder-Treason, And also the Day of His Majesties Happy Landing in England. London, 1689.*)⁵⁷² alapgondolatául az 57. zsoltár 6. fejezetének 7–8. verse szolgál:

„Hálót készítettek lábaimnak, lelkem meggörnyedett; vermet ástak én előttem, de ők estek abba. Szela. Kész az én szívem, oh Isten, kész az én szívem; hadd énekeljek és zengedezzek!”⁵⁷³

E szöveg Dávidnak Saultól való megmenekülésekor készült, és a szónok alkalmasnak találta párhuzamba állítani az egyház ügyére, a kettős évfordulóra. A szónok megmagyarázza az ószövetségi szöveg lényegét: a veszélytől való megmenekülés Isten műve, amiért hálaadással tartozik Dávid. Két pontban fogalmazza meg magyarázatát, egyrészt, hogy Isten

⁵⁶⁸ Patrick 1689, 18.

⁵⁶⁹ Patrick 1689, 18.

⁵⁷⁰ Patrick 1689, 24.

⁵⁷¹ E prédikációt Ihalainen és Claydon is egyértelműen William Lloydnak, mint St. Asaph püspökének tulajdonítja, én mégis a püspök megnevezése nélkül jelölöm ezentúl a lábjegyzetekben, mivel a nyomtatott szónoklat címodalán is így szerepel. Lásd: Ihalainen 2005, 101.; Claydon 1996b, 144.

⁵⁷² Továbbiakban lásd: Bishop of St. Asaph 1689!

⁵⁷³ Bishop of St. Asaph 1689, 2.; Zsolt. 57. 6, 7–8

megkegyelmezett az egyháznak azzal, hogy a Dávidra leselkedő veszély nagyságát három körülmény jelenlétével írja körül, melyeket a megemlékezés napján történetekre vonatkoztat: (1) a titokban készült csapda (2) igen közeli veszélyt hordozott magában és ha megvalósul (3) végzetes következményekkel járhatott volna.⁵⁷⁴ A puskaaporos összeesküvésre vonatkoztatva azt írja, hogy végzetes robbanás történt volna nemcsak az egyházra és az államra, de a vallásra és a törvényekre nézve is.⁵⁷⁵ Az uralkodócsalád kihalásával fenyegető összeesküvést a Sátán gonoszságának és a jezsuitáknak tulajdonítja a szónok.⁵⁷⁶

A november 5-i ünnepség másik okáról is megemlékezik a szónok, az Orániai herceg Angliába érkezése előtti időszakot nyers stílusban írja körül: a törvények lábbal taposását, az önkényes kormányzás és a pápizmus uralmának előrevetítéséről olvashatunk.⁵⁷⁷ Ugyanakkor megemlíti, hogy a francia király a törvények mellőzésével távozásra kényszerítette országából a protestánsokat.⁵⁷⁸ Az Orániai herceg első vízre szállásának kudarcáról is szól a szónok, és azt Istennek tulajdonítja, mellyel célja az volt, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a szelek az ő kezében vannak.⁵⁷⁹ Az Isten által irányított szél volt, ami az expedíciót irányította, kiválasztotta a partraszállás helyét és amikor célba juttatta Vilmos seregét, irányt változtatva azok ellen fordult, akik követték őt.⁵⁸⁰ A szónok megemlíti, hogy november 4-én van a király születésnapja, Öfelségeik házassági évfordulója és november 5-ét a nemzet születésnapjának (*our Birth-day*), feltámadásának napjának (*our Resurrection*) nevezi, ami új életet hozott a halálból, amiért senkinek sem kellett meghalnia.⁵⁸¹ Hangsúlyozza tehát e nagyszerű esemény vér nélküli hódításként tekinthető megvalósulását. E beszédben is találkozunk a történeteknek további természeti jelenséghez való hasonlításával, mégpedig a napsugárzásnak a ködöt eloszlató hatásával hozza párhuzamba a szónok, mely hatására a levegő megtisztul. A köddel a pápaságot azonosítja, és a szabadulást Izraelnek Egyiptomból való meneküléséhez is hasonlítja.⁵⁸² A kezdősoltár utolsó szavainak megismétlésével zárul a beszéd.

Tekintsük át végül az utolsó szónoklatot, melyet a felsőház tagjai előtt, a Westminster Abbeyben, Vilmos partraszállásának első évfordulóján Burnet mondott el, publikálásáról pedig másnap az egyházi és világi főrendek döntöttek. A 32 oldal terjedelmű beszéd (*Gilbert*

⁵⁷⁴ Bishop of St. Asaph 1689, 3.

⁵⁷⁵ Bishop of St. Asaph 1689, 9.

⁵⁷⁶ Bishop of St. Asaph 1689, 9.

⁵⁷⁷ Bishop of St. Asaph 1689, 27.

⁵⁷⁸ Bishop of St. Asaph 1689, 28.

⁵⁷⁹ Bishop of St. Asaph 1689, 31.

⁵⁸⁰ Bishop of St. Asaph 1689, 31.

⁵⁸¹ Bishop of St. Asaph 1689, 31–32.

⁵⁸² Bishop of St. Asaph 1689, 32.

Burnet: A Sermon Preached before the House of Peers in the Abbey of Westminster, On the 5th of November 1689. Being the Gun-Powder Treason-Day, As Likewise The Day of his Majesties Landing in England. London, 1689.)⁵⁸³ központi gondolata Mikeás könyvéből vett idézet, a 6. fejezet 5. verse: „*Én népem! Emlékezzél csak: mit koholt Bálák, Moábnak királya, és mit felelt néki Bálám, a Beor fia? Sittimtől fogva Gilgálíg, hogy megismerjed az Úr igazságos cselekedeteit.*”⁵⁸⁴ A szónok arról beszél, hogy a jólét és a gazdagság hajlamossá teszi az embert, hogy megfélelkedzen az Istentől kapott jótéteményekről, ezért szükséges gyakran beszélni a múlt eseményeiről, úgy a láthatókról, mint a Gondviselés láthatatlan módszereiről is.⁵⁸⁵ Hiba lenne saját magunk bölcsességének és erényeink jutalmazásának tekinteni az áldásokat, amik velünk történtek – figyelmeztet.⁵⁸⁶ Az angol nemzeten kívül egyetlen más nemzet sem kapta az áldások ily csodálatos sorozatát, csak a zsidók.⁵⁸⁷ A két nép kapcsán a párhuzamot abban is felállítja a szónok, hogy mindkét nemzet elfelejtkezett Isten jótéteményeiről.⁵⁸⁸ A zsidók történetéből a számos rendkívüli csoda közül az Egyiptomban, a Vörös-tengeren és a Sínai-hegyen történeteket emeli ki Burnet.⁵⁸⁹ Hasonló áldásokban részesült az angol nemzet is, így bizonyossággal állítja a szónok, hogy Isten kedvelt népe az angol (*God's favourite people*).⁵⁹⁰

A kettős évforduló eseményei közül a korábbi kerül itt is először szóba, mely kapcsán olvashatunk a kritikus ponthoz való közelségről, melyet végül lelepleztek és ez utóbbi abban hasonlít hozzá, hogy az egyház és az állam elpusztítása volt a célja.⁵⁹¹ A különbség a kettő között az lehetett, hogy az előbbi titokban és rejtett módszerekkel, míg utóbbi nyíltan zajlott.⁵⁹² A zsidó néppel való párhuzamot a hálátlanság teszi teljessé, hiszen ők mindig zúgolódtak Isten és az ő eszközei ellen, amiket szabadulásukra támasztott és bálványimádásba süllyedtek.⁵⁹³ A zsidó nép szabadítóiként Áront, Mózeszt és Mirjamot nevezi meg, míg az angol nemzet nagyjai között Erzsébetet, Máriát és Vilmost említi.⁵⁹⁴ „*Ha nem szemléljük és csodáljuk Isten kegyelmének és jóságának gazdagságát, akkor nem tudjuk csodálni nagyszerű*

⁵⁸³ A továbbiakban lásd: Burnet 1689b.

⁵⁸⁴ Mik. 6, 5.

⁵⁸⁵ Burnet 1689b, 1–2.

⁵⁸⁶ Burnet 1689b, 2.

⁵⁸⁷ Burnet 1689b, 2.

⁵⁸⁸ Burnet 1689b, 2.

⁵⁸⁹ Burnet 1689b, 3.

⁵⁹⁰ Burnet 1689b, 3.

⁵⁹¹ Burnet 1689b, 5.

⁵⁹² Burnet 1689b, 5.

⁵⁹³ Burnet 1689b, 6.

⁵⁹⁴ Burnet 1689b, 7.

tetteit sem.” – figyelmeztet a szerző.⁵⁹⁵ A puskaporos összeesküvés az emberi gonoszságnak valamint Isten kegyelmének és jóságának példa nélküli keveréke volt, melynek központjában a király és a királyi család állt,⁵⁹⁶ míg az utóbbi esemény nemzeti összeesküvés volt illetve konkrétan a korona ellen irányult,⁵⁹⁷ ami által a koronához tartozó hatalom egyik fele Róma, másik fele Franciaországnak rendelődött volna alá.⁵⁹⁸ Franciaországról mint a legsötétebb zsarnokságról beszél a szerző.⁵⁹⁹ A nemzet bűnei és megosztottsága révén rászolgált arra, hogy Isten megbüntesse azt,⁶⁰⁰ ám ő felnyitotta szemüket, hogy érezzék bűneik és ostobaságuk hatását, hogy megbánhassák előbbit és kijavíthassák utóbbit.⁶⁰¹ A nemzet a bűnei miatt megérdemli, hogy elpusztuljon és ellenségeinek zsákmányává váljon, mivel szégyenletes módon elkorcsosult ősei erényeitől.⁶⁰² Az Isten jósága feletti öröendezésre buzdítva Vilmosról mint az emberiség szabadítójáról (*Deliverer of Mankind*) beszél Burnet és hálát ad a királyért és a királynőért Istennek, akiknek kormányzata az angol nemzet boldogságára keletkezett.⁶⁰³ Hálaadásra és békés, engedelmes létre szólít fel a szónok, előrevetítve azt, hogy ezek megvalósulása esetén folytatódik az áldások sora.⁶⁰⁴

V. 4. 4. A szónoklatok közös jellemzői és a bibliai nyelvezet szerepe a nemzeti identitás meghatározásában

A fent ismertetett prédikációk összességét tekintve elmondható, hogy igen gyakori a történelmi eseményeknek valamiféle természeti jelenséghez való hasonlítása, így a sötét, vihart jelző felhők, majd azok eltűnése, a vihar elmúlása, a köd eloszlásának említése.⁶⁰⁵ Mindegyik szónoklat egy Bibliából, mégpedig többnyire az ószövetségi Szentírásból vett szövegrészletre építi mondanivalóját.⁶⁰⁶ Mindegyik prédikációban megjelenik a zsidó és az angol nép párhuzamba állítása, nemcsak mint Isten választott népei, hanem mint amely népek hálátlanok is voltak Isten különös kegyelmei iránt. Általánosan előforduló gondolat annak

⁵⁹⁵ Burnet 1689b, 26.

⁵⁹⁶ Burnet 1689b, 27.

⁵⁹⁷ Burnet 1689b, 27.

⁵⁹⁸ Burnet 1689b, 28.

⁵⁹⁹ Burnet 1689b, 29.

⁶⁰⁰ Burnet 1689b, 29.

⁶⁰¹ Burnet 1689b, 30.

⁶⁰² Burnet 1689b, 30.

⁶⁰³ Burnet 1689b, 31.

⁶⁰⁴ Burnet 1689b, 31.

⁶⁰⁵ Warnke könyvében olvasható, hogy a képi ábrázolásokon az ábrázolt elemeknek van vallási és erkölcsi vonatkozása is. Például egy képen a Nap jólétet, virágzást, a felhő bajt, zavart, elnyomást is jelenthet, de van a Napnak vallási vonatkozású jelentése is, így az igazságosság fényét jelképezi, a felhőben eltűnő napsugarak pedig elnyomott szenvedélyeket (is) jelentenek. Lásd erről: Warnke 1995, 115., 119., 122.

⁶⁰⁶ Ez a műfaj sajátosságához tartozó feltétel is. Lásd korábban a prédikáció fogalmának definiálását.

említése is, hogy a bűn büntetést érdemel és az angol nép rászolgált volna elpusztulására, ám Isten különös gondviselése révén megkegyelmezett neki. Az 1605-ös és 1688-as eseményeket is a *Deliverance* és *Salvation* fogalmakkal jelölik a szónokok, tehát szabadulásként, megmenekülésként értelmezik, Orániai Vilmost pedig megmentőnek, szabadítónak (*Deliverer*) nevezik. Szintén több szónoklatban megjelenik, hogy Vilmos angliai megjelenése egy új korszak kezdetét jelöli, amikor az önkényes kormányzással és a pápizmussal fenyegető kormányzatot felváltja az alattvalók jogait és szabadságait tiszteletben tartó uralom. Mindegyik szónoklat a gondviselő Istennek tulajdonítja, és csodás eseménynek nevezi a történeteket, amelyért hálával és dicsérettel tartozik a nép Istennek. A Gondviselésre való utalás tekinthető úgy is, mint ami előkészíti Sherlock érvelését, – aki a Gondviselés közbeavatkozásának tulajdonította Vilmos angliai trónrakerülését – s láthatjuk azt is, hogy nem volt rendkívüli gondolat a kortársak körében az, hogy Istennek történelemformáló szerepet tulajdonítsanak.

A protestáns angol, holland és svéd nemzeti identitás változását a prédikációkon keresztül vizsgáló Pasi Ihalainen könyve⁶⁰⁷ számos hasznos információval szolgál a fenti szónoklatok értelmezéséhez. A lelkészekről, akik gyakran aktívan politizáltak és politikai elmélettel is foglalkoztak, az állam szolgálatában végzett kötelességükként elvárták, hogy politikai fogalmakról és értékekről is beszéljenek.⁶⁰⁸ Helen Randall rámutatott, hogy számos szónoklat valójában álruhába bújtatott politikai pamflet vagy értekezés volt.⁶⁰⁹ A hallgatóság elvárta a megfelelő politikai szónokoktól, hogy összhangban a vallás és a politika szükségeszerű egységének koraújkori fogalmával, a politikai értékekről saját nevükben beszéljenek és megfelelő szentírási szöveghelyekre vezessék vissza azokat.⁶¹⁰ Ihalainen, aki több, mint négyszáz darab, 1685–1772 között elhangzó angol, holland és svéd szónoklatot vizsgált meg a protestáns népek nemzetfogalmának alakulása és változásának feltárása érdekében, arra a következtetésre jutott kutatásai során, hogy a legtöbb szónoklat inkább szólt politikai elméletről, mint tiszta teológiáról.⁶¹¹ James Caudle szerint a szónoklást „tömegmédiüm”-nak is nevezhetnénk, mivel az a politikai oktatás leghatékonyabb formájának számított a korszakban.⁶¹²

⁶⁰⁷ Ihalainen 2005

⁶⁰⁸ Ihalainen 2005, 25.

⁶⁰⁹ Idézi: Ihalainen 2005, 26.

⁶¹⁰ Ihalainen 2005, 32.

⁶¹¹ Ihalainen 2005, 32.

⁶¹² Caudle-t Ihalainen idézi: Ihalainen 2005, 32.

A nemzeti ünnepeken elhangzó szónoklatok a hivatalos politikai ideológia közvetítői voltak, jelentős szerepet játszottak a nemzeti gondolkodás alakításában,⁶¹³ így a „dicsőséges forradalommal” kapcsolatos szónoklatokat ebből a szempontból is érdemes megvizsgálni.

Ihalainen segítségével tekintsük át tehát a fent említettek okát, jelentőségét. A protestánsok Izraelt és a zsidó népet különösen krízisek idején említették a 17. század végétől elhangzott szónoklatokban, leggyakrabban annak érzékeltetésére, hogy az angol nép egy második Izraelnek tekinthető, akiért harcolt és jövőben is harcolni fog Isten.⁶¹⁴ Természetesen egyetlen szónok sem beszélt etnikai rokonságról, hanem országának kedvező státuszát említette, amikor a zsidó néppel hasonlította össze sajátját.⁶¹⁵ A reformációt követően széles körben elterjedő Bibliahasználat lehetővé tette, hogy annak nyelvezete beépüljön a nemzeti identitás meghatározásába,⁶¹⁶ és a protestáns Bibliahasználat különlegessége, hogy a politikai nyelvezetben egyre fontosabbá vált az Ószövetség, és az élet minden területére befolyással bíró vallás szónokai biztosak lehettek benne, hogy a bibliai terminológia ismerős a hallgatóság számára. A Biblia tehát nemcsak a vallási, de a politikai érvelésben is kézikönyvként⁶¹⁷ funkcionálhatott, mivel különleges ismertséggel és elismertséggel bírt, és általánosan hozzáférhető volt.⁶¹⁸ A koraujkorban is alkalmazták a példák általi tanítást, mely az analógiák használatával a tanulás és megértés legjobb eszközének bizonyult,⁶¹⁹ így a Biblia a politikai propagandának is ideális forrásává vált. E párhuzamokat és analógiákat különösen szívesen fogadta a hallgatóság, mivel úgy értelmezték, hogy a Biblia örök igazsága és közösségük története összekapcsolódik.⁶²⁰ Bár nem a bibliai nyelvezet volt az egyetlen elérhető nyelvezet egy egyedi, különleges nemzeti identitás megkonstruálására, mégis Izrael bibliai nyelvezete maradt továbbra is a legszélesebb körben használt, legismertebb, legkönnyebben érthető és legtiszteltebb bázisa a politikai érvelésnek.⁶²¹ Bár egyetlen Izrael volt, Ihalainen véleménye szerint a 17. század végi Anglia népe minden más nemzetnél jobban hasonlított az Isten oltalmának és vezetésének örvendő zsidó néphez.⁶²² Az angol nemzeti identitás kialakításában tehát jelentős szerepet kapott a zsidó néppel való párhuzamok

⁶¹³ Ihalainen 2005, 25.

⁶¹⁴ Ihalainen 2005, 87.

⁶¹⁵ Ihalainen 2005, 87.

⁶¹⁶ Ihalainen 2005, 87.

⁶¹⁷ Kiváló példája ennek Jacques-Bénigne Bossuet-nek az abszolutizmus elméletével foglalkozó munkája, aki művének *Politika a Szentírás szavai* szerint címet adta. Lásd: Kiss – Radó – Sashalmi 2006, 87.

⁶¹⁸ Ihalainen 2005, 88–89.

⁶¹⁹ Ellenius 1998, 4.

⁶²⁰ Ihalainen 2005, 88–89. A különböző protestáns országokban (Svédország, Hollandia, Anglia) a zsidó néppel való párhuzamokat a politikai identitás, ezen belül pedig a nemzeti identitás megalkotásának eszközeként is használták. Ihalainen 2005, 89.

⁶²¹ Ihalainen 2005, 90.

⁶²² Ihalainen 2005, 100.

alkalmazása, és ebben William Lloyd ment a legmesszebbre: a „dicsőséges forradalmat” ő tökéletes szabadításként interpretálta, és a zsidóságnak Egyiptomból való szabadulásához hasonlította.⁶²³

A fenti példákon túl, az 1688-as forradalmat sokan a zsidó népre alkalmazott terminusokkal írták le, ami hangsúlyozta az angol nemzet különleges státuszát,⁶²⁴ ám az Újszövetségből vett hasonlat is helyet kapott a nemzet feltámadásáról, újjáéledéséről való beszédben.⁶²⁵ A „dicsőséges forradalom” után az anglikán lelkészek különböző csoportjai Angliának azt az imázst kreálták, hogy ő a protestáns ügy utolsó védelmezője,⁶²⁶ és az új uralkodópár által irányított propaganda Hollandiát olyan országgént igyekezett bemutatni, mint amelyik hozzájárult az angol protestantizmus megmentéséhez.⁶²⁷ Az 1690-es években Vilmos, a nemzet és a protestáns vallás sorsát egymástól függőnek tekintették, és szívesen használták a „protestáns forradalom” fogalmát is.⁶²⁸ Az új királyra és királynőre úgy tekintettek, mint akik egy új reformációt valósítottak meg,⁶²⁹ s mivel ötvennél több katolikus trónigénylőt hagytak figyelmen kívül a protestáns öröklés biztosítása érdekében, ezzel úgy tűnt, hogy a protestantizmus a legfontosabb aspektusa az angol monarchiának.⁶³⁰

A hagyományos protestáns gondolkodásban adottnak vették, hogy a nemzeti bűnök „nemzeti szerencsétlenségeket” vonnak maguk után, amit Isten mér rájuk, hogy megbüntesse a nemzetet és megbánásra szólítsa fel őket.⁶³¹ A nemzeti büntetések nyelvezetét bármilyen nemzeti probléma előfordulásakor alkalmazni lehetett, és a koraújkori értelmezés szerint a nemzeti büntetések számos formát ölthettek, így az éhínség, a háborúk, a járványok az isteni büntetés nyilvánvaló jeleiként voltak felfoghatók, de a legrosszabb az összes evilági (*temporal*) büntetés közül a teljes politikai és vallási alkotmány szétesése volt, amit a 17. század közepén az angolok megtapasztaltak.⁶³² Minden szónoklat nyilvánvaló célja az volt, hogy alázatot és bűnbánatot ébresszen valamint változásra indítsa a közönséget, tehát a nemzeti bűnökre az egyértelmű megoldás a bűnbánat és a reformáció (megváltozás) volt, melyet az 1690-es évek vilmosi szónokai különösen támogattak.⁶³³

⁶²³ Ihalainen 2005, 101.; „*Perfect decisive Deliverance; such as that of Israel was from Egyptians.*” Bishop of St. Asaph 1689, 32.

⁶²⁴ Ihalainen 2005, 100.

⁶²⁵ Ihalainen 2005, 100.

⁶²⁶ Ihalainen 2005, 245.

⁶²⁷ Ihalainen 2005, 265.

⁶²⁸ Ihalainen 2005, 341.

⁶²⁹ Ihalainen 2005, 342.

⁶³⁰ Ihalainen 2005, 346.

⁶³¹ Ihalainen 2005, 383.

⁶³² Ihalainen 2005, 383–384.

⁶³³ Ihalainen 2005, 387.

A nemzet vagy inkább az Isten iránti pozitív érzések kifejezésének legtradicionálisabb keresztény módja a nemzeti szabadulások nyelvezete volt.⁶³⁴ A nemzet szabadulásait (*Deliverance*) gyakran hangoztatták Vilmos uralkodása alatt, akit magát szabadítónak (*Deliverer*) írtak le. E gondolkörbe jól illeszkednek nemcsak az ebben a fejezetben elemzett prédikációk, de a koronázási szertartáson elhangzott szónoklat⁶³⁵ is. A szabadulás fogalmát számos, az anglikán egyház és az angol nemzet történetében tapasztalt gondviselészerű közbeavatkozás leírására használták, így a három legnagyobb szabadulásnak az 1605-ös puskaporos összeesküvés leleplezését, az 1660-as restaurációt és az 1688-as „dicsőséges forradalmat” tekintették. Mindezek a szabadulások megőrizték a nemzetet a katolikus „zsarnokságtól”, a polgárháborútól, a rabszolgaságtól és a republikánus anarchiától.⁶³⁶ A 17. századi szabadulásokat Claydon szerint azért is hangsúlyozták, hogy III. Vilmos trónra kerülését az angol nemzet és az Isten által támogatott egyház sikereinek részeként tüntessék fel,⁶³⁷ így nem lehetett nyíltan megkérdőjelezni a Gondviselésnek a nemzet érdekében tett cselekedeteit.⁶³⁸ A hálaadással kapcsolatos szókészlet is széles körben elterjedt. A lelkészek azt állították, hogy az egyház és a nemzet szabadulásai a köszönet, az elismerés és a nemzeti hálaadás kötelességét alapozták meg az angolok között és az efféle érzelmeket a nemzeti évfordulók ünnepének látogatásával kellett kifejezni.⁶³⁹ A nemzeti áldások nyelvezetének megjelenése a 18. század elején egyik jele annak, hogy a nemzet egy pozitívabb értelmezés felé mozdult el.⁶⁴⁰ Az angolok boldogságára való utalás a 18. század közepe előtt ritka volt, s bár Burnet a forradalom után kijelentette⁶⁴¹, hogy az angolokat vallásuk és szabadságaik teszik a legboldogabb nemzetté a világon, társai nem követték.⁶⁴² A hétéves háború idejére közhellyé vált az állam számára, hogy a britek „egy nagyszerű és boldog nép” vagy nemzet, amely olyan áldásokat élvez, mint a szabadság, a fejlődés és az igaz vallás. Rendszeres volt az arra való rámutatás is, hogy egy nemzet boldogsága megköveteli nemcsak a politikai kormányzat legelőnyösebb formáját, de a lakók megfelelő vallásosságát is.⁶⁴³

⁶³⁴ Ihalainen 2005, 391.

⁶³⁵ Lásd erről a IV. 2. fejezetet!

⁶³⁶ Ihalainen 2005, 391.

⁶³⁷ Claydon Ihalainen idézi: Ihalainen 2005, 391.

⁶³⁸ Ihalainen 2005, 392.

⁶³⁹ Ihalainen 2005, 392–393.

⁶⁴⁰ Ihalainen 2005, 394.

⁶⁴¹ Lásd erről: Gilbert Burnet: A Sermon Preached in the Chapel of St. James's, Before His Highness the Prince of Orange, the 23d of December, 1688. Edinburgh, 1689.

⁶⁴² Ihalainen 2005, 395.

⁶⁴³ Ihalainen 2005, 395.

VI. Az uralkodói hatalom legitimációja a 17. századi Angliában

E rész alfejezetei különböző kérdéseket feszegetnek, de a látszólag egymástól távolinak tűnő témák mégis összetartoznak. A *divine right* fejlődéstörténetének áttekintése után kerül sor a reprezentáns szerző fogalmának tisztázására, valamint egy historiográfiai áttekintés keretében bemutatom, hogy hol helyezte el eddig a politikai gondolkodást tárgyaló irodalom William Sherlockot a politikai gondolkodók sorában. E fejezet utolsó témakörében a források vizsgálatának módszertani lehetőségeiről írok, minthogy különböző megközelítési módok léteznek az egyes politikai gondolkodók eszmétörténetben elfoglalt helyének meghatározására.

VI. 1. A királyok isteni jogalapja (*divine right of kings*) fejlődéstörténete

Dolgozatomnak ebben a részében arra teszek kísérletet, hogy röviden összefoglaljam az isteni jogalap fejlődéstörténetét kialakulásától annak utolsó szakaszáig. A hatalom Istentől való származtatása tekintetében a Szentírás kell, hogy jelentse a kiindulópontot. Az Isten kegyelméből származtatott királyság eszméje – „király Isten kegyelméből” (*rex Dei gratia*) – a Biblia értelmezése nyomán alakult ki, az Újszövetség bizonyos szakaszai közvetlenül tesznek róla említést. Közülük kettő általában véve vonatkozott az Isten és a keresztény ember közötti kapcsolatra, de ebben az összefüggésben Isten és a király viszonyára alkalmazták őket. „De Isten kegyelme által vagyok, a mi vagyok” (1 Kor. 15, 10); és „Az ember semmit sem vehet, hanem ha a mennyből adatott néki.” (Ján. 3, 27) Két másik szakasz közvetlenül a kormányzati hatalomra és a joghatóságra vonatkozott: az egyik a rómaiakhoz írt levél 13. fejezetének 1. szakasza, mely szerint minden hatalom Istentől származik; a másik pedig Krisztus Pilátushoz intézett szavait idézi: „Semmi hatalmad sem volna rajtam, ha felülről nem adatott volna néked: nagyobb bűne van azért annak, a ki a te kezébe adott engem.” (Ján. 19, 11) Egyik forma sem említett királyokat, de mivel Nyugaton a középkorban a legelterjedtebb kormányformává a királyság vált, mentális kontextust biztosított ahhoz, hogy a királyi hatalmat Isten jóakaratából vagy kegyelméből származónak fogják fel.⁶⁴⁴

Az „isteni kegyelemből uralkodó király” mint formula legkorábbi használata a 6. századra tehető, és a 7. század végére az angolszász királyok is használták ezt vagy hasonló címeket. Az isteni kegyelemből fakadó királyság eszméje azonban korábbi volt, mint maga a formula. Ez az eszme alapvető fontosságú volt a királyság középkori elméleteiben és az isteni

⁶⁴⁴ Canning 2002, 34., 37.

jogalapon nyugvó koraujkori monarchia távoli elődjeként fogható fel.⁶⁴⁵

A teokratikus királyság következményei alapvetőek voltak az uralkodó és annak alattvalói közötti kapcsolatában. Eszerint az elképzelés szerint a király hatalmát közvetlenül Istentől kapta: ő Isten földi helytartója (*vicarius Dei*). Úgy vélték, hogy nem az általa vezetett nép a hatalmának forrása, hanem éppen Isten bízta azt királyi gondoskodására, melynek viszonzásaképpen az uralkodó Istentől kapott főhatalmával élve hivatalokat és hatalmat bízott azokra, akiket kormányzott. Röviden szólva: a nép tagjai királyuk alattvalói (*subditi*) voltak, s nem volt ellenállási joguk. Ebben a hierarchikus rendszerben a király, mint az alattvalói fölé helyezett feljebbvaló, igazi evilági szuverén uralkodó volt. A királyságnak ez a modellje már a barbár királyságok korában kialakult, majd az idők folyamán továbbfejlődött.⁶⁴⁶

A hatalom eredetének vizsgálata után alapvető fontosságú áttekintenünk annak rendeltetését is. Ennek kérdése a teokratikus kormányzat esetén a következőképpen alakult: mivel úgy gondolták, hogy az uralom Istentől származik, azt is feltételezték, hogy az isteni akarat által kijelölt célja van. A királyságra *tisztségként* tekintettek, az uralkodó akaratának önkényes gyakorlása szóba sem jöhetett. A király szerepének lényege a népe javát kereső keresztény szolgálatban (*ministerium*) állt.⁶⁴⁷

A királyok isteni jogalapja szerint a monarchia Istentől rendelt, és egyben a legjobb kormányzati forma, melyben az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származik. Az öröklés rendjét az elsőszülöttség (primogenitúra) határozza meg, ám ennek ellenére az uralkodó hatalma közvetlen isteni kijelölésen alapszik. Az uralkodó felelősséggel tartozik népe kormányzásáért, de az isteni megbízatás miatt csakis Istennek tartozik elszámolással, azaz nem teheti őt le semmiféle belső, vagy külső hatalom, és tilos vele szemben az aktív ellenállás. Az uralkodó parancsait mindaddig teljesíteni kell, amíg azok nem ütköznek Isten törvényeibe, de ebben az esetben sem szabad ellene támadni, mivel az uralkodó hatalma szent jelleggel bír és maga az uralkodó hasonlít Istenhez.⁶⁴⁸ Meg kell jegyezni, hogy az isteni jogalapra nemcsak királyok esetében hivatkoztak a kortársak, hanem más magisztrátusok esetében is, így az isteni jogalap (*divine right*), és a királyok isteni jogalapjának (*divine right of kings*) elmélete két külön dolog, és előbbi szélesebb értelemben, még a köztársaság idején is használták.⁶⁴⁹

⁶⁴⁵ Canning 2002, 36.

⁶⁴⁶ Canning 2002, 38.

⁶⁴⁷ Canning 2002, 39.

⁶⁴⁸ Sashalmi 2006a, 35.; Bár a Tudor-korban az isteni jogalap még azt jelentette, hogy „az Isten által kijelölt király az volt, akit a közösség elfogadott királyának”, a 17. század elejére ez az elv módosult, mégpedig úgy, hogy „Isten választása a születésben nyilvánult meg”. Hinsley 1986, 33.

⁶⁴⁹ Shapiro 2012, 186.

A királyok isteni jogalapja⁶⁵⁰ nem azonos a királyi abszolutizmus elméletével, s bár mindkettő eredete a középkorra nyúlik vissza, a 16. és 17. század folyamán nem mindig fonódtak össze: a királyi abszolutizmus legtöbb elmélete egy isteni jog-elemet is magába foglalt, de ennek fordítottja nem feltétlenül volt igaz.⁶⁵¹ Az abszolutista eszmerendszer elengedhetetlen jegyei közé tartozik, hogy az uralkodó hatalma nem korlátok nélküli, bár külső és belső hatalmaktól független, s ebből természetes módon következik, hogy az uralkodó egyetlen bírója maga a mindenható Isten. Az abszolút uralkodó hatalma nem korlátlan, mivel bár a tétéles, pozitív jog felett (*legibus solutus*) áll, intézkedéseinek az isteni jog (*ius divinum*) és azzal a gyakorlatban lényegileg egyet jelentő természetjog (*ius naturale*), valamint a fundamentális törvények (*leges fundamentales*) szabnak határt.⁶⁵² A királyok isteni jogalapja az uralkodói hatalom eredetéről szól – nem annak jogosítványairól –, s mivel a teológiai nyelvezetben gyökerezik, elképzelhetetlen biblikus érvelés nélkül.⁶⁵³ A királyok „tisztán” isteni joga szerint az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származik, szent jelleggel bír, az uralkodó csak Istennek felelős, nem szabad az uralkodóval szemben aktív ellenállást tanúsítani és parancsait mindaddig teljesíteni kell, míg azok nem ellenkeznek az isteni törvénnyel.⁶⁵⁴ A *divine right* koraújkori változata a középkori változathoz képest elsősorban annyiban hozott újat, hogy a korábbi elvekhez hozzáadta az örökletes monarchia eszméjét, vagyis meghatározta az örökösödési sorrendet,⁶⁵⁵ mely szerint a királyi hatalom a leszármazás útján (primogenitúra) öröklődik.⁶⁵⁶ Az isteni jogalapra támaszkodó abszolutizmus-elmélet csak egy volt az abszolutizmus-elméletek sorában, (bár ez volt az egyik legelterjedtebb).⁶⁵⁷ Kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy *Sommerville*⁶⁵⁸ tévedett akkor, amikor a „*divine right of kings*”-elméletet és a királyi abszolutizmust („*royal absolutism*”) egy és ugyanazon teóriának nevezte, illetve előbbi az utóbbi „hagyományos elnevezésének” tartotta.⁶⁵⁹

Ahogy azt a dolgozatomban eddig elemzett és a későbbiekben elemzésre kerülő források igazolják, kétségtelen, hogy a királyok isteni jogalapja túlélte a forradalmat, bár alakja 1688 után átalakult. Az elmélet két jelentős aspektusa Vilmos trónra kerülésekor eltűnt,

⁶⁵⁰ A *divine right* „leszármazási tábláját” és az abszolutista eszmerendszer fejlődéstörténetét Radó Bálint kiválóan ismerteti könyvében. Radó 2005, 25–62.

⁶⁵¹ Burgess 1996, 96.

⁶⁵² Radó 2005, 44.

⁶⁵³ Radó 2005, 54.

⁶⁵⁴ Figgis 1914, 9–10.

⁶⁵⁵ Henshall 1992, 142.

⁶⁵⁶ Sashalmi Endre nézetét Radó Bálint idézi: Radó 2005, 146. lj.

⁶⁵⁷ Radó 2005, 52–53.

⁶⁵⁸ Sommerville 1986, 9.

⁶⁵⁹ Radó 2005, 54.

e kettő tényező pedig a trónöröklés rendjének sérthetlensége és az az állítás, miszerint a király egyedül Isten által kérhető számon tetteiért. Az új királynak járó eskü letételét megtagadók írásain kívül szinte lehetetlen utalást találni ezekre a „dicsőséges forradalom” után. A Gondviselés elve felülírta az örökletesség jogát a trónöröklés rendjében, de az Istennek való felelősségrevonást illetően sokkal bonyolultabb volt az átmenet, ami a köz jóléte (*salus populi*) ősi elvének újjászületésével vette kezdetét.⁶⁶⁰

Egy, a „dicsőséges forradalom” után véleményét írásba foglaló anglikán teológus, Peter Allix szerint minden középkori kanonista – Gratianus és néhány hízeltő szerzetes kivételével – megértette, hogy az uralmat a közjó (*public good*) korlátozza.⁶⁶¹ Az ősi római jog, a közjó törvények felettsége (*Salus Populi Suprema Lex*) parancsolja, hogy lelkiismereti kérdés a politikai dolgokban a köz jólétének biztosítása, amit a forradalom anglikánjai összekapcsoltak a rómaiakhoz írt levélben foglaltakkal, mely szerint az uralkodó erkölcsileg felelős a közjóért. Isten első szándéka az volt, hogy megőrizze az emberi kormányzatot, ezért bármely cselekedet, ami megóvjaa a társadalmat a dezintegrációtól, illetve a természeti állapotba való visszaeséstől, még ha bűnös is, önmaga jogán előnyt élvez.⁶⁶² A forradalom idején egymást követték a prédikációk és értekezések, ismételve azt, hogy Vilmos kormányzatának engedelmeskedni kell a béke és a közjó érdekében. Így a közjó védelme alatt nemcsak azt értették, hogy az uralkodó az emberek felé felelősséggel tartozik, hanem azt is, hogy a király bármely hatalmat felhasználhat annak [értsd: a közjó] megőrzése illetve biztosítása érdekében. Ezért ha az eskütagadók Vilmos uralmát illegitimnek tartanák, elhalaszthatnák döntésüket, megvárva azt, hogy Vilmos valóban a közjót szolgálja-e. Amennyiben elvárásuk beigazolódik és az új uralkodó meg tudja védeni őket, esküt tesznek neki.⁶⁶³

Egy másik koncepció, ami ugyanakkor kibővítette a Gondviselés isteni jogalapját és korlátozta annak korábbi használatát, azt mondta, hogy az isteni szankció a király személyéről áthelyeződik annak hivatalára.⁶⁶⁴ E felfogás megjelent az általam elemzett munkákban is, legmarkánsabban talán a Samuel Mastersnek tulajdonított írásban. A forradalom kezdetén megfigyelték, hogy a II. Jakabnak járó engedelmesség nem pusztán az uralkodó személyének szól, hanem királyi mivoltának. Ezért csak addig tartoznak neki hűséggel, amíg a királyi

⁶⁶⁰ Straka 1962b, 107.

⁶⁶¹ Straka 1962b, 107.

⁶⁶² Straka 1962b, 107.

⁶⁶³ Straka 1962b, 107–108.

⁶⁶⁴ Straka 1962b, 108.

hatalom jegyeivel rendelkezik, sem azok megszerzése előtt, sem azok elvesztése után.⁶⁶⁵

Stillingfleet az új hűségeskü kérdését kevésbé tekintette fontosnak, mivel ő elfogadta, hogy maga a hivatal, és nem a személy követel engedelmességet. Több különböző módszerrel lehet trónra kerülni, de isteni felhatalmazás nélkül nem lehet birtokolni a királyi hivatalt. Mindennek a következményeként a királyság hivatali és személyi képessége elválaszthatóvá vált. Ez az elkülönítés nemcsak a király „természetes személy”-ének és a „politikai képesség”-ének elválasztását jelenti, hanem magába foglalja a királyság politikai intézményének istenségét. Ha igaz az, hogy „*az uralom és a kormányzat teszi az uralkodót*” és „*az angol korona öröklődése nem az isteni jogalap szerint történik, hanem politikai átruházással*”, akkor a *de facto* uralkodó automatikusan *de iure* uralkodóvá válik, mivel „*nem a cím, hanem a hivatal teszi a királyt.*”⁶⁶⁶

Keith Feiling szerint az isteni jogalapnak volt egy gyengesége, mégpedig az, hogy elmulasztotta a monarchikus kormányzatot az összes többi kormányzati forma fölé emelni, de ha ez az elv ilyen rugalmatlan lett volna, nem élte volna túl a forradalom utáni egyház ideológiáját.⁶⁶⁷ Tudjuk ugyanakkor azt, hogy Feiling fenti gondolata nem állja meg a helyét, hiszen VI. (I.) Jakab igenis kiemelte a monarchikus kormányzati formát, mint legjobbat az összes közül.⁶⁶⁸ Ha Vilmos parlamentáris módon való trónra kerülése megszüntetné az örökletes trónöröklés szabályának látszatát, az anglikánok nehezen tudták volna bizonyítani, hogy az isteni jogalap él a királyságban. Az örökletes utódlás (*hereditary succession*) sohasem volt az isteni akarat egyetlen megnyilvánulási formája, mindig magán a kormányzaton volt a hangsúly. Burnet, Lloyd és Sherlock egyetértettek abban, hogy a különböző alkotmányok és kormányzatok – tekintet nélkül azok formájára – isteni joggal vannak felruházva, ezért az alattvalók részéről engedelmes magatartás tanúsítása és az ellenállás tilalmának betartása minden kormányzatnak megjár, akár monarchikus, akár köztársasági formáról beszélünk.⁶⁶⁹

Ha Jakab törvényesen parancsolt volna alattvalóinak, követve az alkotmány előírásait, engedelmes lett volna hozzá a nemzet. Ő azonban saját akaratát tette meg legfelsőbb törvénynek, tekintet nélkül a nemzeti érdekre, ezért minden jogcímet elveszített a engedelmesség megkövetelésére.⁶⁷⁰

⁶⁶⁵ Straka 1962b, 108.

⁶⁶⁶ Straka 1962b, 108–109.

⁶⁶⁷ Straka 1962b, 109.

⁶⁶⁸ „*egy Monarchiában (mely kormányzati forma, mivel az Istenséget mintázza, a legjobban közelít a tökéletességhez, amint az összes tanult és bölcs ember kezdettől fogva egyetértett ebben; az Egység lévén minden dolog tökéletessége)*” Stuart (VI.) I. Jakab 2006, 42.

⁶⁶⁹ Straka 1962b, 109.

⁶⁷⁰ Straka 1962b, 110.

Míg az istenség (*divinity*) és az engedelmesség alapvetően áttolódott a királyi hivatalra, a kormányzatra és annak törvényeire, a Gondviselés elve bizonyos változásokon ment át, előrevetítve későbbi ideológiai fejlődését. A Gondviselés elve szerint Vilmos Isten akaratának megtestesítője mint *szabadító*, bár igaz, hogy a képviselők is megválasztották és jóváhagyták Vilmos és Mária angliai trónra kerülését. E tényekkel kapcsolatban az egyház hitte, hogy Isten gyakran ellenőrzi az emberek gondolatait és cselekedeteit saját akaratának véghezvitele érdekében, és ennek végiggondolásával közel kerülünk a *vox populi, vox Dei* formulához.⁶⁷¹ Vagyis a nép szava és Isten szava megegyezik, mivel mindketten a közjó elérésére és fenntartására törekszenek. Az ószövetségi Szentírásban hasonló példát találhatunk Saul és Dávid koronázásáról olvasva, ők sem csak az isteni kijelölés (*designation*) következtében kerültek trónra, hanem alattvalóik beleegyezése által, melyet Isten követelt tőlük. Ezt felfoghatjuk úgy is, hogy amire a népnek szüksége volt, az megegyezett Isten akaratával.⁶⁷² Mindkét eset bizonyítja, hogy nem létezhet rendes (*orderly*) és tartós (*lasting*) kormányzat az emberek hallgatóságos vagy kifejezett beleegyezése nélkül. Robert Fleming szerint pedig a legjobb jogcím, amivel egy uralkodó igényt tarthat a trónra, az emberek általi megválasztása.⁶⁷³

A Gondviselésre való utalás és annak ószövetségi Szentírásból való szó szerinti idézése új életre keltette a 17. században egyre lankadó nemzeti érzést. Egy kedvelt megközelítés az Ószövetségben leírtakat és a korabeli eseményeket állította párhuzamba a következők szerint. Anglia, ahogy Izrael is gyakran elfelejtette Istent és hamis bálványokat imádott, ezért ugyanazt a büntetést szenvedték bűneikért. Ez az elmélet Vilmost megfeleltette Anglia Dávid-jának, Angliát új Izraelnek nevezte, az angol népet pedig az új választott népnek tekintette. Az elmélethez tartozott az is, hogy nem kell aggódni Anglia jövőjéért, mert Isten nem fogja engedni, hogy elpusztuljon.⁶⁷⁴ Ahogy a forradalom lelkeszei kidolgozták az isteni jogalap új elvét, a Gondviselés isteni jogalapját, Istenben a végtelen bölcsességet látták, aki az örök körforgás mozgatója. Az emberi dolgokról való isteni törődéshez hozzátartozott annak hite, hogy minden dolog a mesteri tervben a jókért történik, azokért, akik szeretik Istent. A Mindenható megmutatta akaratát a forradalomban azáltal, hogy szabadítót küldött, de az ő segítségének további megnyilvánulásáért az embereknek meg kell dolgozni, hogy elnyerjék az Úr áldását.⁶⁷⁵

⁶⁷¹ Straka 1962b, 111.

⁶⁷² Straka 1962b, 111–112.

⁶⁷³ Straka 1962b, 112.

⁶⁷⁴ Straka 1962b, 112–113.

⁶⁷⁵ Straka 1962b, 115.

Röviden összefoglalva tehát a Gondviselés isteni jogalapjáról fent leírtakat elmondható, hogy az isteni akarat megnyilvánulása felülír(hat)ja a trónöröklés leszármazás szerinti rendjét és érvénytelenít(het)i a *de iure* uralkodónak tett hűségeskü hatályát. Mindennek oka a köz jólétének elsőrendősége, melyet csak a *de facto*, tehát a tényleges hatalommal rendelkező uralkodó tud biztosítani.

A királyok isteni jogalapjának egyik változatával alátámasztott hatalom Vilmos esetében sikeresen biztosította a protestáns öröklést, és megoldotta a látszólagos ellentmondást, mely szerint egy élő uralkodónak nem lehet örököse. Az állam és a nép érdekeinek inkább megfelelő személy hatalmának, – aki amúgy az uralkodói dinasztiához tartozik, ám a korábbi elvek szerint nem ő lenne a soron következő utód, – az elmélet módosításával kellett biztos jogalapot teremteni. Így született meg a Gondviselés isteni jogalapjának elmélete, mellyel az isteni jogalapú gondolkodás története fejlődésének utolsó szakaszához érkezett.

Vilmos és Mária kormányzatának megszilárdulása után az alattvalóknak választaniuk kellett az isteni jogalapon nyugvó monarchia elve és az anglikán egyházhoz való hűség között. Az előbbi a primogenitúra által szabályozott örökletes monarchia eszméjét vallotta, és tiltotta az aktív ellenállást, utóbbi pedig a mindenkori hatalomnak való alávetés kötelezettségét írta elő. Amikor e kettő egymással szembekerült és csak egyik győzhetett, a toryk az utóbbi oldalára álltak, mivel úgy tartották, hogy az örökletesség és az engedelmesség elvénél sokkal fontosabb megakadályozni egy újabb katolikus uralkodó trónra kerülését. A toryk egy csoportjának azonban fejtörést okozott, hogy miként egyeztessék össze a Jakabnak letett hűségeskü által rájuk rótt kötelezettségeket, és az új uralkodóval szembeni ellenállás tilalmának követelményét. A kételkedők és az új uralkodó(k)nak járó eskütételt megtagadók meggyőzésére, e helyzet legitim voltának alátámasztására új érvet kellett keresni, lehetőleg úgy, hogy ne sérüljenek a korábbiak és az anglikán egyház elvei. Ezt megvalósítandó Sherlock az isteni gondviselésre hivatkozott, mint világkormányzati tényezőre, mely szerepét egyetlen igaz hívő sem kérdőjelezhette meg.⁶⁷⁶

Sherlock érvei összhangban vannak az isteni jogalapú gondolkodás kora újkori elméletének elemeivel, amikor arról ír, hogy az uralkodó csak Istennek tartozik felelősséggel – mivel tőle kapta hatalmát –, ezért az alattvalók nem kérhetik számon cselekedeteiért, s a király hatalmát az isteni és a természeti törvények korlátozzák. Ezzel szembeállítja az

⁶⁷⁶ Figgis már korábban felhívta arra a figyelmet, hogy bárki, aki nem ateista, elismeri, hogy minden hatalom és jog legvégső forrása maga a Teremtő Isten. Figgis véleményét Radó idézi: Radó 2005, 53.

emberektől származó uralkodói hatalmat, de nem fogadja el ennek legitim voltát, mivel ez esetben csupán bizalmi kérdés lenne az alattvalók és a király között a hatalom visszavonása, az így keletkező hatalom nem lenne szilárd, ezért könnyen anarchiához vezetne. Sherlock azonban új elemet épít be az isteni jogalapú gondolkodás elemei közé, amikor a Gondviselésről mint a királyok hatalmát korlátozó tényezőről beszél. A szuverén uralkodó – aki nem vonható felelősségre alattvalói által – egyénileg tartozik elszámolással Istennek, minden királyok királyának, ezért az aktív ellenállásra való ellenvetésként azt mondhatjuk, hogy azt a királyt, aki visszaél hatalmával, Isten fogja megbüntetni, és megszabadítja az elnyomott alattvalókat.⁶⁷⁷

A Gondviselés közbeavatkozására való hivatkozás már akkor közszájon forgó téma volt, amikor fény derült Vilmos hódítási szándékára.⁶⁷⁸ Londonba való megérkezését követően számos lelkész ajánlott fel hálaadó imát Isten csodálatos kegyelméért, mely egy nagyszerű és nemes eszköz által megszabadította az országot a testi-lelki szolgaságból.⁶⁷⁹ A Gondviselésről szóló elméletnek *Edmund Bohun* által kidolgozott variánsa volt a legelterjedtebb és legnépszerűbb az anglikánok körében, bár ez kevésbé volt kifinomult.⁶⁸⁰ Szerinte az isteni gondviselés szemmel tartja az istenfélő uralkodót, megóvjá az erőszaktól, míg azok, akik visszaélnak hatalmukkal, magukra vonják Isten haragját.⁶⁸¹

Straka szerint a *Gondviselés isteni jogalapú* elméletének jelentkezése a forradalom által az egyházra rótt szükségszerűségből keletkezett,⁶⁸² s ez a korabeli prédikációk és röpiratok vizsgálatával könnyen igazolható.⁶⁸³ Ezek a prédikációk és pamfletek voltak ugyanis hivatottak arra, hogy az anglikán egyház híveit meggyőzzék a forradalom után megszilárduló kormányzat támogatásáról.⁶⁸⁴ A *Gondviselés isteni jogalapjának* új területén Sherlocknak a VII. 2. 3. fejezetben bemutatásra kerülő pamfletje volt az első nagyobb munka, és egyben a legvitatottabb fejtegetés is.⁶⁸⁵ A szerző érvelésének újszerűsége abban rejlik, hogy már meglévő elemeket forrasztott egybe az új kormányzat jogosságának igazolására,

⁶⁷⁷ Sherlock 1691a, 30.

⁶⁷⁸ Kontler 1997, 157.

⁶⁷⁹ „God in his wonderfull mercy has freed us from Slavery both in body and soule by this great and noble Instrument.” Edmund Bohun nézetét Straka idézi: Straka 1962a, 651.

⁶⁸⁰ Straka 1962b, 168.

⁶⁸¹ „Biztonságban vagyunk, ha teljesítjük kötelezettségünket, alávetjük magunkat és imádkozunk azokért, akik hatalommal bírnak felettünk.” Straka idézi: Straka 1962a, 648.

⁶⁸² Straka 1962a, 649.

⁶⁸³ Lloyd és Burnet prédikációi is a Gondviselést említették Vilmos uralmának alátámasztására. Lloyd kiemelte, hogy Vilmos hódítási törekvése nem sokat nyomott a latban, mivel Isten már korábban kiszemelte őt Jakab büntetésének eszközéül.

⁶⁸⁴ Straka 1962a, 651.

⁶⁸⁵ Straka 1962a, 646.

pontosabban a *de facto* hatalmat és a *Gondviselés-érv* kombinációját ötvözte.⁶⁸⁶ Új dimenziót adott az isteni jogalap elméletének azáltal, hogy támogatta annak érvényességét, és nem volt konfliktus az örökösödésből származó jogi hitbizomány valamint a hódításból származó birtoklás között.⁶⁸⁷ Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk tehát, hogy Sherlock kibővítette az örökösödés isteni jogalapjának Stuart koncepcióját; nem állította szembe a vérségi jogot és az isteni Gondviselés általi megváltó küldését, hanem a Gondviselő közbelépését mintegy beemelte az isteni jogalap elméletébe és azt az örökösödés elé helyezte. Erre azért volt szükség, mert Vilmos és Mária vér szerinti örökösök voltak ugyan, de a *divine right* elmélete szerint előbb Máriát illette volna a trón – lévén az előző uralkodó egyenesági leszármazottja –, bár őt is csak apja halála után. A régi és az új szituációban is Vilmos a trón bizonyos fokú várományosának számított származása révén, bár Mária és Anna elvileg megelőzte őt a trón várományosainak sorában.⁶⁸⁸

A Sherlocknak tulajdonított elméletet *Robert Jenkin* (a cambridge-i St. John's College vezetője) negatív kritikával illette, mivel az isteni jogalap ezen új formája tudatos törekvés volt arra, hogy a törvényes király (II. Jakab) trónra való visszatérését megakadályozzák. Nem tetszett neki, hogy amivel korábban igazolták trónra kerülésének jogosságát, ugyanazon elmélet szövevényes módosításával indokolták trónfosztását is. Ráadásul szerinte az isteni Gondviseléssel való érvelést csak forradalmak idején és különleges esetekben lehet alkalmazni, mivel normális körülmények között ez túlzottan felkavaró lenne.⁶⁸⁹

VI. 2. A reprezentáns szerzők és a kánon – Historiográfiai áttekintés Sherlock kapcsán

Érdekes kérdés, hogy egy adott történelmi korban miként gondolkodtak az emberek és miként gondolkodik a ma embere a régmúltban megtörtént események szereplőinek szándékairól, gondolatairól, cselekedeteiről. Adott korszak emberének gondolkodásmódja megismerhető valamelyest a korabeli forrásokból, ám a politikaelmélet-történet tárgya viszonylag rögzültnek tekinthető.⁶⁹⁰ John Dunn tanulmányát alapul véve rögzíthetjük, hogy „a nyugati politikaelmélet központi tárgyát egy viszonylag pontosan meghatározható kánon művei alkotják”, mely kánon szinte változatlan maradt az utóbbi időben.⁶⁹¹ A kánon főbb alakjai igen változatos földrajzi területekről és különböző korszakokból sodródtak egy

⁶⁸⁶ Kontler 1997, 157.

⁶⁸⁷ Straka 1962a, 647.

⁶⁸⁸ Ehhez lásd a XI. 3. mellékletet!

⁶⁸⁹ Jenkin nézetét Straka idézi: Straka 1962a, 655.

⁶⁹⁰ Dunn 1997, 268.

⁶⁹¹ Dunn 1997, 268.

csoportba, s e lista kétségtelenül bővíthető, alakjai esetenként mással is helyettesíthetők, ám a legfőbb kérdés az, hogy nem maradt-e ki valaki, aki „ténylegesen nélkülözhetetlen” a kánonból.⁶⁹² De egyáltalán kik kerültek be a kánonba? John Plamenatz nyomán általánosságban elmondható, hogy azok a „*nagy gondolkodók*” szerepelnek itt, akik a korabeli közélet mértékadó vitáiban érdemlegesen részt vettek és *szokatlan* módon nyilatkoztak meg.⁶⁹³ Tehát ezek a „*nagy gondolkodók*” vagyis a kánon tagjai, lényegében „*újítók*” voltak, így elméletük nem simult bele a korabeli átlagos gondolkodásba, vagyis nem reprezentálták, hanem éppen megújították, módosították azt, és kihívásokat intéztek az addigi felfogás felé, éppen ezért pedig a politikai gondolkodás fejlődésének jelentős mérföldköveinek tekinthetjük őket. A reprezentáns szerzők velük szemben nem újítottak, hanem a közgondolkodásban elterjedt, mindenki által ismert, általános gondolatokat képviselték, tehát magát a politikai gondolkodást nem újították meg, ezért sok esetben nem kerülhettek be a kánonba.⁶⁹⁴ Glenn Burgess tanulmánya, melyben a koraújkori Anglia és Skócia politikai gondolkodását vizsgálta, a 17. század második felének jelentős gondolkodói közt Hobbes, Harrington és Locke nevét említi, tehát mint újítók, ők a kánon tagjai.⁶⁹⁵ Felvetődik ugyanakkor a kérdés, hogy vajon reprezentálja-e az ő munkásságuk a korszak emberének politikai gondolkodását? Ismerték-e egyáltalán az ő munkásságukat, gondolataikat a kortársaik? Esetleg volt-e más gondolkodó, aki a hétköznapi életben az emberek között szélesebb körben és „meggyőzőbben” terjesztette nézeteit és azok általános elfogadottságnak örvendtek? Eltérték-e ezek a nézetek a kánon tagjainak felfogásától?

Dunn négyféle kérdéstípust különít el, melyek a politikaelmélet-történet megértését segítik, egyúttal e kérdések egy-egy forrás vizsgálatakor feltehetőek és felteendők: „1. Mit akar mondani a szerző a szöveggel, a szövegben?; 2. Mit árul el nekünk egy adott történeti helyzetben alkotó szerző műve kompozíciójával az adott helyzetről magáról, netán tágabb történelmi kontextusáról?; 3. Mit jelentett a szöveg azoknak, akik keletkezésekor vagy azt követően olvasták, és miért épp azt jelentette, nem pedig valami mást?; 4. Mit jelentenek a politikaelmélet történetének jelentős szövegei itt és most – nekünk?”⁶⁹⁶ A második kérdés úgy is átfogalmazható Dunn szavaival élve, hogy „Mit árul el a szöveg a társadalomról, amelyben szerzője élt?”⁶⁹⁷ A harmadik kérdés értelmezéséhez támpontokat kapunk a tanulmányból,

⁶⁹² Dunn 1997, 268–269.

⁶⁹³ E gondolat Kontler Lászlónak, a PTE BTK IDI Középkortörténet Program képzése keretében, 2008. november 26-án tartott előadásán hangzott el.

⁶⁹⁴ Uo.

⁶⁹⁵ Burgess 2007, 366–373.

⁶⁹⁶ Dunn 1997, 273–274.

⁶⁹⁷ Dunn 1997, 274.

mely szerint minden jelentős szöveg keletkezésének van valami kiváltó oka és a megszületett szövegeknek igen eltérő lehet a sorsa. Egy szöveg sorsa nem ritkán – Dunn szerint valójában talán mindig – ironikus viszonyban áll a szerző eredeti szándékával.⁶⁹⁸

E kérdések jelölik ki kutatásom legfőbb célkitűzését, vagyis annak megállapítását, hogy vajon hol helyezkedik el a politikai gondolkodók sorában William Sherlock, aki az új kormányzat legitim voltáról zajló vitának központi alakja volt. Tekinthejtük-e a korszak reprezentáns szerzőjének munkáiban leírt gondolatai alapján vagy a kánon tagjai közt lenne a helye, mint aki megújította a korszak politikai gondolkodását? Sherlock egyes műveinek és az általa generált pamfletirodalom elemeinek vizsgálata előtt szükséges azonban áttekinteni, hogy az európai politikai gondolkodásról írt összefoglaló munkákban, és meghatározó áttekintésekben szerepel-e William Sherlock neve, s ha igen, akkor miként vélekednek személyéről?

Gerald Straka egy tanulmányában (*The Final Phase of Divine Right Theory in England, 1688–1702. The English Historical Review, Vol. 77, No. 305 (Oct., 1962), 638–658.*) az isteni jogalap angliai történetének utolsó szakaszát vizsgálva rögtön az elején leszögezi, hogy van egy ostoba közhely a forradalmi retorikában, mely szerint 1689-ben az isteni jogalapú elmélet megszűnt létezni.⁶⁹⁹ Akik ezt állítják, nincs igazuk, pontosabban az öröklési rend isteni jogalapú elmélete tekintetében igazuk lehet, bár az Orániai ház öröklés révén is igényt tarthatott a trónra. Straka nevezte el a *Gondviselés isteni jogalapjának* azt az elméletet, ami felváltotta a Stuart uralkodók örökletességen alapuló isteni jogalapjának elméletét, és ez a politikai elmélet jellemezte a forradalom utáni anglikánokat és az ő egyházukat.⁷⁰⁰ Vilmos trónralépését minden anglikán elfogadhatta anélkül, hogy elkárhozott volna, sőt felszólítás volt számukra az, hogy kövessék az isteni jogalapot, a passzív engedelmesség tanát és az ellenállás tilalmának elvét Vilmos és Mária kormányzatának elfogadásával. Jakabot elismerték annak, aki volt, amíg a trónon ült, Anglia isteni jog alapján uralkodó királyának, de mivel visszaélt megbízatásával, Isten alkalmatlannak találta és másik vezetőt támasztott Orániai Vilmos személyében, hogy megvédje egyházát.⁷⁰¹ Vilmost a Gondviselés által küldött *szabadítónak* tüntették fel, mely gondolat tele volt bibliai és történelmi példával és hasonlattal, és ez lett a kedvenc témája a bibliai szövegmagyarázatoknak, szónoklatoknak, csakúgy, mint a cromwelli köztársaság bukása után

⁶⁹⁸ Dunn 1997, 274.

⁶⁹⁹ Straka 1962a, 638.

⁷⁰⁰ Straka 1962a, 639.

⁷⁰¹ Straka 1962a, 641.

az ellenállás tilalmának hangsúlyozása.⁷⁰² Straka e tanulmányában szó van Sherlock engedelmességről szóló írásáról, ami az első nagyobb munka volt a gondviselés-szerű isteni jogalap elméletének új területén és ez volt a legvitatottabb magyarázat. Sherlock nem volt teljesen eredeti a megfogalmazásával, mert a gondviselés-szerű hódítás és a szabadítás gondolata már 1688–1689 őszén és telén a levegőben volt.⁷⁰³

Az oldalszámokat tekintve talán a legtöbb Sherlockkal kapcsolatos információt Gerald M. Straka könyvéből (*Gerald M. Straka: Anglican Reaction to the Revolution of 1688. Madison, 1962.*) meríthetjük. Már az indexben szembeötlő, hogy 22 tételben jelöli meg az oldalakat, melyek említik Sherlock nevét. Megtudhatjuk, hogy 43 teológiai munkát írt és korának talán legvitatottabb embere volt⁷⁰⁴, majd a forradalom során megvalósult uralkodóváltás igazolásában betöltött szerepéről és főbb műveinek keletkezési körülményeiről is olvashatunk. Straka szerint korának egyik legjobb szónoka volt Sherlock, akit mindenki tisztelt és ő képviselte legerősebben a *de facto* uralkodó legitimitásának álláspontját.⁷⁰⁵ Sherlock 1690 novemberében végleg szakított az eskütagadókkal az engedelmességről írt műve megjelentetésével, melyre néhány napon belül 3 válasz is született.⁷⁰⁶ Mind a whigek, mind pedig az eskütagadók támadták, bár ez utóbbiaknak címezte érveit. Sherlock az uralkodó személyének szentségét áthelyezte az uralkodói hivatalra, amikor a *de facto* királynak teendő eskü mellett érvelt.⁷⁰⁷ A Sherlock pálfordulása után keringő különböző történeteket is megemlíti Straka, mely szerint a Boyne-i csata, mások szerint felesége győzte meg őt az eskütétel jogosságáról.⁷⁰⁸ A *divine right* gondolkodás fejlődési vonalába helyezve a szerzőt, Straka megjegyzi, hogy Sherlock írásával kiemelte az isteni jogalap alkalmazhatóságának erősségét, és így ez a jogalap a forradalom után is megmaradt, a Gondviselés isteni jogalapjának új elméletében, melynek legtisztább megfogalmazását Sherlock adta, bár nem volt teljesen eredeti a megfogalmazásában, mivel ez az érvelés már 1688–1689 őszén-telén is közszájon forgott.⁷⁰⁹

A Quentin Skinner által írt 2 kötetes, *The foundations of modern political thought* (Vol. 2, Cambridge, London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1978.) című munkában is kerestem William Sherlock nevét, és sajnálattal tapasztaltam, hogy

⁷⁰² Straka 1962a, 642.

⁷⁰³ Straka 1962a, 646.

⁷⁰⁴ Straka 1962b, 17.

⁷⁰⁵ Straka 1962b, 55.

⁷⁰⁶ Straka 1962b, 56–57.

⁷⁰⁷ Straka 1962b, 57.

⁷⁰⁸ Straka 1962b, 60.

⁷⁰⁹ Straka 1962b, 70–71.

említésre sem került személye, miközben John Locke neve mellett az indexben „természetesen” több oldalszám is szerepelt, ismertetve a kötetben a természetjogról, a tulajdonról és az ellenállásról írt nézeteit.

Egy nagyobb lélegzetű összefoglalásban, a *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*. (Eds: J. H. Burns, Mark Goldie, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.)⁷¹⁰ című kötetben William Sherlockról rövid életrajzi ismertetést olvashatunk⁷¹¹, melyben elméletének a Hobbes-i tanokkal való hasonlóságát emelik ki és e kötetben a Hobbes recepciójáról szóló írásban Mark Goldie megemlíti, hogy nem igazán volt meggyőző Sherlock azon kísérlete, hogy eltávolodjon Hobbes nézeteitől.⁷¹² Ugyanebben a kötetben egy rövid megjegyzés olvasható még Sherlockról, mégpedig az 1606-ban publikált Convocation Book kapcsán, melynek érveivel igazolni próbálta Vilmos és Mária uralmát.⁷¹³

A korszakról szóló egyik legjobb monográfia Barry Coward tollából jelent meg *The Stuart Age, 1603–1714 (Second Edition, London, New York, Longman, 1994.)* címmel, mely szintén említést tesz Sherlocknak az új kormányzat legitimitását célzó tanításáról.⁷¹⁴ E munka kiemeli, hogy Sherlock adta a legnépszerűbb tory elméleti igazolást a „dicsőséges forradalom” elfogadásáról, mely szerint az engedelmesség bármelyik kormányzatot megilleti, amelyik a társadalom védelmét és biztonságát garantálja. Az ő javaslatára számos tory fogadta el ezt a nézetet és megnyugodott lelkiismeretük, mivel korábban kételyeik voltak a bonyolult érvelés kapcsán, miszerint ha Vilmosnak mint *de facto* uralkodónak engedelmeskednek, attól még Jakabot *de iure* uralkodónak ismerik el.⁷¹⁵

Az angliai korona öröklését illetve továbbadását vizsgáló kötet (*Howard Nenner: The Right to be King. The Succession to the Crown of England, 1603–1714. London, Macmillan, 1995.*)⁷¹⁶ alattvalói hűségről szóló részében megtaláljuk Sherlock és vitapartnerei érveinek rövid áttekintését. A korona öröklésének eddig sem volt rögzített szabálya, s ennek még a lehetősége is szertefoszlott az 1688–1689-es forradalom során. A trónra kerülő új uralkodók legitimitását több oldalról igyekeztek alátámasztani, hivatkozva az öröklésre, a nép általi választásra és a *de facto* uralkodói létre.⁷¹⁷ Sherlock ez utóbbi elv támogatása mellett az Overall püspök könyvéből vett tant is felhasználta, mely szerint a „teljesen megszilárdult”

⁷¹⁰ A továbbiakban lásd: Burns–Goldie 1991.

⁷¹¹ Burns–Goldie 1991, 695.

⁷¹² Burns–Goldie 1991, 601.

⁷¹³ Burns–Goldie 1991, 366.

⁷¹⁴ Coward 1994, 358.

⁷¹⁵ Coward 1994, 358.

⁷¹⁶ A továbbiakban lásd: Nenner 1995.

⁷¹⁷ Nenner 1995, 292.; Lásd az V. fejezetet is!

kormányzat Isten hatalmával bír, így jár neki az engedelmesség.⁷¹⁸ Tudta, hogy ezzel támadhatóvá válik, mivel érvelése Hobbes-éhoz hasonló, ám Sherlock hangsúlyozta, hogy nem elegendő pusztán a trón békés birtoklása, hanem ahhoz szükséges a nép önkéntes alávetése, engedelmissége is. A kizárási válságot túlélő örökletesség elvét nem tagadta meg Sherlock, csupán rámutatott annak korlátaira, mivel a nemzeti érdeket afölé helyezte.⁷¹⁹ A különböző érvek közös alapja a politikai stabilitás elérésének célja volt, és ennek érdekében igen széles politikai spektrumon mozogtak az érvelések az új uralkodók mellett, így az ésszerűség, a szükségszerűség és a közjó is említésre került.⁷²⁰ Az elv, hogy sokkal fontosabb a nemzet általános jóléte, mint a király tulajdonosi joga, nem adott értelmet annak, hogy a nemzet újra Jakab kormányzatának vesse alá magát és ugyanolyan ésszerűtlen lett volna megvonni Vilmostól az engedelmisséget.⁷²¹

Tony Claydon az „istenes forradalomról” szóló könyvében (*Tony Claydon: William III and the godly revolution. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.*) igen szűkszavúan emlékezik meg Sherlockról, csupán annyit közölve róla, hogy az engedelmisségről írt munkájában az Orániai uralom védelmét gondviselészerű érvekre alapozta, amit a kortársak gúnyolódása és elítélő véleménye kísért.⁷²²

A *The Varieties of British Political Thought 1500–1800* (Eds: J. G. A. Pocock, Gordon J. Sochet, Lois G. Schwoerer, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.) című kötetben Howard Nennernek a késő Stuart-korról szóló írásában⁷²³ szintén találkozunk Sherlock névével, mégpedig mint a hűségéről szóló vita központi alakjáról szól róla a szerző, kiemelve Sherlock azon gondolatát, miszerint ha valaki teljesen megszilárdult a trónján, az Isten hatalmával van felruházva, ezért engedelmeskedni kell neki és alávetni magunkat. Az új uralkodók rendszerének más támogatói sokkal világiasabb állásponton voltak, ám ugyanarra a következtetésre jutottak, miszerint egyedül Vilmos az, aki a legalkalmasabb megoldást jelenti Anglia gondjaira, hiszen ő a Stuart-dinasztia protestáns tagja, a nemzetnek a katolikus Jakabtól való megszabadításának eszköze, és hajlandó a saját utódainak trónigényét Anna öröklési joga mögé helyezni. Vagyis a legjobb, aki elérhető és a közjót garantálja. – írja Nenner.⁷²⁴

⁷¹⁸ Nenner 1995, 210.

⁷¹⁹ Nenner 1995, 211.

⁷²⁰ Nenner 1995, 213–215.

⁷²¹ Nenner 1995, 216.

⁷²² Claydon 1996b, 32.

⁷²³ Nenner 1996.

⁷²⁴ Nenner 1996, 207.

Skinner egy tanulmányában (*Quentin Skinner: Hobbes politikai gondolkodásának ideológiai kontextusa. In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997, 161–191.*)⁷²⁵ örömmel vettem, hogy Sherlock neve és engedelmességről írt munkája is említésre került, mint akire hatottak a *de facto* hatalom elismeréséről írt Hobbes-i gondolatok, még ha ő maga a hobbes-izmustól és Hobbes-tól, a rossz emlékü köztársaság idejének egy teoretikusától igyekezett is távol tartani magát.⁷²⁶ E tanulmányban szó esik arról is, hogy Sherlockot miként támadták ellenfelei a Hobbes-i gondolatoktól való elhatárolódási törekvése miatt.⁷²⁷

A Quentin Skinner tollából származó *Visions of Politics* című sorozat 3., *Hobbes and Civil Science* alcímet viselő kötete (*Cambridge, Cambridge University Press, 2002.*) is megemlékezik Sherlockról, mégpedig mint olyan személyről, aki fenntartotta annak jogát, hogy az alattvalói hűség átruházható, ha egy uralkodó képtelenné válik a kormányzásra és ezáltal a társadalom széthullana.⁷²⁸ A politikai kötelezettségek kérdése a 17. században két alkalommal került a viták központi kérdésévé, amikor alkotmányos felfordulás volt Angliában 1649-ben és 1689-ben.⁷²⁹ Az egyik válasz az volt, hogy mindenki engedelmisséggel tartozik, mivel az új kormányzat azon alapul, hogy elfogadta a nép végső szuverén hatalmát, és egy zsarnoki módon uralkodó király eltávolításából keletkezett. A másik válasz szerint az új kormányzatnak még akkor is engedelmeskedni kell, ha nem tudja megmutatni, hogy a nép akaratára reflektál, vagy jogosan keletkezett.⁷³⁰ Ez utóbbi választ kétféleképpen védelmezték: egyrészt minden rendszer gondviselészerű eredetét hangsúlyozták, tette ezt 1649-ben Francis Rous, majd 1689-ben William Sherlock. Rous elméletének újjáéledése leginkább Sherlock munkáiban érhető tetten Skinner szerint, aki a hosszú elutasítás után végül esküt tett és tettének indoklásaképpen írta meg engedelmességről szóló írását.⁷³¹ Ez az írás kiterjedt pamfletháborút okozott, és Sherlock a *de facto* hatalom gondviselészerű védelmére kelt, mely érvként szolgált arra, hogy hobbes-istának tartsák, ám ő próbálta tisztázni magát e vád alól.⁷³²

A *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought* című kötet (Eds: Mark Goldie, Robert Wokler, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University

⁷²⁵ A továbbiakban lásd: Skinner 1997b.

⁷²⁶ Skinner 1997b, 176–177.

⁷²⁷ Skinner 1997b, 177–178.

⁷²⁸ Skinner 2002, 269.

⁷²⁹ Skinner 2002, 270.

⁷³⁰ Skinner 2002, 271.

⁷³¹ Skinner 2002, 271.

⁷³² Skinner 2002, 271–272.

Press, 2006.)⁷³³ szintén ad egy rövid összefoglalást Sherlock életéről, megemlítve, hogy a királyok isteni jogalapjának és a passzív engedelmességnek volt a védelmezője az 1680-as években, és bár kezdetben elutasította az eskütételt az 1688-as forradalom során, később letette azt, mellyel vitát gerjesztett, és eskütétele után a Szent Pál katedrális esperesi javadalmával jutalmazták. A „hűség esete” című írása a forradalom „*de facto*” védelmezője volt, hasonlóan Hobbes értekezéseivel – emlékezik meg Sherlockról az életrajzíró.⁷³⁴ A kötetnek a forradalom utáni hűségesküről szóló vitát feldolgozó részében olvashatjuk, hogy Isaac Newton, a Cambridge-i egyetem parlamenti képviselője meggyőzőnek találta Hobbes azon érvét, mely szerint a hűség annak jár, aki képes megvédelmezni a népet, vagyis a hűség és a védelem mindig kölcsönös és amikor Jakab király megszűnt megvédelmezni alattvalóit, az ő engedelmisségi kötelezettségük is megszűnt feléje. Ez egy sérülékeny tézis volt, amit azzal lehetett támadni, hogy jog nélküli hatalmat takar, és a legjelentősebb kihívója e nézetnek a tory lelkész, William Sherlock volt, aki értekezések sorát írta a *de facto* rendszernek járó hűség védelmében. E kötetben is említésre kerül, hogy Sherlock igyekezett elhatárolódni Hobbes nézeteitől, bár azt is hozzáteszi Goldie, hogy sohasem zúdultak rá olyan vádak, melyek azt állították volna, hogy a tiszta hobbes-izmust vallotta volna.⁷³⁵

Sajnálattal tapasztaltam, hogy egy nemrégiben megjelent kötet (*European Political Thought, 1450–1700. Religion, Law and Philosophy. Eds: Howell A Lloyd, Glenn Burgess, Simon Hodson, New Haven and London, Yale University Press, 2007.*) Anglia és Skócia politikai gondolkodását elemző, Glenn Burgess által írt részének (10. fejezet) vizsgálata során nem került említésre Sherlock személye, ahogy Cary J. Nederman (*Lineages of European Political Thought. Explorations along the Medieval/Modern Divide from John of Salisbury to Hegel. The Catholic University of America Press, 2009.*) könyvében sem olvashatunk róla semmit.

A legfrissebb tanulmány (Kenneth Padley: *Rendering unto Caesar in the Age of Revolution: William Sherlock and William of Orange. Journal of Ecclesiastical History, Vol. 59, No. 3 (Oct. 2008)*), mely Sherlockkal foglalkozik, Kenneth Padley tollából származik, az innen átvett információk a Sherlock életrajzát taglaló fejezetben olvashatók.

A magyar nyelvű szakirodalomban Kontler László munkásságát kell megemlíteni, aki

⁷³³ A továbbiakban lásd: Goldie–Wokler 2006.

⁷³⁴ Goldie–Wokler 2006, 774.

⁷³⁵ Goldie–Wokler 2006, 45.

a 17. század második felének politikaelméletét vizsgálva William Sherlock érvelésének ismertetésével két tanulmányában (*Kontler László: Politikaelmélet, dicsőséges forradalom és alkotmányos rendezés 1688–1689-ben. In: Tanulmányok a XVI–XVIII. Századi egyetemes történelem köréből. Szerk.: Mikes Tünde, Kontler László, Budapest, 1984, 84–113.; Kontler László: A konzervativizmus útján- Politikaelmélet és politizálás Angliában a XVII. század második felében. Medvetánc 1987/3-4. 19–56. ld. különösen 43–44.) illetve egy könyvében (*Kontler László: Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest. Atlantisz Könyvkiadó, 1997. Ld. különösen 158–160.)* is foglalkozott. Az ezekben írtak ismertetésétől ezúttal eltekintek, mivel a vonatkozó részek a disszertációba beépítve olvashatók.*

A korszak politikai gondolkodását vizsgáló szakirodalom áttekintése után, – amely Sherlockkal ugyan csak érintőlegesen foglalkozott, – láthatjuk, hogy valójában már régóta felismert tény Sherlock személyének a korszakban betöltött központi vagy legalábbis kiemelkedő szerepe, mégsem találunk a számos szakirodalmi tétel közt egyet sem, mely szisztematikusan vizsgálná és feltárná Sherlock műveinek gondolatmenetét, illetve vitapartnereinek ellenérveit. E megállapítás indokolja tehát disszertációm megírását, melynek eredményeképpen Sherlock végre elnyerheti méltó helyét a 17. század végi politikai gondolkodók sorában.

VI. 3. Textualista és kontextualista megközelítési mód

Mivel dolgozatomban számos forrást vizsgálok, szükségesnek tartom a cambridge-i iskola egyik jeles képviselőjének a források értelmezéséről írt figyelmeztetéseit ismertetni. Egy forrás elolvasása és értelmezése során Quentin Skinner szerint kétféle eljárás létezik, mellyel közelebb kerülhetünk a mű megértéséhez: az egyik szerint fontos egy adott szöveg jelentésének feltárásakor a „vallási, politikai és gazdasági tényezők” kontextusa is, míg a másik álláspont szerint a szöveget magát kell csak vizsgálni, annak kontextusa nélkül.⁷³⁶ Skinner mindkét módszertant megvizsgálja és felhívja a figyelmet azok buktatóira is. A kizárólag a szöveget vizsgáló (textualista) módszer oda vezethet, hogy történeti képtelenségekbe bonyolódik az elemző, téves elvárásokat támaszt a tanulmányozott forrás szerzője iránt, olyan dolgokat vél felfedezni, melyről elvileg kizárható, hogy valóban szándékában állt foglalkozni azzal a témával az adott szerzőnek.⁷³⁷ Abba a hibába eshet a

⁷³⁶ Skinner 1997a, 7.

⁷³⁷ Skinner 1997a, 11.

kutató, hogy előzetes várakozásának megfelelő tételt vél felismerni vizsgálatának tárgyából, és olyan tanokat tulajdonít a vizsgált mű szerzőjének, amit ő egyáltalán nem fogalmazott meg.⁷³⁸ Helytelen hozzáállás, ha egy szerző írásainak vizsgálatakor rendszerszerű összegzést, elméletének koherens kidolgozottságát vagy ellentmondásoktól való mentességét várjuk.⁷³⁹ További téves megállapításhoz vezethet az adott szöveg kizárólagos vizsgálata akkor, amikor ismerősnek látszó gondolatot talál a kutató a számára idegen érvelésben, majd arról félrevezető leírást ad, mivel egy korábbi mű érvelésére emlékezteti, még akkor is ha csak hasonlít arra, vagy éppen ellentétes azzal, ráadásul a „felismert” kapcsolat miatt egymásra való hatásukat is felfedezni véli.⁷⁴⁰ Skinner úgy összegzi a tanulságot, hogy súlyos veszélyeket rejt az a gyakorlat, amikor „az eszmetörténész előre kigondolt paradigmák felől közelít tárgyhöz”.⁷⁴¹ Kiemeli, hogy mérlegelni kell a történelmi szereplők valódi szándékát, nem lehet ugyanis valakinek a cselekedetéről megfelelő értékelést adni addig, amíg nem tisztázzuk, hogy egy adott tett megtétele szándékában állt-e egyáltalán vagy sem.⁷⁴² Skinner egyértelmű állásfoglalást ad a módszer használatát illetően és „minden ízében alkalmatlan módszertani kiindulópont”-nak nevezi,⁷⁴³ majd rögzíti, hogy „a szöveg maga nem bizonyul önmagában elégséges kutatási tárgynak, illetve megértési alapnak.”⁷⁴⁴

Az első módszer tehát nem állja meg a helyét, de mi a helyzet a másikkal, a kontextualista megközelítéssel? Bár azt várnánk, hogy a két módszer vizsgálata közül az egyik elutasítása után a másikat helyesnek és követendőnek állítja elének a szerző, csalódnunk kell, mivel ezt a megközelítést sem tekinti teljesen helytállónak. Az bizonyos, hogy egy szöveg önmagában való vizsgálata nem segíti annak megértését, ezért az annak magyarázatát elősegítő körülményeket, vagyis a kontextust is vizsgálni kell, melyek közül a legkézenfekvőbb a társadalmi kontextus vizsgálata.⁷⁴⁵ Tehát fontos lehet a mű megértésekor, hogy szerzője milyen társadalomban élt, kinek szánta művét,⁷⁴⁶ ám az, hogy „egy adott szöveg eszméit a társadalmi kontextus keretében kell megértenünk, bizonyíthatóan elhibázott” és ahelyett, hogy segítené a megértést, akadályokkal terheli azt.⁷⁴⁷ Mivel egy szándék és egy tett kapcsolata esetleges, nem juthatunk egyértelmű következtetésre akkor sem, még ha az

⁷³⁸ Skinner 1997a, 16–17.

⁷³⁹ Skinner 1997a, 19., 22.

⁷⁴⁰ Skinner 1997a, 27.

⁷⁴¹ Skinner 1997a, 30.

⁷⁴² Skinner 1997a, 30–31.

⁷⁴³ Skinner 1997a, 33.

⁷⁴⁴ Skinner 1997a, 36.

⁷⁴⁵ Skinner 1997a, 40–41.

⁷⁴⁶ Skinner 1997a, 41.

⁷⁴⁷ Skinner 1997a, 44.

előzetes oksági feltételek és a megtett cselekedetek megfeleltethetők is egymásnak.⁷⁴⁸ Egy múltban elhangzott megállapítás megértéséhez nem elég tudnunk azt, hogy mi az ami elhangzott, de még az sem, hogy tudjuk, annak jelentése időközben megváltozhatott. Nem elegendő tehát azt tanulmányozni, hogy az a kijelentés mit jelentett és az sem, hogy a kontextusból mi olvasható ki az adott kijelentésre vonatkozóan. Meg kell ugyanis állapítani minden kijelentésnél azt is, hogy miként értették azt, ami elhangzott és „milyen összefüggés állhatott fenn a különböző megállapítások között ugyanazon általános kontextuson belül is”. – figyelmeztet Skinner.⁷⁴⁹ A kontextualista módszer ismertetésének végeztével arra jut a szerző, hogy ha egy szöveget annak megértése érdekében vizsgálunk, akkor nem elegendő sem kizárólag a szövegre vagy a társadalmi kontextusra való összpontosítás.⁷⁵⁰ Ahhoz ugyanis, hogy helyesen értelmezzünk egy szöveget – és végül követendő módszert is kapjunk – , Skinner azt tanácsolja, hogy a nyelvi dimenzióra helyezzük a hangsúlyt, mely által megérthetjük egy adott szerző valódi szándékát.⁷⁵¹ Ez utóbbi szintén egy kontextualista megközelítési mód, vagyis egy végső keret, ami segít az adott szöveg értelmezésében.⁷⁵²

Dolgozatomban igyekszem a Skinner által ismertetett hibákat elkerülni, és bár esetenként egy-egy fejezet 17. századi források tartalmi ismertetését foglalja össze, semmiképpen sem értelmezhető tisztán szövegközpontú megközelítésűnek munkám. A források szinte mindegyike az alattvalói hűségeskü letételének kérdéséhez kapcsolódik, mely témakör a „dicsőséges forradalom” következtében vált aktuális kérdéssé, a nevezett esemény története pedig, tehát az adott téma kapcsán keletkezett források kontextusa és a korszak emberének politikai gondolkodása is ismertetésre kerül a dolgozatban.

⁷⁴⁸ Skinner 1997a, 44–45.

⁷⁴⁹ Skinner 1997a, 47.

⁷⁵⁰ Skinner 1997a, 48.

⁷⁵¹ Skinner 1997a, 49.

⁷⁵² Skinner 1997a, 49.

VII. William Sherlock: a „dicsőséges forradalom” utáni kormányzat legitimitását alátámasztó személy

VII. 1. William Sherlock életének fontosabb állomásai

A disszertáció központi alakjának megismeréséhez életrajzi adatainak többségét a *Dictionary of National Biography*⁷⁵³ (DNB) és az *Oxford Dictionary of National Biography*⁷⁵⁴ (ODNB) adatbázisából merítettem, melyek közül az utóbbi részletesebben ismerteti Sherlock életútját. A szerző születési évét e két adatbázis eltérően adja meg: az ODNB-ben 1639/1640, míg a DNB-ben az 1641-es évszám kérdőjellel szerepel, de mindkét forrás Southwark-öt jelöli meg helyszíneként; halálának napjaként és helyszíneként pedig mindkét helyen 1707. június 19., Hampstead (Middlesex) szerepel.

VII. 1. 1. Sherlock élete 1688 előtt

William Sherlock egy kereskedő gyermekeként született, tanulmányait Cambridge-ben végezte, ahol 1660-ban BA, 3 év múlva MA fokozatot szerzett.⁷⁵⁵ Ezután néhány évig nem kapott egyházi megbízatást, majd 1669. augusztus 3-án kinevezték a londoni Botolph Lane-en található St. George templom rektori posztjára.⁷⁵⁶ A népszerű prédikátor és polemista⁷⁵⁷ első publikációja 1674-ben jelent meg a *Jézus Krisztusról való tudás[unk] és a vele való egységünk* (*The Knowledge of Jesus Christ, and Union with Him*) címmel, mellyel felhívta magára a figyelmet, megnyitva a viták sorát, melyekre nem volt rest válaszolni.⁷⁵⁸ Hitvitázó munkássága a londoni egyházi életben való folyamatos felemelkedését hozta, az anglikán egyház lelkészeinek tanulását segítő intézetben⁷⁵⁹, a Sion College-ben egyre magasabb pozíciókat szerzett (1673 *fourth assistant*, 1674 *second assistant*, 1680 *senior dean*, 1683 *president*).⁷⁶⁰

1680-ban megszerezte a D. D. [Doctor of Divinity] címet, vagyis a teológia doktora lett, majd St. Pancras kanonokává (*prebend*) nevezték ki 1681. november 3-án a St. Paul's

⁷⁵³ Oxford Dictionary of National Biography, Oxford, Oxford University Press, 2004. Továbbiakban lásd: ODNB

⁷⁵⁴ Dictionary of National Biography, 1885–1900. Vol. 52., 95–97. (Alexander Gordon) Továbbiakban lásd: DNB

⁷⁵⁵ ODNB

⁷⁵⁶ ODNB

⁷⁵⁷ Sherlock 1691a, A pamflet kiadójának előszava

⁷⁵⁸ DNB, A vita lefolyását az ODNB részletesen ismerteti.

⁷⁵⁹ <http://www.sioncollege.org/index.html>

⁷⁶⁰ ODNB

Cathedral-ban, később pedig javadalmat (*lecturership*) kapott a St. Dunstan's-ban.⁷⁶¹

Már 1684-ben írt egy művet az engedelmisségről (*A legfőbb hatalmaknak való ellenállás kérdése a Szentírás dogmái alapján lefektetve és értelmezve*) [*The Case of Resistance of the Supreme Powers Stated and Resolved According to the Doctrine of the Holy Scriptures*], kiállva a királyok isteni jogalapjának elve mellett, és támogatva a passzív engedelmisség elvét,⁷⁶² vagyis az ellenállás tilalmának tory doktrínáját.⁷⁶³

Sherlock volt az egyik vezetője azon kiváló londoni teológusoknak, akik II. Károly uralkodásának végén és II. Jakab trónra kerülésekor az anglikán egyház védelmében tollat ragadtak a katolicizmus ellen.⁷⁶⁴ 1683-ban írt egy művet *A hit protestáns értelmezése* (*The protestant resolution of faith*) címmel, melyben azt állította, hogy az apostolok kora óta nem volt az egyháznak más tévedhetetlen iránymutatója, egyedül csak az „írások” [Szentírás]⁷⁶⁵, és e művét többször kiadták (1685, 1686, 1687).⁷⁶⁶ 1685-ben kinevezték a Temple Church vezető lelkészévé (*Master of the Temple*), és Sherlockot már II. Jakab uralmának kezdetén foglalkoztatta az uralkodó katolikus volta, melynek 1685. május 29-én, a monarchia restaurációjának 25. évfordulóján a Közösségek Háza előtt tartott prédikációjában hangot is adott. Ebben a katolicizmust mint hűtlenségre hajlamosító vallást támadta, miközben a Jakab iránti személyes hűségéről is tanúságot tett. Ezen írása 1685-ban két kiadást ért meg, és 1686-ban kinevezték az uralkodó egyik lelkészévé (*chaplain*). Számos írása jelent meg a katolikusok ellen, a kétrészes *Orvosság a pápaság ellen* (*A Preservative Against Popery*, 1688) című munkája a legfőbb protestáns érvek egyszerű összefoglalását adta, mellyel a teológiai képzettséggel nem rendelkezők is meg tudták védeni magukat a katolikusok támadásaitól. E művét többször publikálták, és nem maradt visszhang nélkül, egy jezsuita vitatkozó válaszolt rá, melyre Sherlock is reagált. A szerző számos katolikusellenes írása került be a 18. századi anglikán kánonba.⁷⁶⁷ A passzív engedelmisség tanát továbbra is fenntartotta, de 1687-ben megtagadta az Engedékenységi Nyilatkozat (*Declaration of Indulgence*) felolvasását, amiben a király a nem anglikán keresztényeknek biztosította az istentisztelet szabadságát. Félt, hogy elveszíti a Temple-beli jövedelmező állását és megkérdezte John Howe-t, a nonkonformista lelkészt, hogy ő mit tenne, ha felajánlanák neki a pozíciót. Megnyugodott azt hallván, hogy Howe elfogadná azt, de lemondana a

⁷⁶¹ ODNB

⁷⁶² DNB, ODNB

⁷⁶³ Sherlock 1691a, A kiadó előszava; A mű tartalmának ismertetését lásd a VII. 2. 1. fejezetben!

⁷⁶⁴ ODNB

⁷⁶⁵ DNB

⁷⁶⁶ ODNB

⁷⁶⁷ Lásd részletesen ODNB.

jövedelmekről Sherlock javára. 1688 májusában Sherlock háza néhány püspök és egyházi személy találkozóhelyévé vált, amikor a király deklarációjára való válaszadást fontolgatták.⁷⁶⁸

VII. 1. 2. Sherlock élete 1688 után

Sherlock 1688 utáni magatartása veszélyes volt hírnevére és karrierjére nézve, mivel először a high-church vonalához csatlakozott és szembehelyezkedett a disszenterekkel való kompromisszumos megegyezéssel egy szélesebb körű egyház létrehozásáért, és publikálta a *Levél a konvent egyik tagjának* (*A Letter to a Member of the Convention, 1689.*) című írását, ami Jakab visszatérését feltételekhez kötve javasolta.⁷⁶⁹ 1689. január 21-én az Ely House-ban tartott találkozón vita támadt Sherlock és Gilbert Burnet között, aki Orániai Vilmos vezető egyházi támaszaként korábban még őt és kilenc társát Vilmos figyelmébe ajánlotta.⁷⁷⁰

A forradalom idején vezető jakobitává⁷⁷¹ és civakodó eskütagadóvá vált, vitatva Jakab eltávolításának jogszerűségét⁷⁷², majd némi hezitálás után megtagadta a Vilmosnak és Máriának való eskütételt, és ezután az egyik vezető eskütagadónak (*nonjuror*)⁷⁷³ tekintették. Próbált másokat is meggyőzni arról, hogy kövessék példáját, de az eskütagadók hivatalból való felfüggesztésének napján, 1689. augusztus 1-jén már nem prédikált.⁷⁷⁴ Eddig a napig kellett letenni a lelkészeknek a hatóságok előtt az 1689. április 24-én törvénybe foglalt állampolgári esküt.⁷⁷⁵

Az eskütagadók javadalomtól való megfosztására kijelölt határidő másnapján, 1690. február 2-án a londoni papság megdöbbenésére Sherlock – felettesei engedélyével és tanácsára⁷⁷⁶ – folytatta a prédikálást, nyilvánosan imádkozva Vilmosért és Máriáért mint *de*

⁷⁶⁸ ODNB

⁷⁶⁹ Padley szerint Sherlock 1689 januárjáig nem támogatta Vilmost. Padley 2008, 8. A levél tartalmának ismertetését lásd a VII. 2. 2. fejezetben!

⁷⁷⁰ ODNB

⁷⁷¹ A jakobiták azok a személyek, akik II. Jakab uralkodói jogait, illetve II. Jakab fiának trónöröklési jogát támogatták. Springborg 1996, 231.

⁷⁷² Sherlock 1691a, A kiadó előszava

⁷⁷³ Eskütagadóknak számítanak, vagyis a *nonjurors* tagjai közé azok tartoznak, akik nem tettek esküt 1688-89-ben az új uralkodóknak, mivel a II. Jakabnak tett korábbi esküjüket szigorúan értelmezték és azzal összeegyeztethetetlennek tartották. Fontos azonban tudni, hogy az, aki megtagadta az új eskü letételét, nem szükségszerűen volt egyúttal jakobita is! Mark Goldie-t idézi: Springborg 1996, XVIII.; 244. Bárki, aki megtagadta az új eskü letételét, megfosztották javadalmától, akár világi, akár egyházi hivatalt töltött be, és kb. 400 egyházi személy (*clergy*), 5 püspök és Sancroft érsek választotta ezt az utat. Springborg 1996, 244. A *nonjurors* fogalmáról hasonló megfogalmazásban és a 400 fős létszámot említve lásd még: French 1957, 260.

⁷⁷⁴ ODNB

⁷⁷⁵ Padley 2008, 8.

⁷⁷⁶ DNB

facto uralkodókért,⁷⁷⁷ ám ekkoriban még nem szándékozott esküt tenni.⁷⁷⁸ Megfosztották a Temple-beli javadalmától, és saját költségén fogadott prédikátorokat.⁷⁷⁹

1690 tavaszán kezdett megtörni az eskütétellel való szembehelyezkedése, augusztusban engedelmisséget fogadott az új uralkodóknak,⁷⁸⁰ majd augusztus 20-án levelet írt Sancroftnak,⁷⁸¹ az elűzött érseknek, kijelentve, hogy gondolatai megváltoztak a hirtelen felismerés által.⁷⁸² Azt állította, hogy John Overall püspök könyvének (*Convocation Book*) 28. fejezete győzte meg az eskütétel jogosságáról, mely kánon helyeselte a *de facto* szuverénéért való imádkozást.⁷⁸³ Három kulcseleme volt ennek a levélnek: Vilmos rendszere Isten által teljesen megszilárdult a leszármazás normális módszereivel ellentétben; Isten hatalmát bírva teljes engedelmisség illet egy jogos királyt; és ez az engedelmisség magában foglalja a hűségeskü letételének köteleességét is.⁷⁸⁴ Az egyik legtehetségesebb teoretikus pártolt el az új eskü letételét megtagadóktól,⁷⁸⁵ Sherlockot azonban éppen e cselekedetének köszönhetően előléptették, és 1691-ben kinevezték a Szent Pál katedrális esperesévé.⁷⁸⁶

Az eskü megtagadását korábban nem a Jakab kormányzata iránti rokonszenv vagy az új uralkodók iránti ellenszenv váltotta ki nála saját bevallása szerint, hanem saját lelkiismerete.⁷⁸⁷ Az anglikán egyház tagjaként ugyanis gondot okozott az előző királynak letett hűségeskü és az új uralkodók elismerésének összeegyeztetése. Az anglikán egyház előírásai szerint a koronás uralkodónak élete végéig engedelmeskedni kell, és ez alól semmilyen esetben nem lehet kivételt tenni. Az újonnan előállt helyzetben tehát az volt a kérdés, hogy vajon melyik uralkodónak kell engedelmeskedni, és lehet-e hűségesküt tenni, míg él az előző király, akinek korábban engedelmisséget fogadtak. A Jakab mellett végsőkéig kitartó torykra Vilmos uralmának megszilárdulása után az új kormányzat kompromisszumos elfogadásának nehéz feladata várt. Két lehetőség közül választhattak, mégpedig az alkalmazkodás, vagyis a whig eszmék teljes átvétele, illetve ezek elutasítása és a sajátjukhoz való makacs ragaszkodás közül. Ez utóbbi természetesen magában hordozta a hivatalvesztés,

⁷⁷⁷ DNB, ODNB, A pamflet kiadójának előszavában 1690. február 1-je szerepel, ám a DNB és az ODNB is február 2-át említ.

⁷⁷⁸ ODNB

⁷⁷⁹ ODNB

⁷⁸⁰ ODNB

⁷⁸¹ William Sancroft canterbury-i érsek megtagadva az engedelmisséget az új kormányzattól, nem vállalta a koronázási szertartás lebonyolítását. Schwoerer 1992c, 114.

⁷⁸² Sherlock 1691a, A pamflet kiadójának előszava

⁷⁸³ ODNB

⁷⁸⁴ Padley 2008, 14.

⁷⁸⁵ Straka 1962a, 646.

⁷⁸⁶ Gibson 2001, 42.

⁷⁸⁷ Sherlock 1691a, Előszó

a száműzetés, esetleg a polgárháború veszélyét. A toryk bár ideiglenesnek tekintették az újonnan kialakult rendszert, politikai elveiket igyekeztek hozzáigazítani, s ennek kapcsán több kérdés is felvetődött. Magyarázatot kellett találni arra a problémára, hogy miként lehet elismerni az új uralkodót a korábbi király törvényes és jogos utódként annak ellenére, hogy nincs köztük közvetlen vérségi kapcsolat; vagyis az örökösödés isteni jogalapjának felülírására kellett elfogadható érvet találni.⁷⁸⁸

Sherlock számára is ez okozott fejtörést, ugyanakkor állásvesztésének veszélye és a magasabb pozíció elérését célzó ambíciói az új kormányzat elfogadására készítették. Álláspontjának megváltoztatására elfogadható, és persze az anglikán egyház elveivel összeegyeztethető magyarázatot kellett találnia, melyhez Overall püspök könyve adott számára segítséget. A kor közszereplőjeként bizonyára többen elítélték volna pártállásának megváltoztatása miatt. Ezt elkerülendő önigazolás-ként és a többi eskütagadó meggyőzésére írta meg *A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség kérdésének taglalása és megoldása a Szentírás, az ész és az anglikán egyház elvei szerint* [*The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers Stated and Resolved According to Scripture and Reason and the Principles of the Church of England*] (1691) című pamfletjét.

Sherlock említett munkájában kifejtett érvelése keveseket győzött meg, bár a könyv rendkívüli népszerűségnek örvendett, és 6 kiadást ért meg.⁷⁸⁹ Sherlock behódolását széles körben annak tulajdonították, hogy a Boyne-i csata után a Stuartok ügyét visszafordíthatatlannak gondolta, vagy felesége befolyásolhatta.⁷⁹⁰ Elizabeth Sherlockot közel annyira gyalázták, mint férjét, és Szókratész zsémbes feleségéhez, Xanthippe-hez, illetve Évához, Ádám megkísértőjéhez hasonlították. Bármilyen is volt Sherlock motivációja, karrierje nem tört derékba, hiszen visszahelyezték javadalmaiba, újra a Temple Church vezető lelkésze lett (1705-ig) és 1691. június 15-én beiktatták a St. Paul's Cathedral esperesi (*dean*) javadalmába.⁷⁹¹ A hivataloktól való megfosztása idején általa fizetett prédikátorokra fordított költségét a Temple megtérítette, ráadásul 1691-ban a király és a királynő lelkésze lett,⁷⁹² és ez utóbbi momentum miatt különösen is fontos az ő tevékenysége.

Sherlock a *de facto* hatalom mellett való érvelésével számos támadásnak tette ki magát mind az eskütagadók, mind pedig a whigek részéről: előbbiek ugyanis árulónak és

⁷⁸⁸ Kontler 1997, 153.

⁷⁸⁹ ODNB; E mű tartalmának ismertetését lásd a VII. 2. 3. fejezetben!

⁷⁹⁰ ODNB

⁷⁹¹ ODNB, Sherlock 1691a, A pamflet kiadójának előszava. Lásd még: Gibson 2001, 42.

⁷⁹² ODNB

megalkuvónak (opportunistának) tekintették, míg utóbbiak nehezteltek rá.⁷⁹³ A whigek úgy gondolták, hogy Vilmos és Mária jogának kizárólag *de facto*-ként való azonosítása azt jelenti, hogy az angolok szabadságainak nincs törvényes megalapozottsága. Az egyik leghatásosabb válasz az eskütagadók részéről a John Kettlewellnek tulajdonított, névtelenül megjelent írás: *Az igaz alapokon nyugvó állampolgári hűség kötelezettsége válaszul Dr. Will. Sherlock nemrég megjelent, 'A szuverén hatalmakat megillető engedelmesség' című munkájára* (*The duty of allegiance settled upon its true grounds, in answer to a late book of Dr Will. Sherlock, entitled 'The case of allegiance due to sovereign powers' (1691)*); míg Samuel Johnson, egy whig, *Megjegyzések Dr. Sherlock 'A szuverén hatalmakat megillető alattvalói engedelmesség ügye' című könyvéhez* (*Remarks upon Dr Sherlock's Book, Intituled, 'The Case of the Allegiance due to Sovereign Powers', 1690*) címmel publikálta ellenérveit. Sherlock természetesen válaszolt eskütagadó ellenfeleinek *A szuverén hatalmakat megillető állampolgári hűség kérdésének további vizsgálata és védelemzése* (*The Case of Allegiance due to Sovereign Powers Further Consider'd, and Defended, 1691*) című munkájával.⁷⁹⁴

Sherlock leggyakrabban újranyomtatott könyvei azonban nem a vitairatai voltak, hanem a széleskörű keresztény közönségnek szánt magyarázatok, fejtegetések, vagyis a gyakorlati teológia tárgyában alkotott művei. Az alatt a rövid idő alatt, míg a *nonjurors* (eskütagadók) csoportjába tartozott, publikálta a halálról szóló, talán legtöbbször újranyomtatott könyvét, a *Gyakorlati értekezés a halálról* (*A Practical Discourse Concerning Death, 1689.*) című művet, ami eredetileg prédikációk sorozata lett volna a Temple-ben, de felfüggesztése miatt nem tudta elmondani ezeket.⁷⁹⁵ A 17. és 18. század egyik legnépszerűbb könyve lett e mű, ráadásul számos későbbi kiadása jelent meg és lefordították wales-i és francia nyelvre is. (A DNB szerint ez a könyv volt Sherlock legnépszerűbb írása. A *Gyakorlati értekezés egy jövőben elkövetkező ítéletről* (*A Practical Discourse Concerning a Future Judgement*) című írása 1692-ben két kiadást ért meg, majd 1694-ben az *Értekezés az isteni gondviselésről* (*A Discourse Concerning the Divine Providence*)⁷⁹⁶ címmel jelent meg könyve, végül 1704-ben publikálták az *Értekezés a jó emberek boldogságáról* (*A Discourse Concerning the Happiness of Good Men*) című művét.⁷⁹⁷

⁷⁹³ ODNB

⁷⁹⁴ ODNB; E mű rövid ismertetését lásd a IX. 1. fejezetben!

⁷⁹⁵ ODNB.; Straka könyvében az áll, hogy néhány eskütagadó szerint e mű megírása annak egyik jele volt, hogy Sherlock készült arra, hogy élete végéig távolmarad a kormányzattól. Straka 1962b, 56.

⁷⁹⁶ A mű tartalmának ismertetését lásd a IX. 4. fejezetben!

⁷⁹⁷ ODNB

Sherlock 1690-ben egy újabb, a szocinianizmusról⁷⁹⁸ szóló teológiai vitába bonyolódott, amely tanítás tagadta Jézus Krisztus isteni természetét. *A szent és mindörökké áldott Szentháromság dogmájának védelmezése (Vindication of the Doctrine of the Holy and Ever Blessed Trinity, 1690)*, című írásában Sherlock e tanítás új értelmezését adta, szerinte ugyanis a három személy egy kölcsönös tudat által egyesült. A vitába számos személy bekapcsolódott, akik írásaikban támadták Sherlockot, 1695-ben pedig a hetente tartott tanács ülése (*hebdomadal council*) eretneknek nyilvánította Sherlock nézetét, majd a vita végső lezárásaként *A szocinianus vita jelenlegi állapota (The Present State of the Socinian Controversy, 1698)* című írásában Sherlock jelezte korábbi nézeteinek visszavonását.⁷⁹⁹

Sherlockot 1698-ban kinevezték a Hertfordshire-i Therfield vezetőjévé (*rector*), majd életének utolsó éveiben gyermekei karrierjének építésén dolgozott, és írásaiban továbbra is az általa ortodoxnak tartott egyházi tanokat védte. Kötetbe gyűjtött prédikációi 1700-ban jelentek meg először *Prédikációk különböző alkalmakra (Sermon's Preach'd on Several Occasions)* címmel, amely könyvet a 18. században háromszor adtak ki újra és 1744-ben német nyelvre fordítottak.⁸⁰⁰

William Sherlock 1707. június 19-én, Hampsteadben (Middlesex) halt meg, és a St. Paul's Cathedralban temették el.⁸⁰¹ Személyéről a National Portrait Galleryben látható két metszet, melyek közül az egyik készítője ismeretlen, a másikat Robert White készítette és publikálta 1694-ben.⁸⁰²

Érdekes, hogy William Sherlock életéről és munkásságáról még nem készült rendszerező áttekintés, összefoglalás, de mindenképpen meg kell említeni, hogy legutóbb Kenneth Padley tollából jelent meg egy tanulmány, mely Sherlock pártváltásának történetét taglalja 1688 novembere és 1690 novembere között.⁸⁰³ Ebben az írásában a szerző még publikálatlan és mások által fel nem fedezett írások alapján tárja fel Sherlock nézeteinek változását. A legfontosabb írásnak ezek közül az 1689 tavaszán keltezett levelet nevezi, melyben Sherlock korlátozott alapokon igazolja az állampolgári eskütételt azzal, hogy miközben még II. Jakab királysága érvényes, azt Vilmos *de facto* hódítása felfüggesztette.⁸⁰⁴ A második levél George Hickes, Worcester megfosztott dékánjának, 1690. szeptember 30-án

⁷⁹⁸ Faustus Socinus tanításának elfogadói, vagyis a 16–17. századi teológiai irányzat követői, a szocinianusok hisznek Istenben, elfogadják a keresztény Szentírást, de tagadják Krisztus isteni természetét és a Szentháromságot. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/socinianism>

⁷⁹⁹ ODNB, A vita részleteiről lásd még: DNB

⁸⁰⁰ ODNB

⁸⁰¹ ODNB

⁸⁰² A portrékat lásd a címlapon és a XI. 2. mellékletben!

⁸⁰³ Padley 2008

⁸⁰⁴ Padley 2008, 2.

keltezett levele Thomas Wagstaffe-nek címezve. Ez a levél bemutatja hogy a Boyne-i csatában Jakab veresége miként hatott Sherlock döntésére, hogy elhagyja az eskütételt megtagadók csoportját. A harmadik dokumentum Sherlocknak 1690. augusztus 20-án keltezett levele, melyet Sancroft érseknek írt, amiben megmagyarázza Sherlock az eskütétel melletti döntését,⁸⁰⁵ ám érvelését Padley sem elemzi.

Sherlock dilemmája a szélesebb egyházban igen nyilvánvaló példa volt a belső vívódásra, de Sherlock maga egy egyedi és eklektikus gondolkodó volt. Egyetlen tiszta egyházi kategóriába sem volt besorolható és valójában ez a függetlenség részben hozzájárult előmeneteléhez.⁸⁰⁶

VII. 2. William Sherlock politikai jellegű írásai

E fejezetben Sherlock három munkáját, az ellenállásról és az engedelmisségről írt írását, valamint az 1689-es konvent egyik tagjának címzett levelét ismertetem. Bár e művek politikai jellegűek, nem szakadnak el a teológiai nyelvezettől, s közülük az engedelmisségről szóló írás váltott ki legnagyobb vitát a kortársak körében. Sherlock ezen munkáit keletkezési sorrendjükben vizsgálom.

VII. 2. 1. A legfőbb hatalmaknak való ellenállás kérdése a Szentírás dogmái alapján lefektetve és értelmezve

William Sherlock e műve (*The Case of Resistance of the Supreme Powers Stated and Resolved, According to the Doctrine of the Holy Scriptures. London, 1684.*)⁸⁰⁷ 1684-ben jelent meg Londonban, melyet szerzője a teológia doktoraként írt. A 221 oldalas értekezés 6 fejezetre tagolódik, melyet egy dedikálólevél, egy bevezetés és egy konklúzió egészít ki. A 4 oldalas ajánlást Francis Lord Guilfordnak, Anglia nagypecsétje őrzőjének és Őfelsége titkos tanácsa tagjának címezte a szerző. Bár Sherlock előtt ismeretes, hogy e témában számos nagyszerű könyv jelent már meg, mégis indokoltnak tartja egy közérthetőbben fogalmazott, a legegyszerűbb emberek számára is érthető könyv publikálását. Mivel az engedelmisség és az ellenállás a politikai gondolkodás alapvető kérdései közé tartozott, és Sherlock mindkét témában megnyilatkozott, szükségesnek tartom ezen értekezés tartalmának ismertetését is disszertáciomban. Az 1684-es publikálási időpont megengedi azt a feltételezést, hogy mivel a

⁸⁰⁵ Padley 2008, 2.

⁸⁰⁶ Padley 2008, 3.

⁸⁰⁷ A továbbiakban lásd: Sherlock 1684.

kizárási válságot (1679–1681) követően keletkezett és az ellenállás tilalma mellett állt ki, valószínűleg ezen eseményre való válaszként született e munka. Fontos ugyanakkor azt is tudnunk, hogy Filmer *Patriarcha* című munkáját – bár 1632-ben keletkezett – csak 1680-ban publikálták először (tehát a kizárási krízis idején), mégpedig a kizárás megakadályozása érdekében.⁸⁰⁸

A bevezetőben a pápista és fanatikus összeesküvésekre hivatkozva ismerteti műve időszerűségét a szerző, és szükségesnek tartja emlékeztetni az alattvalókat arra, hogy engedelmességgel tartoznak a felsőbb hatalmaknak. Ugyanebben a részben rögzíti a szerző, hogy mi a célja e művével, amely pedig nem más, mint az ellenállás tilalmának és a szuverén hatalmaknak való engedelmisségi kötelezettségnek igazolása. E cél megvalósítása három módon lehetséges Sherlock szerint: 1. a szent írásként tanúsága által, 2. az első keresztények elvei és viselkedése által, 3. a felettünk lévő kormányzat fundamentális alkotmányai által.⁸⁰⁹ E rész mintegy tartalomjegyzékül is szolgál, mivel itt ismerteti röviden a szerző az egyes fejezetek tartalmát.⁸¹⁰ Sherlock bizonyos benne, hogy ha az Ószövetség és az Újszövetség tanítása alapján igazolja és meggyőzi az alattvalókat arról, hogy az uralkodóknak való ellenállás összeférhetetlen a Szentírás tanításával, akkor nem lenne könnyű feladat a legfanatikusabb és viszálykodó embereket sem rávenni egy lázadásra.⁸¹¹ Érdekes megjegyezni, hogy (VI.) I. Jakab is három pillérre alapozza érvelését az uralkodó és az alattvalóinak kapcsolatáról szóló írásában, s e három pillér közül kettő egybevág Sherlock érvelési bázisával, vagyis a Szentírást és az ország fundamentális törvényeit mindketten említik.⁸¹²

Az első fejezetben⁸¹³ tehát az Ószövetség tekintélye alapján igazolja a szerző, hogy a legfelső hatalmaknak való ellenállás törvénytelen. Véleménye szerint egyértelmű, hogy Isten egy olyan legfelső és szuverén hatalmat állított fel a zsidó nemzetben, aminek nem lehetett és nem volt tanácsos ellenállni. Sherlock nem azt kívánja igazolni, hogy a legfelső és szuverén hatalom mindig egyetlen személy kezében van, hanem azt, hogy ha egyetlen személy kezébe helyezte a nemzet törvénye a legfőbb hatalmat, akkor ezzel az uralkodóval tilos

⁸⁰⁸ Cuttica 2012, 246.

⁸⁰⁹ Sherlock 1684, 1–2.

⁸¹⁰ Sherlock 1684, 3.

⁸¹¹ Sherlock 1684, 5.

⁸¹² „Először tehát lefektetem az igaz alapokat, melyekre építenem kell, az Írásból, mivel a Királyság az Istenség igazi leképezése (paterne), amint már mondtam: azután Királyságunk fundamentális Törvényeiből (fundamental Lawes), amely a legközvetlenebbül érint bennünket, harmadszor a Természet törvényéből, különböző, ugyanabból vett hasonlóságok révén (...)” Stuart (VI.) I. Jakab 2006, 44.

⁸¹³ Sherlock 1684, 1–42.

szembeszegülni.⁸¹⁴ A zsidók első kormányzója Mózes volt, majd az ő halála után az Isten által kijelölt főpapokra és bírákra szállt a hatalom egészen addig, míg a királyságot létrehozta.⁸¹⁵ Tehát volt egy Isten által kijelölt legfelső és szuverén hatalom a zsidó nemzetben, akit nem lehetett felelősségre vonni és nem lehetett neki ellenállni. E hatalom nélkül nem lehetséges, hogy a közbéke és a biztonság bármely nemzetnél fennmaradjon, és amikor a zsidók királyt kértek maguknak, őt e legfelső és ellenállhatatlan hatalommal ruházták fel, mert nem csak egy névleges és tituláris uralkodót akartak, hanem olyat, aki ítélkezik felettük, és vezeti harcaikat.⁸¹⁶ Sámuel 1. könyvének 8. fejezetében olvashatunk arról, hogy Izrael miként kért magának királyt és mire figyelmeztette őket az Úr Sámuel közvetítésével a király széleskörű jogaival kapcsolatban: szolgálatra kényszeríti gyermekeiket, szántóföldjeiket elveszi, adót szed a termények után és ha mindez nem tetszik nekik a későbbiekben, már nem fogja megszabadítani Izraelt az Úr a királyi hatalomtól, mivel ők kérték maguknak.⁸¹⁷ Sherlock szerint az ószövetségi Szentírás ezen része bizonyítéka annak, hogy a szuverén hatalommal rendelkező királynak még akkor sem szabad ellenállni, ha állama valamint királysága nagyságának fenntartása érdekében az uralkodó elnyomja alattvalóit.⁸¹⁸

Istennek nem tetszett, hogy a zsidók királyt kértek maguknak, mivel ezáltal az ő közvetlen kormányzatát utasították el, hiszen ő maga volt Izrael királya.⁸¹⁹ Az Isten általi közvetlen kormányzás és a királyság intézményének bevezetése közt a legmarkánsabb különbség abban állt, hogy ez utóbbi esetén az öröklési jog által szállt át a hatalom és nem közvetlen isteni jelölésen nyugodott.⁸²⁰

Bár vannak, akik Sámuel könyvére hivatkozva azért utasítják el a királyi hatalmat, mert az elnyomó és terhet jelent az alattvalókra nézve és ez tulajdonképpen visszaélést jelent, Sherlock cáfolja e nézetet és azt állítja, hogy itt nem erről van szó, hanem azokról a körülményekről (hivatalnokok és szolgák alkalmazása, adószedés stb.), melyek szükségesek

⁸¹⁴ Sherlock 1684, 6.

⁸¹⁵ Sherlock 1684, 6–8.

⁸¹⁶ Sherlock 1684, 11.; 1 Sám. 8, 6: „Azonban Sámuelnek nem tetszék a beszéd, hogy azt mondák: Adj nekünk királyt, a ki ítéljen felettünk. És könyörge Sámuel az Úrhoz.”; 1 Sám. 8, 20: „És mi is úgy legyünk, mint a többi népek, hogy királyunk ítéljen minket is, és előttünk járjon, és vezesse a mi harcainkat.”

⁸¹⁷ „És Sámuel megmondá az Úrnak minden beszédeit a népnek, mely tőle királyt kért. És monda: A királynak, a ki uralkodni fog felettetek, ez lesz a hatalma: fiaitokat elveszi és szekér vezetőivé és lovasaivá teszi őket, és szekere előtt futnak. Ezredesekké teendi őket, és hadnagyokká ötven ember felett; velők szántatja meg barázdáit, és velők végezteti aratását, készítetteti hadi szerszámaikat és harci szekereihez az eszközöket. Leányaitokat pedig elviszi kenőcskészítőknek, szakácsnéknak és sütőknek. Elveszi legjobb szántóföldeiteket, szőlőhegyeiteket és olajfás kerteiteket, és szolgálóinak adja. Veteményeiteket és szőlőiteket megdézsmálja, és főbb embereinek és szolgálóinak adja. Elveszi szolgálóitokat, szolgálóitokat, legszebb ifjaitokat és szamaraitokat, és a maga dolgát végezteti azokkal. Barmaitokat megdézsmálja, és ti szolgálai lesztek néki. És panaszkodni fogtok annak idejében királyotok miatt, kit magatok választottatok, de az Úr nem fog meghallgatni akkor titeket.” 1 Sám. 8, 10–18

⁸¹⁸ Sherlock 1684, 12–13.

⁸¹⁹ Sherlock 1684, 16–17.

⁸²⁰ Sherlock 1684, 19.

egy korona állapotának és nagyságának fenntartáshoz⁸²¹ és bármely kormányzat csak közös teherviseléssel létezhet.⁸²²

A fejezet végén a szerző összegzi e rész tartalmát: Isten tehát először Mózes, később a főpapok és bírák kezébe adta a kormányzás jogát, végül a királyok birtokolták a legfelső hatalmat, akik közül Saul volt az első. A zsidók királyának hatalma korlátozott volt, és ha megszegte a törvényt a szuverén uralkodó, Isten ítélkezett felette, de ő maga semmilyen földi hatalomnak nem volt felelős.⁸²³

A 2. fejezet⁸²⁴ *Krisztusnak az ellenállás tilalmáról való tanítása* címet viseli. A szerző megvizsgálja, hogy mit tanít Krisztus és az ő apostolai a szuverén uralkodóknak való engedelmességről és miként ültetik át azt a gyakorlatba, amiből megtanulhatjuk, mire kötelesek a keresztények az alávetés kötelezettsége és az ellenállás tilalmának törvényei által.

Bár Krisztus maga is király volt, meghagyta az általa talált kormányzatot a földön, és sosem volt ellensége vagy riválisa a császárnak.⁸²⁵ Törvényeivel megtanította az uralkodókat helyesen kormányozni és az alattvalókat engedelmeskedni, hiszen ez a leghatásosabb módja a közbéke és a boldogság biztosításának, az elnyomás és az uralkodók elleni lázadás megelőzésének. Egy nép boldogsága Sherlock szerint nem a kormányzat külső formájától függ, hanem a helyes kormányzáson és az alattvalók kötelességtudó engedelmisségén. Ha tehát az uralkodók és az alattvalók jó keresztények, akkor a kormányzat legtöbb formája alatt boldogok lehetnek, míg ellenkező esetben ez nem mondható el.⁸²⁶

Krisztusnak a felsőbb hatalmaknak való engedelmességről szóló tanításáról kiváló bizonyítékokat találunk az újszövetségi Szentírásban. Ezek között említi Sherlock a Máté evangéliumában⁸²⁷ olvasható esetet, amikor a farizeusok és Heródes-pártiak próbára tették Krisztust az adófizetés kapcsán és megkérdezték tőle, hogy vajon törvényes-e adót fizetni a császárnak? Krisztus a kérdezőit úgy vezette rá a válaszra, hogy megkérdezte tőlük, kinek a

⁸²¹ Sherlock 1684, 21–22.

⁸²² Sherlock 1684, 26.

⁸²³ Sherlock 1684, 36–38.

⁸²⁴ Sherlock 1684, 43–70.

⁸²⁵ Sherlock 1684, 44–45.

⁸²⁶ Sherlock 1684, 46.

⁸²⁷ „Ekkor a farizeusok elmenvén, tanácsot tartának, hogy szóval ejtsék őt törbe. És elküldék hozzá tanítványait a Heródes pártiakkal, a kik ezt mondják vala: Mester, tudjuk, hogy igaz vagy és az Isten útját igazán tanítod, és nem törődöl senkivel, mert embereknek személyére nem nézel. Mondd meg azért nekünk, mit gondolsz: Szabad-e a császárnak adót fizetnünk, vagy nem? Jézus pedig ismervén az ő álnokságukat, monda: Mit kísértettek engem, képmutatók? Mutassátok nékem az adópénzt. Azok pedig oda vivének neki egy dénárt. És monda nekik: Kéi ez a kép, és a felírás? Mondának neki: A császáré. Akkor monda nekik: Adjátok meg azért a mi a császáré a császárnak; és a mi az Istené, az Istennek. És ezt hallván, elcsodálkozának; és ott hagyván őt, elmenének.” Mát. 22, 15–22

képe és felirata van az adópénzen. Mivel a pénzverés a szuverenitás egyik jegye volt és a pénzen a császár képe és felirata volt látható, a vele fizetendő adó is a császárnak járt.⁸²⁸ Ebből arra következtet Sherlock, hogy Krisztus nem vizsgálta a császár jogait, vagy hatalomra kerülésének körülményeit, hanem ahogy találta a szuverenitás birtokosát, úgy is hagyta⁸²⁹; hiszen ha meg akarta volna azt változtatni, akkor nem ilyen általános választ adott volna a kérdésekre.⁸³⁰ Krisztus a birodalom törvényeit sem módosította, meghagyta azt, hogy a szuverén hatalmat megilleti az engedelmesség és tilos a neki való ellenállás. Az egyetlen korlát, amit Krisztus állított az alattvalóknak az uralkodó felé való kötelességeikben, hogy akkor tartoznak engedelmisséggel az uralkodónak az alattvalók, ha az összeegyeztethető az Istennek járó kötelességekkel.⁸³¹

A másik példa Krisztusnak az engedelmisségről szóló tanítására Péter rendreutasításához kapcsolható, amikor karddal sújtott a főpap szolgájára és levágta annak fülét, hogy Krisztust védelmezze.⁸³² Nem abszolút módon utasította el Krisztus a kard használatát, hisz ahogy a rómaiakhoz írt levélben⁸³³ olvashatjuk, elismeri, hogy az uralkodók nem hiába viselik a kardot, hanem Isten szolgájaként a gonoszok büntetésére, valamint tanítványainak is megengedte, hogy önvédelemből kardot hordjanak magukkal.⁸³⁴ Péter esete azonban egészen más volt, ő mesterének védelmére rántott kardot egy törvényes hatalom ellen, amikor Jézust elfogták. Jézus mondata, mellyel Pétert megfeddte, igazolja, hogy még a legártatlanabb személy védelmezése ürügyén sem szabad ellenállni a törvényes hatalomnak.⁸³⁵ Bár nem maga a főpap, a helytartó, vagy a császár jelent meg személyesen Jézus elfogatásakor, mégis megtiltotta Péternek Krisztus, hogy az alárendelt hivatalnokoknak ellenálljon, még ha törvénytelenül és jogtalanul is tanúsítottak erőszakot mesterével szemben. Sherlock szerint ebből arra következtethetünk, hogy egy uralkodó nem csak természetes, hanem politikai személy is, így hatalma nem csak ott érvényesül, ahol ő maga jelen van, hanem mindenütt, ahol hivatalnokai és katonái szolgálatot teljesítenek.⁸³⁶

⁸²⁸ Sherlock 1684, 50.

⁸²⁹ Sherlock 1684, 51.

⁸³⁰ Sherlock 1684, 55.

⁸³¹ Sherlock 1684, 57.

⁸³² Sherlock 1684, 57.; „És ímé egyik azok közül, a kik a Jézussal valának, kinyújtván kezét, szablyáját kirántá, és a főpap szolgáját megcsapván, levágá annak egyik fülét. Akkor monda néki Jézus: Tedd helyére szablyádat; mert a kik fegyvert főgnak, fegyverrel kell veszniök.” Mát. 26, 51–52

⁸³³ „Mert Isten szolgája ő a te javadra. Ha pedig a gonoszt cselekszed, félj: mert nem ok nélkül viseli a fegyvert: mert Isten szolgája, bosszúálló a haragra annak, a ki gonoszt cselekszik.” Róm. 13, 4

⁸³⁴ Sherlock 1684, 58.

⁸³⁵ Sherlock 1684, 56.

⁸³⁶ Sherlock 1684, 61–62.

E fejezet végén a szerző arra a megállapításra jut, hogy a hatalom és az alávetés összefüggő dolgok (korrelálnak), kölcsönös vonatkozásban vannak egymással, és ezért együtt kell, hogy érvényesüljenek, vagy elbukjanak: nincs ugyanis hatalom ott, ahol nem követelhető engedelmisség ott.⁸³⁷

A 3. fejezetben⁸³⁸ a Megváltó gyakorlati példájáról olvashatunk, hogy mit tanulhatunk tőle az ellenállás tilalma kapcsán. Krisztus tanítása után, az ő életének példájáról, magatartásáról ír Sherlock, mint ami illusztris példája elméleti tanításának. Ahogy az előbbi fejezetben is leírta, Krisztus megtiltotta az ellenállást és ő maga alávetette magát a törvényes hatalom legigazságtalanabb ítéletének, bár megtehetette volna, hogy angyalok légióit hívja segítségül megmenekülésére, inkább elnémult, hogy beteljesedjék az Írás.⁸³⁹ Szükséges tisztázni azonban Krisztus magatartásának körülményeit: ő azért jött a világba, hogy meghaljon és a bűnökért feláldozza lelkét. Ezért szenvedett türelmesen és csendesen, mert tudta, hogy Isten terve az, hogy az ő kezük által kell meghalnia. De vajon Isten azt kívánja, hogy mi is szenvedjünk egy jogtalan erőszaktól? Istennek nagyobb gondja van az emberiségre és a mi esetünk különbözik Krisztusétól, hiszen ő azért szenvedett, hogy szabaddá tegyen minket.⁸⁴⁰ Krisztus arra tanított minket példájával, hogy viseljük el a szenvedést, ha nem tudunk segíteni rajta, de nem tiltotta meg, hogy megvédjük és helyreállítsuk természetes jogainkat és szabadságainkat, ha tudjuk. Szent Pál korintusiakhoz írt levelében olvassuk: „*Szolgai állapotban hivatattátok el? Ne gondolj vele, sőt ha szabad lehetsz is, inkább élj azzal. (...) Áron vétettetek meg, ne legyetek embereknek szolgálói.*”⁸⁴¹ Péter első levelében szintén engedelmisségre int: „*A cselédek teljes félelemmel engedelmeskedjenek az uraknak; nem csak a jóknak és kíméleteseknek, de a szívteleneknek is. Mert az kedves dolog, ha valaki Istentől való meggyőződéséért tűr keserűségeket, méltatlanul szenvedvén. Mert micsoda dicsőség az, ha vétkezve és arczul veretve tűrtök? de ha jól cselekedve és mégis szenvedve tűrtök, ez kedves dolog Istennél. Mert arra hivatottatok el; hiszen Krisztus is szenvedett értetetek, néktek példát hagyván, hogy az ő nyomdokait kövessétek.*”⁸⁴²

Igaz, hogy nem tudjuk részletesen, hogy Isten mit rendelt el számunkra szenvedéseinket illetően, de azt tudjuk, hogy Isten akarata az, hogy türelmesen viseljük el a szenvedéseket, melyeket nem tudunk bűn nélkül elkerülni, és megtiltotta, hogy ellenálljunk a

⁸³⁷ Sherlock 1684, 63–64.

⁸³⁸ Sherlock 1684, 71–99.

⁸³⁹ Sherlock 1684, 73–76.; Mát. 26, 53–54

⁸⁴⁰ Sherlock 1684, 76.

⁸⁴¹ Sherlock 1684, 77.; 1 Kor. 7, 21 és 23

⁸⁴² Sherlock 1684, 77.; 1 Pét. 2, 19–21

felettes hatalmaknak.⁸⁴³ Minden jogos és tisztességes eszközt felhasználhatunk, hogy helyzetünket a világban könnyebbé és kényelmesebbé tegyük, mivel nem tudjuk, hogy Isten akarata-e az, hogy szenvedjünk.⁸⁴⁴ Nem vagyunk tehát kötelesek alávetni magunkat egy bitorló és zsarnoki hatalomnak, ha van erőnk és hatalmunk arra, hogy annak szükségszerűségétől megszabaduljunk.⁸⁴⁵

A 4. fejezetben⁸⁴⁶ igen részletesen ismerteti a szerző Szent Pál tanítását az ellenállás tilalmáról, mely igen gyakori érv az engedelmességről szóló röpiratokban, értekezésekben. A rómaiakhoz írt levél 13. fejezetének 1–2. verse így szól:

„Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak; mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és a mely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek. Azért, a ki ellene támad a hatalmasságnak, az Isten rendelkezésének támad ellene; a kik pedig ellene támadnak, önmagoknak ítéletet szereznek.”⁸⁴⁷

Sherlock 3 részre osztva vizsgálja e részt: 1. az elméleti tanítás, amit az apostol kifejt: Minden lélek engedelmeskedjen a felettes hatalmaknak; 2. Az ok, ami által igazolja és erőt ad az elméletnek: mert nincs hatalom, csak Istentől, amely hatalmak pedig vannak, Isten rendelte azokat. Ezért bárki, aki ellenáll a hatalomnak, Isten rendelkezésével szegül szembe; 3. az efféle ellenállás büntetése: Azok, akik ellenállnak, magukat vonják ítélet alá.⁸⁴⁸

Az első részt illetően három dolgot magyaráz meg a szerző: 1. kit értünk a minden lélek kifejezés alatt, 2. kiket értünk a felsőbb hatalmak fogalma alatt; és 3. mit jelent alávetve lenni? A minden lélek kifejezés minden embert jelöl, egyenként vagy együttesen, rangra és állapotra való tekintet nélkül,⁸⁴⁹ mivel ezek engedelmessége biztosítja az emberi társadalmak békéjét és nyugalomát.⁸⁵⁰ A felettes hatalmak kifejezés bármely nemzetenél vizsgáljuk is, a legfelső hatalmat jelenti, függetlenül attól, hogy az kinek a kezében van. A rómaiakhoz írt levél keletkezési idején a legfelső hatalom a császár kezében volt, tehát ez a tanítás azt követeli a rómaiaktól, hogy engedelmeskedjenek a császárnak.⁸⁵¹ Minden jól kormányzott társadalomban abszolút szükséges, hogy legyen valamiféle legfelső és szuverén hatalom, ahonnan nem lehet máshova fellebbezni, és aminek nem lehet és nem szabad ellenállni,

⁸⁴³ Sherlock 1684, 87.

⁸⁴⁴ Sherlock 1684, 88.

⁸⁴⁵ Sherlock 1684, 90.

⁸⁴⁶ Sherlock 1684, 100–139.

⁸⁴⁷ Sherlock 1684, 101.; Róm 13, 1–2

⁸⁴⁸ Sherlock 1684, 101.

⁸⁴⁹ Sherlock 1684, 102.

⁸⁵⁰ Sherlock 1684, 104.

⁸⁵¹ Sherlock 1684, 107.

különben nem lenne vége az emberek közötti vitáknak.⁸⁵² E legfelső hatalom eldönti a vitákat, igazságot tesz és biztosítja a békét, nélküle azonban mindenki bíró lenne a saját ügyében és ez a háború állapotába sodorná a társadalmat. Nevetséges dolog lenne legfelső hatalomról beszélni, ami felelősségre vonható és szembe lehet szegülni vele, mert bármiféle hatalom, ami elszámoltatható és megtámadható, vagyis van felette más, akkor az nem a legfőbb.⁸⁵³ Ahol van bármiféle kormányzat, ott kell lenni valakinek, aki kormányoz, és bárkinek is a kezében van a kormányzás hatalma, neki nem lehet ellenállni vagy szembeszegülni vele, mert akkor nem tud kormányozni. Ha egy hatalom úgy tudja kormányozni az embereket, amikor és ahogyan az emberek akarják, az nem hatalom. Összefoglalva tehát: 1. minden polgári kormányzatban kell lennie egy legfelső és szuverén hatalomnak. 2. a legfelső hatalom igazi jelentése⁸⁵⁴, hogy elszámoltathatatlan és ellenállhatatlan⁸⁵⁵, 3. és ezért bármiféle hatalom létezik is egy nemzetenél, nem lehet, és nem szabad ellenállni neki, mert az a nemzet legfelső hatalma, és az apostol engedelmisséget követel tőlünk. Nézzük végül, hogy mit jelent alávetve lenni.⁸⁵⁶ Az alávetés/engedelmisség jelentése teljes terjedelmében minden kötelességet felölel, amivel a szuverén uralkodóknak tartoznak az alattvalók: egy jókedvű és önkéntes engedelmisséget minden jogos és igazságos parancsuknak, alázatos alávetést minden megfeddésnek és bírálatnak, rendreutasításnak és büntetésnek. Ezen kívül tisztelni kell és meg kell becsülni személyüket és hatalmukat, megfizetni az adót és a vámot, minden törvényes adót és terhet, ahogy az apostol hozzáteszi: adjátok meg mindent amivel tartoztok. De a legfontosabb dolog, amire a szöveg utal, az ellenállás tilalma, ami az egyetlen tökéletes és abszolút alávetés, amivel az uralkodóknak tartoznak az alattvalók. Mindig kötelesek tehát alávetni magukat a hatalomnak, ami azt is jelenti, hogy soha nem állhatnak ellen, még ha az uralkodó vissza is élne hatalmával, vagy elnyomná alattvalóit.⁸⁵⁷

Az idézet második része az ok, amivel az apostol igazolja és megerősíti az alávetés és az ellenállás tilalmának tanítását: mert nincs hatalom, csak Istentől, amelyek pedig vannak, azokat Isten rendelte. Ezért aki ellenáll a hatalomnak, Isten rendelkezésével szegül szembe. Ennek az egyszerű jelentése az, hogy a szuverén uralkodókat Isten emelte trónra, ők az ő miniszterei és helyettesei, felruházva az ő hatalmával és erejével a kormányzásra, és ezért ha ellenállnak az uralkodónak, Isten rendelkezésével, alkotmányával és jelölésével szegülnek szembe. Az ilyen emberek nem az ember ellen támadnak, láznak vagy harcolnak, hanem

⁸⁵² Sherlock 1684, 108.

⁸⁵³ Sherlock 1684, 109.

⁸⁵⁴ Sherlock 1684, 110.

⁸⁵⁵ Sherlock 1684, 111.

⁸⁵⁶ Sherlock 1684, 115.

⁸⁵⁷ Sherlock 1684, 115–116.

Isten ellen.⁸⁵⁸ A zsarnokok is Isten miniszterei, bár ők az ő jogos bosszújának végrehajtói, és veszélyesek, mint a pestis, nem szabad nekik ellenállni anélkül, hogy az uralkodóval ne szegülnének szembe.⁸⁵⁹ Az emberi társadalmak természetes célja a közbéke és rend megőrzése, és ez bizonyos mértékig még zsarnokok kormányzata alatt is megvalósul. De Istennek van egy további célja is ennél, hogy megáldja és jutalmazza az erényes nemzetet vagy megbüntesse a lusta és elkorcsosult kort, és nem lehet nagyobb áldás egy bölcs és erényes uralkodónál, vagy nagyobb pestis egy kegyetlen zsarnoknál, és ezért Isten gondviselése ugyanúgy törődik egy jó, mint egy rossz uralkodó trónra emelésével bármely nép felett, ahogy jutalmazza vagy bünteti őket.⁸⁶⁰

Az idézet harmadik része pedig arról szól, hogy az ellenszegülők büntetést kapnak, de a sikeres lázadások nem mindig kapják meg büntetésüket ebben a világban, tehát ez a mondat is a túlvilági büntetésre vonatkozik.⁸⁶¹

A fenti tanítás összegzése tehát a következő: minden ember, bármilyen rangú és állapotú is, világi vagy egyházi személy, magánember vagy tisztségviselő, alá kell vetnie magát a szuverén uralkodónak, ami azt jelenti, hogy minden jogos és törvényes parancsának engedelmeskednie kell és türelmesen alárendelnie magát még a jogtalan erőszaknak is. A szuverén uralkodókat ugyanis Isten emelte, aki különös gondviselést gyakorol a koronák és jogarok felett, és felülír minden külső és másodlagos okot, hogy olyan uralkodót emeljen fel, akit kiválasztott; ezért ha valaki ellenáll, nem az emberrel, hanem Istennel, a világ szuverén urának rendelkezésével szegül szembe, aki az egyetlen természetes urunk és kormányzónk. Egyedül neki van joga arra, hogy annak a kezébe tegye a kormányzatot, aki neki tetszik; és bármilyen győzedelmes is egy lázadás ezen a világon, az ellenszegülők nem menekülhetnek az isteni bosszú és igazság elől, ami a következő világban jár nekik.⁸⁶²

Az 5. fejezet⁸⁶³ Szent Péternek az ellenállás tilalmáról tanított elméletéről szól, és Szent Péter első levele⁸⁶⁴ alapján ismerteti azt. E levélben Péter is engedelmességre szólít fel, mégpedig igen hasonlóan a páli tanításhoz. Sherlock összeveti a két apostol tanítását és arra a

⁸⁵⁸ Sherlock 1684, 116.

⁸⁵⁹ Sherlock 1684, 119.

⁸⁶⁰ Sherlock 1684, 120.

⁸⁶¹ Sherlock 1684, 132.

⁸⁶² Sherlock 1684, 133–134.

⁸⁶³ Sherlock 1684, 140–185.

⁸⁶⁴ „Engedelmeskedjete azért minden emberi rendelésnek az Úrért: akár királynak, mint felebbvalónak; Akár helytartóknak, mint a kiket ő küld a gonosztévők megbüntetésére, a jól cselekvőknek pedig dicsérésére. Mert úgy van az Isten akaratja, hogy jót cselekedvén, elnémiátok a balgatók emberek tudatlanságát; Mint szabadok, és nem mint a kinnél a szabadság a gonoszság palástja, hanem mint Istennek szolgálói.” 1 Pét. 2, 13–16

következtetésre jut, hogy mindketten ugyanazt tanítják⁸⁶⁵, és egyetértenek a kormányzat létrehozásának céljában, vagyis abban, hogy az a rosszak büntetésére és a jók jutalmazására jött létre.⁸⁶⁶ Meglepő lehetne ezután Péter levelének folytatása – miszerint nemcsak a jó vezetőknek, de a gonoszoknak is engedelmeskedni kell, mert aki jó és mégis szenvedést vállal, az kedves Isten szemében,⁸⁶⁷ – ha nem vennénk figyelembe Krisztus példamutató magatartását, mellyel példát adott számunkra az ártatlanul vállalt szenvedésre.⁸⁶⁸

Vannak, akik e tanítás érvényét azzal kérdőjelezik meg, hogy a levél keletkezésének idején gyengék voltak a keresztények és képtelenek lettek volna az ellenállásra, és emiatt buzdította őket arra az apostol, hogy békésen tűrjék akár az elnyomást is. Bár napjainkban más a helyzet, mivel erősek vagyunk, megvédhetjük természetes jogainkat és szabadságainkat az igazságtalan erőszakkal szemben – szól az ellenvetés.⁸⁶⁹ Ha elfogadnánk ezt a feltételezést, az következne ebből, hogy Megváltónk evangéliuma nagyon is tökéletlen és bizonytalan útmutatásként szolgál az életre és általános törvényeket fogalmaz meg, melyek bizonyos időkben vagy bizonyos körülmények esetén kötelező érvényűek, míg máskor nem kell alkalmazkodni hozzájuk. Ez pedig félrevezető lehet az emberek számára, és igen nagy sértés és szemrehányás az evangéliumra nézve, hogy ilyen tökéletlen és törbe csalo szabályként tekintünk rá.⁸⁷⁰ Ha elfogadnánk ezt az ellenvetést, akkor az evangélium minden törvényét meggyengítenénk és szabadon dönthetnének az emberek arról, hogy mikor mit tegyenek, hiszen Krisztus tanítása elveszítené tekintélyét. Nincs észerv arra nézve, hogy Krisztus miért alapította volna meg a világban a kereszténységet szenvedések által, ha utána megengedné, hogy lázadások segítségével tartsa fenn magát. Sherlock tehát nem fogadja el ezt, hogy Krisztus és tanítványai a gyengeség miatt tiltották az ellenállást az első keresztényeknek, hanem abszolút parancsnak tartja ezt a törvényt, mely nemcsak a keresztény vallás megalapításának idején, de mindenkor érvényes.⁸⁷¹ A tanítás érvényének elfogadását pedig Pálra hivatkozva azzal indokolja, hogy a hatalom Istentől származik és Isten rendelkezésével szegül szembe az, aki ellenáll.⁸⁷² A fejezet végén újra megerősíti a szerző, hogy az ellenállás

⁸⁶⁵ Lásd korábban Róm. 13, 3–4

⁸⁶⁶ Sherlock 1684, 141., 148.

⁸⁶⁷ „A cselédek teljes félelemmel engedelmeskedjenek az uraknak; nem csak a jóknak és kíméleteseknek, de a szívteleneknek is. Mert az kedves dolog, ha valaki Istenről való meggyőződéséért tűr keserűségeket, méltatlanul szenvedvén. Mert micsoda dicsőség az, ha vétkezve és arczul veretve tűrtök? de ha jót cselekedve és mégis szenvedve tűrtök, ez kedves dolog Istennél.” 1 Pét. 2, 18–20

⁸⁶⁸ Sherlock 1684, 154–155.

⁸⁶⁹ Sherlock 1684, 174–175.

⁸⁷⁰ Sherlock 1684, 174–175.

⁸⁷¹ Sherlock 1684, 177.

⁸⁷² Sherlock 1684, 181.

tilalma és az engedelmesség kötelezettsége nem ideiglenes törvény, hanem a keresztény vallás egy létfontosságú parancsa.⁸⁷³

A 6. fejezetben⁸⁷⁴ az ellenállás tilalma kapcsán felmerülő öt leggyakoribb ellenvetésre reagál a szerző, hogy még inkább alátámassza könyvének korábbi fejezeteiben kifejtett tanítását. Az ellenvetések a következők: „1. *Nem köt(elezi) őket törvény, hogy szenvedjenek a törvény által.* 2. *Az uralkodónak nincs hatalma a törvény ellen.*; 3. *Természetes joguk van önmaguk védelmére a jogtalan erőszakkal szemben.*; 4. *Ha megszüntetjük a különbséget az abszolút és a korlátozott király között, ahol az egyik uralkodónak az akarata a törvény, a másik uralkodó pedig a törvény szerint kormányoz, akkor az aláássa az angol kormányzat fundamentális alkotmányát.*; 5. *Ha semmilyen esetben sem megengedett az ellenállás, akkor a gonoszság és a kényelmetlenségek az emberiség számára nem elviselhetők.*”⁸⁷⁵ Az ellenvetésekre adott válaszok a következők: „1. *Kell lenni egy személyes erőnek és hatalomnak, ami minden polgári törvényt megelőz (...), mert egy törvény nem más, mint egy nyilvános és kinyilvánított akarata és parancsa a törvényalkotónak, legyen az egy szuverén uralkodó, vagy a nép.*; 2. (...) *egy szuverén uralkodó nem a törvényektől kapja hatalmát, hanem a törvények kapják erejüket az uralkodótól*”⁸⁷⁶; 3. „*Az isteni és a természeti törvény sohasem engedte a közhatalom elleni önvédelmet, csak a magánember általi támadással szemben engedte meg az ellenállást.*”⁸⁷⁷; 4. „*Nem abban van a különbség az abszolút uralkodó és a korlátozott uralkodó hatalma között, hogy az egyikkel szemben tilos, a másikkal szemben pedig megengedett az ellenállás (...), hanem a köztük lévő különbség abban áll, hogy az abszolút monarcha kormánya nem áll semmiféle törvény alatt, vagyis tetszése szerint hozhat és törölhet el törvényt, anélkül, hogy alattvalóit megkérdezné erről, és olyan adókat vethet ki, amilyeneket csak akar, (...) míg a korlátozott monarchiában egész más a helyzet, itt ugyanis a szuverén hatalom gyakorlását ismert és érvényes törvények korlátozzák, amikhez az uralkodó nem tehet újat és nem törölhet el közülük a nép beleegyezése nélkül.*”⁸⁷⁸ 5. „*A pusztai lehetőségek nem szolgálnak érvként semmi ellen. (...) Tehát az ellenállás tilalma nagyszerű és kiváló kötelesség és abszolút szükséges a világ békéjének, rendjének és jó kormányzatának*

⁸⁷³ Sherlock 1684, 183.

⁸⁷⁴ Sherlock 1684, 186–217.

⁸⁷⁵ Sherlock 1684, 188.

⁸⁷⁶ Sherlock 1684, 196.

⁸⁷⁷ Sherlock 1684, 204.

⁸⁷⁸ Sherlock 1684, 208–209.

*fenntartásához, de ha egy rossz uralkodó visszaél ezzel, akkor hatalmas gonoszsgot követ el.*⁸⁷⁹

Munkájának végén a szerző a konklúzió című részben⁸⁸⁰ foglalta össze művének tartalmát. Az ószövetségi és újszövetségi Szentírás vonatkozó részei valamint az ellenvetésekre adott válaszok alapján bizonyítottnak tekinti, hogy az engedelmesség és az ellenállás tilalma szükségszerű kötelesség, amivel az alattvalók a szuverén uralkodónak tartoznak. E helyütt újra visszatér Szent Pál tanításához – az engedelmesség azért jár az uralkodónak, mivel minden hatalom Istentől származik –, melyet ha nem fogad el valaki, nem is nevezhető kereszténynek.⁸⁸¹ Végül az ellenállók túlvilági büntetésére figyelmeztetve hangsúlyozza Sherlock az engedelmesség kötelezettségét, hiszen a türelmesen szenvedők végül elnyerik az isteni gondviseléstől védelmüket és mennybéli jutalmukat, míg a lázadók a pokolra jutnak.⁸⁸²

VII. 2. 2. Levél a konvent egyik tagjának

A William Sherlocknak tulajdonított, de névtelenül publikált levél (*A Letter to a Member of the Convention*)⁸⁸³ az 1689-es évben összeülő, a trón betöltéséről dönteni hivatott konvent parlament egyik tagjának szól.⁸⁸⁴ E forrás tartalmának megismerését fontosnak tartom, mivel röviden összefoglalja a trón betöltése kapcsán felmerülő nehézségeket, megoldási lehetőségeket és azok következményeit is, továbbá tudomásom szerint még senki sem foglalkozott e levéllel részletesen. A 4 oldalas írásban a nemzet érdekeinek szem előtt tartására és az ennek megfelelő döntés meghozatalára figyelmezteti a szerző a címzettet. A jelenlegi széthúzás és megosztottság megköveteli, hogy átgondolt, megfontolt döntés szülessen és tartós alapra helyezték a királyság ügyeit.⁸⁸⁵ Sherlock áttekintést ad arról, hogy milyen vélemények fogalmazódtak meg a kialakult helyzet értelmezésére, és keresi, hogy mi lehetne a leginkább megfelelő és általános elégedettséget eredményező megoldás a nemzet számára. Némelyek azt vallják – mondja – hogy (1.) küldeni kell valakit a királyért és úgy

⁸⁷⁹ Sherlock 1684, 214–215.

⁸⁸⁰ Sherlock 1684, 218–221.

⁸⁸¹ Sherlock 1684, 218.

⁸⁸² Sherlock 1684, 220.

⁸⁸³ A továbbiakban lásd: *A Letter* 1689.

⁸⁸⁴ Az 1689-es évszám magán a forráson nem, csak a British Library katalógusában szerepelt e munka keletkezési idejének jelöléseként.

⁸⁸⁵ *A Letter* 1689, 1.

bánni vele, hogy térjen vissza kormányzatához némi törvényi korlátozás mellett, ami biztosítaná az emberek szabadságait, jogait és vallását. Ha ő nem járulna ehhez hozzá, akkor (2.) a következő örököszt kell megtenni régensnek. Mások szerint (3.) a koronát átruházottnak kell tekinteni és az Orániai herceget kikiáltani. Megint mások azt mondják, hogy (4.) a kormányzat felbomlott és mindent újra kell kezdeni és Oránia herceget királlyá tenni vagy megkoronázni őt és a hercegnőt együtt, valamint Anna hercegnő jogcímét elhalasztani a herceg halála utáni időre.⁸⁸⁶ „*A dolog bonyolult és nem az a kérdés, hogy te vagy én melyiket szeretnénk a leginkább, hanem az, hogy melyik lesz a legszilárdabb alapja e királyságok békéjének és rendezésének*” – vallja a szerző.⁸⁸⁷ Lehetőségként számol Sherlock azzal, hogy a gyűlésben azok nézete győz, akik a király megfosztását és eltávolítását támogatják. Ha ez történne, az egy alapvető változás lenne a kormányzatban, ami nem vihető véghez bármely törvényes hatalom által, mivel a konvent nem tarthat igényt törvényes hatalomra, király nélkül pedig nem lehet összehívni parlamentet.⁸⁸⁸ Ha a királyt megfosztják és bárki más kerül a trónra, szükséges lesz egy állandó hadsereget felállítani az elégedetlenség elfojtására, ez pedig átalakítja az alkotmány kereteit egy polgári kormányzathoz egy katonai kormányzatba, ami az egyik legnagyobb sérelme az angol nemzetnek.⁸⁸⁹ Ha ez történne, akkor a király egy idegen erővel fog visszatérni, hogy helyreállítsa királyságait, és amikor hódítóként érkezik, akkor már késő lesz azon báncógni, hogy miért nem tárgyaltak vele korábban és helyezték vissza trónjára tisztességes feltételekkel. De tegyük fel, hogy mindezt leszavazza a gyűlés, és úgy határoz, hogy kikiáltja a következő örököszt. Ez esetben meg kell vizsgálni, hogy ki a következő örökös, így a wales-i herceg jogcímét is, mert bár a nemzetnek általános feltételezései vannak az ő valótlan voltáról, mégis egy férfi örököszt óhajtanak a koronának.⁸⁹⁰ Majd így folytatja Sherlock: „*Tegyük fel, hogy az Orániai hercegnő az örökös, de mi történik, hogy ha egy kiemelkedő erénnyel bíró hölgy már az apja életében úgy gondolná, hogy alkalmas a trónra? És mi van, ha azután meggondolná magát, és vissza akarná helyezni az apját? Ez nem lehetetlen, mert az erény nagyobb, mint a trón! Úgy vélem nagy terhet fogtok rakni erre a kiváló hölgyre, és azért imádkozom, hogy Isten kegyelméből utasítsa vissza ezt a kísértését. A régensség sokkal elviselhetőbb, mert egy nemzetet kormányozni kell, és senki sem lehet megfelelőbb erre, mint a következő örökös.*”⁸⁹¹

⁸⁸⁶ A Letter 1689, 1–2.

⁸⁸⁷ A Letter 1689, 2.

⁸⁸⁸ A Letter 1689, 2.

⁸⁸⁹ A Letter 1689, 3. E gondolat egyértelműen utal egy korábbi időszakra, nevezetesen 1649-re és a cromwelli kormányzat diktatórikus jellegére.

⁸⁹⁰ A Letter 1689, 3.

⁸⁹¹ A Letter 1689, 4.

Harmadik esetként azt a lehetőséget vizsgálja a szerző, hogy ha Oránia hercegeinek adják a koronát, melyet ez esetben egy ajándéknak kell tekinteni, ugyanis neki nincs ahhoz közvetlen jogcíme, vagyis nem őt illeti a vérségi rend alapján. Látszólagos az, hogy a kormányzat felbomlott, és ezért újra kellene kezdeni mindent, mely igencsak nevetséges feltevés akkor, amikor a király életben van és a törvények ugyanúgy érvényesek, mint korábban, hiszen csak a kormányzat folyamatos adminisztrációja szakadt meg a király távolléte miatt.⁸⁹² De nem ez a legrosszabb dolog, mert ugyancsak veszélyes feltevés, hogy ha a kormányzat felbomlott, akkor a törvények és vele együtt a tulajdon is megsemmisült. Mert ha a törvények megsemmisülnek, akkor a nép visszatér a természeti állapotba, ahol minden ember egyenlő, és minden dolog közös, ezért pedig a szerző úgy véli, hogy a fenti okok miatt ezt nem fogja támogatni a levél címzettje.⁸⁹³ Láthatjuk tehát, hogy ebben a vonatkozásban Sherlock elfogadja Hobbes-nak a természeti állapotról szóló tanítását.

„Ám ha a törvények folytatólagosan érvényben vannak, akkor a kormányzat nem bomlott fel és a korona nem egy ajándék, hanem még mindig egy örökség, ahogy a te rangod is, ezért Oránia hercege nem bírhatja azt a saját jogán, mert az ő hercegnője és Anna hercegnő megelőzi őt.” – vélekedik Sherlock⁸⁹⁴. Megfontolandónak tartja ezek után és felsorolja a szerző azt, hogy milyen módosításokat vonna magával, ha a fentiek ellenére mégis Vilmos fejére kerülne a korona. Egyrészt megváltoztatná az angol kormányzat alapvető alkotmányát azzal, hogy az örökletes monarchiát választó monarchiává tenné, amiért néhány ember igencsak rajongana, és a következő alkalommal amikor vitába szállhatnak a herceggel, ugyanolyan könnyedén köztársasággá alakíthatnák a kormányzatot, mert ha a korona a nép rendelkezése alatt áll, akkor meg is tarthatják azt maguknak.⁸⁹⁵ Másrészt minden lelkiismeretes embert összezavarna az új nehézség, mert a hűségeskü nemcsak a királyhoz köti őket, hanem utódaihoz és örököseihez is, amit a következő egyenesági örökösnek kell értelmezni, és nincs hatalom a módosításra. Végül saját véleményével zárja Sherlock a levelét, melyből megtudjuk, hogy Oránia herceget látná legszívesebben a trónon, de az ezzel járó nehézségeket nem tudja megoldani.⁸⁹⁶

Összegezve a fenti forrás tartalmát elmondható, hogy szerzője minden lehétéges megoldást számba vett a trón betöltése érdekében, és azok kockázatairól is említést tett. Bizonyítékot láttunk arra, hogy az angolok által a 17. század közepén megélt „felfordulásra”

⁸⁹² A Letter 1689, 4.

⁸⁹³ A Letter 1689, 4.

⁸⁹⁴ A Letter 1689, 4.

⁸⁹⁵ A Letter 1689, 4.

⁸⁹⁶ A Letter 1689, 4.

és a katonai kormányzat negatív tapasztalataira még mindig emlékezhetek és Sherlock figyelmeztetett ennek megismétlődésének elkerülésére. Olvashattunk ugyanakkor arról is, hogy a természeti állapotba való süllyedés a törvények fennállása esetén csupán a király távolléte miatt nem valósulhat meg. Láthatjuk tehát, hogy a konvent összeülése idején miféle kétségek merültek fel a trón betöltése kapcsán és bár Sherlock Orániai Vilmost szerette volna a trónon látni, elvei és a korábban letett esküje – egyelőre – a Jakab melletti kitartásra ösztönözték. Véleményének változását és eskütételének magyarázatául szolgáló írását a következő fejezetben ismertetem.

VII. 2. 3. A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség kérdésének taglalása és megoldása a Szentírás, az ész és az anglikán egyház elvei szerint

Sherlock legnagyobb visszhangot kiváltó írását (*William Sherlock: The Case of Allegiance due to Sovereign Powers, Stated and Resolved, According to Scripture and Reason, And the Principles of the Church of England, With A more particular Respect to the Oath, lately enjoined, of Allegiance to Their Present Majesties, K. William and Q. Mary. London, 1691.*) mutatom be e fejezetben, mely műben a szerző érvelési stratégiája különösen figyelemre méltó, mivel az új kormányzat legitimitását megkérdőjelezhetetlennek tartja, s az előző kormányzatot már nem is próbálja meg védelmébe venni.⁸⁹⁷ Ez azért különös, mivel, mint láttuk, sokáig ő is Jakab támogatói közé tartozott, s csak hosszabb vívódás után gondolta meg magát, és tette le az új uralkodónak az esküt. Írása Orániai Vilmos uralmának teljes védelméről szól, melyet gondviselési érvekkel támasztott alá, s mivel a kortársak számára ez komolytalanul hangzott, az efféle érvelési módot többen kigúnyolták és elítélték.⁸⁹⁸

A következőkben ezt a röpiratot veszem alapos vizsgálat alá, de meg kell jegyezni, hogy ez a pamflet nem minden szempontból felel meg e műfaj korábban már ismertett sajátosságainak. Ami első ránézésre is feltűnik, az a pamflet terjedelme – 66 oldal az előszó nélkül –, mely jóval meghaladja egy átlagos röpiratét. További jelentős eltérés a többihez képest, hogy gondos szerkesztés, precíz fejezetbeosztás, szisztematikus érvelés jellemzi. A szerző igyekszik alapos és sokoldalú érvekkel alátámasztani tettének helyességét, s bár írásának általa megfogalmazott célja saját tettének indoklása,⁸⁹⁹ távolabbi céljai közt biztosan szerepelt a többi eskütagadó meggyőzésének vágya. *Nicholas Jolley* szerint is ilyen kettős

⁸⁹⁷ Jolley 1975, 25.

⁸⁹⁸ Claydon 1996b, 32.

⁸⁹⁹ Sherlock 1691a, Előszó

célja⁹⁰⁰ volt ezzel a pamflettel a szerzőnek, és e nézetével mi is egyetérthetünk. Formai jellemzőit vizsgálva az értekezések közé is besorolhatnánk e művet, azonban témáját és terjesztésének módját tekintve tipikusan a pamfletek közé sorolandó. Bár a mű címlapján 1691-es dátum szerepel megjelenési évként, először 1690. november 3-án publikálták, és a következő év januárjában már a hatodik kiadása jelent meg.⁹⁰¹ Nem tudjuk pontosan, mikor kezdte el írni a szerző, de az bizonyos, hogy 1690 augusztusára már körvonalazódott szerkezete.⁹⁰² E pamflet óriási vihart kavart, és ötvennél több válasz született rá, cáfolva vagy védelmezve a benne foglaltakat.⁹⁰³

A szerző négy egymástól jól elkülönülő fejezetre osztotta pamfletjét, mindezek elé pedig egy öt és fél oldalas *előszót* illesztett. Ebből a részből tudjuk meg, hogy e könyv megszületésében jelentős szerepe volt a szerző viselkedését megkritizálóknak, akik szinte kikövetelték tőle eskütételének írásbeli megindoklását.⁹⁰⁴ Mivel Sherlock hosszú ideig elutasította az eskütételt, ez alkalmat adott a rosszindulatú találgatásokra, bár ő maga írja, hogy nem gondolja, hogy valaha is jogos alkalmat adott volna a világnak arra, hogy becestlen embernek bélyegezzék. Bár elismeri, hogy talán hibát követett el, ahogy bárki más is elkövethet, most bizonyos benne, hogy sohasem cselekedett ily őszintén egyetlen más dolgában sem, mint ebben az ügyben, elejétől a végéig.⁹⁰⁵ Az igazság az, írja Sherlock, hogy bár valóban elutasította az eskütételt, sohasem kötelezte el magát ellene, sohasem gondolta feladatának, hogy lebeszéljen embereket róla, hanem amikor ez ügyben megkérdezték véleményét, elmondta gondolatait, anélkül, hogy befolyásolni kívánt volna bárkit is. Amikor azt gondolta, hogy ez rossz dolog, titokban aggódott, hogy néhány régi és jó barátja letette az esküt, de amint lehetőség adódott, beszélt azokkal közülük, akiknek buzgósága nem tette nehezzé a párbeszédet. Hitt abban, hogy ők becsületes emberek és becsületesen cselekedtek saját meggyőződésük szerint és kívánta, hogy ő is úgy tehetett volna, miként ők tettek. Megbékélt a kormányzattal, amennyire ez lelkiismerete szerint lehetséges volt. *„Mindig csendben és békésen éltem, és kész voltam arra, hogy bírtam az adott biztonságot, hiszen nem háborgattak magatartásom miatt.”* – írja.⁹⁰⁶ *„Vilmos király és Mária királynő személyéért imádkoztam nevük szerint, ahogy az apostolok tanítják, hogy mindenkiért imádkozzatok, akinek hatalma van, mivel nekik nyilvánvalóan volt hatalmuk; bár ugyanakkor tudtam, hogy*

⁹⁰⁰ Jolley 1975, 25.

⁹⁰¹ Sherlock 1691a, A pamflet kiadójának előszava

⁹⁰² Straka 1962a, 647.

⁹⁰³ Sherlock 1691a, A pamflet kiadójának előszava

⁹⁰⁴ Sherlock 1691a, Előszó

⁹⁰⁵ Sherlock 1691a, Előszó

⁹⁰⁶ Sherlock 1691a, Előszó

ez sért néhányakat, akik elutasították az esküt, és ily módon magamra maradtam. Mindig ellene voltam a széthúzásnak és sokaknak tanácsoltam, hogy tartsák meg az anglikán egyházzal való közösséget és ne tápláljanak előítéletet a lelkészek iránt, akik letették az esküt, mivel éreztem a szakadásból eredő gonoszságot és bajt.”⁹⁰⁷

Tehát nem a Jakab kormányzata iránti rajongás miatt tagadta meg az új eskü letételét, sem a visszatérése miatti buzgalomtól vagy a Vilmos és Mária kormányzata iránti ellenszenvtől vezérelve, hanem saját érdeke ellen, tisztán lelkiismereti okokból, hogy a korábbi esküjeivel járó kötelezettségeit teljesítse, mivel úgy gondolta, hogy az összeegyeztethetetlen az új esküvel. Ha bárki rámutat, hogy az elvek, amelyek alapján cselekedett, hibásak, kétesek vagy alaptalanok és emiatt nem elégíthetnek ki ésszerűen egy becsületes és elfogulatlan elmét, meg fogja vallani, hogy az elégtétel iránti óhaja titokzatosan és érzékelhetetlenül eltorzította ítéletét, bár minden lehetséges elővigyázatosságot megtett, hogy ne így legyen. Tettének (az új eskü letételének) megindoklását általános elvárás övezte, bár ő maga nem tudja megmagyarázni, hogy miért voltak erre inkább kíváncsiak, mint az eskütétel megtagadására. Még egy motivációt említ, ami rábírta őt gondolatainak írásba foglalására, és ez a legerősebb érv az összes többi közül. Ez pedig az, hogy igen világias és hitetlen korszakban élnek, amely készen áll arra, hogy minden lehetőséget megragadjon a vallás meggyalázására, és csalásnak vagy rászedésnek tüntesse fel a lelkészek tetteit, és nem mulasztottak el egyetlen alkalmat sem, hogy befeketítsék a klérust. Sherlock szerint itt az ideje, hogy megférkezzék ezeket a nem keresztény kritikákat, ha tekintettel vannak valamelyest közös kereszténységükre, mivel néhány kisebb író hitehagyottnak tüntette fel a klérust. Szükségszerű meggyőzni minden józan keresztényt, hogy az emberek esküszegés nélkül letehetik az új esküt Vilmosnak és Máriának, és az anglikán egyház elveit sem sértik ezzel, sőt az anglikán egyház tanítása megköveteli ezt tőlük. *„De úgy tűnik, ez nem szolgálja az én fordulatomat, hogy ilyen érveket kínáljak, ami most igazolja tettemet, ha csak nem tudok jó érvet adni arra, miért tagadtam meg korábban az esküt; tehát meg kellene indokolnom azt is, hogy korábban nem kellett senkinek esküt tenni, most viszont kell.”* – írja Sherlock.⁹⁰⁸

„Mi van akkor, ha korábban nem láttam ilyen tisztán ez ügyben, mint most?” – teszi fel a kérdést Sherlock. *„Tilos bárkinek is bölcsebbé válnia és egy körültekintő és alapos vizsgálat után módosítani gondolatait, ha okot lát rá? Nem szégyellem magam, hogy még mindig tanuló vagyok, és remélem, hogy az is maradok, amíg élek, és napról napra növelem*

⁹⁰⁷ Sherlock 1691a, Előszó

⁹⁰⁸ Sherlock 1691a, Előszó

tudásomat a tanulmányok és viták által.” – vallja Sherlock.⁹⁰⁹ Bár korábban nem publikálta elégedetlenségének okait, jogosnak gondolja, hogy kielégítő magyarázatot adjon most az eskü letételére, remélve, hogy ami őt kielégíti, másnál is eléri ezt a hatást.⁹¹⁰

Az előszó fontos információkat tartalmaz tehát számunkra a pamflet keletkezését illetően, mivel itt írta le a szerző, mely tényezők játszottak szerepet korábbi elveinek feladásában.⁹¹¹ Ezek közt említi Overall püspök könyvének megvilágosító szerepét.⁹¹² A problémát a korábbi, bár akkorra trónfosztott, ám még élő uralkodónak letett eskü és az új, ténylegesen trónon ülő királynak járó eskütétel kötelességének összeférhetetlensége jelentette számára. Mivel tilos a hatalomnak való ellenállás, de két úrnak sem lehet egyidőben szolgálni, szükséges volt feloldani az ellentmondást, mégpedig úgy, hogy ne sérüljenek az egyház elvei. Az előszó végén az olvasó ítéletére bízta magát, egy dolgot azonban még fontosnak tart megjegyezni, melyet ha elmulasztana, ellentmondásba kerülne önmagával. Itt egy korábbi munkájában, az ellenállásról szóló értekezésében⁹¹³ rögzített gondolatát vonja vissza, s igyekszik ezzel elhárítani a támadási lehetőséget. Visszavonta tehát azt a korábbi nézetét, melyben Szent Pálra hivatkozva azt állította, hogy egy örökletes monarchiában, ahol él a törvényes örökös, de nem ő ül a trónon, bitorolt hatalomról beszélhetünk, és ez nem Istentől származik.⁹¹⁴

Az előszó és az első fejezet közé két oldalas tartalomjegyzéket illesztett a szerző, amelyben részletesen leírja az egyes fejezetek tartalmát, különösen az utolsó fejezetben felvázolt érveket és ellenvetéseket fejti ki részletesen.

Az *első fejezet* röviden ismerteti a kialakult helyzetet, rávilágít a probléma gyökerére, majd több oldalról megvizsgálva igyekszik kielégítő érvekkel alátámasztani az új rendszer legitimációját. E fejezet fő kérdése az, hogy vajon a trónon ülő uralkodót megillető alattvalói hűség feltétlenül felveti-e a törvényes jog körüli vitát? A második fejezet az anglikán egyház szabályairól szól, amint azt Overall püspök könyve tanítja, a harmadik fejezetben pedig a Szentírás és a józan ész előírásait összegzi a szerző az alattvalói engedelmisséget illetően. A

⁹⁰⁹ Sherlock 1691a, Előszó

⁹¹⁰ Sherlock 1691a, Előszó

⁹¹¹ A mű szerkesztői előszavában olvashatjuk, hogy Sherlock pálfordulásában szerepet játszott felesége győzködése, saját előléptetési vágya és a Boyne-i csata döntő voltára való ráeszmélés, melyben 1690. júl. 1-jén Vilmos személyes bátorságának köszönhetően seregei legyőzték Jakab seregeit, és e csata döntő jelentőségű volt Írország visszaszerzésében. Coward 1994, 370.

⁹¹² Sherlock 1691a, Előszó

⁹¹³ Sherlock 1691a, Előszó; John Overall püspök könyve az 1606. évi egyházi gyűlésen elfogadott politikai tanítás egyes részeit tartalmazza, mely művet 1690-ben publikáltak először, II. Jakab védelmében. A mű egy passzusa utalt az Egyesült Tartományok forradalmi kormányzatának *de facto* hatalmára, és Sherlock ezt megragadva igazolta a Vilmosnak és Máriának járó hűség jogosságát. Malcolm 1999

⁹¹⁴ E mű ismertetését lásd: a VII. 2. 1. fejezetben!

⁹¹⁵ Sherlock 1691a, Előszó

negyedik, utolsó fejezetben a lehetségesen felmerülő kérdéseket hét pontban fogalmazza meg a szerző, válaszolva is egyúttal rájuk, mellyel elméletének további megerősítését célozza.

Az *első fejezet* mindössze két oldalban foglalja össze az új eskü körül kialakult kérdéseket. Ami összezavarta a vitát, az a jog körüli vita és az engedelmisségi kötelezettség összevegyítése, vagyis az, hogy az uralkodók törvényes jogát tették meg trónjuk egyetlen okának és alapjának, hogy engedelmisséget követeljenek alattvalóiktól; tehát az, hogy az engedelmisség csak a jogot illeti, nem magát a kormányzatot, bár azzal csak a kormányzatnak „adózhatunk”. Sokan, akik az új eskü védelmében írtak, azt feltételezték, hogy a törvényes jog szükségszerű az engedelmisség indoklásaként, és ezért igyekeztek a jelenlegi felségek törvényes jogát igazolni. *„Ez, amint erre rámutattam, szükségtelen, és úgy tűnik nekem, hogy nem illő (unfit) az uralkodók jogát vitatni, mivel ez egy olyan dolog, amit egyetlen kormányzat sem engedhet meg alattvalói között, hogy kérdés legyen.”*⁹¹⁵ *„Bármilyen célja is lehet az ilyen vitáknak, bizonyára szükségtelenek ebben az esetben, és csak arra szolgálnak, hogy összezavarodjanak, azáltal, hogy az embereket a jog és a történelem sötét labirintusába viszik, ahol igen kevesen tudják, hogy miként lelhetnek újra útjukra. Ezért én nem avatkoznék ebbe a vitába, mivel egyik sem célom, és nem találkozok jelen szándékaimmal.”* – írja Sherlock.⁹¹⁶

Azok, akik megtagadták az új eskü letételét, teljesen azon az elven vannak, hogy az engedelmisség csak a törvényes jognak jár. Ha figyelmen kívül hagyjuk ezt a gondolatot, minden nehézség eltűnik vele együtt. – állítja Sherlock. Azt gondolják ők, hogy csak egy jog szerinti uralkodónak van joga az engedelmisségre, és még ha meg is fosztották trónjától, de ha volt valaha ahhoz joga, akkor még mindig van neki, és ezért az engedelmisség még mindig őt illeti és nem más. Vagyis az eskü még mindig hozzá köti az alattvalókat, és nem más uralkodóhoz, aki törvényes jog nélkül foglalta el a trónt, és ha ez utóbbinak tennének esküt miközben a jogos uralkodónak tett korábbi esküjük kötelezettsége alatt vannak, esküszegést követnének el.⁹¹⁷

Sherlock szerint az eskütagadóknak az okozott problémát, hogy a törvény szerint uralkodó királynak tett eskü mindaddig hűségre kötelezi őket, amíg ő él, még akkor is, ha időközben más került a trónra; vagyis ha az új uralkodónak tennének esküt, megszegnék a régit, mivel az csak az uralkodó halálával veszíti érvényét. Szerintük nem annak tartoznak engedelmisséggel, aki a trónon ül, bár nincs hozzá joga, hanem annak, aki nincs ugyan a

⁹¹⁵ Sherlock 1691a, 1.

⁹¹⁶ Sherlock 1691a, 1–2.

⁹¹⁷ Sherlock 1691a, 2.

trónon, de joga van ahhoz. Éppen emiatt a jog nélküli uralkodónak való eskütétel a korábbi eskü megszegése lenne.⁹¹⁸ E nézet megcáfolására a szerző a következő magyarázattal szolgál. Ha az engedelmesség kijár, akkor az nem a jogot, hanem a kormányzatot illeti, de nem pusztán a kormányzatot, hanem Isten hatalmát. Vagyis ha Isten jónak látja, új uralkodót emelhet trónra, tekintet nélkül a törvény szerinti jogra vagy az emberi törvényekre.⁹¹⁹ Itt jelenik meg először e pamfletben a Gondviselés mint legitimáló tényező – előrevetítve az egész érvelés központi gondolatát –, s a későbbiek során többször is előfordul.⁹²⁰ Gerald Straka⁹²¹ e pamflet ismeretében és annak reprezentánsaként nevezte el az isteni jogalap utolsó fázisát a *Gondviselés isteni jogalapjának (divine right of Providence)*.⁹²²

Az Isten által állított királyok isteni hatalommal vannak felruházva, akiknek nemcsak félelemből, hanem lelkiismereti kötelezettségből is engedelmeskedni kell. Az alattvalókat tehát köti az engedelmesség, és ez annak az uralkodónak jár, akit Isten helyezett a trónra – még ha vitatják is törvény szerinti jogát, akkor is isteni hatalommal bír.⁹²³ Ebből az a következtetés vonható le, hogy a régi eskü és engedelmességi kötelezettség hatályát veszíti, amikor Isten új királyt emel, mivel ha a királyságot átruházza, szükségszerűen átruházza az alattvalók kötelességeit is. Sherlock beismeri, hogy ez első hallásra meglepő lehet az emberek számára, de mindenkinek el kell ismernie, hogy forradalmak idején az alattvalók azt teszik, amit természetes fennmaradásuk parancsa diktál: mindig is ezt tették és okunk van rá, hogy ez a jó dolog igazolást nyerjen.⁹²⁴

Tehát már az első fejezetben összefoglalja a szerző a majdani konklúziót, és a következő fejezetekben részletesen szól arról, mely érvek vezették ezen elmélet megfogalmazásához.

Sherlock a *második fejezetben* hat és fél oldalban fejti ki az anglikán egyház elveit Overall püspök könyve alapján, amelyek nagyban hozzásegítették őt az új uralkodó legitim voltának elismeréséhez. A szerző alaposságát tükrözi, hogy e fejezet első soraiban magyarázatot ad arra, miért vizsgálja előbb az anglikán egyház elveit – megelőzve a Szentírást – érvelése során; röpiratának címében ugyanis a Szentírás szerepel elsőként és utolsóként az anglikán egyház elvei. Érvelésének felépítését azzal indokolja, hogy azért

⁹¹⁸ Sherlock 1691a, 2.

⁹¹⁹ Sherlock 1691a, 2.

⁹²⁰ „If God, when sees fit, and can better serve the ends of his Providence by it, sets up Kings without any regard to Legal Right, or Humane Laws.” Sherlock 1691a, 2.

⁹²¹ Straka 1962a, 646.

⁹²² Kontler László a „Gondviselés által biztosított isteni jogalap” kifejezést használja.

⁹²³ Sherlock 1691a, 3.

⁹²⁴ Sherlock 1691a, 3.

szükségszerű előbbre venni az anglikán egyház elveit, mivel néhány eskütagadó erre hivatkozva indokolta az új eskü megtagadását.⁹²⁵ Összhangban Pál apostol rómaiakhoz írt levelében (Róm. 13,1–2) foglaltakkal az anglikán egyház hivatalos tanítása szerint a híveknek engedelmeskedniük kell a törvényeknek, alá kell vetniük magukat a hatalomnak és még elnyomás esetén is tilos ellenállniuk; azok pedig, akik ezeket az elveket megtagadják, az anglikán egyház szabályai ellen vétnek. Mindemellett azt tanítja az egyház, hogy minden szuverén uralkodó Istentől kapja hatalmát, ezért minden uralkodót, aki a trónon ül, Isten szolgájaként kell tisztelni és engedelmeskedni kell neki. Ezen elvek megfelelő útmutatásként szolgálnak az alattvalók számára, miként kell cselekedniük forradalmak esetén, amikor a szabályok ellentmondásba keverednek a joggal, azaz amikor a törvényes királyt trónjától megfosztják, és másik uralkodó kerül a helyére.⁹²⁶ Mivel a Szentírásban foglaltak nem voltak elég világosak és meggyőzőek a forradalmi kormányzat legitimitását illetően, a hűség követelményének tudatosabb alátámasztása érdekében Overall könyvéhez fordult Sherlock, mely megfelelő érveket szolgáltatott ahhoz, hogy Isten gondviselése közbeléphet és átalakíthatja a kormányzatot. Sherlock két fontos passzust emelt ki a könyvből, aminél egyszerűbben nem lehet kifejezni a gyűlés értelmezését, vagyis azt, hogy minden bitorolt hatalom, ha megszilárdul, Isten hatalmával bír és ezért engedelmeskedni kell neki, e két passzuson pedig az egész vita megfordul.⁹²⁷

*„Azok az uralkodók, akiknek nincs törvény szerinti joga a trónhoz, még rendelkezhetnek Isten hatalmával.”*⁹²⁸

*„Ha a törvényes jogcím nélküli uralkodók kormányzata megszilárdul, isteni hatalommal vannak felruházva, ezért mindenki tisztelettel és engedelmességgel tartozik nekik, aki uralma alatt él, úgy az egyházi, mint a világi személyek.”*⁹²⁹

Vagyis attól, hogy a hivatalos koncepció szerint nem őt illetné a trón, elfoglalva azt, mégis isteni hatalommal bír. Nincs olyan kötelesség, amely csakis a törvény szerinti uralkodónak jár ki, ugyanis minden királyt – akit Isten helyezett a trónra – megilleti az, hogy engedelmeskedjenek neki, alávéssék magukat hatalmának, ne lázadjanak fel ellene, fizessék meg az adót és imádkozzanak érte, sőt hűségesküt tegyenek neki, ha szükséges.⁹³⁰

S hogy mikor nevezhető egy kormányzat szilárdnak (*thoroughly settled*)? E kérdésre válaszolva alaposan körülírja a megszilárdult kormányzat jellemzőit a szerző, mely szerint ez

⁹²⁵ Sherlock 1691a, 3.

⁹²⁶ Sherlock 1691a, 4.

⁹²⁷ Sherlock 1691a, 5.

⁹²⁸ „*That those Princes who have no legal right to their Thrones, may yet have God's Authority.*” Sherlock 1691a, 5.

⁹²⁹ „*That when they are thoroughly settled in their Thrones, they are invested with God's Authority and must be revered and obeyed by all, who live within their Territories and Dominions, as well Priests, as People.*” Sherlock 1691a, 5.

⁹³⁰ Sherlock 1691a, 7.

akkor valósul meg, amikor „a kormányzat egész adminisztrációja és egy nemzet teljes ereje az uralkodó kezében van, amikor minden az ő nevében és felhatalmazásával történik, amikor a királyság rendjei és a nemzet teste (Body of the Nation) neki van alávetve, és azokat, akik nem engedelmeskednek neki, tetszése szerint összemorzsolhatja”⁹³¹. Ez utóbbi gondolattal a szerző valószínűleg Vilmos seregeire utalt. Tehát akkor nevezhető megszilárdultnak egy kormányzat, „amikor az uralkodó a királyságához tartozó minden ügynek a teljes és tökéletes igazgatását a kezében tudja”⁹³².

A nyolc oldalt kitevő *harmadik fejezet* tartalma a legfontosabb számunkra, mivel itt indokolja meg a szerző, miért volt legitim a „dicsőséges forradalom”, és egyértelmű útbaigazítást ad arra, miként kell helyesen cselekedni hasonló esetekben. Mindehhez a Szentírás és a józan ész érveit sorakoztatja fel, céljáról pedig a következőképpen ír:

„Amit bizonyítani szeretnénk, a következő: minden szuverén uralkodó, aki elfoglalta a trónt, Isten által helyezett oda és felruházta őt hatalmával, ezért minden alattvaló engedelmisséggel tartozik neki mint Isten megbízottjának, anélkül, hogy megvizsgálnák törvény szerinti jogát és a trónhoz való jogcímét: ennek bizonyítására pedig a Szentírásból és az észérvek ötvözetéből kapunk választ.(...)”⁹³³

Ahhoz, hogy megvilágítsa ezt, pontokba szedve kínál egyszerű magyarázatot a hatalom eredetéről és átruházásáról. Minden politikai hatalom (*Civil Power*) és autoritás (*Authority*) Istentől származik, mivel ő a világ legfőbb ura, és egyedül neki van joga, hogy kormányozza teremtményeit, ezért egyetlen embernek sem lehet hatalma mástól, csakis Istentől. Ezt bárki könnyen beláthatja, aki hiszi, hogy van Isten, hogy ő teremtette és kormányozza a világot.⁹³⁴

„A politikai uralom és hatalom nem származhat másként Istentől, minthogy ezt a hatalmat és tekintélyt bizonyos személynek vagy személyeknek adja, hogy másokat kormányozzanak; mert az egy személyhez tartozó autoritás, hatalom és tekintély, amit bármely személy gyakorol, nem Istentől való, ha Isten sohasem adta azokat neki. Ha tehát valaki anélkül kormányoz, hogy személyes felhatalmazást kapott volna erre Istentől, akkor ő isteni hatalom/felhatalmazás nélkül irányít.”⁹³⁵

⁹³¹ Sherlock 1691a, 9.

⁹³² Sherlock 1691a, 9.

⁹³³ „That which we are to prove, is, That all Sovereign Princes, who are settled in their Thrones, are placed there by God, and invested with his Authority, and therefore must be obeyed by all Subjects, as the Ministers of God, without enquiring into their Legal Right and Title to the Throne: The Proofs of this from Scripture and Reason must necessary be intermixt and interwoven with each other; and to set this matter in as clear a Light as I can, I shall reduce the whole into some plain Propositions.” Sherlock 1691a, 10.

⁹³⁴ Sherlock 1691a, 10.

⁹³⁵ Sherlock 1691a, 10.

Sherlock szerint három módja van annak, hogy Isten hatalmat és tekintélyt adjon valakinek: a természet által, kinevezés által és a Gondviselés rendelete által. A természet általi hatalomátruházással keletkezett az első kormányzat a világon és ez az egyetlen természetes hatalom, vagyis az apán kívül nincs természetes uralkodó.⁹³⁶ E gondolat leginkább Filmernél jelenik meg, aki Ádám atyai hatalmából eredeztette a politikai hatalmat, és az alattvalók feladata ennek megfelelően a gyermeki engedelmesség.⁹³⁷

Kinevezés által a zsidók uralkodói kaptak hatalmat Istentől, de most – írja Sherlock – Isten kormányozza az egész világot, letaszít és felemel királyokat csakis a Gondviselés által, mivel a Gondviselés a világ Isten általi kormányzata egy láthatatlan erő és befolyásolás által, mely irányít, elrendel és felülbírál minden eseményt, Isten akaratától függően.⁹³⁸ Isten közvetlenül avatkozik be és irányítja a Gondviselés kerekeit, és nem hagyja, hogy azok saját tetszésük szerint mozogjanak.⁹³⁹ Mivel nincs értelme megkülönböztetni azt, hogy *mit cselekszik ő maga* [értsd: Isten] és *mit enged, hogy megtörténjen*, nem lehet megkülönböztetni azt sem, hogy valakit ő helyez-e a trónra, vagy csak hozzájárul egy önjelölt király hatalmához.⁹⁴⁰ Ezért ha egy uralkodó trónra kerül, biztosan állítható, hogy a Gondviselés helyezte oda. Röviden összegezve az eddigieket elmondható, hogy bármilyen módon is szerezte meg egy uralkodó a trónt, Isten helyezte oda és tőle kapta hatalmát.⁹⁴¹ Igen különböző módokon valósulhat ez meg, néha a nép választásával, máskor hódítással, vagy amikor egy család trónra kerül és folytatólagosan örökli azt, de mindezek a módszerek és ami még ezeken kívül elképzelhető, az isteni gondviselés irányítása alatt állnak, és az uralkodó ezért valóban Isten által helyezettetik a trónra. Néha hagyja Isten, hogy egy szabad nép saját királyt válasszon magának, és aztán irányítja választásukat, hogy olyan személy kerüljön trónra, amelyet ő szeretne.⁹⁴²

Leibniz elégedetlen volt Sherlock besorolásával, ezért negatív kritikát fogalmazott meg a szerző alaposságát illetően.⁹⁴³ Szerinte ugyanis Sherlock nem különítette el eléggé az

⁹³⁶ Sherlock 1691a, 11.

⁹³⁷ Filmer e nézetét a Patriarcha (1680) című írásában fejtette ki részletesen. E munka recepciótörténetéről nemrégiben jelent meg egy kötet Cesare Cuttica tollából. Lásd: Cuttica 2012.

⁹³⁸ „Providence is God’s Government of the world by an invisible influence and power, whereby he directs, determines, over-rules all Events to the accomplishments of his own Will and counsels.” Sherlock 1691a, 11–12.

⁹³⁹ Sherlock 1691a, 13.

⁹⁴⁰ Sherlock 1691a, 13.

⁹⁴¹ Sherlock 1691a, 13.

⁹⁴² Sherlock 1691a, 13.

⁹⁴³ Leibniznek Sherlock írásáról szóló véleményét egy leveléből ismerhetjük meg, melyet 1695-ben írt Thomas Burnetnek. Bár Leibniz a pamflet végkicsengésével egyetértett, néhány passzusát kritikával illette. Tehetséges embernek tartotta Sherlockot, de szerinte nem volt elég alapos munkájában. Leibniz véleményének kifejtésére az adott lehetőséget, hogy Burnet megmutatta neki Sherlock röpiratát, és kikérte róla véleményét. Számára ez

Isten általi hatalomátruházás három módját.⁹⁴⁴ A természet általi módhoz Leibniz besorolta volna nemcsak az atyai vagy patriarchális hatalmat, hanem mindenféle örökletességet és kinevezést is. Külön csoportot képeznének az emberek általi választással, s megint újabbat a győzelem által trónra kerülő uralkodók; végül az utolsó mód a különleges Gondviselés lenne, mely nem megszokott és egyik korábbi fajtához sem lenne besorolható. Azt lehetne tehát mondani, hogy négyféleképpen kerülhet valaki trónra: születéssel, választással, hódítással és különleges Gondviselés által, ennek megfelelően származását tekintve négyféle királyt lehetne megnevezni: *Rex naturalis*, *Rex electitius* [sic!],⁹⁴⁵ *Rex conquaestor*, *Rex Adeodatus*⁹⁴⁶ – melyben elkülöníthető a mesterséges a természetestől, vagy az önkéntes az erőszakostól és az istenitől.⁹⁴⁷

Sherlock szerint akármilyen módon – a nép választásával, hódítással, vagy egy család trónra juttatásával, és a hatalom öröklésével – kerül is a trónra egy uralkodó, Isten által jut oda és tőla kapja hatalmát. A fenti vagy ezeken kívül bármilyen más elképzelhető módon is trónra kerülhet valaki, mindezen módokat az isteni gondviselés irányítja, így a trónra kerülő uralkodót Isten helyezi oda ugyanúgy, ahogy kinevezte és felkente Isten parancsára egy próféta Saul és Dávidot.⁹⁴⁸ Előfordulhat ugyanis, hogy Isten hódításra ösztönöz egy ambiciózus uralkodót, de nem emeli trónra, csak ha alkalmasnak tartja a kormányzásra.⁹⁴⁹ A szerző tehát elfogadta a hódítást, mint a kormányzatok keletkezésének egy módját, azonban véleményem szerint alapvető fontosságú, hogy ő a hódítás *körülményeire* helyezte a hangsúlyt, mondván, hogy az isteni jóváhagyással véghezvitt hódítás által keletkezhet csak legitim kormányzat.⁹⁵⁰ Előfordulhat, hogy Isten nem egyetlen személyre, hanem egy családra bízta a trónt, és jogi örökséggé teszi azt, de ha jónak látja, megszakíthatja egy dinasztia trónöröklésének folytonosságát, és egy másik – az uralkodó dinasztián kívüli – személy trónra emelésével másik családra ruházhatja át a királyságot.⁹⁵¹

Sherlock elméletében a *de facto* és a *de iure* hatalom megkülönböztetése rendkívül meggyőzően hathatott a közvéleményre, különösen az eskütétel megtagadóira. Ezen megkülönböztetés lényege, hogy az örökletes királyságban a *de iure* király az, akinek törvény

különösen jól jött, hiszen érdekelte, miként kerülhetett hatalomra Angliában a Hannoveri-dinasztia, melynek legitimációs alátámasztásában nem kis szerepet játszott ez a pamflet.

⁹⁴⁴ Leibniz levele 6. bek., Leibniz 1988, 215.

⁹⁴⁵ Minden bizonnyal a *rex electus* lenne a helyes alak.

⁹⁴⁶ *Rex Adeodatus*, vagyis Isten által adatott király. Latinul: *Rex a Deo datus*, mely szavakat Leibniz összevonta, külön kategóriába sorolva ezzel a Gondviselés által trónra kerülő királyt.

⁹⁴⁷ Leibniz levele, 6. bek., Leibniz 1988, 216.

⁹⁴⁸ Sherlock 1691a, 13.

⁹⁴⁹ Sherlock 1691a, 13.

⁹⁵⁰ Sherlock 1691a, 13.

⁹⁵¹ Sherlock 1691a, 14.

szerinti jogcíme van a trónra (ő következik az öröklés rendje szerint); a *de facto* király viszont az, akinek ugyan nincs törvényes jogcíme a koronához, de ténylegesen ő gyakorolja a hatalmat.⁹⁵² Ezt a sémát kiválóan lehetett alkalmazni II. Jakab és III. Vilmos esetére, és meggyőzően lehetett érvelni vele az új kormányzat elfogadását illetően, hozzátéve, hogy a védelmet csakis a tényleges hatalommal rendelkező uralkodó tudja biztosítani. E megkülönböztetést – Sherlock szerint – csak az emberi törvények alkalmazzák, és az alattvalókra vonatkozik, az isteni gondviselésnek azonban nincs erre szüksége. Az alattvalók nem állíthatnak új királyt, és nem foszthatják meg hatalmától a mindenkori uralkodót, szembeszegülve az ország törvényeivel; Istent azonban nem kötik az emberi törvények, így azt teheti királlyá, akit ő jónak lát, tekintet nélkül bármiféle törvényre. Ha pedig így tesz, az a személy lesz az uralkodó, akit ő azzá tett, anélkül, hogy az illetőnek törvény szerinti jogcíme lenne hozzá, mivel a hatalom Istentől származik.⁹⁵³ Mivel adott időben csak egy király uralkodhat – nem birtokolhatja ugyanis két rivális és szembenálló uralkodó ugyanazt a trónt, és az alattvalók sem tartozhatnak engedelmisséggel két személynek –, ezért az alattvalói engedelmisség az isteni törvény által trónon ülő királyt illeti. Az tehát a király, aki berendezkedett a trónon a szuverén állam kormányzására, mivel tényleges hatalommal bír, és nemcsak annak jogával rendelkezik.⁹⁵⁴ A „birtokon kívülre” került király támogatása illetve a hatalom eszközeivel rendelkező uralkodó iránti hűség megtagadása az anarchia veszélyével jár, és ez soha nem lehet a társadalom érdeke. Sherlock érvelése az új kormányzatot veszi védelmébe, amikor azt bizonygatja, hogy míg III. Vilmos kormányzata már nem lehet szilárdabb, addig II. Jakab immár nem rendelkezik a sikeres kormányzás elemi feltételeivel sem.⁹⁵⁵

Leibniz nem értett egyet Sherlocknak ezzel a megkülönböztetésével és helytelennek tartotta annak kimondását, hogy a *de facto* és a *de iure* uralkodó egyenlő Isten előtt.⁹⁵⁶ Szerinte ugyanis Isten előtt is különbözik e két személy, mivel egyiknek több joga van a másikénál, ennek megfelelően a *de facto* uralkodó felelősségre vonható és büntethető a tetteiért a mennyei bíróság előtt. Tehát a kétféle uralkodó inkább az emberek szemében egyenlő és a földi bíróság előtt, de az alattvalóknak nem feladata, hogy ítélkezzenek a

⁹⁵² Sherlock 1691a, 14.

⁹⁵³ Sherlock 1691a, 14.

⁹⁵⁴ „*He is our King who is settled in the Throne in the actual Administration of Sovereign Power.*” Sherlock 1691a, 14.

⁹⁵⁵ Kontler 1997, 159–160.

⁹⁵⁶ Leibniz levele 7. bek., Leibniz 1988, 216.

királyok felett. Sherlock tartott attól, hogy „hobbes-izmussal”⁹⁵⁷ vádolják ezen elveiért, de tagadta, hogy megegyeznének *Hobbes* és az ő elvei:

„(...) akik ezt állítják, azok vagy *Hobbes* urat nem értik, vagy engem. Ő ugyanis nem egyebet, mint az erőt teszi meg az uralkodáshoz való jog forrásának, s azt tartja, hogy *Isten* nem azért a világ természetes ura és parancsolója, mert ő teremtette, hanem mert mindenható. Én azonban úgy vélem, *Isten* éppen azért a világ természetes ura és parancsolója, mert ő teremtette azt.”⁹⁵⁸

Sherlock *Isten* teremtfői hatalmát helyezi középpontba, *Hobbes*⁹⁵⁹ a mindenhatóságát, *Leibniz* szerint azonban *Isten* hatalma nemcsak szuverén hatalmán, hanem bölcsességén is alapul.⁹⁶⁰ A következtetést levonva tehát annak tartoznak engedelmességgel, aki *Isten* hatalmából berendezkedett a kormányzásra és a trónon ül, nem annak, akinek pusztán csak joga van hozzá, hogy a trónon ülhessen; vagyis a *de facto* hatalomnak kell esküt tenni.⁹⁶¹

Hobbes szerint az embereknek érdeke, hogy alá vessék magukat egy szuverén hatalomnak, mely képes megvédeni őket,⁹⁶² és ha az képtelen erre, akkor elvileg visszavonható megbízatása (bár ezt az elvi lehetőséget *Hobbes* megszorításai gyakorlatilag nullára redukálják).⁹⁶³ Nála a hatalom kizárólagos legitimációs forrása a védelem funkciójának betöltése.⁹⁶⁴ *Nedham*, a század egyik gondolkodója, aki a *de facto* elvű hatalomgyakorlás talaján állt, 1650-ben így írt:

„(...) akinek jogcíme törvénytelennek tartatik, s pusztán erőszakon nyugszik, de mégis autoritás van a birtokában, annak törvényesen lehet engedelmeskedni. S nem csupán lehet, hanem kell is.”⁹⁶⁵

Leibniz is hasonlóan fogalmazott, de ez a tétel furcsának tűnhet attól az embertől, aki másutt arról írt, hogy az igazságtalan háború a legnagyobb bűn, amit el lehet követni. Ezúttal akképp nyilatkozott, hogy ha egy ellenség hódítás révén egy ország uralkodójává válik, a lakók esküt tehetnek neki, még akkor is, ha a hódító részéről jogtalan volt a háború.⁹⁶⁶

⁹⁵⁷ A „hobbizmus” [sic!] fogalma már *Hobbes* életében közszájon forgó fogalom volt, amit a létező hatalmak „vad, ateista” megközelítésmódjának leírására használtak, „hobbistának” [sic] pedig azokat nevezték, akik a törvények és a jogok felforgatására törek és önkényes hatalmat akartak létrehozni. Lásd erről: Skinner 1997b, 171. (A fordításban használt „hobbizmus” és „hobbisták” kifejezés helyett szerencsésebbnek találom a „hobbes-izmus” és „hobbes-isták” szavak használatát, ahogy másutt szerepeltetem is ezeket.)

⁹⁵⁸ „(...) those who say this, do not understand Mr. Hobbs, or me: for He makes Power and nothing else, to give Right to Dominion; and therefore asserts, That God himself is the Natural Lord and Governour of the World, not because he made it; but because he is Omnipotent; but I say, That Government is founded in Right, and that God is the Natural Lord of the World, because he made it.” Sherlock 1691a, 15.

⁹⁵⁹ *Hobbes* 1999, 358.

⁹⁶⁰ *Leibniz* levele, 8. bek., *Leibniz* 1988, 216.

⁹⁶¹ Sherlock 1691a, 14.

⁹⁶² *Hobbes* 1999, 205–209., 358.

⁹⁶³ Kontler 1997, 154.

⁹⁶⁴ „Az alattvalóknak az uralkodóval szembeni kötelezettsége értelem szerint csak addig áll fenn, és nem tovább, ameddig az uralkodó a maga hatalmával alattvalóit megvédeni képes.” *Hobbes* 1999, 249.

⁹⁶⁵ Idézi: Kontler 1997, 155.

⁹⁶⁶ „For when enemy make himself master of place, it is agreed that the inhabitants can swear the oath of fidelity to him and are bound thereby, even if the war should be unjust on the part of the conqueror.” *Leibniz* levele, 1. bek., *Leibniz* 1988, 214.

Sherlock már ebben a fejezetben is megfogalmaz néhány lehetséges ellenvetést, melyekre válaszolva megindokolja elveinek helyességét, hogy meggyőzze közönségét. Egy ilyen ellenérvként veti fel a *törvény szerinti jog* (*Legal Right*) problémáját, melynek jelentőségét kutatja, hiszen ha ez nem követeli meg az alattvalóktól az engedelmisséget, talán egyáltalán nincs is rá szükség. Erre azt válaszolja, hogy az alattvalóknak támogatni kell az uralkodó trónhoz fűződő jogait, amíg csak tudják, de az isteni akarattal nem szállhatnak szembe. A törvényes jogok feletti vita szerinte szükségtelen, mivel az isteni akarat dönt a trón betöltéséről, és az alattvalók annak az uralkodónak tartoznak engedelmisséggel, akit Isten helyezett följük, még akkor is, ha annak törvény szerinti joga vitatható.⁹⁶⁷

Sherlock e fejezetben arra is megpróbált választ adni, hogy örökletes monarchiában miként lehet engedelmeskedni másnak, ha él a törvény szerinti uralkodó – vagy annak örököse – anélkül, hogy az alattvalók megszegnék a korábbi esküjüket.⁹⁶⁸ Erre azt feleli, hogy bármely uralkodónak letett hűségeskü csak addig érvényes, amíg az illető király, vagyis trónon ül, és hatalommal bír; tehát a trónfosztott uralkodónak nem tartoznak hűséggel, mivel a neki letett eskü érvénye megszűnik, még ha a király életben is van. Bár támogatni és védeni kell az ő és örököseinek trónhoz való jogát, lehetetlen őt újra trónra emelni anélkül, hogy ne lázadnának, és ezzel az isteni gondviselés ellen ne véténének. A hűségeskü tehát addig érvényes, amíg a király király, és amíg *de facto* az ő alattvalóinak számítanak az emberek. Az eskü érvényét nem lehet kiterjeszteni, és ez az elv a kormányzati formában bekövetkezett minden forradalom esetén megfelelő útmutatásként szolgál. Vagyis forradalom [értsd: uralkodóváltás] esetén, amikor a lojalitás és engedelmisség legszigorúbb elvei sem segítenek, az új uralkodónak kell engedelmeskedni, mivel ő isteni hatalommal bír.⁹⁶⁹ Tehát Sherlock is egyszerűen a kormányzatban bekövetkező *de facto* változásokat érti a *revolution* szó alatt, azaz: véget ér az egyik uralkodó *de facto* ténykedése és követi őt a másiké. Ezáltal Sherlock alakítja is a *revolution* értelmezését, hatása miatt ugyanis e szó különböző jelentéseket vett fel.

Összegezve tehát a *szuverenitás gyakorlása* – bár Sherlock maga a *szuverenitás* szót nem használja – az, ami törvényessé teszi a kormányzatot, nem az ahhoz való jogcím. Ennek eldöntésére [tudniillik, hogy mikor számít legitimnek az új uralkodó] nincs matematikai képlet, egész egyszerűen ésszerű gondolkodással lehet megállapítani, mikortól tartoznak engedelmisséggel az új uralkodónak, felismerve, hogy az isteni gondviselés helyezte

⁹⁶⁷ Sherlock 1691a, 15.

⁹⁶⁸ Sherlock 1691a, 16.

⁹⁶⁹ „(...) it is a very plain Direction to subjects in all Revolutions of Government.” Sherlock 1691a, 16.

följük.⁹⁷⁰ Ha a trónfosztott uralkodó hatalma olyannyira megtört, hogy trónja visszaszerzésére csak idegenek támogatásával van esélye, és az újonnan trónra kerülő uralkodó hatalma már konszolidálódott, akkor ez utóbbinak kell engedelmeskedni, anélkül hogy vizsgálnánk a trónhoz való jogcímét.⁹⁷¹

A negyedik fejezetben a szerző pontokba szedve teszi fel a még lehetségesen felmerülő kérdéseket, és ezekre válaszolva igyekszik teljes mértékben meggyőzni olvasóközönségét cselekedetének helyességéről és Vilmos uralmának legitimitásáról. A következőkben a teljesség igénye nélkül emelem ki ezek közül a legfontosabbakat. A Szentírásra hivatkozva a szerző azt állítja, hogy nem különböztethető meg *törvényes* és *trónbitorló* király, hogy kinek kell, illetve tilos engedelmeskedni, mivel a Szentírásban csak az alávetésről van szó; eszerint tehát minden kötelezettséggel és hűséggel a jelenlegi [mindenkori] hatalomnak tartoznak az alattvalók.⁹⁷² A Szentírásban olvasható szabály, melyet idéz a hatalommal szembeni viselkedésről, így szól:

„Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak; mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és a mely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek. Azért, a ki ellene támad a hatalmasságnak, az Isten rendelésének támad ellene; a kik pedig ellene támadnak, önmagoknak ítéletet szereznek” (Róm. 13, 1–2)⁹⁷³

Szent Pál apostol rómaiakhoz írt levele az alávetés indokaként nem a törvény szerinti jogra, hanem Istenre hivatkozik, és mivel összességében minden hatalomról beszél, Sherlock szerint *nincs értelme ezt csak a törvényes hatalomra korlátozni*. Ez azért sem indokolt – mondja –, mivel a Bibliában arra sincs példa, hogy valakit elítéltek volna azért, mert engedelmeskedett a hatalomnak, még ha zsarnoki volt is az, az alávetés megtagadása miatti büntetésre viszont olvashatunk példát.⁹⁷⁴ Királyok felemelésére és letaszítására vagy a trónfosztott uralkodó visszahelyezésére vonatkozóan sincs iránymutatás a Szentírásban; minden parancs, ami a kormányzatnak való engedelmesség és alávetés kapcsán a Szentírásban olvasható, nyilvánvalóan a mindenkor (jelenleg) uralkodó hatalomra vonatkozik, különbségtétel nélkül arra, hogy jogos vagy bitorolt az a hatalom. Az egyetlen dolog, amit tehetnek, az elfogadás és az engedelmesség a följük helyezett hatalomnak, anélkül, hogy vizsgálnák az uralkodó trónhoz való jogcímét.⁹⁷⁵

E fejezet érvelésében a szerző újra visszatér a monarchiák eredetének kérdéséhez.

⁹⁷⁰ Sherlock 1691a, 16.

⁹⁷¹ Sherlock 1691a, 18.

⁹⁷² Sherlock 1691a, 18.

⁹⁷³ Sherlock 1691a, 18.

⁹⁷⁴ Sherlock 1691a, 19–21.

⁹⁷⁵ Sherlock 1691a, 22–23.

Többféle elképzelés él arról, hogy miként keletkezett az első királyság: vannak, akik úgy gondolják, hogy választással és a nép beleegyezésével, mások szerint a hódítás jogán, de vannak, akik szerint a hódítás nem, csak a meghódított nép alávetése vagy az efféle bitorlás hosszas elhúzódása ad hatalmat, különösen ha egy ilyen kormányzat apáról fiúra száll, és egyfajta örökséggé válik. Ez utóbbit egyesek oly szentnek tartják, hogy szerintük nem lehet más kormányzatnak engedelmeskedni, amíg egyetlen törvényes örökös él és igényt támaszt a koronára.⁹⁷⁶ Sherlock szerint a kormányzatok jelentős része a fenti módokon jött létre, de még mindig Isten az, aki gondviselése által trónra segít embereket és mindezen módokon felruházza őket hatalmával.⁹⁷⁷ Az bizonyos, hogy nincs természetes hatalom más, csak az atyai és patriarchális hatalom és a királyságok ennek romjain alakultak ki, akár konszenzussal, akár erőszakos bitorlással jöttek létre; de ez a természetes hatalom kezdetben nem volt szent, csak miután isteni jóváhagyásban részesült.⁹⁷⁸

Sherlock szerint a hatalom nem származhat az emberektől, nem létezik ugyanis olyan szituáció, amikor minden egyes ember hozzájárulását adná egy ember trónra emeléséhez. Ha így keletkezne egy hatalom, annak csak az lenne az alattvalója, aki hozzájárult uralmához, mivel a többség akarata nem tartalmazza minden egyes egyén hozzájárulását.⁹⁷⁹ Ha az alattvalók ruháznák fel hatalommal királyukat, vissza is vehetnék tőle, ha akarnák; így nincs olyan hatalom, amely az emberektől származik és szilárd talajon állva tartósan kormányozhatna. Nem akadályozhatná meg ugyanis senki, hogy visszavonják az átruházott hatalmat, ha az éppen úgy tetszik nekik. Ha ez az elv érvényesülne, nem létezne örökletes monarchia, mivel egy nemzedék csak önmaga számára választhat uralkodót és e jog minden egyes nemzedéket megillet.⁹⁸⁰ Nincs joga ugyanis az első generációnak meghatározni, hogy milyen hatalom alatt éljenek utódai. Aki elfogadja a népszuverenitás elvét, az – Sherlock szerint – tagadja Isten létét, világkormányzó hatalmát, és egyúttal azt állítja, hogy Istent is korlátozzák az emberi törvények. Ez azonban ellentmond a Szentírásnak és a szerző szerint képtelenség⁹⁸¹, mert azt jelentené, hogy a kormányzat legitimációjának forrása az emberektől származik, és Istentől csak utólag kap megerősítést.⁹⁸² Sherlock tehát tagadta a népszuverenitás elvének gyakorlatban való alkalmazási lehetőségét, mert az nem tükrözheti minden ember akaratát.

⁹⁷⁶ Sherlock 1691a, 23.

⁹⁷⁷ Sherlock 1691a, 23.

⁹⁷⁸ Sherlock 1691a, 23.

⁹⁷⁹ Sherlock 1691a, 24.

⁹⁸⁰ Sherlock 1691a, 24.

⁹⁸¹ „*This is all very absurd (...)*” Sherlock 1691a, 25.

⁹⁸² Sherlock 1691a, 24.

Sherlock szerint mind a hódítással, mind az emberek választásával történő hatalomszerzés ellentmondásos dolog. A hódítás ugyanis erőszakkal jár, és ha ez jogot ad a kormányzásra, akkor mindenkinek, aki erősebb nálam, joga van arra, hogy hatalma alá kényszerítsen. Az így kialakuló bitorolt hatalom folytonossága Sherlock szerint jogot ad a kormányzásra, de csak akkor, ha túléli a hivatalosan uralkodó királyt, és ezáltal legitimmé válik a zsarnok uralma.⁹⁸³ Az emberek királyválasztó joga pedig azért ellentmondásos, mivel nem lehet joga a több száz éve élt elődöknek arra, hogy meghatározzák, milyen uralom alatt éljenek utódaik.⁹⁸⁴ Az ellentmondások feloldását úgy oldja meg a szerző, hogy a Gondviselés szerepét helyezi a középpontba mint legitimáló tényezőt, mondván, minden Isten akaratától függ. Az isteni gondviselés tehát minden más törvényt felülír, így mindennél alkalmasabb jogcímet ad a kormányzásra. Tehát akármilyen módon – az emberek nagyobb, vagy bölcsebb részének választása által, hódítással, alávetéssel, a hatalom hosszú ideig tartó örökítésével vagy emberi törvények által – szerzi is meg valaki a hatalmat, végső soron az isteni gondviselés dönt mindenről, így a királyok sorsáról is.⁹⁸⁵

Leibniz nem értette, hogy Sherlock miért nem fogadta el az emberek választása általi és a hódítással keletkező kormányzat legitim voltát, különösen az nem tetszett neki, hogy Sherlock mindent kizárólag az isteni hatalomra és a Gondviselésre vezetett vissza. Szerinte ugyanis bármilyen módon szerzi meg egy király a trónt, a védelmi funkció biztosítása elegendő ahhoz, hogy az alattvalóktól engedelmességet követeljen, és legitimnek ismerjék el hatalmát.⁹⁸⁶ Sherlock célja azonban az volt, hogy vitathatatlan jogalapot biztosítson az új kormányzat elfogadásához, s ezt csak úgy tudta elérni, hogy mindent az isteni gondviselésre vezetett vissza, ennek érvényét ugyanis egyetlen hívő sem kérdőjelezhette meg.

A trónfosztott uralkodó visszatérési kísérletére gondolva írja Sherlock, hogy Isten nem tiltja meg a letaszított uralkodónak, hogy kísérletet tegyen trónja visszaszerzésére; és ha sikerül neki, az szintén az isteni akarat megnyilvánulása.⁹⁸⁷ Szerinte ha a népnek van egy jó királya, nemcsak kötelességük, de érdekük is, hogy megvédjék őt, és ha nem vezetik félre őket gonosz emberek ravaszsággal és leleményességgel, bizonyára meg is fogják ezt tenni. De

⁹⁸³ Sherlock 1691a, 24.

⁹⁸⁴ Sherlock 1691a, 24.

⁹⁸⁵ „So that I cannot see where to fix the Foundation of Government, but in the Providence of God, who either by the choice of the major or strongest part of the people, or by Conquest, or by Submission, and the long successive continuance of power, or by Human Laws, gives a Prince and his Family possession of the Throne, which is a good Title against all Humane Claims, and requires the Obedience and Submission of Subjects as long as God is pleased to continue him and his Family in the Throne; but it is no Title against God, if he please to advance another Prince.” Sherlock 1691a, 24.

⁹⁸⁶ Leibniz levele 9. bek., Leibniz 1988, 216.

⁹⁸⁷ Sherlock 1691a, 26.

ha rossz királyuk van, aki megsérti a nép jogait, alkotmányát és törvény által alapított vallását, még ha nem is mondják ki, szívükben azt gondolhatják, hogy inkább hagyják őt elmenni, ha nem tudja őket megvédeni. Elég, ha lelkükben türelmesen elviselnek egy ilyen rossz uralkodót, de túl sok lenne életüket kockáztatni azért, hogy a trónon tartsák őt és elnyomja őket, hiszen ez ésszerűtlen és természetellenes viselkedés lenne, melyet még az isteni törvények sem követelnek.⁹⁸⁸ Bár nem mondja ki a szerző, e sorokkal természetesen II. Jakabra utal.

Sherlocknál a jogcím szerinti legitimitás és a funkcionális legitimitás megkülönböztetése értelmét veszíti, amikor azt állítja, hogy nincs szükség az uralkodó trónhoz való jogcímének vizsgálatára, mivel funkciójának gyakorlása az elsőrendű kérdés. A szerző tehát a Gondviselés-érven túl gyakorlatias érveket is felvonultat az új kormányzat törvényességének igazolására, amikor arról ír, hogy Jakab az ország jogainak, alkotmányának és vallásának felforgatásával bebizonyította a trónra való alkalmatlanságát. A funkcionális legitimitációra helyezi tehát a hangsúlyt, ezáltal pedig nem csak az egyházi elvek, de a természetes ész által diktált érvek is azt parancsolják, hogy sürgősen vizsgálni az uralkodó trónhoz fűződő jogcímét. Ez utóbbi ismérv alapján Sherlockot gyakorlatias szerzőként tarthatjuk számon, de akár opportunistának is nevezhetjük.

Az eskü kapcsán igen érdekes kérdést tesz fel a szerző: „*nemde arra tettünk ígéretet a királynak, örököseinek és törvényes utódainak, hogy megvédjük személyüket, koronájukat és méltóságukat? Nem kötelez minket ez az eskü?*”⁹⁸⁹ Válaszában a szerző azt állítja, hogy meg kell különböztetni a *természetes (Natural Allegiance)* és a *törvény szerinti alattvalói hűséget (Legal Allegiance)*.⁹⁹⁰ Ezzel a szétválasztással kívánt magyarázatot adni a szerző arra, hogy a letett eskü mikor veszíti érvényét, és miért kell az új uralkodónak engedelmeskedni. Sherlock szerint ugyanaz a hűségeskü a *természetes* és a *törvény szerinti hűséget* is tartalmazza, de e kettő jól elkülöníthető. Az alattvalók *természetes kötelessége*, hogy hűséget fogadjanak és alá vessék magukat a kormányzat hatalmának, *törvény szerinti kötelességük* pedig az, hogy a király koronához való jogát, személyét és kiváltságait megvédjék. A *természetes*, avagy a mindenkorinak kijáró hűség azt a királyt illeti, aki berendezkedett a kormányzásra – ezzel csak a trónon lévő uralkodónak adózhatunk, és ez minden királyt megillet, aki hatalommal bír. A *törvény szerinti hűséget* viszont csak emberi törvény írja elő, s ez nem követelhet többet az isteni törvényeknél, mivel ez utóbbi, a természetjoghoz

⁹⁸⁸ Sherlock 1691a, 27.

⁹⁸⁹ Sherlock 1691a, 27.

⁹⁹⁰ Sherlock 1691a, 27–28.

hasonlóan, minden pozitív emberi törvény felett áll.⁹⁹¹ Tehát a *természetes* hűség érvényteleníti és felülírja a *törvényes* esküt, mivel a természet azaz a józan ész és Isten törvényei is felülírják az emberi törvényt.

A szerző nem bízza a véletlenre céljának elérését, és a „jelenlegi” helyzetre vonatkoztatva újra megfogalmazza fenti fejtegetését, mely a következőképpen hangzik:

*„Ha tehát esküt tettem a király védelmére, akinek törvény szerint joga van a trónra, bármit is értsünk a védelem alatt és történetesen megfosztják őt hatalmától egy másik uralkodót helyezve a trónra – aki isteni hatalommal bír –, engedelmeskednem kell neki [az utóbbinak] és ellenállás nélkül alávetnem magam hatalmának. Az elűzött uralkodónak tett törvényes esküm alól felmentést kapok, mert nem tudnék annak megszegése nélkül cselekedni, mivel Isten törvényei szerint a regnáló uralkodónak tartozom ezzel.”*⁹⁹²

A *törvény szerinti hűségeskü* csak a hatalommal bíró uralkodóhoz fűzhet, és ez nem jelent többet annál, minthogy támogatni és védeni kell őt, amíg törvény szerinti uralkodóként a trónon ül. Vagyis ez a védelmi kötelezettség nem terjeszthető ki a trónfosztás utáni időre, a törvényes jogcímmel bíró, de trónfosztott uralkodó hatalmának visszaszerzésére irányuló támogatásra. A restauráció támogatása és a védelem biztosítása két különböző dolog, melyeket nem szabad összekeverni.⁹⁹³ Óriási különbség van ugyanis a regnáló uralkodó támogatása és védelme, valamint a trónfosztott uralkodó restaurációs törekvésének támogatása között.⁹⁹⁴ E gondolat valószínűleg nagyban hozzájárult a Jakab mellett végsőig kitartók elveinek feladásához, az új kormányzat teljes támogatásának biztosításához.

A király védelmére letett eskü nem kötelez a haza elleni harcra, mivel ez ugyanolyan természetellenes, mint a király elleni harc.⁹⁹⁵ Ám nemcsak a királynak tettek esküt, hanem örökösének és törvényes utódainak is, akik nincsenek aktuálisan birtokban, és ezért ez azt kell jelentse, hogy nekik kell adni a birtoklást. Ez igaz, de csak akkor, ha a király a koronát birtokolva hal meg, tehát csak ebben az esetben kell az esküben foglaltaknak megfelelően támogatni az utódlást és elismerni a valódi örökös királyuknak. Nem ez a helyzet, ha a király kikerül a birtoklásból és vele együtt örökösei is, és másik uralkodó birtokolja a trónt⁹⁹⁶, ekkor ugyanis az eskü nem kötelezheti az alattvalókat arra, hogy a száműzött uralkodót

⁹⁹¹ Sherlock 1691a, 28.

⁹⁹² „If then, I have sworn to maintain and defend my King, who has a Legal Right to the Throne, whatever is meant by this Maintenance and Defence, if he happen to be dispossessed of his Throne, and another Prince placed there, whom, in Reverence to the Authority of God, I am to obey, and submit to, without Resistance; I am absolved from my Legal Allegiance to maintain and defend my ejected Prince, because I cannot do it without violating that Allegiance, which by the Laws of God I owe to the Regnant Prince; for I cannot defend the dispossessed Prince, whom I have sworn to defend, without opposing and resisting the Regnant Prince, whom by the Laws of God I am bound to obey.” Sherlock 1691a, 28.

⁹⁹³ Sherlock 1691a, 28.

⁹⁹⁴ Sherlock 1691a, 29.

⁹⁹⁵ Sherlock 1691a, 32.

⁹⁹⁶ Sherlock 1691a, 29.

visszahelyezzék a trónra.⁹⁹⁷

A király ellen harcolni és nem harcolni a királyért két különböző dolog; és ha a királyok azt követelik, hogy az ország vallása és szabadságainak sérülése árán küzdjenek értük, maguknak köszönhetik, hogy alattvalóik nem tudják megvédeni őket.⁹⁹⁸ Ha önmagam és az ország vallásának, valamint szabadságainak megóvása konfliktusba kerül az uralkodó jogainak védelmével, a józan ész követelménye szerint a küzdelemből az előbbinek kell győztesként kikerülnie.

Sherlock a *de facto* gondolkodók elvével összhangban ír a védelmi funkció betöltéséről, melynek elengedhetetlen feltétele a haderő birtoklása, ezzel pedig csak a regnáló uralkodó bír, ellentétben a trónfosztott királlyal.⁹⁹⁹ Mivel az alattvalók elemi érdeke saját védelmük biztosítása, a királynak járó törvény szerinti hűségüket arra az időre kell korlátozni, amíg az uralkodó a trónon ül, és a királyság hatalma a kezében van.¹⁰⁰⁰ Sherlock számos alkalommal használja a *szuverén* szót mint jelzőt, magát a szuverenitás kifejezést azonban kerüli és a szuverén hatalommal kapcsolatban is csak annyit jegyez meg, hogy az bír ezzel, aki ténylegesen a trónon ül és a mindenkori kormányzatot irányítja.¹⁰⁰¹ Ennek megfelelően nem ír a szuverenitás jegyeiről sem,¹⁰⁰² és ennek az lehet az oka, hogy írását nem politikai-filozófiai fejtegetésnek szánta, hanem kifejezetten a közvélemény és a kételkedők meggyőzésére az újonnan előállt helyzetben való teendőjüket illetően.

Összegezve a fentieket, Sherlock rögzíti, hogy Isten, amikor jónak látja, eltávolíthat királyokat és más uralkodókat emelhet trónra tekintet nélkül az emberi jogra, mivel ő a világ szuverén ura, aki az emberek királyságait irányítja és azt ad nekik, akit ő akar, de ha az alattvalók emelnek fel vagy taszítanak le királyokat, tekintettel kell lenniük a törvényes jogra, és ha egy jogos királyt taszítanak le, míg egy jogtalan helyeznek trónra, vétkeznek, különösen, ha esküt tettek a törvényes jog védelmére. Ám az alattvalói engedelmesség nem a jogot tiszteli közvetlenül, hanem a kormányzat aktuális adminisztrációját, ahol a nemzetben a

⁹⁹⁷ Sherlock 1691a, 30.

⁹⁹⁸ „*To fight against a King, and not to fight for him, I think are two different things; and when Kings make it impossible to fight for them, without fighting against the Religion and Liberties of our Country, they may thank themselves, if their Subjects cannot defend them.*” Sherlock 1691a, 49.

⁹⁹⁹ A szuverenitás ismérvei közül Hobbes szerint a haderő birtoklása a legfontosabb, míg Bodin a törvényhozást tekinti a szuverenitás legfőbb jegyének.

¹⁰⁰⁰ „(...) *if this Oath means only a Legal Defence, it must be confined to the King while he is in Possession, and has the Power of the Kingdom in his hands.*” Sherlock 1691a, 31.

¹⁰⁰¹ *Sovereign Power, Sovereign Prince, Sovereign Authority* – Sherlock 1691a, 14., 21., 30., 33.

¹⁰⁰² A szuverén állam elméletének megalapozójaként Bodint tartjuk számon, aki a *Hat könyv az államról* c. írásában kifejtette az abszolút uralkodó jogosítványait, rögzítve, hogy az abszolút uralkodó egyedül Istennek tartozik elszámolással tetteiért, és fel van mentve a törvények hatálya alól. Az abszolút uralkodó cselekedeteit csak az isteni és a természeti törvények korlátozzák, mivel ezekre nem terjed ki hatalma. Paczolay–Szabó 1996, 71., Bodin 1987, 74–80.

kormányzat nyugszik, ezért Isten hatalma az, aminek engedelmeskedni kell.¹⁰⁰³

Az isteni gondviselésnek megvannak a módszerei a királyok eltávolítására és felemelésére, amiket az alattvalók nem ismerhetnek, és nem is kell ismerniük, mivel ez nem tartozik kötelességeik közé. Egyetlen ember sem láthatta előre, miként térhet vissza II. K[ároly], vagy hogy II. J[akab]ot elűzik királyságából egy erős hadsereg élén.¹⁰⁰⁴ Bár ismeretlen annak oka, hogy az uralkodók nevét csupán Ch. II. és J. II. formában tünteti fel Sherlock, mégis egyértelműen beazonosíthatók azok.

A kalózoknak és rablóknak¹⁰⁰⁵ nem ugyanolyan jó jogcíme van a pénztárcámra, mint egy trónbitorlónak a koronához, amit nyilvánvalóan erő és erőszak által szerez? Nem a Gondviselés irányítja és rendelkezik ezen események felett? És nem vagyunk kötelesek ugyanúgy alávetni magunkat a kalózoknak, ahogy a trónbitorlóknak? – teszi fel a kérdéseket ellenvetésként a szerző. Válaszában kifejti, hogy nem az emberi és törvényes jogról van szó egyik esetben sem, hanem a hatalomról, ami az egyetlen alapja a lelkiismeret szerinti alávetésnek. Most egyetlen ember sem gondolja, hogy a rablók és a kalózok Isten hatalmával bírnak, aminek alá kell vetni magunkat, de a Szentírás világosan kimondja, hogy a királyságok felett Isten rendelkezik, hogy minden hatalom Istentől van, és ezért ha egy uralkodó az emberek szerint jogtalan módon kerül is hatalomra, Isten helyezte oda, Isten szolgájaként és lelkiismeretesen engedelmeskedni kell neki. Ezért a rablók és kalózok gaztettei igen alkalmatlanok az összehasonlításra. Nekik erejük van, aminek minden embernek alá kell vetnie magát, ha nem tud velük szemben segítséget találni; de a szuverén hatalom Isten általi felhatalmazás, még ha az uralkodók becstelen módon is megszerezhetik azt, mint ahogy egy tolvaj megszerez egy pénztárcát vagy betör egy házba és elviszi onnan a javakat.¹⁰⁰⁶

E fejezet következő érve az, hogy ha eltekintünk attól az elvtől, hogy Isten adta a szuverén hatalmat az uralkodóknak, és a szerző szerint a nem ellenállás lehetetlenség, ezért nincs más ellenállhatatlan hatalom, csak az, ami Istentől való. Ha Isten adott nekik szuverén hatalmat, akkor ők Isten közvetlen megbízottai, és nem vonhatják felelősségre alattvalóik, ám ha az emberektől és az emberi törvények által kapják a hatalmat, nem lehet elképzelni, hogy hatalmuk több a bizalomnál, amiről számot kell adniuk megbízóiknak azon törvények szerint, melyek által a hatalmat gyakorolják.¹⁰⁰⁷ Tehát ha emberektől származik a hatalmuk, felelősek

¹⁰⁰³ Sherlock 1691a, 32.

¹⁰⁰⁴ Sherlock 1691a, 32–33.

¹⁰⁰⁵ Az igazságosság nélküli királyságokat Szent Ágoston rablóbandákhoz hasonlította. Canning 2002, 69.

¹⁰⁰⁶ Sherlock 1691a, 34.

¹⁰⁰⁷ Sherlock 1691a, 36.

nekik, mert akik hatalmat adnak, azok ellenőrizhetik, hogy miként él vagy miként él vissza azzal az uralkodó.¹⁰⁰⁸ Szent Pál, aki a legkifejezőbben tanítja az ellenállás tilalmának elvét, összekapcsolja ezt a két elvet, vagyis a jelenlegi hatalomnak való engedelmisséget és az ellenállás tilalmát, és mindkettőt ugyanabból az elvből vezeti le, vagyis abból, hogy minden hatalom Istentől származik.¹⁰⁰⁹

Aki azt állítja, hogy az isteni gondviselés az általa eltávolított király helyére másikat emelt, és ez utóbbit, ha nincs törvényes joga, nem kell elfogadni uralkodónak vagy alattvalói engedelmisséget tanúsítani feléje, az Isten hatalmát tagadja arra vonatkozóan, hogy eltávolíthat királyokat vagy az emberi törvények ellenében emelhet fel uralkodókat. Merész emberek azok, akik ezt merik mondani a Szentírással ellentétben, hogy Isten nem emelhet fel vagy taszíthat le uralkodókat.¹⁰¹⁰ Sőt, ez korlátozza az isteni gondviselést a királyok irányítását és az ártatlan és sértett alattvalók védelmezését illetően. Azt mondjuk, hogy az uralkodók megbüntetése Istenre tartozik, nem az alattvalók kérhetik számon, ezért a nem ellenállás kapcsán való ellenvetésre akként válaszolhatunk, hogy ha az uralkodó visszaél hatalmával¹⁰¹¹, Isten fogja megbüntetni érte és megszabadítja az elnyomott alattvalókat, de úgy tűnik, hogy Istennek nincs erre módja, hogy vagy megfordítsa szívüket, vagy kivegye őket a világból, mert nem távolíthatja el őket a trónról. De elegendő annyit mondanunk, hogy ha türelmesen szenvedünk, nem áthágva a bennünket védő törvényeket, hanem Istenre hagyva azokat, aki minden emberi törvény felett áll, tetszése szerint megszabadít minket. – vélekedik Sherlock.¹⁰¹²

Ami még inkább megfontolandó – írja a szerző –, az a kormányzat szükségessége az emberi társadalom megőrzése érdekében, mert az emberi társadalmak nem bomolhatnak tömeggé vagy ahogy Hobbes mondja a természeti állapotba¹⁰¹³, ha a törvényes uralkodó elveszíti trónját és nem kormányozhat többé. Sanderson püspök szerint a polgári kormányzat fennállásának és az őt megillető engedelmisségnek célja az emberi társadalmak biztonságának és békéjének fenntartása. Ezért bármi, ami szükséges és hasznos e cél érdekében, az kötelességükké válik, mert a cél írja elő az alattvalók számára az eszközöket.¹⁰¹⁴ Ha egy uralkodó elhagyja saját biztonsága érdekében az országát, és magára hagyja alattvalóit, hogy saját védelmüket maguk szervezzék meg, és ez igazolja az uralkodót,

¹⁰⁰⁸ Sherlock 1691a, 37.

¹⁰⁰⁹ Sherlock 1691a, 37. Lásd Szent Pál Rómaiakhoz írt levelének 13. fejezetét!

¹⁰¹⁰ Sherlock 1691a, 37.

¹⁰¹¹ Sherlock 1691a, 37.

¹⁰¹² Sherlock 1691a, 38.

¹⁰¹³ Arról, hogy Sherlock ismerte Hobbes-nak a természeti állapotról szóló elméletét, korábbi írása is tanúskodik. Lásd a VII. 2. 2. fejezetben ismertetett forrást!

¹⁰¹⁴ Sherlock 1691a, 38.

akkor miért nem igazolható ezzel az, hogy az alattvalók a felemelkedő új hatalomnak engedelmeskednek? Hiszen szükségszerű védelmükről gondoskodniuk. Ha az alattvalói eskü által ez szükséges, akkor önmaguk megőrzése is ugyanúgy törvény az alattvalók számára, ahogy az uralkodónak is, és miként esküt tesz az alattvalók védelmére és megóvására, úgy azok kötelesek engedelmeskedni neki és megvédeni őt. Ha azonban az önfenntartás szükségessége feloldozza őt (az uralkodót) a kormányzás és a nép védelmezésére tett esküje alól, vajon ugyanez a szükségszerűség miért nem oldja fel az alattvalókat az uralkodónak tett esküjük alól? – írja Sherlock.¹⁰¹⁵

*„A védelem és az engedelmesség nem annyira kölcsönös, hogy egymásnak szükségszerű feltételei legyenek. Ha az uralkodó megszegi arra vonatkozó esküjét, hogy a törvény szerint kormányoz és a védelmezés helyett elnyomja alattvalóit, akkor ők mentesülnek alattvalói esküjük alól, és fegyvert foghatnak uralkodójuk ellen, mert bár a védelem és a megőrzés rokon kötelezettségek az uralkodó és az alattvalók viszonylatában, mégis szükségszerűen olyan rokon kötelezettségek, hogy egyik a másik nélkül nem teljesülhet, hanem csakis együtt járhatnak. Egy uralkodó kormányozhat a törvény által és megvédheti alattvalóit, még ha ténylegesen meg is tagadják tőle az engedelmességet, és az alattvalók engedelmeskedhetnek uruknak, még ha el is nyomja őket, ezért ezek a köteleességek elkülönítve és különbözőképpen vizsgálándók és nem a saját természetük szerint, akár összefüggnek egymással, akár kioltják egymást. De a kormányzat és az engedelmesség olyan rokon dolgok, hogy az egyik nem tud létezni a másik nélkül: ha az uralkodó nem tud kormányozni, az alattvalók nem tudnak engedelmeskedni, és ezért ha valaki elhagyja a kormányzatot, az megszünteti az alattvalói hűséget, és ugyanúgy elhagyja alattvalóit, ahogyan koronáját is, hogy ezeket másvalaki birtokolja, és ezt a kettőt (a koronát és az alattvalói hűséget) együtt kell visszaszerezni. Mert lehet neki törvényes joga mindkettőhöz, de nem tudja aktuálisan birtokolni az alattvalói engedelmességet, ha nem bírja a koronát, és nem tudnak engedelmeskedni neki az alattvalók, amíg nem helyezik vissza a trón birtokába; nem tudnak többé engedelmeskedni neki, amíg ő nem tud parancsolni, vagy alávetni magukat, amíg nincs ereje a kormányzásra, vagy megvédeni személyét és koronáját, amikor kivonult az országból és elhagyta a koronát. Ez olyannyira bizonyos, mint bármely proposíció a logikában, és önellentmondás lenne kiterjeszteni az alattvalói hűséget a kormányzás valóságos gyakorlásán túlra.”*¹⁰¹⁶ Újfént Hobbes tanításától való elhatárolódásként értelmezhetjük e fejtegetést, mivel Hobbes szerint a védelem és az engedelmesség szükségszerűen együttjáró köteleességek

¹⁰¹⁵ Sherlock 1691a, 42.

¹⁰¹⁶ Sherlock 1691a, 42–43.

voltak, ezzel szemben pedig Sherlock azt állítja, hogy a kormányzat és az engedelmisség jelent igazán kölcsönös kapcsolatot, melyek nem létezhetnek egymás nélkül.¹⁰¹⁷

Ezek az érvek választ adnak a kormányzat minden céljára, mind az uralkodó, mind pedig az alattvalók védelmére és ez jó érv, hogy igaznak higgyük. Harcolni a király ellen és nem harcolni a királyért két igen különböző dolog, és ha a királyok lehetetlenné teszik, hogy harcoljanak értük anélkül, hogy országunk vallása és szabadságai ellen küzdenénk, maguknak köszönhetik, ha alattvalóik nem tudják megvédelmezni őket.¹⁰¹⁸

Sherlock nem hiszi, hogy bárki is úgy gondolná, hogy ha egy király, amikor félelmében elhagyja koronáját és kormányzatát, minden esetben elhagyásként kellene értelmezni, ami egyenértékű az önkéntes lemondással, és ezáltal minden jövőbeli jogáról és jogcíméről is lemond. De ha ő önmagát abba az állapotba hozta, hogy saját megőrzése érdekében¹⁰¹⁹ el kell hagynia királyságát és a kormányzatot, egyszerű a helyzet, mert ha néhány esetben üresen hagyja így a trónt és nincs abban senki, akkor nincs senki az aktuális kormányzatban. Ezért azt gondolom, hogy az alattvalók ártatlanok lehetnek, akik nem űzik el a királyt, csak csendesen eltűrik, hogy elmenekül királyságából az uralkodó, mert ez nem lázadás (*Rebellion*), és nem ellenállás (*Resistance*), hanem nem-segítés (*Non-Assistance*), ami igenis ártatlan lehet, mert van néhány eset, amikor az alattvalók nem kötelesek segíteni uralkodójukat, és ha valaha volt ilyen helyzet, akkor ez az volt.¹⁰²⁰

Az, hogy engedelmeskedni kell az uralkodónknak és alávetni magunkat neki, az isteni és a természeti törvény által előírt kötelesség. De vajon kinek kell engedelmeskedni? A *de iure* királynak, akit megfosztottak trónjától, vagy a *de facto* királynak, aki törvényes jogcím nélkül birtokolja azt?¹⁰²¹ Itt egy esküről van szó és az esküszegés veszélyéről, ha annak, akinek esküt tettek, (Jakab király) még él, és engedelmisségüket átruházzák róla Vilmos királyra és Mária királynőre. Sherlock feltételezi, hogy a jogi esküket a törvények által kell kifejtetni, és ha az ország törvénye szerint a Jakab király iránti hűség megszűnik, mivel kikerül a birtokból, akkor az eskü nem köti az alattvalókat a továbbiakban. Ha az ország törvénye szerint Vilmos királynak és Mária királynőnek tartoznak engedelmisséggel, mint akik a trón birtokában vannak, akkor nemcsak tehetnek, de le kell tenniük nekik az esküt, mert a jog szférájába tartozó dolgot a bírácoknak kell megítélni. Ha megtartunk egy esküt, amit a törvény nem engedélyez, és elutasítunk egy esküt, amit a törvény megkövetel, megszegjük a törvényt.

¹⁰¹⁷ Goldie–Wokler 2006, 45.

¹⁰¹⁸ Sherlock 1691a, 49.

¹⁰¹⁹ Sherlock 1691a, 49.

¹⁰²⁰ Sherlock 1691a, 50.

¹⁰²¹ Sherlock 1691a, 54.

– írja Sherlock.¹⁰²²

Sherlock pamfletjének utolsó részében egy nemrégiben megjelent könyvre utal, a *Birtokban lévő királyt megillető alattvalói hűség esete* [The Case of Allegiance to a King in Possession] című műre¹⁰²³, melynek vélhetően Thomas Browne a szerzője. Nem reagál e mű passzusaira részletesen, de néhány alapvető hibáját megválaszolja, mert ugyanezekkel vádolták őt is, ezek közül most csak egyet emelek ki. A mű szerzője azt gondolja, hogy furcsa lenne bárkinek feltenni azt a kérdés, hogy kit értenek a törvények a *király* alatt: a törvényes és jogos királyt vagy bárkit, aki a trón birtokába került, még ha ő nem is jogos király, csak trónbitorló? Sherlock szerint ez egyáltalán nem furcsa kérdés, mert amikor a törvény csak királyt említ, a törvényalkotók tudják, hogy a királyok gyakran törvényes jogcím nélkül kerülnek a trónra. Ha ki akarnának zárni minden trónbitorlót, azt kellene mondaniuk, hogy egy *de facto* király a király, mert a király azt jelenti, hogy ő egy olyan személy, aki a nemzetben a legfőbb hatalommal bír. Egy *de facto* király az, aki aktuálisan birtokolja a kormányzatot, a *de iure* király ezzel szemben az, akit jog szerint megilletne a trón, de mégsem ő bírja. A Felségárulási törvény (*Statute of Treason*) pedig arról ír, hogy mi a király elleni árulás, vagyis nem azon személy elleni árulásról beszél, akinek királynak kellene lenni, de nem az.¹⁰²⁴

A pamflet utolsó soraiban a szerző újra összefoglalja eredeti célját, és bízva az emberek jóindulatában, reméli, hogy nem tartják becsstelennek az eskütétel miatt, még ha azt gondolják is róla, hogy hibát követett el.

„Tehát részletesen kifejtettem gondolataimat e tárgyban és mindenre megfelelő figyelmet fordítottam, mivel nem akartam, hogy megrójanak, és nem kívántam megtéveszteni senkit, sem bárkit provokálni e kemény szavakkal. Ha a leírtak nem is győzik meg az embereket, talán elégtételül szolgálnak, és bár azt gondolják, hibáztam, talán nem tartanak becsstelennek.”¹⁰²⁵

Összegezve Sherlock alattvalói hűségről szóló írását rögzíthető, hogy pártállásának megváltoztatása után igen alapos indoklást próbált adni a szerző kortársainak meggyőzésére és saját lelkiismeretének megnyugtatóra érdekében. Tudjuk azonban azt is, hogy sokan

¹⁰²² Sherlock 1691a, 55.

¹⁰²³ Sherlock 1691a, 55. E műre is született reflexió: *Reflections Upon Two Books, The One Entitled, The Case of Allegiance To a King in Possession: The Other, An Answer to Dr. Sherlock's Case of Allegiance to Sovereign Powers, In Defence of the Case of Allegiance to a King in Possession, On those Parts especially wherein the Author endeavours to shew his Opinion to be agreeable to the Laws of this Land*. London, 1691.

¹⁰²⁴ Sherlock 1691a, 56.

¹⁰²⁵ „Thus I have fairly represented what my thoughts are about this matter, and have taken all due care, neither to impose upon my self nor others by some little fallacies, nor to provoke any sort of Men with hard words: If what I have said, do not make other Men of my mind; yet I hope it may satisfie them, that I have something to say for my self, and that it is possible, I may be an honest Man still, tho they may think me mistaken.” Sherlock 1691a, 66.

negatív módon ítélték meg Sherlock magatartását, és eskütételének indoklását inkább „magyarázkodásnak” tekintették, melyben zavaros elveket képviselt azért, hogy tisztségeit visszaszerezhesse, illetve megtarthassa. Sherlock elfogadta a hódítás elvét, mint hatalomszerzési módot, a *de facto* módon való hatalomgyakorlást pedig a Gondviselés-érvvel ötvözte. Nem tagadta, hogy korábban más álláspontot képviselt és nem tett esküt, gondolatainak megváltozásában pedig leginkább a *Convocation Book* elolvasása befolyásolta. A régi és az új uralkodónak való eskütétel összeegyeztetését több indokkal érte el: egyrészt a király személyének szóló esküről a hangsúlyt áthelyezte a királyi funkció gyakorlására, ezzel a tényleges hatalomgyakorlás mellett érvelt, másrészt a gondviselő Isten közbeavatkozásának tekintette Vilmos angliai megjelenését, aki az alattvalók jogainak védelméért érkezett.

Az Overall püspök könyvében megfogalmazott elmélet azért volt alkalmas az új eskü letétele jogosságának igazolására, mivel kiállt ugyan a passzív ellenállás mellett, de kevésbé hangsúlyozta az örökletességet, és megállapította, hogy ha egy kormányzat lázadással jött létre, de kellőképpen megszilárdult, autoritását isteni rendeltetésűnek kell tekinteni.¹⁰²⁶ Ezt a gondolatot ragadta meg Sherlock, amikor igazolni próbálta az új kormányzat jogosságát, s hozzátette mindehhez, hogy Isten félreérthetetlen jelekkel tájékoztatja az embereket arról, hogy kinek kell engedelmeskedniük. Ehhez pedig elég belátniuk azt, hogy a jelenlegi kormányzat viszonylag háborítatlanul alakult meg, és rövid időn belül megszilárdult. Az isteni jóváhagyás kutatásakor tehát elegendő azt megvizsgálni, vajon az új rendszer szilárd-e, azaz képes-e ellátni a kormányzat alapvető funkcióját, az állam és az alattvalók védelmének biztosítását.¹⁰²⁷ Örökletes monarchiában a *de facto* és a *de iure* uralkodók személye alapesetben megegyezik, azonban a forradalom által előállt helyzetben ez különvált, és el kellett döntení, melyikük hatalma legitim. Sherlock ezt úgy oldotta meg, hogy a *de facto* uralkodót megfeleltette az isteni törvény szerinti, a *de iure* uralkodót pedig az emberi törvények szerinti királynak. Ezt követően már nem volt nehéz eldöntenie, hogy kinek jár az engedelmesség, mivel vitathatatlan volt, hogy az isteni törvény minden más felett áll, ezáltal a *de facto* uralkodó került ki győztesen az ideológiai vitából.

¹⁰²⁶ Kontler 1997, 156.

¹⁰²⁷ Kontler 1997, 158.

VIII. A Sherlock által generált pamfletirodalom – William Sherlock és kortársainak vitája

Általános a korszakban az engedelmesség és az ellenállás boncolgatása, számos értekezés, pamflet született a korban e témák kapcsán, és ahogy már korábban említettem, Sherlock hatalmas vitát generált az engedelmességről írt művének megjelentetésével. Mark Goldie szerint e műre válaszként született források közül kb. 34 írás támadta, 12 védelmezte és további 6 mű szatirikus módon írt róla.¹⁰²⁸ Disszertációmban e vita érveit és ellenérveit ismertetem, azonban a konkrét források vizsgálata előtt szükség van néhány sarokpont kijelölésére. Az általam vizsgált források a British Library-ből származnak, szerzőjük egyértelmű beazonosítása azonban sok esetben nehézségekbe ütközik. Az említett könyvtár katalógusában némely munka besorolása igencsak félrevezető, ugyanis a többnyire anonim módon publikált források, melyek témájukat tekintve ugyan az alattvalói engedelmességről szólnak, ám nem feltétlenül Sherlock művére adott válaszként születtek, mégis William Sherlock neve szerepel címük mellett. Nincs ugyan egyértelműen megjelölve, hogy szerzőjének tekinti-e az adatbázis készítője adott esetben a cím mellett feltüntetett személyt, mégis félreértésre adhat okot a pontatlanság. Így például megfigyelhető, hogy az egyértelműen Sherlock tollából származó, nagy vitát generáló mű (*William Sherlock: The Case of Allegiance due to Sovereign Powers, Stated and Resolved, According to Scripture and Reason, And the Principles of the Church of England, With A more particular Respect to the Oath, lately enjoyned, of Allegiance to Their Present Majesties, K. William and Q. Mary. London, 1691.*) ugyanúgy az ő neve alatt szerepel, mint azok, melyeket e mű cáfolataként vagy védelmezéseként írtak, esetleg csak hasonló témáról szólnak. A disszertáció elkészítése szükségessé teszi valamiféle módszer megalkotását, amely segíti az útvesztőben való eligazodást és rendet vág a művek sokaságában. Ennek céljából, tehát a szerző kilétének eldöntésében a következő módszert alkalmazva lehetne fogódzokat találni. Elsődleges szempont az adott mű címlapjának vizsgálata, melyen ha van szerző feltüntetve, az egyértelmű iránymutatást ad. Sajnos ez igen kevés esetben fordul elő, ám ugyancsak a címlapon vizsgálódva a cím elolvasásával is segítséget kaphatunk a szerző beazonosítását illetően. E módszerrel ha nem is tudjuk meghatározni a szerző kilétét, jó esetben eldönthetjük, hogy Sherlock mellett vagy ellen érvel. További fogódzót jelenthet az adott mű előszava, ajánlása illetve a biztosan Sherlocknak tulajdonítható, az ő nevével megjelenő mű stílusának

¹⁰²⁸ Goldie nézete az egyik forrás reprint kiadásának lábjegyzetéből való. Their Present Majesties Government Proved to Be Thoroughly Settled, etc. Lásd: Mark Goldie: „The Revolution of 1689 and the Structure of Political Argument” Bulletin of Research in the Humanities (Winter 1980), 480.

vizsgálata után más művek szóhasználatának, stílusának összehasonlításával is beazonosítható vagy kizárható Sherlock szerzősége. Bár nem feltétlenül elfogadható, talán mégis megengedhető hipotézis, hogy az anonim módon megjelent művek, melyek némelyike egyes szám harmadik személyben beszél Sherlockról, akár magától Sherlocktól is származhatnak. A továbbiakban tehát az egyértelmű tévedést elekerülendő, kizárólag a szerző feltüntetésével megjelenő művek esetében írom le, hogy adott mű szerzője x. y., más esetekben pedig a feltételezett szerző nevét adom meg.

VIII. 1. Válaszok és ellenérvek William Sherlock írásaira – A politikai érvelésben használt nyelvezetek

A politikai gondolkodás tárgykörébe sorolható források szerzői különböző nyelvezeteket használtak a koraújkorban, a három legjellemzőbb nem véletlenül került a Lloyd, Burgess és Hudson által szerkesztett koraújkori európai politikai gondolkodásról szóló kötet (*European Political Thought 1450–1700. Religion, Law and Philosophy. Eds: Howell A. Lloyd, Glenn Burgess, Simon Hudson, New Haven, London, Yale University Press, 2007.*) alcímébe, melyek pedig a vallás, a jog és a filozófia voltak. Láthattuk és látni fogjuk, hogy William Sherlock és vitapartnerei is használták érvelésükben e három nyelvezetet, így igen gyakran találunk írásaikban utalást a Szentírásra, a jognak különböző fajtáira – természetjog, isteni jog, közös jog (*common law*), törvényekre – és jelentős filozófusok, politikai gondolkodóktól átvett példákkal is találkozhatunk náluk akár megnevezték őket, akár név nélkül vették át gondolataikat. Mivel az angolok életét igen sokféle jog/törvény szabályozta, szükséges tisztázni melyek tartoztak ide. Shapiro szerint az isteni jog, a természetjog, a közös jog (*common law*), a méltányosság, az egyházi jog, a statútumok és a szokások tartoztak abba körbe, melyek többé-kevésbé befolyásolták az angol átlagember életét, bár sokszor ezen jogtípusok közti kapcsolat tisztázatlan volt. Mindezekre egyenként vagy külön-külön számos utalás található a műfajok széles skáláján mozogva, a prédikációktól a pamfletekig, a jogászok és bírók, de még a vers- és drámaírók műveiben is, illetve a parlamenti beszédek érvelésében is előfordul az ezekre való hivatkozás.¹⁰²⁹ A Sherlock által generált pamfletirodalom darabjai vegyesen használják a jog különböző fajtáira való hivatkozást érvelésükben, tehát csak elméleti síkon lehetne vegytiszta nyelvezeti besorolás alapján csoportokat létrehozni, ám a gyakorlatban nem találunk olyan forrást, ami csak az egyik, vagy

¹⁰²⁹ Shapiro 2012, 232.

csak a másik nyelvezetet alkalmazná, így a Sherlockkal vitázó kortársak írásainak ismertetésekor e felosztást nem lehet alkalmazni. Úgy döntöttem ezért, hogy azokat a műveket ismertetem, melyek egyrészt jól követhetően összefoglalják vagy cáfolják Sherlock véleményét, egyéb ok miatt sajátos vonásokkal bírnak, valamint azokat a forrásokat vizsgálom, amelyek érvelésükben újszerűnek mutatkoztak a korszakban. Ez utóbbi kategóriába sorolhatók azok a művek, melyek az államérdekre való hivatkozással támasztották alá Orániai Vilmos hatalmát.

VIII. 1. 1. Üzenet egy ingadozó levitának, vagyis válasz Dr. Sherlocknak az eskütételt illető érveire, és az azokra vonatkozó észrevételek

Az első forrás (*A Word to a Wavering Levite: or An Answer to Dr. Sherlock's Reasons Concerning the Taking of the Oaths, With Reflections Thereupon. By a London Apprentice of the Church of England, London, 1690.*)¹⁰³⁰ írója, nevének feltüntetése helyett csak az anglikán egyház egy londoni „tanoncaként” nevezte meg magát. Az 1690-ben megjelent mű 5 oldal terjedelmű, és egyedi sajátossága, hogy Sherlock művének csak az előszavára reflektál. Munkájában ezt azzal indokolja a szerző, hogy nem éri meg a fáradozást az egész pamflet vizsgálata, célja pedig az, hogy Sherlocknak tudomására hozza, hogy a világ megjegyzéseket tett cselekedeteire.¹⁰³¹

A szerző módszere szintén példa nélküli az általam áttekintett források közül: 15 idézetet vesz sorra ugyanis Sherlock művének előszavából, melyeket úgy parafrázál, hogy annak szavait kiforgatja, majd pedig saját véleményét írja le azokról. Nem minden esetben jelenik meg ez a három tétel (*Doctor [azaz Sherlock], Paraphrased, Answ[er].*) az írásban, és jelen esetben én is csak a legfontosabbakat veszem sorra.

Elsőként azt a tételt idézi Sherlocktól, melyben ő a mű keletkezése kapcsán úgy nyilatkozott, hogy kikényszerítették tőle annak megírását. Ezt úgy fogalmazza át a bíráló szerzője Sherlock szájába adva a szavakat, hogy „*bár szégyellem a világ tudomására hozni butaságomat nyomtatásban, de hírnevem tönkretételén oly sokan dolgoztak a városban, hogy feleségem és néhány barátom győzködése révén rákényszerültem az eskütétel megtagadása, majd letétele kapcsán vallott érveim publikálására*”.¹⁰³²

¹⁰³⁰ A továbbiakban lásd: A Word 1690.

¹⁰³¹ A Word 1690, 3.

¹⁰³² A Word 1690, 3.

A következő Sherlocktól idézett mondat tartalma, hogy rosszindulatú találgatásokra adott okot az eskü letétele. Ezt a bíráló úgy fogalmazza át, hogy bár lelkiismeretével ellentétes volt az eskütétel, felesége győzködése és egy mitra elnyerésére való remény észhez térítette és emiatt változtatta meg magatartását.¹⁰³³ E tételre adott válaszában a szerző szinte számonkéri Sherlockot, hogy miért nem tett korábban esküt, ha azt törvényes letenni? Ha pedig nem törvényes, ahogy korábban gondolta, akkor miért tette le végül? Lelkiismerete volt gyengébb vagy felesége érvelése volt meggyőzőbb? Nem mondhatják jó okkal az emberek, hogy lelkiismeretével ellentétesen és érdekből cselekedett, mivel korábban az ellen prédikált, amit most maga is megtett?¹⁰³⁴ Arra a szarkasztikus következtetésre jut a szerző, hogy Sherlock lelkiismerete „kibővült” az elmúlt 12 hónapban.¹⁰³⁵

Sherlock mentegetőzését is felidézi a szerző, amiben azt olvashatjuk, hogy bár elismeri, hogy hibázott (ahogy bárki más is hibázhat), az még nem ad okot a világnak arra, hogy becstelennek tartsa és megerősíti, hogy őszintén cselekedett ebben az ügyben, elejétől a végéig. A bírálat, vagyis az előbbi mondat átfogalmazása már arról beszél, hogy hibázhat valaki, ha érdekelt abban és Sherlock ebben az esetben igencsak szemfényvesztő módon cselekedett. A bíráló sajnálkozik a fenti érvelés kapcsán és kifejti, hogy valóban sohasem adta Sherlock a bizonyítékát gyengeségének, sőt jobb lett volna, ha elsőre leteszi az esküt, mert most úgy tűnik, hogy két lelkiismerete van.¹⁰³⁶

Azt a Sherlocktól vett tételt is olvashatjuk e munkában, hogy ő sohasem köteleződött el egyik frakció ellen vagy mellett sem, és sohasem törekedett arra, hogy lebeszéljen embereket az eskütételről, vagy hogy áttérítsen bárkit is. Ennek parafrázisában a bíráló úgy fogalmaz, hogy mindenki tudja, hogy nem akart esküt tenni és sohasem szónokolt ellene nyilvánosan, de felfordulást sem támasztott, hogy akadályozza azt. A válaszában a bíráló kifogásolja, hogy akkor Sherlock miért írta le egyáltalán véleményét, ha nem akarta más áttérítését.¹⁰³⁷ Ezentúl számonkéri rajta, hogy ha korábban azt gondolta, hogy törvényes dolog imádkozni Őfelségeikért, akkor miért ne lett volna törvényes esküt tenni nekik akkor, ahogy most? *„Vagy nem gondolhatják joggal az emberek, hogy most, amikor nem látsz más reményt állásod megtartására, csak az eskütételt, gondoltad meg magad?”*¹⁰³⁸ Tehát a saját érdekeire való tekintettel módosította álláspontját Sherlock – véli a szerző.

¹⁰³³ A Word 1690, 3.

¹⁰³⁴ A Word 1690, 4.

¹⁰³⁵ A Word 1690, 5.

¹⁰³⁶ A Word 1690, 5.

¹⁰³⁷ A Word 1690, 5.

¹⁰³⁸ A Word 1690, 6.

Sherlocknak az eskütétel kapcsán tanúsított hezitálását vizsgálja ezután a szerző. Idézi, hogy nem a Jakab király kormányzata iránti ragaszkodás és nem az új uralkodópár iránti ellenszenve akadályozta meg egy ideig számára az új eskü letételét, hanem lelkiismerete, mely szerint összeegyeztethetetlennek tartotta a korábbi esküvel az újat. A parafrázisban ezt az érvelést újra csak kiforgatja a bíráló, és úgy fogalmaz, hogy nem mindig a becsület a legjobb vezérelv, hanem néha a politika.¹⁰³⁹

Sherlock nem értette, hogy miért kell neki inkább az eskütétel kapcsán cselekedetének indítékát ismertetnie, mint az eskütétel megtagadása kapcsán. Ennek átfogalmazásában a szerző úgy fogalmaz, hogy miért kellene hibáit kitennie az őt figyelő eszes emberek ítéletének, akiktől tart. A válaszban indokoltnak tartja a szerző, hogy magatartásának minden mozzanatára (az eskü megtagadása és letétele) magyarázatot adjon Sherlock, hiszen hírneve miatt felfigyelnek rá és a világnak okot ad magatartásával arra, hogy megítélje őt.¹⁰⁴⁰ Kérdőre vonja a bírált személyt a szerző, hogy vajon el tudja-e képzelni, hogy az emberek némák maradjanak ilyen szokatlan viselkedés kapcsán, amit ő tanúsított és fél év gondolkodás után felesége győzködésére és a felfüggesztése miatti félelemtől vezérelve módosította álláspontját.¹⁰⁴¹

Sherlock szerénységét bírálja a szerző, amikor a bölcsebbé válásának lehetőségét taglaló mondatát szedi ízekre és azzal vádolja, hogy az előléptetésre való kilátás miatt tette le végül az esküt.¹⁰⁴²

Az előszó vizsgálatának végeztével azzal zárja sorait a szerző, hogy magának a könyvnek a bírálatát meghagyja másnak és rögzíti, hogy semmit sem tett Sherlock személye elleni rosszindulatból, csupán az eskütétel korábbi megtagadása nem tetszett neki. Kívánja, hogy Vilmos királyhoz és Mária királynőhöz minden angol ember legyen hűséges, ahogy ő maga is az.¹⁰⁴³ E munkában tehát alig van valami újdonság, és inkább Sherlock személye elleni támadásként értékelhetjük, mint valódi ellenérvek megfogalmazásának.

VIII. 1. 2. Tim. [othy] Wilson: Isten, a király és az ország, a jelenlegi forradalom igazolásában egybeforrvá: bírálatokat is tartalmazva Dr. William Sherlocknak A

¹⁰³⁹ A Word 1690, 6.

¹⁰⁴⁰ A Word 1690, 6.

¹⁰⁴¹ A Word 1690, 7.

¹⁰⁴² A Word 1690, 7.

¹⁰⁴³ A Word 1690, 8.

szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség taglalása és megoldása a Szentírás, az ész és az anglikán egyház alapelvei szerint című könyvére

A következő forrás (*Tim.[othy] Wilson: God, The King, and the Countrey, United in the Justification of this Present Revolution: Containing also Animadversions on Dr. William Sherlock's Book; Intituled, The Case of Allegiance Due to Sovereign Powers, stated and resolved, according to Scripture and Reason, and the Principles of the Church of England. London, 1691.*)¹⁰⁴⁴ 1691-ben jelent meg és az uralkodóknak címzett 2 oldalas ajánlást követően 44 számozott oldalt tartalmaz, amelyben Sherlock művének négy részére külön-külön részekben reagál a szerző. Bocsánatot kér az uralkodótól a bíráló megfogalmazásáért, de úgy gondolja, kötelessége szembeszállni az ott megfogalmazott helytelen elvekkkel. Elhiszi, hogy Sherlock a jelenlegi lelkiismerete szerint cselekedett és nem tartja becstelennek vagy ostobának, mégis úgy gondolja, hibázott.¹⁰⁴⁵ Az első részre megfogalmazott bíráló elején Sherlocktól azt a részt idézi, hogy a jogról és az engedelmisségi kötelességről való vitának összekeverése okozta a problémát, illetve az, hogy az uralkodók törvényes jogát tették meg az az alattvalók engedelmisségének egyetlen indokaként.¹⁰⁴⁶ Wilson nem tudja elképzelni, hogy másnak járjon bármiféle engedelmisség, mint annak, akinek joga van ahhoz. Három csoportba osztja az angolokat a jelenlegi kormányzathoz való viszonyulást illetően: 1. akik az Orániai herceghez még megérkezése előtt csatlakoztak; 2. akik nem csatlakoztak hozzá, hanem szembeszálltak vele, de azóta letették neki az esküt; 3. akik nem támogatták őt és nem is tettek neki esküt. Sherlockot a második csoportba sorolja a szerző és szerinte az ő törekvése arra irányult, hogy meggyőzze a 3. csoport tagjait az eskütételről.¹⁰⁴⁷ Ellentétet vél felfedezni Sherlock megfogalmazásában a szerző, amikor ő arról beszél, hogy az engedelmisség csak a jognak, és nem a kormányzatnak jár, bár csak a kormányzatnak tudnak „adózni” azzal. Wilson úgy gondolja, hogy nem lehet kormányzat ott, ahol nincs jog.¹⁰⁴⁸ Sherlock viszont azt mondja, hogy ha az engedelmisség/hűség (ki)jár, akkor az nem csak a törvényes jogot, hanem a kormányzatot illeti. Wilson szerint nem jár engedelmisség ott, ahol nincs törvényes jog. Sherlock azon állítását, hogy Isten helyez néhány uralkodót a trónra törvényes vagy emberi jog nélkül, rejtélyesnek tartja Wilson, és szerinte minden uralkodó, aki bírja Isten hatalmát, törvényes és emberi joggal bír.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁴ A továbbiakban lásd: Wilson 1691.

¹⁰⁴⁵ Wilson 1691, 8.

¹⁰⁴⁶ Wilson 1691, 8–9.

¹⁰⁴⁷ Wilson 1691, 9.

¹⁰⁴⁸ Wilson 1691, 10.

¹⁰⁴⁹ Wilson 1691, 10.

A második rész bírálatában Overall püspök könyvéből vett passzusok pontosítását hajtja végre a szerző. Nem tartja elég pontosnak ezt a megfogalmazást, hogy azok az uralkodók, akiknek nincs törvényes joguk a trónhoz, még bírhatnak Isten hatalmával. Szerinte ez úgy lenne pontos, illetve azt a mögöttes tartalmat takarja, hogy van egy idő, amikor minden trónbitorló, vagy támadó hatalom Isten hatalmával bír és engedelmeskedni kell neki és ez akkor következik be, amikor teljesen megszilárdul hatalmuk.¹⁰⁵⁰ A kérdés az, hogy mikor következik ez be. Mikor mondható, hogy teljesen megszilárdult egy uralkodó a trónon. Wilson szerint ezt nehéz meghatározni és egyetlen időponthoz kötni, de van egy idő, amikor a támadók és a hódítók jogot és jogcímet kapnak a koronához. Szerinte ez akkor következik be, amikor egy ilyen uralkodó és a nép szerződést, szövetséget vagy megállapodást köt, amikor megvédik királyukat és elfogadják alávetettségüket.¹⁰⁵¹ Wilson és Sherlock érvelése közt az a különbség, hogy Wilson szerint a király, akinek hatalma megszilárdult, az egyúttal törvényes jogot is szerzett ahhoz.¹⁰⁵²

Arra, hogy Sherlock hiányolja a Szentírás pontos iránymutatását a hatalmaknak való engedelmességet illetően, Wilson úgy válaszol, hogy a Szentírás nem egy abszolút politikai vezérelv.¹⁰⁵³ A szerző szerint a *közjó* (*Publick Good*) mindenek felett álló szuverén törvény, és bár az alattvalók esküt tettek uralkodójuk fenntartására, még ha meg is hódították őket és a hódító az életüket, szabadságaikat és rangjukat meghagyta, kötelesek a jövőben szuverén uruknak elismerni őt.¹⁰⁵⁴ Kifogásolja Wilson azt is, hogy ha az uralkodók az emberektől és az emberi törvényektől kapják hatalmukat, akkor az nem több bizalomnál és arról számot kell adniuk megbízóik előtt, tehát felelősségre vonhatók.¹⁰⁵⁵

A 3. részre vonatkozó bírálatában Wilson logikátlannak tartva Sherlock felosztását kifogásolja azt, miszerint három módon adhat valakinek hatalmat Isten: a természet által, kinevezéssel vagy a Gondviselés rendelkezése által. Arra hivatkozva támadja ezt a csoportosítást, hogy a logika szerint egy felosztás részeinek ellentéteseknek kell lenniük, itt pedig nincs szó erről, mivel mindegyik Istennek tulajdonítható.¹⁰⁵⁶ Felületesnek nevezi ezt a felosztást Wilson, és a Gondviselés módszereinek megkülönböztetését javasolja. A *közvetlen* és a *rendkívüli gondviselés* akkor figyelhető meg, amikor a természetben Isten által korábban

¹⁰⁵⁰ Wilson 1691, 10.

¹⁰⁵¹ Wilson 1691, 11.

¹⁰⁵² Wilson 1691, 11.

¹⁰⁵³ Wilson 1691, 12.

¹⁰⁵⁴ Wilson 1691, 13.

¹⁰⁵⁵ Wilson 1691, 14.

¹⁰⁵⁶ Wilson 1691, 15.

elrendelt dolgok menetébe ő maga beleavatkozik, például a csodák megtörténtekor.¹⁰⁵⁷ Ez összhangban van Schmitt azon felfogásával, hogy a kivételes állapotok vizsgálata különösen fontos ahhoz, hogy a szabályok érthetővé váljanak.¹⁰⁵⁸ Ez esetben természetesen a csoda jelenti a kivételes állapotot. A másik fajta a *közvetlen és rendes gondviselés*, amikor Isten a teremtményei által vagy másodlagos okok által ér el hatásokat a természet rendje szerinti működés során.¹⁰⁵⁹ Wilson elfogadja Sherlocknak azon meghatározását, hogy a Gondviselés Isten kormányszata a világban egy láthatatlan erő és befolyás által, de kifogásolja annak megemlékezésének elmulasztását, ahogy a Gondviselés cselekedetei, vagyis a módszerek és a hatások láthatóvá válnak. A szerző szerint a Gondviselés rendelkezései háromfélék lehetnek: 1. isteni ítéletek vagy büntetések; 2. próbatételek és fenytések; 3. áldások (*Divine Blessings*), kegyelmek (*Mercies*), szabadulások (*Deliverances*) formájában.¹⁰⁶⁰ Látható tehát, hogy miként a szónoklatokban, úgy a pamfletekben is megjelenik a szabadulás gondolata. Wilson szerint ez a legutóbbi forradalom (*Revolution*) Isten jogos ítélete és büntetése volt a pápisták felett és azon elnyomók felett, akik csatlakoztak hozzájuk. Ugyanakkor ez egy hatalmas kegyelem és áldás, szabadulás a protestáns egyház számára.¹⁰⁶¹ Wilson szerint a Gondviselés rendelkezésével magyarázni a kormányzat eredetét, változását vagy forradalmát (*Revolution*), nem megfelelő,¹⁰⁶² ezúttal pedig láthatjuk, hogy a *Revolution* szó alatt a szerző változást ért, hiszen a kormányzat változásának szinonimájaként használja. Azt is kifogásolja a szerző, hogy a *de iure* és a *de facto* megkülönböztetést használja Sherlock, mivel szerinte ebben a vitában ennek nincs helye.¹⁰⁶³

A negyedik rész bírálatában Wilson cáfolja azt a véleményt, hogy az apostol a rómaiakhoz írt levelében csak a törvényes hatalmakról beszél és számukra követel engedelmességet.¹⁰⁶⁴ Szerinte ennek magyarázata az, hogy sem az Isten, sem az ember nem adhat hatalmat bárkinek arra, hogy az ártatlant elnyomja, ezért amikor az ártatlan ellenáll a törvénytelen eljárásnak, nem a hatalomnak áll ellen és nem tesz semmi gonoszat, amit Isten vagy ember tilt.¹⁰⁶⁵ Wilson szerint ha különbséget kívánt volna tenni Szent Pál, akkor azt ki kellett volna fejeznie szavakkal.¹⁰⁶⁶ A szerző szerint furcsa lenne úgy értelmezni, hogy Szent

¹⁰⁵⁷ Wilson 1691, 17.

¹⁰⁵⁸ Lásd: Schmitt 1992, 1–3.

¹⁰⁵⁹ Wilson 1691, 18.

¹⁰⁶⁰ Wilson 1691, 18.

¹⁰⁶¹ Wilson 1691, 19.

¹⁰⁶² Wilson 1691, 22.

¹⁰⁶³ Wilson 1691, 22.

¹⁰⁶⁴ Wilson 1691, 29.

¹⁰⁶⁵ Wilson 1691, 29.

¹⁰⁶⁶ Wilson 1691, 30.

Pál tanította az embereket minket a politikára a rómaiakhoz írt levélben, mert szerinte azt az értelem törvényeiből azaz a természetjogból és a közbölcsességből, valamint az emberiség tapasztalataiból kell megtanulni.¹⁰⁶⁷ Sherlock ellenvetéseit és az azokra adott válaszokat vizsgálva mondja el Wilson, hogy nem szükséges minden egyes személy explicit hozzájárulása a parlament cselekedeteihez, hanem a többség szavazata mindenkiét tartalmazza, tehát amikor a parlament megállapítja a leszármazást, azt az alattvalóknak el kell fogadni.¹⁰⁶⁸ Az elv kimondása, mely szerint a parlament bírja a hatalom teljességét (*plena potestas*), 1268-ban fordult elő először Angliában, vagyis a gyűlés döntése kötelező érvényű volt az egész országra nézve, mely gondolatot 1294–1872 közt többször hangsúlyoztak.¹⁰⁶⁹ Arra a Sherlocktól származó gondolatra, hogy ha az alattvalók adnak hatalmat uralkodójuknak, és ez esetben tetszésük szerint vissza is vonhatják azt, Wilson úgy válaszol, hogy ez Isten rendelkezésével való szembeszegülés lenne és lázadásnak számít, kivéve, hogy ha a királyságot nem együttesen (*universally*) támadják meg.¹⁰⁷⁰

„Amikor egy egész közösség, legyen akár kard által alávetve és megígérték az engedelmséget, elismerik a hódító hatalmát, és ő megígéri, hogy megvédi őket, akkor elfogadom, hogy ez emberi jogot és címet ad a hódítónak, miként Isten hatalma.” – vélekedik Wilson. Mert ő a nép jogán és a nép beleegyezésével bírja koronáját. De ha Oránia hercege (P. of O.-ként megnevezve!) a nyilatkozata ellenére meghódította Angliát, nem tett semmit úgy, mint egy hódító, ahol a hadserege elvonult, hanem mindenütt úgy cselekedett, mint egy megmentő és szabadító.¹⁰⁷¹ Ha Oránia hercege meghódította a nemzetet, Oránia hercegnője nem tette azt (*Princess of Orange*), és Mária királynő címe nem keletkezhett másként, mint a konventben összegyűlt nép választása által és parlamenti törvény erősítette azt meg – írja a szerző.¹⁰⁷² Tehát nála Mária is a helyzet kulcsaként szerepel.

Isten gondviselése nem szabálya, oka vagy mértéke az alattvalók kötelességének, hanem Isten és a természet, valamint az ország törvényei szerint kell cselekedniük – vallja Wilson.¹⁰⁷³ Tehát ő nem tartja elégségesnek az isteni és a természeti törvény szerinti érvelést, hanem fontosnak tartja az ország törvényeinek szem előtt tartását is, összességében pedig jogi érvelést alkalmaz. Összegezve a forradalom kapcsán felkínálkozó véleményeket, kifejti a szerző, hogy néhányan elhagyásról és lemondásról, néhányan hódításról, mások az isteni

¹⁰⁶⁷ Wilson 1691, 31.

¹⁰⁶⁸ Wilson 1691, 32.

¹⁰⁶⁹ Sashalmi Endre közlése alapján.

¹⁰⁷⁰ Wilson 1691, 32.

¹⁰⁷¹ Wilson 1691, 33.

¹⁰⁷² Wilson 1691, 33.

¹⁰⁷³ Wilson 1691, 34.

gondviselésről, megint mások a nép választásáról beszélnek.¹⁰⁷⁴ Ténykérdés, hogy az utóbbi király elhagyta Angliát és erről nem szükséges vitatkozni, de bizonyára a konvent fontolóra vette, hogy a királyságot úgy hagyta el, hogy bármiféle parancsot vagy kormányzatot hagyott volna hátra egy igen nehéz időben. Feltéve, hogy ez egy *elhagyás* volt, ez még nem teszi Oránia heregét és hercegnőjét Anglia királyává és királynéjává – magyarázza. Tehát más módon kellett történnie.¹⁰⁷⁵ A hódítással és az isteni gondviseléssel kapcsolatos érvelés korábbi érintése miatt végül rögzíti a szerző, hogy teljesen meg van győződve arról a lelkiismeretében és bármelyik tanult és lelkiismeretes teológussal kiáll vitára ez ügyben, hogy nem lehet másként igazolni az új uralkodók hatalmát, mint hogy az a konventben összegyűlt tagok választása által keletkezett.¹⁰⁷⁶ Ebből a gondolatból leszűrhető az a következtetés, hogy Wilson szerint a hatalmat Anglia közössége (*communitas regni*) bírja, vagyis ő a jog és a kormányzat összefüggését állította középpontba, szerinte a kormányzatnak a jogon kell alapulnia és célja a jog érvényre juttatása.

E forrás tehát alapvetően jogi nyelvezetre építi érveit (isteni jog, természetjog, az ország törvényei), de nem utasítja el a Gondviselésnek a történelemformáló szerepét és a szabadulást Isten rendelkezésének egyik megnyilvánulási formájának tartja, Vilmost pedig megmentőnek nevezi.

VIII. 1. 3. Különféle hibák cáfolata Dr. Sherlocknak a hűségről írt könyve kapcsán

A következő forrás (*A Confutation of sundry Errors in Dr. Sherlock's Book concerning Allegiance*)¹⁰⁷⁷ a szerző nevének megjelölése nélkül látott napvilágot, nyomtatásban 15 oldal terjedelmű és egyedisége abban áll, hogy számozva, összesen 27 hibát sorol fel Sherlock művéből, melyek többségét meg is cáfolja. A teljesség igénye nélkül emelem ki ezek közül a legfontosabbakat.

Elsőként azt említi Sherlock hibás gondolataként, hogy a Szentírás nem ad iránymutatást, csak alávetést követel a mindenkori hatalomnak, vagyis nem tesz különbséget a jogos királynak és a trónbitorlónak járó alattvalói hűség között.¹⁰⁷⁸ A bíráló szerint ez azt jelentené, mint ha azt mondanánk, hogy nincs különbség egy trónbitorló és egy jogos uralkodó között, vagyis hogy egy trónbitorló nem is trónbitorló, ami ellentmondás. Márpedig szerinte kétfajta király van: egy nyilvánvaló trónbitorló és egy jogos tulajdonosa a koronának,

¹⁰⁷⁴ Wilson 1691, 34.

¹⁰⁷⁵ Wilson 1691, 34.

¹⁰⁷⁶ Wilson 1691, 34.

¹⁰⁷⁷ A továbbiakban lásd: A Confutation.

¹⁰⁷⁸ A Confutation 1.

melynek megfelelően kétfajta az alávetés is.¹⁰⁷⁹ Sherlock szerint ha a nép választása és beleegyezése által lenne valaki uralkodó, akkor csakis azok válnának alattvalóvá, akik ebbe beleegyeztek, mert a többségi szavazat nem tartalmazza minden egyes ember akaratát. A bíráló egyértelműen cáfolja ezt, vagyis azt állítja, hogy a többségi szavazat tartalmazza a többiekét is, mert a *köz javát* (*pro bono Publico, for the common good*) szolgálja és szükségeszerű az a rend, az egység és az emberek közti kormányzat fenntartása érdekében.¹⁰⁸⁰

Szintén cáfolja a szerző azt, hogy ha az alattvalók adnak hatalmat uralkodójuknak, akkor tetszésük szerint el is vehetik azt, így nincs olyan emberektől származó hatalom, aminek ne lehetne ellenállni, emiatt pedig nem létezhet örökletes monarchia sem. Érvelése pedig úgy hangzik, hogy ez akkor lenne igaz, ha valóban egyedül a nép ruházna fel valakit királyi hatalommal. Mivel azonban a nép csak eszköz és alárendelt szerepet játszik, így az Istennel való együttműködés nélkül nem tehet semmit az említett ügyben, még ha szükséges is a hallgatóságos vagy kifejezett beleegyezésük egy jogos és törvényes monarchia felállításához, kizárólag általuk nem jöhet az létre.¹⁰⁸¹

A hatalom átruházásának Sherlock által megjelölt három módjával kapcsolatban is kifogást emel a szerző, mégpedig a természet általi hatalomszerzést cáfolja. Szerinte a természet önmagában egy gépezet (*Machine*) és egyáltalán nem lehet keze a jogos és törvényes király hatalomra segítésében, ha nem az erkölcs uralja és irányítja azt [értsd: a természetet]. A természetet valójában az erkölcs vezeti és irányítja, segíti Istent, a világ kormányzóját minden jogos és törvényes monarchia létrehozásában és fenntartásában, de enélkül a természet vak és durva a rendet és a kormányzatot illető dolgokban, és ezért sohasem volt és nem válhat valaki jogos királlyá az erkölctől elválasztott természet által.¹⁰⁸² Minden erkölcs a szabad akaraton és az ésszerű választáson, a kiválasztáson és a konszenzuson alapul, következésképpen minden jogos monarchia hallgatóságos vagy kifejezett kölcsönös szövetségen (*Covenant*) alapul, ami az uralkodó és a nép közt kötött a kormányzó és a kormányzottak közös jólétéért. Isten kifejezett kinevezése az, ami az egész népet kötelezi, hogy uralkodónak elismerje és engedelmeskedjen neki, és amíg a kölcsönös megegyezés nem jön létre, addig a királyság nincs megalapítva, csak előkészítve; ám ha a többség hozzájárul, akkor mindenki másnak is el kell azt fogadnia. – állítja a szerző.¹⁰⁸³ E gondolat a szerződéselméletekkel mutat hasonlóságot: egyrészt az eredeti szerződéssel

¹⁰⁷⁹ A Confutation 1.

¹⁰⁸⁰ A Confutation 2–3.

¹⁰⁸¹ A Confutation 3.

¹⁰⁸² A Confutation 5.

¹⁰⁸³ A Confutation 5.

(*original contract*), mely a nép és első uralkodója közt a régmúltban jött létre, amikor meghatározták a kormányzat feltételeit, másrészt e szerződés megkötése a kormányzat létrehozásának aktusa is volt, emiatt pedig igen hasonlít a társadalmi szerződéshez.¹⁰⁸⁴

Hibának gondolja a szerző, hogy Sherlock szükségtelennek említi Ófelségeik [Vilmos és Mária] trónhoz való törvényes jogának vizsgálatát.¹⁰⁸⁵ Szerinte ez igenis szükséges, mert ha nincs törvényes joguk a tróhoz, akkor trónbitorlók, és így nem járhat nekik, csak egy homályos, kétértelmű hűség.¹⁰⁸⁶

A hobbes-izmus (*Hobbesism*) elvének tagadása kapcsán is megjegyzést tesz a bíráló Sherlock érvelésére. Sherlock írásában az olvasható, hogy a hobbes-izmus szerint egyedül az erő ad jogot, de szerinte [értsd: Sherlock] ez nem így van, hanem az csak egy jel, hogy ahova Isten helyezte és alapozta az erőt, oda helyezte a hatalmat is, így a két elmélet nem egyezik. A bíráló úgy véli, hogy Sherlock elve és Hobbes tanítása igenis megegyezik, ugyanis Sherlock összekeverve a jót és a rosszat, a legjogosabb és a legjogtalanabb uralkodókat, egyformán megteszi őket Isten mindenható erejének és gondviselésének következményeként.¹⁰⁸⁷ Hibaként jelöli meg Sherlocknak azt a mondatát a szerző, hogy „*Minden király egyformán törvényes Isten szemében*”, majd az ószövetségi Szentírásból vett rész idézésével cáfolja azt. Hóseás könyvében Isten szavai olvashatók: „*Királyt emeltek űk; de nem én általam; fejedelmet választottak, de tudtomon kívül.*” (Hós. 8, 4.) Tehát Isten csak a jogos monarchiák szerzője, a bitorolt hatalom pedig nem tőle, hanem a Sátántól származik.¹⁰⁸⁸

A *de iure* és a *de facto* király megkülönböztetésnek csakis az emberi törvényekre való vonatkoztatását is cáfolja a szerző,¹⁰⁸⁹ szerinte ugyanis ez a megkülönböztetés az isteni törvényekre mint legfőbbekre, az emberi törvényekre pedig mint azoknak alárendeltekre vonatkozik. Szerinte minden emberi törvény, ami nyilvánvalóan jó, az jogos és szükséges a közös biztonság és a béke érdekében, és tágabb értelemben inkább isteni, mint emberi törvények ezek. Az isteni törvények az emberi köteleességeknek, és nem az isteni gondviselésnek a szükséges szabályai és mértékei.¹⁰⁹⁰

Overall püspök könyvének passzusa a következő gondolat, amivel kapcsolatos ellenérveit megfogalmazza a szerző. Elfogadja az anglikán egyház tanításának, hogy miután a bitorló királyok teljesen megszilárdultak a trónon, Isten rendeltjeiként kell nekik

¹⁰⁸⁴ Lessnoff és Gough gondolatát Sashalmi idézi: Sashalmi 2000, 559–560.

¹⁰⁸⁵ A Confutation 5–6.

¹⁰⁸⁶ A Confutation 6.

¹⁰⁸⁷ A Confutation 10.

¹⁰⁸⁸ A Confutation 11.

¹⁰⁸⁹ A Confutation 11.

¹⁰⁹⁰ A Confutation 11–12.

engedelmeskedni, bármilyen joguk legyen is, azonban kifogásként azt említi, hogy Overall könyve nem mondja azt ki, hogy törvényes jog nélkül megszilárdulhat-e valakinek a hatalma. Vagyis azt állítja, hogy ha valakinek nincs törvényes joga, akkor trónbitorlóként nem szilárdulhat meg a hatalma.¹⁰⁹¹

A király elleni harc és a királyért való harc vállalásának megkülönböztetése kapcsán a bíráló számonkéri Sherlockot, hogy miért nem prédikál és tanít az ellenállás tilalmát és a passzív engedelmességet hangoztatva Jakab mellett, ha jogos király volt ő az Orániai herceg érkezésekor. Vagy ha nem volt jogos király Jakab, amikor a herceg Anglia földjére lépett, hanem a törvényes monarchia, az igaz vallás, a nemzeti jogok és szabadságok támadója és felforgatója, és ha a herceg pedig ezek megmentése, megőrzése és fenntartása érdekében érkezett, akkor miért lenne erény és dicséret számára, hogy nem vett részt a forradalomban?¹⁰⁹²

Utolsó hibaként azt említi a szerző, hogy ha az uralkodók az emberektől kapják hatalmukat, akkor az nem több bizalomnál és számot kell adni nekik arról megbízóiknak.¹⁰⁹³ A cáfolatban megfogalmazza, hogy az uralkodók Istentől kapják hatalmukat mint legfelsőtől és a néptől mint közreműködőktől, és mivel mindannyiuk felett áll, egyedül Isten vonhatja felelősségre. Ha esküje valamint a nép és a közte lévő szövetség (*Covenant*) ellenére felforgatná a monarchiát és a törvényeket, akkor megszűnik törvényes királynak lenni, és trónbitorlóvá válik. Amikor törvényes joga van egy királynak a trónra, akkor nem szabad neki ellenállni, ellenkező esetben azonban igen, – miként Athaliah¹⁰⁹⁴ esete is mutatta – ha a közbiztonság (*Common Safety*) fenntartása ezt megkívánja.¹⁰⁹⁵ Írása végén a szerző megfogalmazza, hogy még sok hibát lehetne felsorolni Sherlock könyvéből, de időhiány miatt ezekre már nem vállalkozik.¹⁰⁹⁶

Összegezve a fentiek elmondható, hogy e forrás érvelésének középpontjában a szerződéselmélet áll, tehát egy szövetség van az uralkodó és az alattvalók között, és az uralkodónak való engedelmisség az eredeti szerződés megszegésén vagy tiszteletben tartásán múlik. Több hiba cáfolataként is megfogalmazódik továbbá az a gondolat, hogy az uralkodó a néptől csak mint Isten eszköztől kaphatja hatalmát, kizárólag a nép által nem jöhet létre a királyi megbízatás, és amíg nem jön létre kölcsönös megegyezés a kormányzó és a

¹⁰⁹¹ A Confutation 12.

¹⁰⁹² A Confutation 13.

¹⁰⁹³ A Confutation 14.

¹⁰⁹⁴ Ő volt az egyetlen női uralkodó Júda történetében, aki férje és fia halála után maga foglalta el a trónt, ám hat évig tartó uralkodása lázadással ért véget, melyben ő maga is életét vesztette. <http://dictionary.reference.com/browse/athaliah>; Lásd: 2 Kir. 11, 1–2

¹⁰⁹⁵ A Confutation 14.

¹⁰⁹⁶ A Confutation 15.

kormányzottak között, addig a királyság tulajdonképpen nincs is megalapítva. Több helyen is előfordul a forrásban a közjó elvére való hivatkozás, a kormányzat léte ugyanis e cél megvalósítása, vagyis az uralkodó és a nép közti szövetség ennek elérését célozza.

VIII. 1. 4. [Theophilus Downes]: A Szentírásból és a józan észből levezetett érvek vizsgálata Dr. Sherlocknak az alattvalói hűségről és annak védelmezéséről szóló könyvében

A következő, vizsgálat alá vont forrás (*An Examination of the Arguments Drawn from Scripture and Reason, In Dr. Sherlock's Case of Allegiance, And his Vindication of it. London, 1691.*)¹⁰⁹⁷ szintén a szerző nevének megjelölése nélkül jelent meg, ám Theophilus Downes-nak tulajdonítják és nyomtatásban 78 oldal terjedelmű. Célja, hogy minden olyan érvet megvizsgáljon, amit Sherlock a Szentírásból és az észből vezetett le az alattvalói hűség esete tárgyú könyvében.¹⁰⁹⁸ Sherlock ugyan panaszkodik arról, hogy a vita bonyolulttá vált a jog és az engedelmességi kötelezettség összekeverése miatt, ám a szerző szerint a vita akkor sem lesz kevésbé zavaros, ha e kettőt szétválasztanák.¹⁰⁹⁹ Arra, hogy Sherlock szerint illetlen dolog az uralkodók jogáról vitatkozni és nem engedheti meg egyetlen kormányzat sem ezt alattvalóinak, a bíráló írója úgy reagál, hogy szerinte illetlen megszegni a vallási esküket, és ha a hűség csak azoknak jár, akiknek joguk van, akkor elkerülhetetlen a jogról való vitatkozás.¹¹⁰⁰ Sherlock szerint az ilyen vita a jog és a történelem sötét labirintusába viszi az embereket, ám maga Sherlock viszont a Gondviselés megfejthetetlen labirintusába vezeti olvasóit – vélekedik a szerző.¹¹⁰¹ Sherlock ad egy összegzést azokról a nehézségekről, amelyekkel az eskütételt megtagadók küszködtek: szerintük ugyanis csak egy jogos uralkodónak van joga az alattvalók hűségére, és még ha meg is fosztják őt trónjától, neki megmarad az ahhoz való joga, ahogy az alattvalók feléje való kötelessége is. Senki más uralkodónak, aki időközben törvényes jog nélkül elfoglalja a trónt, nem lesz joga az alattvalók hűségére és esküszegés lenne úgy esküt tenni neki, hogy közben a korábbi, a jogos uralkodónak tett eskü köti őket az előző uralkodóhoz.¹¹⁰² A bíráló írója szerint pontosabban lehetne fogalmazni ez ügyben. Azt ugyan elfogadja, hogy egy törvényes szuverénnek nem lehet ellenállni bármiféle ürüggyel és nem lehet törvényesen letenni, így az effajta cselekedet

¹⁰⁹⁷ A továbbiakban lásd: *An Examination* 1691.

¹⁰⁹⁸ *An Examination* 1691, 1.

¹⁰⁹⁹ *An Examination* 1691, 1.

¹¹⁰⁰ *An Examination* 1691, 1.

¹¹⁰¹ *An Examination* 1691, 1.

¹¹⁰² *An Examination* 1691, 2.

érvénytelen és nem jár semmiféle következménnyel. Ha egy jogos uralkodót helytelenül letettek, ő attól még nem szűnik meg jogos uralkodónak lenni, a joga ugyanis megmarad a letétel után is, ha nem mond le róla, vagy nem veszíti el gondatlanság miatt. Ha ez az ősi joga megszűnik, akkor válik csak a trónbitorló törvényes uralkodóvá, és ekkortól szerez jogot az alattvalók hűségére, ám egészen addig, amíg a megfosztott uralkodónak érvényes joga van a trónhoz és az alattvalók hűségéhez, addig neki nem lehet esküt tenni. – érvel Downes, tehát az eskütagadók érvei mellett áll ki ezzel.¹¹⁰³

A doktor [értsd: Sherlock] szerint a Szentírás és az ész érvei szükséges, hogy összekeveredjenek és összefonódjanak, ám Downes szerint ez nem feltétlenül van így, sőt azok jól szétválaszthatók.¹¹⁰⁴ A három mód, amit Sherlock elkülönít a hatalomátruházás módjaiként, a bíráló szerint tulajdonképpen egyetlen út, mivel a természet és a kinevezés csak egy-egy példa arra, ahogy a Gondviselés diszponál a hatalom felett.¹¹⁰⁵ Nem tartható továbbá az a nézet sem, hogy aki a Gondviselés bármilyen útja által került a trónra, az Isten hatalmával bír, mert eszerint arra a következtetésre kellene jutni, hogy a kalózok és a rablók is Isten hatalmával bírnak.¹¹⁰⁶ Sherlock szerint Isten nem lehet a bűn szerzője, de mégis azt állítja a doktor, hogy minden eseménynek ő az okozója. Erre azt válaszolja Downes, hogy ha minden dolog szerzője Isten, akkor a gonosz cselekedetek mögött is ő áll.¹¹⁰⁷ Helytelen az a felfogás is, hogy a Gondviselés inkább törődik a nagyobb dolgokkal, mint a kisebb ügyekkel, neki ugyanis ugyanannyi tennivalója van a koldussokkal, mint a királyokkal, vagy a családokkal és a királyságokkal.¹¹⁰⁸ Sherlock azt állítja, hogy adott időben csak egy király lehet és a hűség csak egy királynak járhat, a királyon pedig ő a trón birtokosát (*Possessor of the Throne*) érti.¹¹⁰⁹ Bár Sherlock próbálja távol tartani magát Hobbes elvétől, Downes mégis úgy tekinti, hogy ők ketten ugyanazt az elvet vallják, mégpedig azt, hogy az alattvalók kötelessége uralkodójuk felé addig tart, amíg ő rendelkezik olyan erővel, hogy képes őket megvédeni.¹¹¹⁰ Hobbes hatása is megfigyelhető tehát a műben, mégha tagadják is azt! Az, hogy valaki megszerezte a trónt, még nem jelenti azt, hogy a korábbi tulajdonost megfosztotta jogától, és nem is ruházta át azt a másik személyre.¹¹¹¹ A bíráló leszögezi, hogy az erő/erőszak (*Force*) és a hatalom (*Authority*) két különböző dolog, ahogy ez mindenki előtt

¹¹⁰³ An Examination 1691, 2.

¹¹⁰⁴ An Examination 1691, 3.

¹¹⁰⁵ An Examination 1691, 3.

¹¹⁰⁶ An Examination 1691, 6.

¹¹⁰⁷ An Examination 1691, 8.

¹¹⁰⁸ An Examination 1691, 9.

¹¹⁰⁹ An Examination 1691, 14.

¹¹¹⁰ An Examination 1691, 14–15.

¹¹¹¹ An Examination 1691, 33.

ismeretes.¹¹¹² Az 1649-ben I. Károly tárgyalásáról készített jegyzőkönyvben is hasonló elvvel találkozhatunk, amikor a király a népe szabadságáért kiállva említi, hogy aligha mondhatja valaki az életét vagy bármi mást a magáénak, ha a törvény nélküli hatalom törvényt hozhat.¹¹¹³

Az, hogy a Szentírásban nem olvashatunk a valódi és a hamis apára, az uralkodóra vagy a trónbitorlóra való megkülönböztetést, az annak köszönhető, hogy nincs erre szükség, ugyanis a józan ész által felismerhető, hogy a bitorlónak nem jár engedelmesség.¹¹¹⁴ A Szentírás tehát azt tanítja, hogy adjuk meg a szuverén hatalmaknak, ami nekik jár, és ne álljunk ellen nekik, ahogy a szülőknek, és mindenkinek engedelmeskedni kell, aki hatalommal bír felettünk.¹¹¹⁵ Ám az, hogy melyek a felettes hatalmak, kik a szülők vagy kik vannak felruházva felettünk hatalommal, azt nem a Szentírás határozza meg, hanem e tekintetben a politikai (*Political Laws*), a természeti és a nemzeti törvényekre (*Laws of Nature and Nations*) vagyunk utalva.¹¹¹⁶ És ez nem a Szentírás tökéletlensége miatt van így, hogy nem szól ezekről, hanem azért, mert feltételezhető, hogy az embereknek mint értelmes lényeknek elegendő a törvények iránymutatása. – érvel a bíráló.¹¹¹⁷ A Szentírásban is megtalálhatjuk ezt az elvet, amikor Pál a rómaiakhoz írt levelében a törvény nélkül élők bűnösségéről ír, és ezzel tulajdonképpen a természeti törvény meghatározását adja:

„Mert mikor a pogányok, a kiknek törvényök nincsen, természettől a törvény dolgait cselekszik, akkor ők, törvényök nem lévén, önmagoknak törvényök: Mint a kik megmutatják, hogy a törvény cselekedete be van írva az ő szívökbe, egyetemben bizonyóságot tévén arról az ő lelkiismeretök és gondolataik, a melyek egymást kölcsönösen vádolják vagy mentegetik.”¹¹¹⁸

Downes szerint Isten azoknak az uralkodóknak ad hatalmat, akiknek törvényes joguk van a királyi hatalomhoz.¹¹¹⁹ Ezzel szemben Sherlock azt állítja, hogy ha Isten hatalma a királyi hivatalhoz van csatolva, akkor egy uralkodónak a királyi hivatal aktuális kormányzatában kell lennie, mielőtt birtokolhatja Isten hatalmát, mely nézet Downes szerint képtelenség.¹¹²⁰

¹¹¹² An Examination 1691, 34.

¹¹¹³ „But it is not my case alone; it is the freedom and the liberty of the people of England; and do you pretend what you will, I stand more for their liberties. For if power without law may make laws, may alter the fundamental laws of the kingdom, I do not know what subject he is in England that can be sure of his life or any thing he calls his own...” Sharp 1983, 50.

¹¹¹⁴ An Examination 1691, 36.

¹¹¹⁵ An Examination 1691, 37.

¹¹¹⁶ An Examination 1691, 37.

¹¹¹⁷ An Examination 1691, 37.

¹¹¹⁸ Róm. 2, 14–15

¹¹¹⁹ An Examination 1691, 40.

¹¹²⁰ An Examination 1691, 40.

Két módja van annak, hogy Isten eltávolítson és felemeljen királyokat és annak adja a hatalmat, akinek akarja: az erő engedélyével és a hatalom átruházásával. Vagyis megengedi egy uralkodónak, hogy birtokoljon egy trónt még ha az jogtalan és törvénytelen is a számára, illetve átruházza hatalmát, amikor Gondviselése utat nyit annak törvényes tulajdonosa számára.¹¹²¹ A „doktor” [érsd: Sherlock] felteszi a kérdést, hogy vajon Isten csak annak ad rangot és birtokot akinek akar, jelezve, hogy csak annak juttatja azt, akinek a törvény szerint jár? A válasz erre nyilvánvaló: Isten az engedélyével és a pozitív akaratával ad rangot vagy birtokot, ez utóbbival csak annak, akinek törvényes joga van, előbbivel pedig mindenkinek, aki tulajdont szerez.¹¹²² Isten tehát azoknak adja a királyságokat, akiknek akarja, de Isten akarata vagy pozitív vagy megengedő, és lehetetlen megkülönböztetni, hogy melyik által adott birtoklást, ha csak a birtokláshoz való jogról gondolkodunk.¹¹²³

A doktorral való vitája Downes-nak nem arról szól, hogy az első kormányzat hogyan keletkezett, hanem arról, hogy a jog vagy a birtoklás dönt az engedelmesség kérdésében.¹¹²⁴ A kérdés az, hogy vajon Isten gondviselése felruház-e egy uralkodót hatalmával azáltal, hogy átadja neki a jogot, vagy a birtoklást jog nélkül?¹¹²⁵ Röviden pedig az a kérdés, hogy vajon minden birtokban lévő uralkodó fel van-e ruházva Isten hatalmával? Downes szerint e kérdésre nemleges válasz adható annak fenntartása mellett, hogy a kormányzat Isten hatalmán alapul.¹¹²⁶ Sherlock azon ellenvetésére, hogy csakis azok a személyek alattvalók, akik beleegyeztek abba és hozzájárulásukat adták egy bizonyos személy hatalmához, azt válaszolja Downes, hogy ha a nép megegyezett abban, hogy választanak egy szuverént, akkor feltehető, hogy egyetértenek abban, hogy a többségi határozat alapján döntenek erről. Ha bárki elutasítaná ezt az elvet, akkor nem léphetne be a társadalomba, ám ha az új szuverén kormányzata alatt akar élni, elfogadja őt uralkodójának és köteles engedelmeskedni neki.¹¹²⁷ Az ősök által hozott törvény¹¹²⁸ kötelezi az utódokat is, hiszen a nép összetétele folyamatos mozgásban van, és szükséges egy univerzális egyezmény minden társadalomban, hogy a törvényeket ki kell terjeszteni az utódokra is.¹¹²⁹ Downes szerint Sherlock az első doktor, aki valaha igazolta, hogy az örökletes jog nem jog és nincs joga a szuverenitáshoz, hanem csakis

¹¹²¹ An Examination 1691, 42.

¹¹²² An Examination 1691, 45.

¹¹²³ An Examination 1691, 45.

¹¹²⁴ An Examination 1691, 53.

¹¹²⁵ An Examination 1691, 53.

¹¹²⁶ An Examination 1691, 53.

¹¹²⁷ An Examination 1691, 54.

¹¹²⁸ Ez talán az ősi alkotmányra való utalás lehet.

¹¹²⁹ An Examination 1691, 56.

a birtoklás számít.¹¹³⁰ Ám a doktor önmagával kerül ellentmondásba, amikor megengedi, hogy egy örökletes királyságban a törvényes örökösnek van egy törvényes joga a koronához, mielőtt birtokolná azt és miután megfosztották és a korona üres, ő elismeri, hogy az alattvalók kötelesek fenntartani az öröklést és felemelni a törvényes örököst. Ha ez igaz, akkor egyértelmű, hogy egy örökletes jog a birtoklás nélkül is kötelességet ró a népre, és következésképpen a nép e jog által kötelezhető, még ha személyesen nem is egyezett abba bele. – vezeti le Downes Sherlock tanításának következményeit.¹¹³¹

A doktor elvei nem szolgálják a kormányzatok forradalmait (*the Revolutions of Government*), hogy eltávolítsanak egy királyt és egy másikat emelnek, mert a kormányzatok forradalma nem az alattvalók kötelessége, hanem Isten kiváltsága. Isten ugyanis végrehajthat forradalmakat (*Revolutions*), de az alattvalóknak nem kell azt előmozdítaniuk.¹¹³² – magyarázza Downes, tehát a hatalmon lévők személyében történő változásra használja a *revolution* szót.

Érvelésének végén a szerző úgy fejezi be írását, hogy a Szentírásból és a józan észből levezetett érvekre próbált válaszolni, de az olvasónak kell megítélni, hogy kielégítőek-e válaszai, ellenérvei.¹¹³³

E munka szerzője is támadta tehát Sherlock számos gondolatát és Sherlockot Hobbes elveinek elfogadjának tartotta. A Szentírásból vett érvelésen túl a természetjog szabályaira hivatkozott a szerző, mint ami iránymutatást ad az engedelmességet illetően, és hangsúlyozta, hogy mivel egy társadalom folyamatos mozgásban van, szükségszerű elfogadni, hogy adott időben elfogadott szabályok az utódokra is vonatkoznak.

VIII. 1. 5. James Parkinson: Vizsgálódás Dr. Sherlocknak A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség taglalása és megoldása, stb. című könyvéről

James Parkinson Sherlock könyvét vizsgáló írásának (*James Parkinson: An Examination of Dr. Sherlock's Book, entitled, The Case of Allegiance due to Sovereign Powers, stated and resolved, etc. London, 1691.*)¹¹³⁴ már az első oldalain rögzíti, hogy azt kapta ebben a műben, amire számított, nevezetesen azt, hogy Sherlock új doktrínákat fektetett le azért, hogy fenntartsa régi elveit.¹¹³⁵ Sherlock ítéletét a szerző torznak nevezi, nemcsak

¹¹³⁰ An Examination 1691, 56.

¹¹³¹ An Examination 1691, 56.

¹¹³² An Examination 1691, 61.

¹¹³³ An Examination 1691, 76.

¹¹³⁴ A továbbiakban lásd: Parkinson 1691.

¹¹³⁵ Parkinson 1691, 3.

amikor elutasította az esküket, de most, az eskütétel után is, mivel az elvek, amelyekre új hűségét alapozta, ingatagok, helytelenek és nem kielégítőek szerinte.¹¹³⁶ Parkinson szerint ugyan megemlíti Sherlock, hogy a vita zavaros, de szerinte azt még inkább összezavarta Sherlock, és úgy tűnik, mintha annak kellene engedelmeskedni, akinek nincs joga az alattvalók hűségére.¹¹³⁷ Sherlock azt állítja, hogy szükségtelen Vilmos király és Mária királynő jogát védelmezni, ám Parkinson ezt cáfolja, és azt mondja, hogy lehet, hogy Sherlock számára ez szükségtelen, mivel ő nem hisz ebben, de azok számára bizonyára nem felesleges, akik elismerik az ő törvényes jogukat.¹¹³⁸ Egy dologban egyetért a két szerző, abban, hogy a hűség megilleti Vilmost és Máriát, de ennek megalapozása különbözik esetükben: Sherlock úgy véli, nem kell gondolkodni a jogról egy megszilárdult kormányzatnál, mivel egy uralkodó törvényes jog nélkül is megszilárdulhat a trónon és ha ez megtörténik, akkor Isten tette őt királlyá és engedelmeskedni kell neki. Parkinson nem fogadja el ezt a véleményt, mert nem mást jelent ez, minthogy a hűség annak jár, akinek nincs törvényes joga a kormányzáshoz.¹¹³⁹ A szerző szükségesnek tartja leírni saját véleményét annak magyarázatával együtt, s ezeket három alapgondolatban foglalja össze. 1. A hűség nem más, mint a törvény szerint járó engedelmesség. 2. Egyetlen embernek sem lehet joga a hűségre, aki nem törvényes király. 3. Vilmos király és Mária királynő törvényes és jogos király és királynője Angliának és a hozzá tartozó területeknek, mivel a Westminsterben összegyűlt főrendek és közrendűek deklarációban elfogadták és uralkodókká nyilvánították őket 1688. február 13-án.¹¹⁴⁰ Vagyis ők elfogadták a nekik felkínált koronát, és nem erő vagy erőszak által kaparintották azt meg, tehát nem hódítók vagy trónbitorlók, hanem törvényes királyok.¹¹⁴¹ Parkinson szerint egy *de facto* király nem bitorló, ahogy Sherlock véli, hanem egy törvényes uralkodó, akinek jár a hűség.¹¹⁴² Mivel pedig Vilmos és Mária törvényes uralkodók, ezért ez a nekik járó hűség alapjául szolgál, mellyel magyarázza Parkinson a saját álláspontját.¹¹⁴³ De mit is mondott ez ügyben Sherlock? Szerinte minden uralkodó, aki elfoglalta trónját, Isten által került oda és fel van ruházva az ő hatalmával, ezért anélkül kell engedelmeskedni neki, hogy vizsgálánánk törvényes jogát vagy a trónhoz való jogcímét.¹¹⁴⁴ Parkinson szerint helytelen Sherlock azon gondolata, amivel azt állítja, hogy a trónnak pusztán elfoglalása királlyá tesz valakit, és azt sem

¹¹³⁶ Parkinson 1691, 4.

¹¹³⁷ Parkinson 1691, 5.

¹¹³⁸ Parkinson 1691, 7.

¹¹³⁹ Parkinson 1691, 7.

¹¹⁴⁰ Parkinson 1691, 7–8.

¹¹⁴¹ Parkinson 1691, 8.

¹¹⁴² Parkinson 1691, 10.

¹¹⁴³ Parkinson 1691, 10.

¹¹⁴⁴ Parkinson 1691, 10.

fogadja el, hogy minden király egyformán jogos Isten szemében.¹¹⁴⁵ A szerző szerint pontosításra szorul Sherlock azon gondolata, hogy király az a személy, aki a trónon aktuálisan berendezkedett, amit úgy egészít ki, illetve azzal a feltétellel fogad el igaznak Parkinson, ha a *törvényesen berendezkedett (legally settled)* királyra értve írja ezt Sherlock, mert szerinte egy király csak törvényesen rendezkedhet be egy ország irányítására. Ha Sherlock mégis egy törvény nélküli berendezkedést értene rajta, akkor ez nem egy uralkodó kormányzata, hanem egy trónbitorlóé, ami hasonlítható egy tolvaj magatartására, aki betör más házába, hogy elvigye annak tulajdonát.¹¹⁴⁶ Helytelennek véli Sherlock azon feltételezését is Parkinson, hogy valaki törvényes király lehet jog nélkül, mert az nem más, mint trónbitorló, aki magához ragadott egy *közhivatalt*, amire nem hívták meg, így nem jár neki hűség.¹¹⁴⁷ Sherlock két olyan dolgot különít el érvelésében, ami mindig együtt jár: a törvényes jogot és Isten hatalmát, mert Isten nem ad másnak hatalmat, csak annak, akinek törvényes joga van hozzá, tehát szintén helytelennek véli a szerző Sherlocknak azt a megfogalmazását, hogy a hűség annak jár, aki a király, még ha nincs is törvényes joga a trónhoz, mivel a hűség Isten hatalmát illeti.¹¹⁴⁸

Sherlock kifogása, hogy a Szentírás nem ad útmutatást a jelenlegi esetben, hanem csak azt mondja, hogy a mindenkori hatalomnak kell hűséget fogadni és engedelmeskedni, Parkinson szerint nem igazán valós probléma, vagyis nem is volt erre szükség, ahogy arra sem, hogy különbséget tegyen a jogos király és a trónbitorló között.¹¹⁴⁹ A Szentírásban megfogalmazott irányelvekben nem volt szükség pontosításra, mert azok a *józan ész* alapján felismerhetők és értelmezhetők.¹¹⁵⁰ Az, hogy Isten hatalma és nem a törvényes jog miatt kell engedelmeskedni a felettes hatóságoknak, nem tartja elfogadható elvnek Parkinson, mivel szerinte Isten nem ad hatalmat senkinek mások feletti uralkodásra, csak annak, akinek törvényes joga van ahhoz.¹¹⁵¹

Parkinson lefordítva Sherlock elvét, egy kisarkított példát hoz: a doktor elvei szerint egy gyilkos Istennek a szolgálja és fel kell menteni a bíróságon, mert Isten sugallatára cselekedett és Istentől kapott erőt e cselekedet megtételére.¹¹⁵² Nem tartható tehát Sherlock

¹¹⁴⁵ Parkinson 1691, 14.

¹¹⁴⁶ Parkinson 1691, 16.

¹¹⁴⁷ Parkinson 1691, 16.

¹¹⁴⁸ Parkinson 1691, 16.

¹¹⁴⁹ Parkinson 1691, 17.

¹¹⁵⁰ Parkinson 1691, 17.

¹¹⁵¹ Parkinson 1691, 17.

¹¹⁵² Parkinson 1691, 23.

tanítása, mert ha azt igaznak fogadnánk el, akkor minden gonosztevő és gyilkos cselekedete Istennek lenne tulajdonítható, ami viszont nem elfogadható vagy kielégítő érv.¹¹⁵³

Az erő (*Power*) és a hatalom (*Authority*) nem ugyanaz, mert bár minden hatalom erő is egyúttal, ugyanakkor nem minden erő hatalom, és bármennyire is megnövekszik az erő, nem foglalja magában a felhatalmazást, és továbbra is erő/erőszak marad. – érvel Parkinson.¹¹⁵⁴ Sherlock azt állítja, hogy az erő nem adhat jogot és felhatalmazást a kormányzáshoz, mert ez hobbes-izmus, ő pedig nem híve Hobbes tanításának, ezzel szemben azt vallja, hogy bárhova helyezi is Isten az erőt, ő adja a hatalmat és mivel ezentúl ez az erő fog kormányozni, Isten irányítja azt a gondviselése által, miként soha nem fog bárki kezébe szuverén erőt helyezni, akinek nem ad hozzá szuverén hatalmat is. Parkinson nem fogadja el ezt a magyarázatot, mert szerinte az erő (*Power*) nem egy biztos jele a felhatalmazásnak (*Authority*).¹¹⁵⁵ Azok, akik mások elnyomására használják fel erejüket, Istentől kapták azt [az erőt], bár bizonyára nem kaptak arra felhatalmazást, hogy mások kárára fordítsák azt. – érvel Parkinson.¹¹⁵⁶ „*De tegyük fel, – javasolja a szerző – hogy bárkinél is van a szuverén erő, nála van a szuverén hatalom is, és tilos neki ellenállni, és akkor bebizonyítom, hogy a szuverén hatalom mindig a népnél van.*”¹¹⁵⁷ Bizonyos, hogy a legnagyobb erősség a népben van, hiszen 5 vagy 6 millió embernek nagyobb ereje van, mint egyetlennek, aki a trónon ül. – vélekedik¹¹⁵⁸. Ezen elv szerint pedig a szuverén hatalom sohasem lehet másutt, csakis az emberekben, mert a nép nem tud megválni az erejétől és nem is ruházza azt át, mivel nem tud attól megszabadulni.¹¹⁵⁹ Ezek után arra a következtetésre jut Parkinson, hogy Sherlock nem barátja a koronás főeknek, mert elvette tőlük szuverén hatalmukat és a népnek adta azt, eszerint pedig erejük van arra, hogy megszabadítsák magukat az elnyomástól.¹¹⁶⁰ Milyen király tehát az, akit Sherlock Anglia vezetőjének tekint? Egy abszolút úr, akit néhányan zsarnoknak fognak nevezni, mert Vilmos egy szuverén uralkodó Isten hatalmával felruházva, de nincs törvényes joga a trónhoz.¹¹⁶¹ Egy olyan uralkodó tehát, akihez hasonló még nem volt az országban, mert nem törvény által lett király, és egy abszolút, korlátlan monarcha, hiszen Isten hatalmával bír bármiféle törvényes jog nélkül, ezért nem korlátozhatja törvény a

¹¹⁵³ Parkinson 1691, 23.

¹¹⁵⁴ Parkinson 1691, 27.

¹¹⁵⁵ Parkinson 1691, 27.

¹¹⁵⁶ Parkinson 1691, 30.

¹¹⁵⁷ Parkinson 1691, 30.

¹¹⁵⁸ Parkinson 1691, 30.

¹¹⁵⁹ Parkinson 1691, 30.

¹¹⁶⁰ Parkinson 1691, 30.

¹¹⁶¹ Parkinson 1691, 31.

hatalmát, mivel Isten hatalmát nem korlátozhatják emberi törvények.¹¹⁶² Parkinson szerint Sherlock aláasta Vilmos és Mária trónját, mert bár felruházta őket Isten hatalmával, mégsem ismeri el, hogy törvényes joguk van a trónra.¹¹⁶³

Írásának végén következtetését megfogalmazva arra jut Parkinson, hogy nem volt szükség arra, hogy Sherlock leírja a véleményét a fenti ügyben és még kevesebb oka volt arra, hogy a jogtalan trónbitorlás feltételezése kapcsán gondolkodjon, mert itt nem volt trónbitorlás, hacsak nem kell trónbitorlónak nevezni azt, aki Anglia alattvalóinak jogai, szabadságai és az egyház védelmére jött, és hogy megmentse (*to deliver*) a nemzetet a pápizmustól és a rabszolgaságtól.¹¹⁶⁴ Téves következtetés vonható le Sherlock írásából, mégpedig az, hogy Vilmosnak és Máriának nincs törvényes joga a trónra, amit bár nem mondott ki ő maga és nem is hisz ebben, mégis félreérthető az általa leírt okfejtés.¹¹⁶⁵ Parkinson szerint Sherlock mindazokat vádolja, akik segítették Vilmost és felláztak Jakab király ellen, és ez sarkallta őt arra, hogy leírja véleményét. Az olvasó ítéletére bízsa annak megítélését, hogy valóban leleplezte-e a doktor hibáit és sikerült-e megvédelmeznie az igazságot; végül pedig hálát ad Istennek, hogy van egy uralkodó [Vilmos], aki nem akarja törvényes jogát karddal megvédeni és hiszi, hogy a későbbiekben sem kívánja majd, hogy tollal bizonyítsák írók, hogy ő sohasem volt trónbitorló és nem voltak lázadók azok, akik segítették őt.¹¹⁶⁶

E forrás érvelésében is találkoztunk az erő és a hatalom fogalmának szükségszerű megkülönböztetésével, valamint a hobbes-izmus és Sherlock elveinek azonosításával is. Parkinson helytelennek véli Sherlock okfejtését és szerinte ő az egyetlen szerző, aki nem ismerte el Vilmosnak és Máriának a trónhoz fűződő törvényes jogát.

VIII. 2. További vitapartnerek ellenérvei William Sherlock írásai kapcsán

A következő fejezetben azokat a forrásokat ismertetem, melyek William Sherlocknak az ellenállásról vagy az alattvalói hűségről szóló műveire adott válaszként születtek, ám rövidebb terjedelműek, illetve érvelésük, fogalmazásmódjuk nehezkesebb az előző fejezetben ismertetetteknél. A források áttekintésekor kronológiai rendben haladok, és a bemutatottakon kívül számos általam olvasott mű ismertetésétől eltekintek, mivel azok nem fogalmaztak meg

¹¹⁶² Parkinson 1691, 31.

¹¹⁶³ Parkinson 1691, 32.

¹¹⁶⁴ Parkinson 1691, 38.

¹¹⁶⁵ Parkinson 1691, 38.

¹¹⁶⁶ Parkinson 1691, 38.

új gondolatot a vitával kapcsolatban.¹¹⁶⁷

VIII. 2. 1. Sherlock, Sherlock ellen. A Master of the Temple kifogásai, hogy miért tette le későn az esküt Őfelségeiknek. Az ezekre adott válasz, szerény megjegyzésekkel, a Botolph-Lane-i St. George rektora részéről, a doktor népszerű nézeteire, a szuverén hatalmaknak való hűségéről

Elsőként egy névtelenül megjelent forrás (*Sherlock against Sherlock. The Master of the Temple's Reasons for His Late Taking the Oath To Their Majesties, Answered, By The Rector of St. George Botolph-Lane With Modest Remarks On The Doctors Celebrated Notions of Allegiance to Sovereign Powers. London, 1690.*)¹¹⁶⁸ tartalmát ismertetem, mely különleges helyet foglal el a többi között, mivel szerzője Sherlock elveit állítja szembe Sherlockéival. Teszi ezt a szerző oly módon, hogy minden oldalt megfeleztve a bal oldali hasábjában az alattvalói engedelmességről szóló könyvében írottakat ismerteti, jobb oldalon pedig az ellenállásról írt értekezés érveit veszi sorra. A 2 oldalas előszót követően 20 számozott oldalból álló írás az 1–13. oldalig tehát két hasábjában ismerteti Sherlock elveit, majd a mű hátralévő részében reflektál azokra. Mivel Sherlock műveinek tartalmát korábban ismertettem, ezúttal eltekintek ettől és csak a velük kapcsolatban megfogalmazott bírálatokat írom le.

A szerző nem fogadja el Sherlock azon elvét, hogy a királyoknak minden esetben tilos ellenállni, mert az ország törvényeit megelőzően személyes hatalommal bírnak és függetlenek attól, valamint azok felett állnak. Az ellenállásról írt értekezés ezen elvét tagadja a szerző és azt állítja, hogy a király a törvény által király és hatalma a törvényből származik.¹¹⁶⁹ Bár Sherlock idézi a jogász, Bracton véleményét (*Lex facit Regem*) mégsem ugyanazt érti a két

¹¹⁶⁷ Például: Samuel Johnson: Remarks upon Dr. Sherlock's Book, Intituled The Case of Resistance of the Supreme Powers Stated and Resolved, according to the Doctrine of the Holy Scripture, London, 1689.; Observations upon the Preface to Mr. Johnson's Remarks Upon Dr. Sherlock's Book of Non-Resistance, London, 1689.; The Trimming Court-Divine. Or Reflexions on Dr. Sherlock's Book Of the Lawfulness os swearing Allegiance to the Present Government. London, 1690.; Proteus Ecclesiasticus: Or, Observations On Dr. Sh---'s late Case of Allegiance, &c. In a Letter To Mr. P. W. Merchant in London, London, 1691.; A Review of Dr. Sherlock's Case of Allegiance due to Sovereign Powers, etc. with an Answer to his Vindication of that Case. In which Bishop Overal's Convocation-Book, is Arraigned; the Doctor's Self-Contradiction, and Fallacy of Argument Detected; And from the whole proved, That neither the Church of England, nor the Present Government, are beholden to him. London, 1691., Samuel Johnson: Remarks upon Dr. Sherlock's Book, Intituled, The Case of the Allegiance due to Sovereign Princes, Stated and Resolved, etc. Second Edition, London, 1690.; A True Vindication Of the Reverend Dr. Sherlock: Being A Reply to the pretended Answers of His late Book, Intituled, The Case of Allegiance due to Sovereign Powers, Stated and Resolved, etc. London, 1690.

¹¹⁶⁸ A továbbiakban lásd: Sherlock against Sherlock 1690.

¹¹⁶⁹ Sherlock against Sherlock 1690, 13.

szerző ezen elv alatt. A bíráló szerint „*A törvény teszi a királyt*” elv azt jelenti, hogy a király a törvény alatt áll és aszerint kell kormányoznia, mivel törvény által lett király és attól kapta hatalmát (*Power*) illetve tekintélyét (*Authority*).¹¹⁷⁰ Fortescue kancellárt idézve említi a szerző, hogy egy korlátozott monarcha a néptől kapja hatalmát (*a Populo efluxam*), ami feloldja Sherlock rejtélyes kérdését: „*Hogyan tehet a törvény valakit királlyá, amikor a király alkotja a törvényt?*” Mert van valami csodálatos dolog, hogy kell lenni egy törvénynek, ami egy királyt megalkot, és képessé teszi a törvényhozásra.¹¹⁷¹ Eltekintve Bracton és Fortescue gondolataitól, fontolóra veszi a szerző, hogy vajon honnan eredhet a király személyes hatalma? Olyan trón ez, mint Istené? Önmagától van és önmagáért való? Vagy olyan személyes hatalma van Istentől, ami megelőzi a törvényeket? Vagy olyan természetes atyai hatalma van, hogy kormányozza a gyerekeit? Akkor ezt be kell bizonyítani. Ha ezek egyike sem állja meg a helyét, akkor csak az marad, hogy ez egy politikai hatalom (*Civil Authority*), ami kölcsönös megegyezés és szerződés (*mutual Consent and Contract*) a felek között, vagyis ez a kapcsolat a király és az alattvalók közt jön létre.¹¹⁷² Hasonlóan jön létre kapcsolat az úr és a szolga közt, és egy közösség vagy társadalom konszenzusa törvény, és ez az alapja minden polgári törvénynek, ahogy azt minden ellentmondáson túl bizonyította Hooker¹¹⁷³.

Sherlock másik érve, mely szerint a királynak tilos ellenállni minden esetben, azon alapul, hogy ő egy szuverén és ez lételeme a szuverenitásnak.¹¹⁷⁴ A szerző szerint ez helytelen, mert Lengyelország királya is szuverén, hiszen pénzt veret saját képével és feliratával, koronát visel, országgyűlést hív össze, hivatalok felett rendelkezik, stb., ám ha megszegi a koronázási esküjét, akkor nem tartoznak neki engedelmességgel, és megszűnik a vele szembeni ellenállási tilalom, hasonlóvá válik ezáltal bármely más emberhez.¹¹⁷⁵

Abszurd és hamis Sherlock azon elve, hogy a törvényes és a tekintélyes (*authoritative*) ugyanazt jelenti; és hogy a törvénytelen hatalom Angliában törvénytelenül törvényes erő (*Illegal Authority is in England, unlawful lawful Power*).¹¹⁷⁶ – cáfolja Sherlock gondolatait a szerző. Érve, hogy azért kell alávetni magunkat egy törvénytelen erőszaknak, mivel bár nincs törvényes hatalma ahhoz, nekünk sincs törvényes hatalmunk, hogy megvédjük magunkat ellene, szintén téves.¹¹⁷⁷ Az, hogy egy törvénytelen erőszaknak is alá kell vetni magunkat,

¹¹⁷⁰ Sherlock against Sherlock 1690, 14.

¹¹⁷¹ Sherlock against Sherlock 1690, 14.

¹¹⁷² Sherlock against Sherlock 1690, 15.

¹¹⁷³ Sherlock against Sherlock 1690, 15.

¹¹⁷⁴ Sherlock against Sherlock 1690, 15.

¹¹⁷⁵ Sherlock against Sherlock 1690, 15–16.

¹¹⁷⁶ Sherlock against Sherlock 1690, 16.

¹¹⁷⁷ Sherlock against Sherlock 1690, 17.

mivel a nép nem vonhatja felelősségre tisztségviselőit, szintén nem tartható, mert bizonyára a nép megvédheti magát előljárója gyilkos kísérlete ellen anélkül, hogy számonkérni akarná.¹¹⁷⁸ Nem védhetjük meg magunkat, amikor halálra üldöznek minket vallásunk miatt Anglia törvényei ellenére, mert amikor üldöznek minket az isteni és a természeti törvény ellenére, amelyek olyan szentek és sérthetetlenek, mint az ország törvényei, akkor sem védhetjük magunkat – vallja Sherlock. Válaszában a bíráló elismeri, hogy az isteni és a természeti törvény sokkal szentebb és sérthetlenebb, mint az ország törvényei (*Laws of our Country*), de nem adnak semmiféle polgári jogot és szabadságot, ahogy Anglia törvényei (*Laws of England*) adnak.¹¹⁷⁹ Minden angol alattvalónak törvényes tulajdona van az életében a szabadsághoz, a vagyonhoz és a protestáns vallás gyakorlásához és egy törvényes birtoklást törvényesen meg lehet védeni.¹¹⁸⁰ A *common law* nyelvezetet használja tehát a szerző, és konkrét jogokat említ, melyekkel az angol alattvalók bírnak. Szintén tagadja a szerző Sherlock azon elvét, mely szerint a törvénytelen erőszakkal szemben való nem ellenállás a legjobb módja a közbéke és a nyugalom megőrzésének, hiszen ez azt jelentené, hogy az ember legjobb védelme, ha türelmesen vállalja a halált.¹¹⁸¹

Végül a szerző szükségesnek gondolja néhány pontban összefoglalni annak igazolását, hogy a törvénytelen erőszakkal szemben törvényes dolog magunkat megvédeni.¹¹⁸² A természetjog ismert elve köszön vissza e részben, mely szerint „erőt erővel vissza lehet verni”.¹¹⁸³ Egyrészt egyetlen ember sem kíván hatalmat élete megvédéséhez olyasvalaki ellen, akinek nincs hatalma elvenni azt, bár egyetlen embernek sincs jogos és törvényes hatalma a törvény ellenére elvenni azt.¹¹⁸⁴ Másodszor az, aki ellenáll az emberek trónbitorlásának, nem Isten rendelkezésével szegül szembe, aminek egyedüli módon tilos ellenállni, mivel az önkényes és törvénytelen erőszak cselekedetei az emberek bitorlásai.¹¹⁸⁵ Harmadszor pedig azért lehet ellenállni, mert ahogy a doktor is mondja, minden embernek joga van az önvédelemre, úgy a polgári kormányzat alatt, ahogy a természeti állapotban is. Bármilyen kormányzat alatt él is valaki, megölheti azt az embert, aki az életére tör, ha nincs más lehetősége saját életének megőrzésére egy törvénytelen erőszak ellen.¹¹⁸⁶ Fontos megjegyezni, hogy a szerző megkülönbözteti a két állapotot, tehát a természeti állapotot és a polgári kormányzat létét,

¹¹⁷⁸ Sherlock against Sherlock 1690, 17.

¹¹⁷⁹ Sherlock against Sherlock 1690, 17.

¹¹⁸⁰ Sherlock against Sherlock 1690, 17.

¹¹⁸¹ Sherlock against Sherlock 1690, 18.

¹¹⁸² Sherlock against Sherlock 1690, 19.

¹¹⁸³ Vagy: „Erőszakot erőszakkal vissza lehet verni.”, mely axióma latinul: „*Vim vi repellere licet.*”

¹¹⁸⁴ Sherlock against Sherlock 1690, 19.

¹¹⁸⁵ Sherlock against Sherlock 1690, 19.

¹¹⁸⁶ Sherlock against Sherlock 1690, 20.

ugyanakkor mindkettőben érvényesnek fogadja el az önvédelem jogát. Végül egy utolsó cáfolattal zárja bírálatát a szerző, melyben Sherlock azon nézetét tagadja, hogy „*a király, aki nem tehet rosszat, felhatalmazhat mást annak megtételére.*”¹¹⁸⁷ Ami alapján pedig ezt tagadja, az I. Károly uralkodásának 3. évében összeült országgyűlés által hozott törvény, mely szerint, ha a király megparancsolja valakinek, hogy sérelmet kövessen el egy másik ember kárára, a parancs érvénytelen és a cselekedet véghezvivője gonosztevő.¹¹⁸⁸

Összegezve e forrást elmondható, hogy érvelését a szerző a természetjogra, az isteni jogra, az ország törvényeire és a közösjogra alapozza, valamint rögzíti, hogy a kormányzó és a kormányzottak közt szerződéses kapcsolat van.

VIII. 2. 2. [Thomas Wagstaffe]: Válasz egy mostani, az Engedelmisség és alávetés a jelenlegi kormánynak Overall püspök könyve szerint címet viselő pamfletre egy utóírással, mely válasz Dr. Sherlock utóbb megjelent, hűségéről írt művére

A következő forrás (*An Answer To a late Pamphlet, entituled, Obedience and Submission to the Present Government, demonstrated from Bishop Overall's Convocation-Book. Together With a Particular Answer to Dr. Sherlock's late Case of Allegiance, etc. London, 1690.*)¹¹⁸⁹ szerzője nevének megjelölése nélkül jelent meg, bár a British Library katalógusában Thomas Wagstaffe-nek tulajdonítják. Sherlock művével csak e mű utóíratában foglalkozik a szerző, mégis érdemes kitérni a mű fő részére is, mely a Zachary Taylornak tulajdonított, az engedelmisségről és a jelenlegi kormánynak való alávetésről szóló értekezésére (*Obedience and Submission to the Present Government, demonstrated from Bishop Overall's Convocation-Book. London, 1690.*) adott válaszként született. Taylor írása a radikális whigek és a makacs toryk véleményének megváltozásáról szól, melyet a „dicsőséges forradalom” után az engedelmisség és az ellenállás kapcsán vallottak.¹¹⁹⁰ Ez az írás az eskütételt megtagadók (*nonjurors*) csoportját vette célba és sürgette, hogy mielőbb tegyenek esküt Vilmosnak és Máriának, a hűségeskü szükségességét pedig Overall püspök könyvének elveiből vezette le. Ez a kánongyűjtemény bekerült az 1606-os gyűlés kánonjai közé, tagadva az alattvalók ellenállási jogát egy elnyomó kormánnyal szemben, de még a hódítás vagy lázadás útján létrejövő kormánnyal szemben is.¹¹⁹¹ Az egyik oka, hogy I. Jakab elutasította

¹¹⁸⁷ „*That the King, who can do no wrong, can Authorize another to do it.*” Sherlock against Sherlock 1690, 20.

¹¹⁸⁸ Sherlock against Sherlock 1690, 20.

¹¹⁸⁹ A továbbiakban lásd: Wagstaffe 1690.

¹¹⁹⁰ Malcolm 1999

¹¹⁹¹ Malcolm 1999

ezeket a kánonokat, az volt, hogy szembehelyezkedett azon tanítással, mely szerint a teljesen megszilárdult („*thoroughly settled*”) kormányzatnak engedelmeskedni kell, bármilyen módon is jött az létre.¹¹⁹² Emiatt az 1606-os kánonok sohasem lettek hivatalosan megerősítve, és a *Convocation Book*-ot csak 1690-ben nyomtatták ki először, amikor a jakobiták azon feltételezéssel publikálták, hogy ügyüket előmozdíthatja, ám Taylor ellenük fordította nézetüket amikor azt hangsúlyozta, hogy az engedelmesség szükségszerűen nem a távollévő királynak, hanem a *de facto* hatalomnak jár. Taylor amellet érvelt, miként a toryk is a forradalom előtt, hogy a kormányzat nem a néptől, hanem Istentől származik, és arra a következtetésre jutott, hogy a „dicsőséges forradalom” Isten akaratából kellett, hogy történjen.¹¹⁹³

Taylor művére adott válaszul a címben említett munka 29 oldal terjedelemben válaszol, és olyannyira alapos, hogy szinte nem is szükséges elolvasni az eredeti munkát, mivel annak eredeti gondolatai a bírálóban is fellelhetők. A bíráló egy-két gondolatát emelem csak ki, mégpedig azokat, amelyek közvetve kapcsolód(hat)nak Sherlock gondolataihoz. A szerző rögzíti, hogy egy dolog törvényessége a törvénynek való megfelelésén alapul. A berendezkedés (*Settlement* [sic!]) és alapítás (*Establishment*) szinonimák, egy törvénytelen berendezkedés nem berendezkedés és semmit sem lehet egy kormányzatban megszilárdultnak nevezni, csakis azt, ami törvényes alapon áll. Ez minden berendezkedés alapja egy alkotmányban és ha ez hiányzik, akkor az egy légvár, vagyis egy alapozás nélküli építmény.¹¹⁹⁴ Tisztázni próbálja a megszilárdult kormányzathoz csatolt jelző jelentését, vagyis a „*thoroughly*” tartalmát is. Szerinte ez a minden részletben való tökéletességet és teljességet fejez ki, ami akkor valósul meg, ha egy jogot egyszerűen, egyértelműen, ellentmondás vagy ellenvetés nélkül élvez valaki.¹¹⁹⁵ Összegezve gondolatait elmondja, hogy számos módja van annak, hogy valaki egy kormányzathoz való jogot megszerezzen, például az egyenesági leszármazás, halál, vagy azok alávételével, akik azt a jogot élvezték a nép beleegyezésével és alávételével, valamint egy hosszú, zavartalan birtoklás által is. Jelenleg az egész emberiség egyetért abban, hogy a fenti módokon megszerzett kormányzathoz való jog elismerhető, és bár a módszerek, amelyek a jog megszerzését célozzák törvénytelenek, ha a jogot elismerték, akkor ezek a kormányzatok törvényes kormányzatnak tekinthetők és engedelmeskedni kell nekik.¹¹⁹⁶

¹¹⁹² Malcolm 1999

¹¹⁹³ Malcolm 1999

¹¹⁹⁴ Taylor 1690, 18.

¹¹⁹⁵ Taylor 1690, 18.

¹¹⁹⁶ Taylor 1690, 20.

A 29 oldalas művet 18 oldalas utóírat követ, mely cáfolatokat fogalmaz meg Sherlock írását illetően,¹¹⁹⁷ feladatának pedig a Sherlock érvelésében rejlő gyengeségek vizsgálatát tekinti.¹¹⁹⁸ Azzal, hogy a szilárd kormányzatról beszél és bizonyos benne, hogy ezt mindenki felismerheti jelen esetben, a bíráló szerint Sherlock maga bizonyítja és ismeri be, hogy korábban hibázott.¹¹⁹⁹ Igen furcsa elméletnek tartja azon gondolatot a szerző, hogy Sherlock szerint az isteni gondviselés nem módosítja a törvényes jogot és nem tiltja meg, hogy az attól megfosztottak megpróbálják visszaszerezni azt, ha képesek rá.¹²⁰⁰ A furcsaság pedig abban áll szerinte, hogy miként lehet az, hogy Isten megfoszt egy királyt a kormányzattól és mégis meghagyja a jogát ahhoz, hogy helyreállíthassa azt. Szerinte az egyházgyűlési könyv (*Convocation Book*) mást mond erről, mégpedig azt, hogy a fenti esetben nem marad joga a királynak. Nem állítható ugyanis egy jogigényről, hogy a vele szembehelyezkedő kormányzat szilárd (*thoroughly settled* [sic!]). Ha van egy támadás a jogigény ellen, akkor nem mondható az, hogy az efféle birtoklás szilárd, ám ha van egy világos és látható törvényes jog egy birtokossal szemben, és azt a jogot éppen vitatják, akkor ebben az esetben a pusztá birtoklást szilárd kormányzatnak tartani az egyik legfurcsább dolog a világon. Mert ha ez így lenne, akkor az egész világ tévedésben volt eddig és adósai vagyunk a doktornak az új felfedezéséért. – szól a bírálat.¹²⁰¹

„*Sherlock azt állítja, hogy a Convocation Book törvénytelen és bitorolt hatalmakról beszél, de a doktornak a könyvből vett bizonyítékai csak a törvényes hatalmakról szólnak. Ebből az következik, hogy csak a törvényes hatalmak bírnak isteni hatalommal és egy kormányzat csak akkor szilárdult meg teljesen, ha törvényessé válik.*” – írja a szerző.¹²⁰² A doktor nem, de a könyv megkülönbözteti egy hatalom megszerzési módjait és magát a hatalmat, és bár a megszerzési módok lehetnek igen jogtalanok és törvénytelenek, a vele járó hatalom mégis törvényes lehet. De a doktor eltökélt, hogy ez mind egy, és mert a *convocation* a betolakodó királyok törekvéseiről beszél és az alattvalók lázadásáról, mint ami által a kormányzat módosul, ezért egy teljesen megszilárdult kormányzat alatt bizonyára bitorolt hatalmakat ért. „*Ami lehetetlen, hogy ilyen kezdet után egy jogot szerezzenek és így egy törvényes jogban végződjön, mert az a kormányzat ugyanolyan jogtalan mint a lázadás és a beavatkozás, (...) tehát jogtalanok, hacsak nem gondolja a doktor azt, hogy egy pénztárca*

¹¹⁹⁷ A számozás „újrakezdése” nem tévedés eredménye, hanem mindkét „mű” oldalszámozása 1-gyel kezdődik.

¹¹⁹⁸ Taylor 1690, 1.

¹¹⁹⁹ Taylor 1690, 1.

¹²⁰⁰ Taylor 1690, 2.

¹²⁰¹ Taylor 1690, 2.

¹²⁰² Taylor 1690, 3.

ellopása jogtalan, de a lopás után megtartani az már jogos.”¹²⁰³ A doktor tehát azon az állásponton van, hogy bármilyen gonosz módon is szerezte meg valaki a hatalmat, Isten hatalmával bír, és teljesen megszilárdult a kormányzata, ám a bíráló tagadja ezt, és úgy gondolja, hogy ez nem Isten hatalma és nem a jog talapzatán áll, így nem is válik törvényessé.¹²⁰⁴

Elismeri a szerző, hogy Istennek joga van bárkit megfosztani az életétől vagy rangjától, ahogy a trónjától is, de ha ez törvénytelen módon történik, az nem Isten joga és szuverenitása, hogy megakadályozza, hanem az alattvalók kötelesek a gonosz eszközöket elfogadni és megbüntetni őket.¹²⁰⁵

„Az a mi királyunk, aki berendezkedett a trónon a szuverén hatalom aktuális kormányzatára, mert a király az erő és a hatalom miatt király, nem a pusztá jog miatt.” – idézi Sherlockot a szerző. De azzal próbálja cáfolni, hogy ha ez igaz, akkor Athaliah-ra is vonatkozik, mint aki a szuverén hatalom aktuális kormányzatában volt, ezért Sherlock elvei szerint ő isteni hatalommal felruházott királynő és jár neki az engedelmesség, ahogy bárki másnak.¹²⁰⁶ Eszerint a doktor érvei ugyanolyan meggyőzőek és érvényesek Athaliah esetében, mint bárki máséban, de ha ez az érvelés semmis Athaliah vonatkozásában, akkor bárki más trónbitorló esetében is semmis, mert ha ezek nem az isteni rendelés biztos jelei, ami miatt el kell ismernünk őt királyként és alá kell vetni magunkat, akkor az nem szabály számunkra. Ha a trónnak a Gondviselés általi birtoklása világos és meggyőző bizonyítéka annak, hogy az ilyen személy Isten hatalmával bír, és királyként kell neki engedelmeskedni, akkor nem tett semmi különbséget. De ha ez nem egyértelmű bizonyíték, akkor nemcsak haszontalan a doktor megkülönböztetése, hanem minden érve semmis és nem meggyőző.¹²⁰⁷

Sherlock nem azt gondolja, hogy a védelem és a hűség, hanem a kormányzat és a hűség közt van olyan viszony, hogy egyik a másik nélkül nem tud létezni, mert ha az uralkodó nem tud kormányozni, akkor a nép nem tud engedelmeskedni. A bíráló szerint ez az érvelés hibás, mert a kormányzat alatt a doktor az aktuális adminisztrációt érti, a kormányzat és a hűség pedig egyáltalán nem rokonok, hanem csak rokon dolgok cselekedetei.¹²⁰⁸

A rómaiakhoz írt levélből idézve a felettes hatóságoknak való engedelmességre buzdítás kapcsán Sherlock a hatalmak alatt a bitorolt és törvényes hatalmakat is érti, mivel a

¹²⁰³ Taylor 1690, 3.

¹²⁰⁴ Taylor 1690, 3.

¹²⁰⁵ Taylor 1690, 3–4.

¹²⁰⁶ Lásd az 1094. l.j.-et!

¹²⁰⁷ Taylor 1690, 6.

¹²⁰⁸ Taylor 1690, 9.

Szentírás nem tesz különbséget a királyok és a trónbitorlók között.¹²⁰⁹ A bíráló pedig úgy hangzik erre, hogy ha a bitorolt hatalmaknak engedelmességet kívánt volna követelni az apostol, akkor ezt kifejezetten kimondta volna, de mivel ezt nem mondta, arra kell következtetnünk, hogy nem is kívánta azt.¹²¹⁰

Írásának végén egy kérdést idéz a szerző Sherlocknak az ellenállásról szóló művéből: „A győztes lázadók és trónbitorlók hatalma Istentől van? Oliver Cromwell Istentől kapta a hatalmát? Mert úgy tűnik, hogy neki is törvénytelen volt ellenállni vagy összeesküvést szőni ellene. Akkor minden hűséges alattvaló, aki megtagadta, hogy alávesse magát neki, amikor hatalom volt az ő kezében, lázadó volt és áruló?”¹²¹¹ Válaszként pedig így ír: „A legsikeresebb lázadók sem bírják a legmagasabb hatalmat, amíg él a természetes uralkodó, akinek engedelmességgel tartozunk, és alávetésben vagyunk.”¹²¹² Ezért bár az ilyen emberek hatalmat ragadhatnak kezükbe Isten engedélyével, az még nem Isten rendeléséből történik, és aki ellenáll nekik, nem Isten rendelésével szegül szembe, hanem az emberek bitorlásával.¹²¹³ Örökletes monarchiákban a király sohasem hal meg, hanem abban a pillanatban, amikor a király természetes személye meghal, a korona átszáll a vérvonalban következő személyre, és ezért az, aki az apa ellen lázad és megöli őt, a fiú uralkodása idején is folytatja lázadását, ami az apa halálával kezdődik.¹²¹⁴ E munkában is megjelenik tehát a király két testéről vallott felfogás.

Befejezésül egy kérést intéz Sherlockhoz a szerző, melyben arra kéri, hogy ha legközelebb egy könyvet publikál, akkor ne tegyen ilyen állítást az előszóban, amit ebben a művében megfogalmazott: „Bár elutasítottam az esküket, sohasem voltam elkötelezett egyik párt ellen sem, sohasem volt célom, hogy bárkit lebeszéljek arról, stb.”. A figyelmeztetés oka pedig az, hogy a *soha* igen hosszú időt ölelhet fel, és lehet, hogy valaki vagy valakik emlékeznek az akkoriban történetekre, márpedig ha azt látják, hogy egy ilyen merész (*bold*) kijelentés van az előszóban, gyaníthatják, hogy az egész könyv ehhez hasonló.¹²¹⁵

¹²⁰⁹ Taylor 1690, 12.

¹²¹⁰ Taylor 1690, 13.

¹²¹¹ Taylor 1690, 17.

¹²¹² Taylor 1690, 17.

¹²¹³ Taylor 1690, 17–18.

¹²¹⁴ Taylor 1690, 18.

¹²¹⁵ Taylor 1690, 18.

VIII. 2. 3. Egy könnyű módszer az utóbbi forradalom és rendezés kielégítő igazolására, különös tekintettel Dr. Sherlock két értekezésére ti. Az ellenállás kérdésére és A hűségeskü kérdésére, egy barátához írt levélben

A következő forrás, mely szintén a szerző megnevezése nélkül került publikálásra (*An Easie Method for Satisfaction Concerning the Late Revolution & Settlement: With a Particular Respect to Two Treatises of Dr. Sherlock's; Viz. The Case of Resistance, and The Case of Allegiance. In a Letter to a Friend. London, 1691.*)¹²¹⁶ Sherlock két írására, az ellenállásról és az engedelmisségről írt művére reagál.¹²¹⁷ Vitatja az ellenállás tilalmát még a legelnyomóbb és hatalmával leginkább visszaélő népszerűtlen kormányzat esetében is, és a legnagyobb jót (*Summum Bonum*) annak kell megtestesítenie, ami a nemzetben egyesült személyeknek, nem pedig az egyéneknek a legnagyobb és legtartósabb előnye; ennek kell lenni minden cselekedet céljának, ideértve magának Istennek a cselekedeteit is.¹²¹⁸ Kiemeli, hogy az ész kell fontolóra venni minden cselekedetnél, vagy az általános szabályokat és törvényeket, melyek korábban hatásosnak bizonyultak és célt beteljesítő eredménnyel bírtak. Ezek között vannak a felsőségeknek, a szülőknek és a tisztségviselőknek való engedelmisség, ám néha leginkább a közjó (*Publick Good*) az, ami a cselekedet közvetlen mozgatórugója, miként azokban az esetekben, melyeket rendkívülinek nevezünk.¹²¹⁹ – vélekedik a szerző.

Azt kell tehát tenni, ami a legnagyszerűbb, a legnyilvánvalóbb és legtartósabb jó, de az ellenszegülés, az ellenállás és a kormányzók leváltása is ilyen lehet, ahogy esetükben volt; tehát az ellenállás és a kormányzók személyének leváltása alkalmanként lehet, hogy a legnyilvánvalóbb jó – erősíti meg érveit.¹²²⁰ Kitér arra is, hogy a Jakab királynak való ellenállás (bár csak K. J.-ként nevezi meg, egyértelmű számunkra, hogy King James-ről van szó) és a váltás nemrégiben a *közjót szolgálta*, amit a pápistákon és néhány más személyen kívül mindenki elismer.¹²²¹

A szerző szerint három mód illetve eszköz van annak kiderítésére, hogy megtudjuk, melyik a leginkább követendő út a közösség legnagyobb javának vagy az emberiség nagyobb

¹²¹⁶ A továbbiakban lásd: *An Easie Method* 1691.

¹²¹⁷ Az, hogy ugyanabban a műben reagál valaki Sherlock két, az engedelmisség és ellenállás kapcsán írt legfontosabb értekezésére, az is lehet az oka, hogy maga Sherlock 1691-ben, vélhetően az engedelmisségről írt művének megjelenése után újra kiadta egy korábbi, az ellenállásról írt munkájának főbb pontait tartalmazó írását, ám más címmel, mégpedig az alattvalói hűség továbbgondolása kapcsán az alábbi címmel: *The Case of the Allegiance due to Sovereign Powers, Further Consider'd, and Defended: With A more particular Respect to the Doctrine of Non-Resistance and Passive-Obedience, Together With a Seasonable Perswasive to our New Dissenters*. London, 1691. (Sherlock 1691b) Ennek ismertetését lásd a IX. 1. fejezetben!

¹²¹⁸ *An Easie Method* 1691, 2.

¹²¹⁹ *An Easie Method* 1691, 2.

¹²²⁰ *An Easie Method* 1691, 4.

¹²²¹ *An Easie Method* 1691, 4.

része javának elérésére: 1. a bölcsesség, az ész és a tapasztalat; 2. mások ítélete; vagy 3. Isten egy bizonyos kinyilatkoztatása.¹²²² Ami a Gondviselést illeti, a szerző szerint nem jelent az többet, mint Isten abszolút aktuális akaratát és célját, ami bizonyára hatással bír.¹²²³ Bizonyosnak gondolja a szerző, hogy Vilmos királynak és Mária királynőnek személyes joguk volt a korona megszerzésére Jakab király uralkodói mivoltának megszűnése után és nem szabadott semminek akadályként útjukba állniuk a joguk helyreállításában és erővel való megőrzésében.¹²²⁴ Az új uralkodópár trónjának birtoklását alátámasztja a természeti törvény (*Law of Nature*), a nemzet törvénye (*Law of our Nature*) és minden nemzet törvénye (*Law of all Nations*), amelyek egybehangzanak és e három szál olyan jól összetart, hogy nem lehet szétszakítani őket.¹²²⁵ Ez utóbbival a népek jogaira (*ius gentium*) utal a szerző, és érvelésében alapvetően jogi nyelvezetet használ. A szerző kifejti, hogy nincs tudomása arról, hogy a Szentírás bárhol is azt tanítaná vagy parancsolná általánosan, kivétel nélkül, hogy tilos ellenállni.¹²²⁶

VIII. 2. 4. Néhány szerény megjegyzés Dr. Sherlock új könyvéről a szuverén hatalmaknak való engedelmesség kérdéséről

A következő név nélkül publikált forrás (*Some Modest Remarks on Dr. Sherlocks New Book About the Case of Allegiance due to Sovereign Powers, etc. London, 1691.*)¹²²⁷ 32 oldal terjedelemben vizsgálja Sherlock engedelmességről szóló könyvét, és fejt ki a szerzővel való egyet nem értését. Szívesen gondolná, hogy a jelenlegi kormányzat igazolásának szándékával publikálta könyvét Sherlock, ám az általa felsorakoztatott érvek olyan kétségeket ébresztettek, amelyekkel máshol nem találkozott.¹²²⁸ A fő elveket (Overall könyvéből vett passzusok), amire alapozza érvelését, igaznak fogadja el a szerző, ám megjegyzi azt is, hogy Sherlock magatartása, az új eskü letételének hosszú ideig tartó elutasítása miatt beszédtema lett és abban bízott a bíráló, hogy érveinek nyilvánosságra hozatala nem bírálatokat von maga után vagy bizonyos személyek rosszindulatú támadását.¹²²⁹ Ha megkérdezték volna a szerző véleményét, azt tanácsolta volna, hogy hallgassa el az ügyet, és hagyja meg minden embernek

¹²²² An Easie Method 1691, 12.

¹²²³ An Easie Method 1691, 12.

¹²²⁴ An Easie Method 1691, 15.

¹²²⁵ An Easie Method 1691, 15–16.

¹²²⁶ An Easie Method 1691, 16.

¹²²⁷ A továbbiakban lásd: Some Modest Remarks 1691.

¹²²⁸ Some Modest Remarks 1691, 2.

¹²²⁹ Some Modest Remarks 1691, 2.

a magyarázat kitalálását, mintsem publikálja azt, amiről előre látta, hogy egy igen rossz időzítésű vitára ad alkalmat.¹²³⁰ Nem szabadott volna tehát Sherlocknak elvei hangoztatásával kitennie magát a rosszindulatú emberek bírálatának azzal, hogy állította, nem a Jakab kormányzata iránti rokonszenv és nem a Vilmos és Mária kormányzata iránti ellenszenv miatt volt oly sokáig döntésképtelen és imádkozott értük, mivel az apostol erre utasít. A névtelen író szerint ezzel mintegy megerősítette a sokak által kárhoztatott elvet, mely Oliver Cromwell hatalmát is alátámasztotta, vagyis azt, hogy a birtoklás és az erő Isten által történő hatalommal való felruházást jelent.¹²³¹ A szerző azzal érvel, hogy az engedelmesség és a védelem olyan, mintha testvérek lennének, és ha egy kormányzat képtelenné teszi önmagát a védelem ellátására, akkor miféle érv kötelezhet bárkit is arra, hogy engedelmeskedjen valaminek, ami akkor már nem is létezik, vagy más lépett a helyére?¹²³²

Sherlock a pártállása megváltoztatásának okaként Overall püspök könyvének olvasására hivatkozik, ami nemcsak megerősítette korábbi gondolatait, de eltávolította a nehézségeket, így a két vélemény közt őrlődő embert teljesen meggyőzte e könyv.¹²³³ A bíráló igyekszik nem több ellenvetést megfogalmazni, mint amennyire válaszolni képes, és bízik abban, hogy Sherlocknak minden eskütagadót sikerült meggyőzni.¹²³⁴

Kiemeli, hogy az ügy rövid ismertetése után nem azt mondja Sherlock, hogy Ófelségeiknek mint jogos és törvényes királynak és királynőnek tett esküt, hanem úgy fogalmaz, hogy a birtokban levőknek, a *de facto* királynak és királynőnek fogadott engedelmességet.¹²³⁵ A kérdés az – mondja a szerző – hogy nem jár-e másnak az engedelmesség, csak a törvényes jognak?¹²³⁶ Sherlock érveiből azt a következtetést lehet levonni, hogy Ófelségeiknek nincs törvényes joga a trónra, amíg él Jakab király, akit bár megfosztottak trónjától, ha valaha volt joga hozzá, akkor most is van és az eskü még mindig hozzá köti az alattvalókat.¹²³⁷ Nem célja a bírálónak, hogy ellenkezzen a doktor érveivel, mindössze azt kívánja hangsúlyozni, hogy Sherlock túl későn jutott erre az elhatározásra, ráadásul gyenge pillérekre alapozta magyarázatát és ezzel szükségtelenül bajba keverte saját magát.¹²³⁸

¹²³⁰ Some Modest Remarks 1691, 2.

¹²³¹ Some Modest Remarks 1691, 3.

¹²³² Some Modest Remarks 1691, 4.

¹²³³ Some Modest Remarks 1691, 8.

¹²³⁴ Some Modest Remarks 1691, 10.

¹²³⁵ Some Modest Remarks 1691, 10.

¹²³⁶ Some Modest Remarks 1691, 13.

¹²³⁷ Some Modest Remarks 1691, 13.

¹²³⁸ Some Modest Remarks 1691, 15.

Sherlock gondolataiból az következik, hogy megkérdőjelezi Őfelségeik [Vilmos és Mária] törvényes jogát azáltal, hogy szétválasztja a törvényes jogot a kormányzattól és a törvényes jogot Isten hatalmától. Azzal érvel mégis mellettük, hogy Isten gondviselése emelte fel őket szándéka szerint, ezért engedelmeskedni kell nekik, ahogy a zsarnokoknak és trónbitorlóknak is, mely megfogalmazás miatt Oliver Cromwell szónokának is nevezhető Sherlock a bíráló szerint. A bírálat megfogalmazója kitart amellett, hogy Őfelségeiknek törvényes joguk van, és birtokolják a kormányzatot illetve nem választja szét a törvényes jogot Isten hatalmától.¹²³⁹

Az Overall püspök könyvéből vett gondolatok, amikkel alátámasztani igyekezett Sherlock Vilmos és Mária hatalmát, tulajdonképpen arra való célzás, hogy nekik nincs törvényes joguk a trónhoz.¹²⁴⁰ Bár nem ez volt a doktor szándéka, hanem az, hogy igazolja Jakab király törvényes megfosztását, azt, hogy ő valóban elveszítette a trónhoz fűződő törvényes jogát és az alattvalók feloldozást nyertek a neki tett eskü alól.¹²⁴¹ Sherlock fő célja az volt, hogy igazolja, bármilyen módon is szerzi meg valaki a trónt, Isten által kerül oda, és ezért engedelmeskedni kell neki, még akkor is, ha esetleg nincs is törvényes joga.¹²⁴² Igaz ugyan, hogy Sherlock letette az esküt Vilmos királynak és Mária királynőnek, mivel Isten hatalmával bíró uralkodóknak ismerte el őket, ám nem hitt abban, hogy ők Anglia törvényes uralkodói.¹²⁴³ A szerző szerint azért tett esküt végül Sherlock, mert morálisan lehetetlennek látta, hogy a trónfosztott király helyreállíthatná korábbi hatalmát és vélhetően félt attól, hogy mindent elveszít [állását].¹²⁴⁴ Bizonyosnak veszi a szerző, hogy Sherlock azon az állásponton van, amin minden pogány és amit a perzsák is vallottak, nevezetesen, hogy akinek a legjobb sikere van, azt az Ég kedveli.¹²⁴⁵ Bizonyos, hogy Sherlock nem írt semmit annak érdekében, hogy igazolja Őfelségeik törvényes jogát, csupán feloldozta a népet az előző uralkodónak tett eskü alól, amit Jakab királyi mivoltának megszűnésével magyarázott.¹²⁴⁶ S vajon miért került ez a mondat a szövegbe, ha nem azért, hogy Őfelségeiket trónbitorlónak tüntesse fel? – vélekedik a névtelen szerző.¹²⁴⁷

¹²³⁹ Some Modest Remarks 1691, 16.

¹²⁴⁰ Some Modest Remarks 1691, 18.

¹²⁴¹ Some Modest Remarks 1691, 18.

¹²⁴² Some Modest Remarks 1691, 19.

¹²⁴³ Some Modest Remarks 1691, 19.

¹²⁴⁴ Some Modest Remarks 1691, 20.

¹²⁴⁵ Some Modest Remarks 1691, 20.

¹²⁴⁶ Some Modest Remarks 1691, 24.

¹²⁴⁷ Some Modest Remarks 1691, 25.

Végzavában úgy ítéli a szerző, hogy Sherlock egy felületes értekezést adott ki a kezéből az eskük természetéről és a polgári társadalmak eredetéről, mely témákról más szerzők sokkal jobban írtak.¹²⁴⁸

VIII. 2. 5. A jelenlegi kormányzat megvédelmezése, egy nemrégiben megjelent pamflet bírálata kapcsán, melynek címe ez, Dr. Sherlocknak a hűségeskü kérdéséről szóló vizsgálata

Az általam vizsgált források közül megjelenését tekintve a legkésőbbi forrás (*A Vindication of the Present Settlement. By Way of Animadversion On a Late Pamphlet, Entitled Dr. Sherlock's Case of Allegiance considered. London, 1692.*)¹²⁴⁹ a már szokott módon, szerzője nevének feltüntetése nélkül jelent meg. A két oldalas, olvasónak címzett bevezetés után 20 oldalon tárgyalja a szerző az általa megjelölt témát. Három elvet emel ki Sherlock könyvéből a szerző, melyre épül pamfletje: 1. A király sohasem hal meg., 2. A király sohasem tehet rosszat., 3. A bitorklás bármilyen hosszú ideig is tartson, nem befolyásolja a király jogát.¹²⁵⁰ Válaszában a szerző kifejti, hogy a korona öröklési joga vagy folyamatos és megszakítás nélküli birtoklása egy életen keresztül nem kapcsolódik egyetlen személyhez sem erősen, mert a parlament az állam érdekében és egy nép megőrzése érdekében, ami a kormányzat valódi célja, elszakíthatja attól a személytől, és másnak adhatja. Különösen igaz ez akkor, ha a király arra szánta el magát, hogy megszabaduljon tőle, vagy azért harcol, hogy a francia kormányzat zsarnoksága alá hajtja országát.¹²⁵¹ A második elv, mely szerint a király nem tehet rosszat, ha úgy értelmezzük, hogy mindenki vagy egyetlen alattvaló sem kérheti számon, akkor ez igaz lehet, mivel nincsen olyan törvény, ami ezt megengedné. Ez a maxima ezért az alattvalók vonatkozásában igaz lehet, de a szuverén uralkodóval kapcsolatban nem tartható.¹²⁵² Érthető ez úgy is, hogy egy jó ember nem tud rossz dolgot tenni, mivel nincs az a szívében vagy az akaratában, hogy megtegye.¹²⁵³ És ha ezt az elvet ilyen értelemben elfogadjuk, kétségtelenül igaz a jelenlegi királyra, aki az *igazság iránti* természetes szeretetéből adódóan nem képes rosszat tenni.¹²⁵⁴ A herceg vállalkozásának célja a

¹²⁴⁸ Some Modest Remarks 1691, 32.

¹²⁴⁹ A továbbiakban lásd: *A Vindication* 1692.

¹²⁵⁰ *A Vindication* 1692, 2.; „1. *The King never dies.* 2. *The King can do no wrong.* 3. (*Nullum tempus occurrit Regi.*) *No length of Usurpation can prejudice the King's Right.*”

¹²⁵¹ *A Vindication* 1692, 3.

¹²⁵² *A Vindication* 1692, 3.

¹²⁵³ *A Vindication* 1692, 5.

¹²⁵⁴ *A Vindication* 1692, 5.

kezdetektől fogva nem volt más, mint a közelgő veszélytől megmenteni a nemzetet, hogy helyreállítsa a népet illető jogokat és szabadságokat, nem a korona megszerzése volt tehát a célja. Miként a deklarációjában kifejtette, tervével nem volt más a szándéka, mint egy szabad parlament összehívásának biztosítása, továbbá a király és a nép közti vitás kérdések rendezése a királyság ismert és fennálló törvényei szerint.¹²⁵⁵ Nem volt ez talán megfelelő az isteni, a természeti és a nemzet törvényeinek? Nem egy dicséretes szándék ez, egy bátor és nagylelkű vállalkozás? – kérdezi a bíráló.¹²⁵⁶ Szerinte a forradalomban (*Revolution*) nem volt semmi, ami ne lenne igazolható. A nemzet „nagy tanácsának” összegyűlését is vizsgálja a szerző, mely a berendezkedés megőrzésének módjáról nagy viták közepette tárgyalt, hiszen volt, aki vissza akarta hívni a kiárlyt, mások pedig régensséget óhajtottak felállítani.¹²⁵⁷ A szerző szerint a forradalom minden mozzanata elejétől a végéig a magát jónak determináló hatalomtól eredt és egy felülről biztosított hatalomtól származott.¹²⁵⁸ Bár nem szabad olyan gonoszsgot elkövetni, amiből ne származhatna jó, mégis ha gonosz dolgot követünk el, ám azt a közösség érdekében tesszük, akkor az megszűnik rossznak lenni, mivel az államérdek (*Reasons of State*) gyakran felülír minden más érvet.¹²⁵⁹ Végül Sherlocknak azt az elvét kifogásolja a szerző, miszerint a tolvajoknak és rablóknak jó jogcíme van bármire, amit el tudnak lopni vagy rabolni, és szerinte a trónbitorló nagyobb tolvaj és rabló, jogcíme pedig a birtokához nem jobb azokénál.¹²⁶⁰

E forrás szerzője tehát a közjóra és egy új dologra, az államérdekre hivatkozva építette érvelését és hangsúlyozta azt is, hogy a parlamentnek joga van megváltoztatni a trónöröklési rendet, ha a fenti elvek érvényesítése ezt megkívánja.

¹²⁵⁵ A Vindication 1692, 10.

¹²⁵⁶ A Vindication 1692, 10.

¹²⁵⁷ A Vindication 1692, 11.

¹²⁵⁸ A Vindication 1692, 12.

¹²⁵⁹ A Vindication 1692, 13.; Az államreazon és az államérdek fogalmának értelmezéséhez lásd: Horkay Hörcher Ferenc: Államreazon és konzervativizmus. *Kommentár* 2007/6., 50–72.!

¹²⁶⁰ A Vindication 1692, 18.

IX. William Sherlock válasza a vitapartnerek cáfolataira és az isteni gondviselésről szóló értekezés

Az alábbiakban a Sherlock írásaira született bírálatokra adott válaszokat vizsgálom, melyek közül kettő egyértelműen Sherlocktól származik, egyet pedig neki tulajdonítanak. Mindhárom forrás címlapján 1691 szerepel publikálási évszámként, keletkezésük sorrendjének megállapítását jelenleg nem tartom lehetségesnek. Bátor és nem feltétlenül helyes következtetéseket eredményező kísérletnek tekintem annak megállapítására vonatkozó törekvést, hogy Sherlock egy-egy válaszirata melyik forrásra adott reagálásként keletkezett, így ennek megállapításától is eltekintek. A szakirodalom erre vonatkozó feltételezéseit természetesen ismertetem, de nem gondolom, hogy egyetlen forrást lehetne megjelölni ezek okozataként, amikor tudjuk, hogy közel 50 válasz született Sherlock engedelmességről szóló írására. A fenti okok miatt tehát mindössze arra vállalkozom, hogy egyenként ismertetem e három munka tartalmát, majd e rész utolsó fejezetében egy összegző munkát ismertetek, mely William Sherlock nevéhez köthető, és kiváló összefoglalása a Gondviselésről szóló korabeli felfogásnak. Az, hogy e munka itt kapott helyet, több oka is van. Egyrészt egyértelműen tudható, hogy Sherlock a szerzője, másrészt kronológiailag ez a legkésőbbi, (1694-ben publikált) általam elemzésre kerülő munkája, harmadrészt egy kiváló értekezés, mely teológiai megközelítésben, de nem teljesen elszakadva a politikai gondolkodástól fejti ki véleményét az isteni gondviselésről, melyre az új uralkodók kormányzatát Sherlock több írásában is alapozta.

IX. 1. A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség esete továbbgondolva és megvédelve, az ellenállás tilalmának és a passzív engedelmesség még pontosabb figyelembe vételével, egy időszerű meggyőzéssel a mi új disszenteriek felé

Az első forrás (*William Sherlock: The Case of the Allegiance due to Sovereign Powers, Further Consider'd, and defended: with A more particular Respect to the Doctrine of Non-Resistance and Passive-Obedience. Together With a Seasonable Perswasive to our New Dissenters. London, 1691.*) amit e fejezetben vizsgállok, egyértelműen Sherlock személyéhez köthető, mivel a címlapon szerzőként szerepel a neve, és egyik korábbi művével feltűnő hasonlóságot mutat. Minden bizonnyal a „dicsőséges forradalom” idején, az alattvalói hűség körül fellángoló vita késztette arra a szerzőt, hogy újra írásba foglalja gondolatait, és bár az Oxford Dictionary of National Biography szerint e munka a VII. 2. 3. fejezetben elemzett

legfontosabbnak tekintett sherlocki mű megszületése után keletkezett, véleményem szerint mégsem zárható ki, hogy a precízen kidolgozott értekezés megírása előtt írta ezt, mégpedig az 1684-ben publikált, ellenállásról írt értekezésének¹²⁶¹ csupán egy rövidített változataként. A cím alapján gondolhatnánk, hogy az ODNB szerzőjének van igaza, de a tartalmi összehasonlítás után más feltételezést is elfogadhatunk. E forrás 27 számozott oldalt tartalmaz, és az ezt követő számozás nélküli oldalon ([28.]) az új disszenterek felé fogalmaz meg figyelmeztetést. A tartalom részletes ismeretetésétől ezúttal eltekintek, mivel a korábban elemzett munka kivonataként értelmezhető e mű, és inkább a két mű közti eltérésekre fókuszálok. Az 1684-es munka címében az ellenállás (*Resistance*) szó szerepel, ebben a műben pedig az engedelmesség (*Allegiance*), mégis a két írás tartalmában megegyezik. Különbség a kettő között, hogy a későbbi műben (1691), nincs fejezetekre tagolás, más a bekezdések beosztása, ám ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy az engedelmességről szóló munka megjelenése után írta ezt Sherlock, akkor feltételezhetjük azt is, hogy munkájával az lehetett a célja, hogy egy korábbi írásának, az ellenállásról írt értekezésének tartalmát rövidített formában megismételje azok számára, akiknek a figyelmét az korábban elkerülte. Nem zárható ki azonban a másik lehetőség sem, mely szerint e forrás még az engedelmességről szóló legrészletesebb munka megírása előtt keletkezett hasonló céllal, és időt nyert ezzel Sherlock az alapos munka elvégzéséhez azáltal, hogy egy korábbi írásában kifejtett gondolatait ismételte meg.

A művek keletkezési sorrendjének eldöntését egyelőre nem tartom lehetségesnek, de talán nem is elkerülhetetlen feltétele az elemzés folytatásának. Az ellenállásról írt mű (1684) és e fejezet fókuszában álló munka (1691) tartalmi összehasonlítását elvégezve a következő megállapításra jutottam: a két mű oldalszámozás szerint megfeleltethető egymásnak, ez pedig a következőképpen alakul: 1684:6–14.=1691:1–5.; 1684:27–37.=1691:5–10.; 1684:43–57.=1691:10–18.; 1684:71–76.=1691:18–20.; 1684:100–107.=1691:20–24.; 1684:140–147.=1691:24–27.. Az „eredeti”, 221 oldalas munkát sűríti tehát magába az újonnan megjelenő mű, mely szinte teljesen szöveghűen került át az újnak tűnő munkába. Az egyetlen újdonság e forrás végén található üzenet, melyet a szerző figyelmeztetésnek szánt a disszenterek számára, kiemelve, hogy, ahol viszály és küzdelem van, ott zűrzavar uralkodik és a Gonosz dolgozik. Bármely oldalra állnak is az emberek, óvatosságra inti őket, majd Istenhez könyörög a királynak és a királynőnek, a királyságoknak, az alattvalók szabadságainak és törvényeinek valamint a nép vallásának az ellenség gonosz összeesküvéseitől való

¹²⁶¹ Ennek elemzését lásd a VII. 2. 1. fejezetben!

megőrzéséért. Kéri az új disszentereket, hogy dicsőítsék Istent, mivel megőrizte ezideig királyukat és könyörögjenek, hogy ugyanaz a Gondviselés tartsa szemmel a jövőben is sorsát. A király tiszteletére buzdít és az ő személyének örömmel valamint hálaadással való elfogadására, mint aki egy Isten kezéből kapott ajándék.¹²⁶²

IX. 2. A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség védelmezése, válaszul egy pamfletre írt válaszra, aminek címe: Engedelmisség és alávetés a jelenlegi kormánynak, Overall püspök könyve szerint bemutatva, egy utóíratral válaszul Dr. Sherlock alattvalói hűségéről írt munkájára

A következő forrás (*William Sherlock: A Vindication of the Case of Allegiance Due to Sovereign Powers, In Reply to an Answer To a late Pamphlet, Intituled, Obedience and Submission to the Present Government, demonstrated from Bishop Overal's Convocation-Book, with a Postscript in Answer to Dr. Sherlock's Case of Allegiance, etc. London, 1691.*)¹²⁶³, amelynek tartalmát ismertetem, a VIII. 2. 2. fejezetben elemzett írás utóíratára való válaszként született William Sherlock tollából. A szerző neve fel van tüntetve a mű címdalán, így biztosra vehető, hogy valóban ő írta, nem pedig csak neki tulajdonítják azt. A forrás szerzője, amelyre válaszként született e munka, gyengének nevezi Sherlockot amiatt, hogy bevallotta tévedését.¹²⁶⁴ A bírálatban megfogalmazottakra válaszol tehát Sherlock e műben. Az Overall püspök könyvéből vett részlet a törvénytelen és bitorolt hatalomról szólva állítja, hogy azok az uralkodók, akiknek nincs törvényes joguk a trónhoz, még rendelkezhetnek Isten hatalmával, melyet Sherlock maga is igazolt, ám bírálója szerint a doktor nem tesz különbséget a hatalom megszerzésének módjai és a hatalom közt, a gyűlés azonban igen, mely szerint ha a hatalmat törvénytelen és jogtalan módon szerzi is meg valaki, a hatalma még lehet törvényes.¹²⁶⁵ Valóban, nem úgy különbözteti meg e kettőt Sherlock, ahogy bírálója teszi, hanem úgy különíti el ezeket, ahogy a gyűlés is, vagyis azt állítja, hogy bár a módszer gonosz lehet, az erő és a hatalom Istentől származik.¹²⁶⁶ Bár Sherlock elismeri bírálójának felvetését, miszerint a berendezkedés (*settlement*) jogi terminus és mivel a törvényes berendezkedésre használják általában, ezért mindig ésszerű így gondolni rá, amíg az ellenkezője nincs kimondva, mégis ragaszkodik ahhoz, hogy az is berendezkedés, amit

¹²⁶² Sherlock 1691b [28.] (Nem számozott, de 28.-nak tekinthető oldal.)

¹²⁶³ A továbbiakban lásd: Sherlock: A Vindication 1691.

¹²⁶⁴ Sherlock: A Vindication 1691, 1.

¹²⁶⁵ Sherlock: A Vindication 1691, 4.

¹²⁶⁶ Sherlock: A Vindication 1691, 4.

erősen és szilárdan birtokolnak jog nélkül, bár az nem jogos berendezkedés.¹²⁶⁷ A kormányzat joga és a berendezkedés két külön dolog, az első a címhez, a második a gyakorlásra utal, márpedig ha ez a kettő elválasztható, akkor miért ne lehetne egy jog nélküli berendezkedésről beszélni, vagyis téves arra következtetni, hogy egy berendezkedés mindig jogot is jelent.¹²⁶⁸ A „teljes” megszilárdulás pedig a birtoklásra utal, nem a jogra, hiszen ez utóbbinak nincsenek, míg előbbinek vannak fokozatai.¹²⁶⁹ Ha nincs senki, akinek jobb jogcíme van a koronához, akkor a birtoklás ad jogot, de akkor miért állítja a bíráló megfogalmazója, hogy egy száz évig tartó birtoklás jó jogcím egy jobb jogcím ellen, vagy miként szünteti meg egy jobb jogcím a száz évig tartó birtoklást? – vonja kérdőre Sherlock a „támadóját”.¹²⁷⁰

A *törvényes hatalom* jelentésének kibogozására is időt szentel a szerző, kijelentve, hogy ez a törvény szerint való hatalmakat jelenti, ám a törvénynek különböző fajtái vannak és ha nem ugyanazt értjük rajta, akkor nem érthetjük meg egymást. Sherlock a törvényes alatt a természeti törvény szerinti, a nemzetek törvényei szerinti vagy egy bizonyos nemzet vagy királyság törvényei és alkotmánya szerinti megkülönböztetést érti. A jelen esetre pedig azt állítja, hogy azok a törvényes hatalmak, amelyek a kormányzat jogos hatalmával bírnak az általuk kormányzott királyság törvényei és alkotmánya által. Ez az oka a *de iure* és a *de facto* uralkodó megkülönböztetésének, ami a királyság bizonyos törvényeivel kapcsolatos: a *de iure* király az ország törvényei szerint jogos király, a *de facto* királynak pedig bármilyen más joga lehet, nem jogos és törvényes birtokosa a koronának a királyság leszármazás szerinti rendjének érvényessége esetén.¹²⁷¹

Bár a különböző nemzeteknek eltérőek a korona öröklésére vonatkozó törvényei, úgy tűnik, mindenki egyetért abban, hogy az a király, aki a trónt a nép beleegyezésével és engedelmessége mellett birtokolja.¹²⁷² A nép beleegyezése és az alávetés az, ami polgári és törvényes hatalommá tesz egy erőszakon alapuló kormányzatot, ezáltal pedig jogot ad a trónt megszerző uralkodónak.¹²⁷³ Sherlock szerint bírálója úgy véli, hogy az alávetés azoknak ad törvényes jogot, akiknek amúgy is van joga, tehát a nép alávetése önmagában nem ad törvényes jogot.¹²⁷⁴ De vajon nincs egy nemzetnek ahhoz joga, hogy amikor a királya elmegy, akkor a saját megmaradása érdekében új hatalmat hozzon létre? Meg kell kérni őket, hogy hagyják el uralkodójukat, ha annak távozása után továbbra is egy nemzet kívánnak maradni?

¹²⁶⁷ Sherlock: A Vindication 1691, 5.

¹²⁶⁸ Sherlock: A Vindication 1691, 6.

¹²⁶⁹ Sherlock: A Vindication 1691, 6.

¹²⁷⁰ Sherlock: A Vindication 1691, 7.

¹²⁷¹ Sherlock: A Vindication 1691, 11.

¹²⁷² Sherlock: A Vindication 1691, 15–16.

¹²⁷³ Sherlock: A Vindication 1691, 16.

¹²⁷⁴ Sherlock: A Vindication 1691, 17.

Alá kell vetni magukat egy új uralkodónak, aki nem képes őket megvédeni? – sorakoznak Sherlock kérdései. Válaszában kifejti, hogy az egész emberiségnek természetes joga, hogy saját megmaradása érdekében alávesse magát valakinek és szükséges, hogy egyetlen uralkodót se kérjenek meg, hogy hagyja el őket.¹²⁷⁵

Az alattvalói hűségről írt könyvében azt állította Sherlock, hogy a kormányzat és a hűség rokonok, mégpedig annyira, hogy egyik nem tud létezni a másik nélkül, vagyis ha az uralkodó nem tud kormányozni, akkor az alattvalók nem tudnak engedelmeskedni. Ha tehát az uralkodó elhagyja kormányzatát, a hűséget is elveszíti, melyeket együtt kell visszaszereznie.¹²⁷⁶ Erre a bíráló azt mondja, hogy ez téves következtetés és Sherlock a kormányzaton annak aktuális adminisztrációját érti, ezért pedig a kormányzat és a hűség olyan messze vannak egymástól, hogy egyáltalán nem is rokonok.¹²⁷⁷ Sherlock azonban cáfolja ezt, és rögzíti, hogy a kormányzaton a kormányzat aktuális adminisztrációját, nem a kormányzat bizonyos tetteit, míg a hűségen az engedelmességet és a kormányzatnak való alávetést érti. Mert az uralkodót illető hűség és az alávetés, valamint az uralom és a kormányzat teszi a királyt és az engedelmesség az alattvalót. Ha nincs király, nincsenek alattvalók és ha nincs kormányzat, nem lehet hűség sem – következtet Sherlock.¹²⁷⁸

A bíráló szerint a kormányzat aktuális adminisztrációja és a hűség megadása nem rokonok, hanem egy kapcsolat cselekedetei. De mit nevez ő a király és az alattvalók közti kapcsolatnak? – kérdezi Sherlock, s a vita lerövidítése érdekében megvizsgálja e kapcsolat alapjait. Egy törvényes örökösödési jog nem lehet egy ilyen kapcsolat alapja, mert akkor ilyen kapcsolat csak az örökletes királyságokban létezne, pedig ez a kapcsolat a nép választása, Isten kinevezése és a hódítás során trónt szerzett uralkodó és alattvalói közt is létezik.¹²⁷⁹ A közös alapja e kapcsolatnak az Istentől való hatalom, ami által a királyok uralkodnak és az alattvalók engedelmességgel tartoznak ennek. Ez pedig nem mindig kapcsolódik a törvényes joghoz, hanem mindig a trón teljes és szilárd birtoklásához kötődik.¹²⁸⁰ Isten hatalmát ugyanis csak az bírhatja, aki a kormányzat aktuális birtokában van és hatalommal rendelkezik, ezért amikor valamely uralkodó elesik a kormányzattól, elveszíti Isten hatalmát, bármi legyen is törvényes jogával. Tehát a kapcsolat megszakadt azzal, hogy a kapcsolat alapja megszűnt. Engedelmeskedni pedig nem lehet akkor, ha egy uralkodó nem tud parancsolni, sem alávetni

¹²⁷⁵ Sherlock: A Vindication 1691, 18.

¹²⁷⁶ Sherlock: A Vindication 1691, 37.

¹²⁷⁷ Sherlock: A Vindication 1691, 37.

¹²⁷⁸ Sherlock: A Vindication 1691, 38.

¹²⁷⁹ Sherlock: A Vindication 1691, 39.

¹²⁸⁰ Sherlock: A Vindication 1691, 39.

nem lehet magukat, ha ő nem tud kormányozni, ezért szükségszerű, hogy másik uralkodó kerüljön trónra.¹²⁸¹

Sherlock érvelésében a Szentírásra támaszkodva azt állítja, hogy az nem tesz különbséget a királyok és a trónbitorlók között az engedelmisséget illetően, csupán a jelenlegi hatalomnak követel engedelmisséget. A hatalom alatt ezért a törvényes és a bitorolt hatalmat is érti Sherlock, hiszen ez alatt az erőt érti, ami egy kormányzatban megszilárdult, bármilyen módon került is oda.¹²⁸² A Szentírás tehát nem tesz különbséget a jogos király és a trónbitorló között az alattvalók engedelmisségét illetően, amíg ők trónon vannak.¹²⁸³ A hatalom szilárd birtoklása a nép beleegyezésével és behódolásával valósul meg. – emeli ki még egyszer Sherlock, rögzítve ezzel azt, hogy nem kizárólag Isten hatalmának tulajdonítja a hatalom birtoklását.¹²⁸⁴

A bíráló kérésére reagálva megerősíti Sherlock, hogy sohasem volt elköteleződve az eskütétel ellen és nem kívánt lebeszélni róla másokat, csupán elmondta a véleményét, amikor arról megkérdezték.¹²⁸⁵ A fenyegetést, miszerint minden érvét megvizsgálja bírálója, amint elérkezik annak ideje, azt feleli a doktor, hogy ha megígéri hogy jól megvizsgálja, mielőtt válaszolna rájuk, reményei szerint nem hall többé róla.¹²⁸⁶

IX. 3. Őfelségeik kormányzata teljesen szilárdnak bizonyult, ezért alávethetjük magunkat neki anélkül, hogy Mr. Hobbs elveit megerősítsenék. Rámutatva arra is, hogy a hűség nem illette meg a legutóbbi polgárháború utáni trónbitorlókat. Alkalmat adott erre néhány nemrégiben megjelent pamflet Dr. Sherlock ellen

E forrás (*Their Present Majesties Government Proved to be Thoroughly Settled, And That we may Submit to it, without Asserting the Principles of Mr. Hobbs. Shewing also, That Allegiance was not Due to the Usurpers after the late Civil War. Occasion'd by some Late Pamphlets against the Reverend Dr. Sherlock. London, 1691.*)¹²⁸⁷ reprint kiadásának előszavából megtudhatjuk, hogy William Sherlocknak tulajdonítják általában ezt az értekezést, amelyben megmagyarázza, hogy miért adta fel korábbi álláspontját és tett esküt az új uralkodóknak. Különös hangsúlyt fektet arra, hogy elkülönítse elméletét Hobbes tanításától

¹²⁸¹ Sherlock: A Vindication 1691, 39.

¹²⁸² Sherlock: A Vindication 1691, 52.

¹²⁸³ Sherlock: A Vindication 1691, 52.

¹²⁸⁴ Sherlock: A Vindication 1691, 72.

¹²⁸⁵ Sherlock: A Vindication 1691, 79.

¹²⁸⁶ Sherlock: A Vindication 1691, 80.

¹²⁸⁷ A továbbiakban lásd: Sherlock: Their Present... 1691. E forrás elérhető az interneten is: Malcolm 1999.

és magyarázatot ad arra is, hogy Oliver Cromwellel ellentétben, Orániai Vilmos miért tekinthető legitim uralkodónak.¹²⁸⁸ E mű 3 kiadást ért meg, és a bemutatás alapját az első kiadás reprint kiadása adja. A kiadó szerint két forrás szolgálhatott ürügyül e munka megírására, az egyik Samuel Johnsonnak a doktor engedelmességről szóló művére való válasza és egy ismeretlen szerző írása.

Sherlock célja azon feltételezés igazolása, hogy az olyan uralkodóknak, akiknek eredetileg nem volt joguk a trónhoz, kormányzatuk megszilárdulása után Isten hatalmával bírnak és ezért engedelmesség jár nekik ugyanúgy, ahogy a legtörvényesebb és legjogosabb uralkodóknak.¹²⁸⁹ Ezt az elvet Overall püspök könyvéből veszi a szerző és az elv tisztázásához szükségesnek tartja annak kifejtését, hogy mikor számít teljesen megszilárdultnak egy kormányzat. Ennek érdekében azt javasolja, hogy nézzük meg a szuverén hatalom eredetét, mert többen többféle alapra helyezik azt: van, aki az atyai hatalomból, van, aki a hódításból, más pedig a választásból vezeti le a szuverenitás eredetét. Sherlock szerint minden szuverenitás az alávetésen (*submission*) alapul és ez lesz az értekezésének vezérfonala is. Szerinte tehát egyetlen ember sem alattvaló, csakis abban az esetben, ha ő maga veti alá magát a hatalomnak és ez hódítással megszerzett uralom esetén is alapkövetelmény.¹²⁹⁰ Tehát az uralom nem a hatalmon alapul, legyen az bármilyen is, hanem az alávetésen, legyen az közvetlen, tehát személyes beleegyezésen alapuló vagy közvetett, vagyis képviselő útján kinyilvánított.¹²⁹¹ Lehetséges ugyan, hogy egy háború eredményeként egy idegen uralkodó vagy egy lázadó alattvaló megszerzi a királyság feletti birtoklást, a koronát és a kormányzat adminisztrációját és igényt tart az alattvalók engedelmességére, de nincs valódi jogcíme ahhoz addig, amíg az alattvalók nem ismerik el őt szuverénjüknek és nem lépnek kölcsönös egyezségekre. Amíg nincs efféle kölcsönös kötelék az uralkodó és az alattvalók között, addig nem nevezhető megszilárdultnak a kormányzata és mint közellenség ellen bármit megtehetnek vele szemben az alattvalók.¹²⁹² Overall könyve nyomán tehát akkor számít szilárd berendezkedésűnek egy kormányzat, amikor az új uralkodó a kormányzat teljes birtokában van és a nép által szabadon választott képviselők szuverénnek ismerik el. Tehát a kormányzat joga a nép beleegyezésével együtt származtatható Istentől, és csakis az alávetés, a behódolás teszi megszilárdulttá a berendezkedést. Mert ha csak egy csendes birtoklást szabnánk feltételül a szilárd kormányzat ismérveként, hozzá kell ehhez tennünk, hogy ebben

¹²⁸⁸ Sherlock: Their Present... 1691, A reprint kiadás előszava.

¹²⁸⁹ Sherlock: Their Present... 1691, 1010.

¹²⁹⁰ Sherlock: Their Present... 1691, 1010.

¹²⁹¹ Sherlock: Their Present... 1691, 1011.

¹²⁹² Sherlock: Their Present... 1691, 1011.

benne rejlik az a lehetőség, hogy a nép csak arra vár, hogy felforgassa azt, mivel nem járultak hozzá annak hatalmához.¹²⁹³ Nem tartozik tehát egy nép engedelmisséggel az Isten által küldött uralkodónak addig, amíg képviselői útján nem fejezte ki szuverén uralkodóként való elismerését.¹²⁹⁴ Minden polgári kormányzat a hozzájáruláson vagy az elődök hozzájárulásán alapul, ám nem nevezhetők alattvalóknak a jelen kor emberei addig, míg maguk nem hódolnak be.¹²⁹⁵ Sherlock szerint az elődök, akik önként vállalták, hogy az örökletes monarchia alattvalói legyenek, valójában ők a jelenlegi korszak embereinek képviselőiként tekinthetők, ugyanúgy, ahogy azok, akiket most választanak meg. Ha nem így történne mindez, akkor minden polgári társadalomnak fel kellene bomlania, ha a gyermek nem ugyanazon feltételek közé születik, mint szülei, ugyanazon törvényeknek és kormányzatnak alávetve.¹²⁹⁶ És ugyanez igaz a jövőre vonatkoztatva is: tehát a jelenleg megválasztott képviselők már azokat is képviselik, akik még meg sem születtek.¹²⁹⁷ A kormányzat léte szükségszerű és az elődök feltételezik az utódok beleegyezését az általuk szabott feltételekbe, hiszen nemcsak a maguk, hanem utódaik boldogsága és biztonsága érdekében hozzák azt létre. Ellenvetésként megfogalmazható, hogy a többség akarata nem feltétlenül tartalmazza az egyén hozzájárulását, ha csak nem akarja, ám a válaszában Sherlock kifejti, hogy az ésszerűség miatt feltételezni kell, hogy az elődök az utódokat is képviselik és a többségi szavazat tartalmazza mindenkinek az akaratát.¹²⁹⁸ További ellenvetés lehet, hogy ha az alattvalók adnak hatalmat uralkodójuknak, akkor azt el is vehetik tőle, ha akarják. Erre azt válaszolja Sherlock, hogy az alattvalók csak közvetítők, mely által Isten átruházza a hatalmát, tehát nem tőlük származik a hatalom, de az ő hozzájárulásuk vagy beleegyezésük nélkül nem birtokolhatja azt egyetlen uralkodó sem.¹²⁹⁹ Sherlock megszilárdultak tekinti a kormányzatot és nem gondolja, hogy hobbes-izmussal lennének vádolhatók azok, akik behódoltak neki, mivel nem azt vallják, hogy bármely uralkodó, aki csendesesen birtokolja a trónt, igényt tarthat az engedelmisségre, hanem csak az, akinek hatalmát a nép képviselői jóváhagyták.¹³⁰⁰

Sherlock fő célja ebben a műben az, hogy rámutasson, milyen hatalmas különbség van Hobbes és a saját kormányzatról vallott elvei között. Szerinte Hobbes tanítása az ördögtől való, míg a sajátja az igazság istenétől, előbbit az önérdek irányítja, övét a lelkiismeret és az értelem. Hobbes szerint minden szuverenitás az erőn alapszik, Sherlock szerint azonban azon,

¹²⁹³ Sherlock: Their Present... 1691, 1012.

¹²⁹⁴ Sherlock: Their Present... 1691, 1012.

¹²⁹⁵ Sherlock: Their Present... 1691, 1014.

¹²⁹⁶ Sherlock: Their Present... 1691, 1015.

¹²⁹⁷ Sherlock: Their Present... 1691, 1016.

¹²⁹⁸ Sherlock: Their Present... 1691, 1016–1017.

¹²⁹⁹ Sherlock: Their Present... 1691, 1018.

¹³⁰⁰ Sherlock: Their Present... 1691, 1019.

hogy a nép a hozzájárulását adja a hatalomhoz; vagyis csak azután szilárdulhat meg egy kormányzat, ha a nép beleegyezését bírja, és amíg ez nem következik be, addig nem követelhet engedelmisséget.¹³⁰¹ Bár Cromwell csendben birtokolta a hatalmat és nem volt ellene sem belföldön, sem külföldön fegyveres erő, mégsem tudta körülvenni magát az emberek beleegyezésével létrejött parlamenttel. Miként lehet ez? Úgy, hogy elhúzódhat egy trónbitorlás, amikor valaki anélkül birtokolja tartósan a trónt, hogy a nép hozzájárult volna ahhoz.¹³⁰² Sherlock elhatárolja magát Hobbes-tól abban, miszerint ha valaki megszerzi a trón birtoklását, akkor a nép annak alattvalójává válik. Ellenkezőleg, attól hogy valaki megszerezte és birtokában van a trónnak, egészen addig nem jár neki az engedelmisség, amíg hatalma meg nem szilárdul, és nem nyer megerősítést a nép képviselőitől.¹³⁰³

Ellenvetésként mondhatják, hogy a fenti elvek alapján egy törvényes és jogos kormányzata van Angliának, és erre adott válaszában Sherlock kifejti, hogy nem lát arra érvet, miért ne kellene elismerni ezt törvényes és jogos kormányzatnak, hacsak nem amiatt, hogy a *de iure* és a *de facto* király megkülönböztetése okozott zavart. A *de iure* király általában az, aki az örökösödési jog révén bírja a koronát, és bárki más csak *de facto* uralkodó lehet. Emiatt sokan feltételezik, hogy Vilmos nem lehet *de iure* király, legalábbis addig, amíg Jakab király él, de mégis engedelmeskedni kell neki, mert VII. Henrik törvénye (*De facto* Act, 11 Henry VII, cap. 1.,) ezt megköveteli. Hiba lenne azt állítani, hogy csak az lehet *de iure* király, aki öröklési jogon támaszt igényt a koronára, mert egy hódító, ha jogos háborúban győzedelmeskedik, a meghódított nemzet alávetésével *de iure* uralkodóvá válik, és igaz ez Vilmos esetében is.¹³⁰⁴

Írásának végén következtetésekben foglalja össze érveit Sherlock. Vilmos királynak nem a hadserege adott hatalmat, hanem az angol nép képviselői, és jogosan ruházták át engedelmisségüket az alattvalók Őfelségére.¹³⁰⁵ Nem úgy választották őt meg, hanem a korona reá szállt, mivel Mária és Anna hercegnő jogaik mellőzését kívánták. A kormányzat felbomlását hangoztató embereket pedig le kell csitítani. Mert nem bomolhatott fel a kormányzat, hiszen akkor a képviselők milyen jogon állítanának új kormányzatot a régi romjain?¹³⁰⁶ Ha Jakab király jogtalan háborúval zaklatja az angol népet, számíthatnia kell rá, hogy minden pusztításért és vérontásért, ami bekövetkezik, számot kell adnia.¹³⁰⁷ A szerző

¹³⁰¹ Sherlock: Their Present... 1691, 1020.

¹³⁰² Sherlock: Their Present... 1691, 1021.

¹³⁰³ Sherlock: Their Present... 1691, 1023.

¹³⁰⁴ Sherlock: Their Present... 1691, 1031.

¹³⁰⁵ Sherlock: Their Present... 1691, 1034.

¹³⁰⁶ Sherlock: Their Present... 1691, 1035.

¹³⁰⁷ Sherlock: Their Present... 1691, 1036.

végül furcsa gondolattal zárja értekezését: lelkiismereti kötelességének tartja alávetni magát Őfelségeik kormányzatának, és bár némi lelkiismeretfurdalást okoz neki néhány ember ellenkező példája, akik meggyőződése szerint őszintén cselekednek, mégis ő maga inkább a lelkiismerete által diktáltakat követi.¹³⁰⁸

Láthattuk tehát, hogy Sherlock igyekezett az ellene felhozott vádakra választ adni, bár azt nem tudjuk, hogy meggyőzte-e végül ezekkel ellenfeleit. Munkáiban újra megerősítette korábbi nézeteit, tehát az elsőként ismertetett munkában megismételte az ellenállásról szóló művében írottakat, a másodikban az Overall püspök könyvéből vett érveket boncolgatta tovább, míg a harmadikként elemzett munkájában újra rögzítette, hogy egy trónra kerülő uralkodónak akkortól jár az engedelmesség, ha az alattvalóktól közvetlenül vagy közvetve is megerősítést nyer.

IX. 4. Értekezés az isteni gondviselésről

William Sherlocknak az isteni gondviselésről szóló műve (*A Discourse Concerning the Divine Providence, London, 1694.*)¹³⁰⁹ 1694-ben jelent meg, melyet a szerző a királynénak dedikált. Bár ez az értekezés tisztán teológiai jellegűnek tűnik, tartalmának rövid áttekintése mégsem mellőzhető, mivel a „dicsőséges forradalom” során trónra kerülő új uralkodók hatalmának legitimitását is hasonló elmélettel (a Gondviselés isteni jogalapjával) igazolta Sherlock. A 394 oldal terjedelmű, kilenc fejezetre tagolt mű ajánlásában a szerző említést tesz a Gondviselésről nemcsak úgy, mint aki Őfelségeiket trónra emelte, hanem úgy is, mint a királyok oltalmazójáról és az ellenségtől való szabadítóról. A könyv tartalmáról négy oldalas tartalomjegyzéket állított össze a szerző, amely magába sűríti az értekezés lényegét. A bevezetőben Sherlock leírja, hogy művével célja rávilágítani a Gondviselés természetére, és összhangba hozni azt az emberek hitével, hogy vallásos tisztelettel és áhítattal vegyék körül a világ legfőbb és abszolút urát.¹³¹⁰

Az 1. fejezet¹³¹¹ azt taglalja, hogy az Istenbe vetett hit és a Gondviselésben való hit közt szükségszerűen kapcsolat van: ha ugyanis hisszük azt, hogy van egy Isten, aki megalkotta a világot, akkor azt is hinnünk kell, hogy ugyanaz a teremő Isten kormányozza is azt. Abszurd és ésszerűtlen dolog lenne a véletlent megnevezni a világ létrejöttének okaként

¹³⁰⁸ Sherlock: Their Present... 1691, 1036–1037.

¹³⁰⁹ A továbbiakban lásd: Sherlock 1694.

¹³¹⁰ Sherlock 1694, 1.

¹³¹¹ Sherlock 1694, 3–15.

és kormányzójaként, hiszen a Gondviselés egyik legfőbb cselekedete, hogy életben tartja a dolgokat és biztosítja működésüket.¹³¹² Mivel csak a teremő bölcsesség érti tökéletesen a teremtett dolgok természetét, neki kell kormányoznia a világot, tehát bizonyára egy végtelen értelem gondoskodik a világ egészéről – véli Sherlock.¹³¹³ Ha van egyetlen létező, amit mi Istennek nevezünk, egy tiszta, végtelen és örök értelem, akkor ez bizonyítéka annak is, hogy neki kell kormányoznia a világot.¹³¹⁴

Sokan állítják és a Szentírásban is olvashatunk olyan gonosz emberekről, akik nem hisznek abban, hogy Isten gondot visel rájuk, látja cselekedeteiket, hiszen akkor megfelelő jutalomban illetve büntetésben részesítené az embereket, és valóban erre csak neki van hatalma.¹³¹⁵ Sherlock nem tartja lehetségesnek, hogy az, aki megalkotta a világot, ne törődne alkotásával, hiszen a legtöbb teremtményébe beleplántálta az utódokról való természetes gondoskodást, így bizonyára ő maga sem éréktelen az általa létrehozott világ sorsát illetően.¹³¹⁶

Biztos vagyok benne – írja Sherlock –, hogy ugyanazok az érvek, amelyek igazolják Isten létezését, bizonyítják a Gondviselést is: a természetben előforduló dolgok gyönyörűsége, változatossága és bölcs elrendezettsége mind azt bizonyítják, hogy a világot egy bölcs és hatalmas létező teremtette, és ezek fennmaradásáról és működéséről is ugyanaz a mindenható bölcsesség és értelem gondoskodik. Nem lehet szétválasztani tehát az Isten létezésébe és az ő Gondviselésébe vetett hitet. E világot egy hatalmas *gépezethez* hasonlítja Sherlock, aminek minden egyes része illeszkedik egymáshoz, mindegyiknek megvan a maga feladata, és olyan kölcsönös kapcsolatban és függőségben vannak ezek egymástól, akárcsak egy órának a kerekei.¹³¹⁷ Egy, az állam organikus és mechanikus metaforákkal való azonosításáról szóló tanulmány szerzője szerint e gondolat előfordulása a korszakban igencsak ritka, ő ugyanis azt írja, hogy a 17. század végén és a 18. század elején tűnik fel Birtanniában és Amerikában az efféle azonosítás, mely Newton tudományos munkássága nyomán terjed el.¹³¹⁸ John Trenchard 1698-ban a kormányzatot egy óraműhöz (*Clockwork*) hasonlította, melynek rugói és kerekei teszik a dolgukat, ahogy a kormányzat is, mely a közjót szem előtt tartva saját érdekeit háttérbe helyezve cselekszik.¹³¹⁹

¹³¹² Sherlock 1694, 3.

¹³¹³ Sherlock 1694, 4.

¹³¹⁴ Sherlock 1694, 5.

¹³¹⁵ Sherlock 1694, 6.

¹³¹⁶ Sherlock 1694, 7.

¹³¹⁷ Sherlock 1694, 10.

¹³¹⁸ Organic 1997, 1842–1843.

¹³¹⁹ Organic 1997, 1842–1843.

A 2. fejezet¹³²⁰ a Gondviselés általános fogalmáról szól, mely szerint Isten az általa alkotott minden teremtményről gondoskodik [értsd: gondját viseli, ezért ő a Gondviselő], ami magába foglalja a megőrzést, vagyis létük és természetük fenntartását. E megőrző gondviselés tehát a semmiből létrehozott teremtmény létének folytonosságát biztosítja, így megakadályozza azt, hogy az újra semmivé váljon.¹³²¹ A megőrző gondviselés másik cselekedete, hogy együttműködik teremtményeivel azoknak minden cselekedetében, mert bármit is teszünk, az Istentől kapott természetes erő által tesszük azt.¹³²² Ha a teremtményeknek fenn kell maradniuk Isten által, miként ő teremtette őket, akkor minden dolog megléte és megőrzése látható bizonyítéka Isten létezésének. Ha Istenben élünk, mozgunk és vagyunk, akkor teljesen az övéi vagyunk és minden tisztelettel és engedelmisséggel neki tartozunk, mert nemcsak megteremtett minket, de állandóan függünk tőle.¹³²³ Ha nemcsak fenntart és létben tart minket, akkor neki kell lenni a mi szuverén urunknak és kormányzónknak, mert senkinek sincs eredeti és abszolút érdeke minket illetően, hiszen az ő kezében vagyunk és senki sem vehet ki minket onnan vagy sérthet meg minket, csak az ő rendelése által. A teremtés és megőrzés minden más kormányzati cselekedet alapja, ezért egyedül ő adhat törvényeket, jutalmazhat vagy büntethet, irányíthatja a természetet, kormányozhat, felülírhat, ellenőrizhet minden más hatalmat, mivel minden az ő kezében van és ő parancsol mindennek. Emiatt tehát ellenállhatatlan az isteni hatalom, mivel minden teremtmény hatalma tőle származik és tőle függ. Mindezek pedig bizonyítják, hogy Istennek látnia és tudnia kell minden cselekedetünkről.¹³²⁴

A 3. fejezetben¹³²⁵ Isten kormányzó gondviseléséről olvashatunk. Isten a világ legfőbb és szuverén ura, aki tetszése szerint cselekszik a földön és az égben, ezért minden dolgok abszolút kormányzata az ő kezében van – írja Sherlock.¹³²⁶ A kormányzó gondviselésnek három csoportja van: a természetes esetek, a véletlenszerű esetek, amit mi balesetnek vagy szerencsének nevezünk valamint az erkölcsi esetek és a szabad emberek tetteinek irányítása vagyis az emberiség kormányzata.¹³²⁷

A természetes esetekhez vagy más néven a természetes világ Isten általi kormányzatához tartozik az ég, a föld, a vizek, a levegő és minden benne lévő dolgok

¹³²⁰ Sherlock 1694, 16–33.

¹³²¹ Sherlock 1694, 16.

¹³²² Sherlock 1694, 21.

¹³²³ Sherlock 1694, 31.

¹³²⁴ Sherlock 1694, 32.

¹³²⁵ Sherlock 1694, 33–72.

¹³²⁶ Sherlock 1694, 33.

¹³²⁷ Sherlock 1694, 34.

irányítása, ami a természet szükségessége szerint mozog vagy cselekszik. Az emberek jutalmazásának és büntetésének eszköze a természet, melynek kormányzata a Gondviselés közvetlen és abszolút irányítása alatt áll, vagyis Isten kezében tartja a természet szálait és kedve szerint irányítja azokat, így küldhet például egy-egy területre ragályos betegséget, kedvező időjárást, éhínséget, vagy földrengést is.¹³²⁸

A második csoportba a véletlenszerű események Isten általi irányítása tartozik, amiket véletlennek vagy balesetnek nevezünk, ezek pedig különböző okok véletlenszerű egybeesése, amelyek váratlan és nem tervezett hatásokat eredményeznek.¹³²⁹ Ha Isten kormányozza a világot, ő irányítja a véletlent és a szerencsét, és a legváratlanabb események, melyek számunkra véletlennek tűnnek, Isten által elrendeltek és előre látottak.¹³³⁰

A harmadik csoportba az erkölcsi esetek és a szabad emberek Isten általi irányítása tartozik: a legtöbb dolog ugyanis, ami történik velünk ebben a világban, azt Isten teszi velünk az emberek által, hiszen ők az ő szolgálói, bosszújának végrehajtói és áldásának kiosztói. Istennek tehát abszolút kormányzattal kell bírnia az emberiség felett, nemcsak gondolataik és szenvedélyeik, de tanácsaik és tetteik felett is.¹³³¹

A 4. fejezet¹³³² a Gondviselés szuverenitásáról szól, pontosabban a kormányzó Gondviselés természetéről és tulajdonságairól.¹³³³ Isten a világ szuverén uraként abszolút¹³³⁴ módon kormányoz, hatalmának tehát nincs korlátja, mivel bármit megtehet, amit akar.¹³³⁵ A szuverenitásra annak van joga, aki a legfőbb hatalmat gyakorolja, vagyis mindent megtehet és nincs sem nála nagyobb, sem vele azonos szintű uralkodó; és egyetlen hatalom sem ellenőrizheti vagy kérheti számon a tökéletesen abszolút hatalmat.¹³³⁶ Az emberek közt regnáló, abszolútnak nevezett uralkodó hatalmáról is ír e részben a szerző, és azt állítja, hogy ennek hatalma nem lehet korlátlan (így nem is nevezhető abszolútnak)¹³³⁷, mert ő csupán azt teheti meg akarata szerint, amire egyúttal képes is, ám nincs ereje arra, hogy bármit

¹³²⁸ Sherlock 1694, 35–39.

¹³²⁹ Sherlock 1694, 39.

¹³³⁰ Sherlock 1694, 40.

¹³³¹ Sherlock 1694, 47.

¹³³² Sherlock 1694, 73–136.

¹³³³ Sherlock 1694, 73.

¹³³⁴ Itt az *abszolút* jelző teljes korlátlanyságot jelent. Lásd: Sherlock 1694, 75.

¹³³⁵ Sherlock 1694, 73.

¹³³⁶ Sherlock 1694, 74.

¹³³⁷ Az abszolutizmus kifejezés jelentésének változásáról lásd részletesen: Radó 2005, 25–28.

megtegyen, ráadásul felelősséggel tartozik tetteiért Isten előtt.¹³³⁸ Istené tehát a legfőbb és abszolút hatalom, és ő csak azt teszi, ami jó és igazságos.¹³³⁹

Az isteni Gondviselés bölcsessége kifürkészhetetlen¹³⁴⁰, ezért értelmünket meghaladó tettei nagyobb alázatra és az isteni ítélet tiszteletére kell, hogy ösztönözzenek, semmint azok bírálata.¹³⁴¹ A világ Isten általi teremtménye és kormányzása számunkra felfoghatatlan, és csak Istenre tartozik, mivel a világ bölcs kormányzata megköveteli a Gondviselés tüköri és rejtett módszereit.¹³⁴² Abból, hogy ezen a világon nem minden jó ember kapja meg jutalmát vagy a gonoszok büntetésüket, ésszerűen arra következtethetünk, hogy van egy másik élet a földi élet után,¹³⁴³ Isten útjai és ítéletei azonban kifürkészhetetlenek, felfoghatatlanok, nem szabad magyarázatot követelnünk róluk, hiszen Isten döntései nem számonkérhetők¹³⁴⁴ és attól, hogy nem értjük cselekedeteinek okát, még nem vádolhatjuk igazságtalansággal.¹³⁴⁵

Az 5. fejezet¹³⁴⁶ a Gondviselés helyességéről és jogosságáról szól. Számos alkalommal említik Isten tetteinek igazságosságával szembeni ellenvetésként, hogy a jutalmak és a büntetések nem igazságosan és egyenlően vannak kiosztva, sőt aki (az emberek szerint) büntetést érdemelne, az jutalmat kap, és fordítva.¹³⁴⁷ Sherlock szerint Isten úgy tesz velünk, ahogyan ő jónak látja, és úgy bánik velünk, ahogyan az ő dicsőségét és a mi Gondviselésünket szolgálja, bölcsessége és jósága szerint.¹³⁴⁸

A szuverén és abszolút bírónak azt kell tenni, ami igazságos, de nem kötik semmiféle szabályok, vagy törvények formáságai, egyedül szuverén akaratának és bölcsességének van alávetve: azt teheti, akkor és oly módon, ami neki tetszik. Nem lehet ésszerű ellenvetés a Gondviselés igazságossága ellen, hogy Isten nem jutalmazza meg azonnal a nagyszerű és erényes cselekedeteket, vagy, hogy nem bünteti meg azonnal a gonoszokat, mert a szuverén bíró nincs efféle kötelezettségeknek alávetve; mindössze annyit várhatunk az isteni igazságosságtól, hogy a jó emberek jutalmat, és a gonoszok büntetést kapnak.¹³⁴⁹ Ez a világ

¹³³⁸ Sherlock 1694, 77.

¹³³⁹ Sherlock 1694, 82–84.

¹³⁴⁰ Sherlock 1694, 85.

¹³⁴¹ Sherlock 1694, 86.

¹³⁴² Sherlock 1694, 94–97.

¹³⁴³ Sherlock 1694, 107–108.

¹³⁴⁴ Sherlock 1694, 123.

¹³⁴⁵ Sherlock 1694, 127.

¹³⁴⁶ Sherlock 1694, 137–160.

¹³⁴⁷ Sherlock 1694, 137–138.

¹³⁴⁸ Sherlock 1694, 143.

¹³⁴⁹ Sherlock 1694, 145.

nem az ítékezés helye, hanem a próbatételeké, és a jobbá válásé,¹³⁵⁰ ahol a jó emberek gyakran azért szenvednek büntetést, hogy gyakorolják hitüket, fejlesszék türelmüket és gyarapítsák erényeiket, hogy felkészítsék magukat a nagyobb jutalomra, míg a gonosz emberek azért élhetnek büntetlenül, hogy eljussanak a bűnbánatra.¹³⁵¹

A 6. fejezet¹³⁵² a Gondviselés szentsége címet viseli, és elvárásként fogalmazza meg vele szemben a szerző, hogy tiltsa meg a gonoszság minden fajtáját és fokozatát, valamint ösztönözze az erények gyakorlását.¹³⁵³ Sokan azt állítják, hogy túl sok bűnt és gonoszságot követnek el a világon, amit nem szabadna megengednie Istennek.¹³⁵⁴ Ám Sherlock szerint, ha Isten nem engedné meg a bűn elkövetését, akkor megsértené az emberek választásának szabadságát, hiszen mindig felülbírálná értelmüket.¹³⁵⁵ Lehet, hogy ezzel távol lehetne tartani a bűnöket, de a természet rendjébe való állandó beavatkozás lenne, amivel egyúttal a szentség is eltávolításra kerülne a világból, mert ahol nincs meg a választás szabadsága, ott nem beszélhetünk erkölcsi értelemben vett jóról és rosszról – véli a szerző.¹³⁵⁶

A 7. fejezet¹³⁵⁷ a Gondviselés jóságáról szól, melyben alapvető hibának nevezi a szerző, hogy az emberek Isten jóságát abszolútnak feltételezik, figyelmen kívül hagyva az alattvalók természetét, kvalitásait, vagy érdemeit. A jóságról absztrakt fogalomként gondolkodnak és mindent, amit a legtökéletesebb jósághoz tartozónak gondolnak, elvárják Istentől e világ kormányzatában, és ha nem találják meg, akkor arra következtetnek, hogy nem egy jó Gondviselés kormányozza a világot.¹³⁵⁸ El kell ismernünk, hogy a világ nem olyan boldog, mint ahogy a tökéletes, abszolút és korlátlan jóság teremtette, sem nem olyan szármalmasak a bűnösök, mint amilyené a szigorú és abszolút igazságosság tehetné őket, de ez nem jelent többet, minthogy a menny és a pokol nem ezen a világon van. A földi élet az előbbi kettő között helyezkedik el, és ahogy itt viselkednek az emberek, aszerint kapják meg jussukat a mennyben vagy a pokolban.¹³⁵⁹

¹³⁵⁰ Sherlock 1694, 147.

¹³⁵¹ Sherlock 1694, 148.

¹³⁵² Sherlock 1694, 161–213.

¹³⁵³ Sherlock 1694, 161–162.

¹³⁵⁴ Sherlock 1694, 168.

¹³⁵⁵ Sherlock 1694, 169.

¹³⁵⁶ Sherlock 1694, 169., 172.

¹³⁵⁷ Sherlock 1694, 214–268.

¹³⁵⁸ Sherlock 1694, 216.

¹³⁵⁹ Sherlock 1694, 220.

Mivel az ember vétkezett, ezért meg kell halnia, de Isten végtelen jóságot tanúsított az emberiség felé, és elküldte a fiát, hogy megmentse a bűnösöket, aki halála által elpusztította a gonoszt, és megszerezte az örök életet. A boldogság tehát ebből a világból átkerült a másik világba, és a jelenlegi élet az örökkévalóságra való felkészülés helyszíne lett.¹³⁶⁰ Az, hogy Isten jósága a jó emberekre kiterjed, az a kedvelésnek és az erények tökéletesítésére való ösztönzésnek a jele, a bűnösök irányában tanúsított jóság pedig türelmének és a bűnbánatra való buzdításának kifejezése.¹³⁶¹

A 8. fejezet¹³⁶² a Gondviselés bölcsességéről szól, melyet a régi, romlott világ özönvíz általi elpusztítása kapcsán mutat be Sherlock. Úgy pusztította el Isten a régi világot, hogy egyetlen igaz családot meghagyott, akikből új generációt támasztott és e pusztítás tanúsága nemcsak az igazságosság, vagyis az isteni ítélet leckéje volt, hanem állandó figyelmeztetés lett az új emberek számára.¹³⁶³ S miben mutatkozik meg Isten bölcsessége? – tehetnénk fel a kérdést, amire szerzőnk precíz válaszokat ad. A figyelmeztetés megvalósulása érdekében szükséges volt, hogy legyenek tanúi a pusztulásnak és az újjáéledésnek, ezért a régi nemzedékből megtartott Isten egy családot, és a pusztítást, melytől való megmenekülésnek csak egyetlen módja volt, addig halogatta, amíg csak egyetlen igaz család maradt.¹³⁶⁴ A csodás és természetfeletti módon véghezvitt pusztítás tagadhatatlan bizonyítéka Isten hatalmának és gondviselésének, így ebben is megnyilvánult az isteni bölcsesség.¹³⁶⁵ A föld elpusztításának két lehetséges módszere közül a vízzel való pusztítás, vagyis az özönvíz alkalmas a föld megtisztítására és megújítására, míg a tűzzel való pusztítást Isten a végső megsemmisítésre tartja fenn, tehát ez is a bölcsesség jele.¹³⁶⁶ Az, hogy Isten nem pusztította el az egész emberiséget és nem teremtett új embert, szintén bölcsességét igazolja, hiszen ez annak beismerése lett volna, hogy hibázott az első teremtéskor.¹³⁶⁷ A szerző utolsó érve Isten bölcsességének bizonyítására az, hogy Noénak és fiainak bárkában való megmenekülése egyértelműen igazolja, hogy ezt az özönvizet Isten küldte, mivel száz évvel korábban figyelmeztette erre Noét és utasításokkal ellátva megparancsolta neki, hogy építsen egy bárkát.¹³⁶⁸

¹³⁶⁰ Sherlock 1694, 229.

¹³⁶¹ Sherlock 1694, 232.

¹³⁶² Sherlock 1694, 269–344.

¹³⁶³ Sherlock 1694, 271.

¹³⁶⁴ Sherlock 1694, 272.

¹³⁶⁵ Sherlock 1694, 273.

¹³⁶⁶ Sherlock 1694, 276–277.

¹³⁶⁷ Sherlock 1694, 277.

¹³⁶⁸ Sherlock 1694, 279.

Az utolsó, 9. fejezetben¹³⁶⁹ Sherlock azokat a kötelességeket sorolja fel, amelyekkel a Gondviselésnek tartozunk. Kötelességünk alávetni magunkat Istennek, mivel ő a mi szuverén urunk, akár engedelmeskedünk neki, akár nem, az ő akarata fog érvényesülni, mert nem tudunk ellenállni hatalmának.¹³⁷⁰ Megvédhetjük magunkat a magánsérelmek ellen, amíg a törvény és az igazságszolgáltatás megvéd minket, ellenállhatunk a jogtalan és bitorolt hatalomnak, amíg tudunk, de Isten gondviselése, ami kormányozza a világot, törvényessé teszi, hogy engedelmeskedjünk, amikor nem vagyunk képesek ellenállni. *Ha ilyen alávetés által új királyságok emeltetnek, és az új hatalom alattvalóivá válunk, akkor a Gondviselés megváltoztatja kapcsolatainkat, és kötelességünké teszi az engedelmességet.*¹³⁷¹ További kötelességünk az Istenben való teljes bizalom és hit,¹³⁷² valamint a Gondviseléshez való imádkozás, amely nemcsak a számunkra szükséges áldások és kegyelmek kérését,¹³⁷³ de a dicsőítést és a hálaadást is magába foglalja.¹³⁷⁴

Sherlock abban bízva zárja értekezését, hogy a Gondviselés léte ellen irányuló ellenvetéseket megcáfolta és számos érvet hozott a Gondviselésbe vetett hit mellett, ráadásul szerinte semmi sem szolgálja jobban az emberek kényelmét és életük jó kormányzatát, mint annak elismerése, hogy Isten a világ legfőbb és szuverén ura.¹³⁷⁵ Tehát megállapítható, hogy szervesen összefügg a teológiai álláspont a politikaival.

¹³⁶⁹ Sherlock 1694, 345–394.

¹³⁷⁰ Sherlock 1694, 348.

¹³⁷¹ Sherlock 1694, 363.

¹³⁷² Sherlock 1694, 366.

¹³⁷³ Sherlock 1694, 378.

¹³⁷⁴ Sherlock 1694, 390.

¹³⁷⁵ Sherlock 1694, 394.

X. Összegzés

E dolgozatban tehát arra vállalkoztam, hogy különböző közegből származó források vizsgálatával mélyrehatóbban bemutassam Anglia 17. századi történetének egyik legfontosabb eseményét, a „dicsőséges forradalmat”, és mint legitimációs válságnak feltárjam a történetét. Célom volt továbbá, hogy egy lelkész által generált politikai vita érvelésén keresztül megvizsgáljam a korszak politikai gondolkodását, és e személyt elhelyezzem a politikai gondolkodók sorában. Különös hangsúlyt helyeztem az állampolgári eskü vizsgálatára, hiszen a forradalom során lezajlott uralkodóváltás legitimációs kérdéseket vetett fel, és számos esküre kötelezett polgárban ébresztett kételyeket az új eskü letételének kötelezettsége. A korszakban nagy vitát váltott ki e kérdés, és igen sok forrás született arról, hogy vajon letehető-e az új uralkodóknak a hűségeskü Jakab király életében, és tudomásom szerint még senki sem vonta szisztematikus vizsgálat alá ezeket a forrásokat. Az általam tanulmányozott írások igen változatos képet mutatnak abban a tekintetben, hogy milyen érveket hoztak fel Vilmos és Mária uralmának legitim volta mellett, tehát indokoltnak és jogosnak tartották az új eskük letételét, és e források szerzői közt különleges helyet foglal el William Sherlock, aki érvelésének egyediségével számos kortársát indította arra, hogy állást foglaljon e kérdésben. A legfontosabb dokumentumok és források áttekintésével megragadhatóvá vált a forradalom során végbemenő markáns változások többsége, és bár e források műfaji szempontból eltérő csoportokba sorolandók (törvény, szónoklat, eskü), mégis megjegyzendő, hogy a világi és az egyházi szféra szoros kapcsolódása miatt, mindegyik hangsúlyozta az angol monarchia protestáns jellegét.

A dolgozat végső konklúziója sok esetben megerősíti a szakirodalomban olvasottakat, mégis új megállapításokat is meg kell fogalmaznom. A források elemzése során a „forradalom” szó használatának nyomon követésével megállapíthatóvá vált, hogy már ekkor, a 17. század végén kétféle jelentést hordozott magában e kifejezés, vagyis egyszerre jelentette egy korábbi, az eredeti helyzetbe való visszatérést, valamint egy hirtelen lezajló gyors változást, szakítást is. Visszatérés történt vallási szempontból, vagyis újra protestáns uralkodója lett Angliának, ugyanakkor szakítás történt, mivel megszakadt az egyenesági leszármazás rendje a trón betöltése kapcsán. A kortársak számára központi kérdést jelentett, hogy vajon tehetnek-e esküt az új uralkodónak, a korábbi királynak tett hűségeskü ellenében, amikor ez utóbbi személy még életben van. A legitimációs válságban számos szerző sokféle érveléssel próbálta igazolni a II. Jakabnak tett eskü érvénytelen voltát és az új uralkodók

hatalmának törvényességét. Mivel tudomásom szerint nem történt még meg az e kérdéskörben keletkezett források szisztematikus feldolgozása és érvelésük feltárása, szükségesnek mutatkozott e feladat elvégzése. A kortársak közül igen sokan – többnyire teológiában jártas személyek – vettek részt ebben az eszmecsereben, ám legtöbbjük névtelenségbe burkolózott. Voltak, akik csak Sherlock személyét és magatartásának megváltoztatását támadták és tulajdonképpen nem is vettek részt érdemben a vitában, vagyis nem adtak ahhoz új gondolatokat vagy talán nem is volt céljuk a régi vagy az új uralkodók hatalmának alátámasztása. A vita érdemi résztvevői azonban valóban hozzászóltak Sherlock érveihez, cáfolva azok elfogadhatóságát. A Vilmos és Mária legitim volta mellett kiálló szerzők különböző tényezőkre alapozták az új uralkodók hatalmát, és II. Jakab trónvesztését. Hivatkoztak tehát a II. Jakab által megszegett – eredeti, az uralkodó és a nép közti – szerződésre, az ország elhagyására, vagyis a védelmi funkció betöltéséről való lemondásra, és a közjó elvére. Ez utóbbi szerint a közösség jóléte elsőbbséget élvez az uralkodó vérségi jogának figyelembevételénél, de a hódítás gondolata is megfogalmazódott a kortársakban Vilmos angliai hatalomátvételének igazolásakor. Voltak, akik a történeteket a gondviselő Isten beavatkozásának eredményeként *szabadulásként* értelmezték, és úgy gondolták, hogy az angol nemzet Isten különös gondoskodásának örvend, akárcsak az Ószövetség népe. Előfordult a tényleges (*de facto*) hatalomgyakorlásra való hivatkozás is, mint amely valódi védelmet tud nyújtani az alattvalóknak, így előnyt élvez a pusztán a trónhoz fűződő jogcímmel rendelkező személlyel szemben. Hivatkoztak az örökletesség elvére is a kortársak, valamint az angol magánjog alapján a házastársi jogok gyakorlásának lehetősége is felmerült Vilmos hatalmának alátámasztására. Régóta ismert elvet hangoztattak a kortársak akkor, amikor a konvent parlament döntésére alapozták az új uralkodók hatalmának legitim voltát, ugyanis ezzel a testületi, és a képviseleti elvet is elfogadták. Kevés esetben, de a korszakban megjelent az államérdekre való hivatkozás is, vagyis a protestáns állam érdekeire való hivatkozással tartották távol a tróntól és tagadták meg II. Jakabtól és örököseitől a hatalmat. Mivel az állam, az egyház és a nemzet érdekeinek is megfelelt Orániai Vilmos és Mária uralkodóként való elfogadása, a kortársak igyekeztek a lehető legszélesebb spektrumon személyük elfogadhatósága és hatalmuk legitim volta mellett érvelni. Mivel szakítás történt a trónbetöltés kapcsán megszokott korábbi módszerrel (primogenitúra), szükségessé vált egy új legitimációs elvvel alátámasztani az új uralkodók hatalmát és megalapozni azt is, hogy a korábbi uralkodó valamint katolikus utódai ne térhessenek vissza a trónra. Emellett szólt az is, hogy mindenáron el akarták kerülni a század közepének polgárháborús, zűrzavaros állapotának visszatérését.

Straka szerint a dinasztikus változások alapvető problémája abban rejlett, hogy a királyságra való alkalmasság kritériumait soha nem definiálták, hanem az a jog marginális területén létezett; és a 18. század elejéig (1701) soha nem történt meg Angliában, hogy egy uralkodónak bizonyos előírásoknak kellett volna megfelelnie trónra ültetése előtt.¹³⁷⁶ A régóta ismert elmélet szerint az uralkodó az Istentől kapta hatalmát a nép közvetítésével, vagy beleegyezésével, és Nenner szerint Angliában a trónutódlás kérdését „teoretikus szinten” le is lehetne szűkíteni arra az egyszerű kérdésre, hogy: „*Az uralkodó Isten választottja-e, vagy a népé?*” A kérdés ugyan egyszerű, de Nenner maga is bevallja, hogy az nem feltétlenül tesz lehetővé egyszerű válaszokat is.¹³⁷⁷ Így történhetett az, hogy *vallási, jogi és filozófiai nyelvezeteket* használva különböző érvekkel nyert megalapozást az új uralkodók hatalmának legitim volta, amint az a pamfletekből világosan kiderült, de a teológiai nyelvezet alkalmazása még a Bill of Rights-ban is előfordult.

Összegzésként elmondható, hogy Sherlocknak vitathatatlan érdeme volt az új kormányzat megszilárdításában, mivel az alattvalói hűségről szóló pamfletjének megírásával eredményesen tudta meggyőzni az „eskütagadók” csoportját Vilmos uralmának jogosságáról, s tette mindezt úgy, hogy ez összeegyeztethető volt az egyház által előírt szabályokkal.¹³⁷⁸ Kijelenthető, hogy az alattvalói hűségről szóló vita folyamán formálódó érvek megerősítették az új uralkodók hatalmát és a Sherlock által generált vita jelentette a legitimációs válság gyakorlati lezárását. Straka szerint Sherlock nemcsak az anglikánok meggyőzéséért volt felelős, hanem a jakobitáknak a Jakab restaurálása érdekében tett törekvéseinek semlegesítéséért is azáltal, hogy emlékeztette őket a béke fenntartásának kötelezettségére, a törvényeknek való engedelmségre és a lázadás kísérletének megtagadására.¹³⁷⁹ Az angliai rendszerváltozás belföldi és nemzetközi viszonylatban tekintve egyaránt döntő jelentőségű volt a birodalom és a protestáns Európa biztonsága szempontjából, és az idő múlása is Sherlock elveit igazolta, mivel a Jakab mellett végsőkéig kitartó toryk is belátták, hogy a hűségeskü letétele a társadalom biztonságának a záloga. Anna királynő uralkodása (1702–1714) idejére mindannyian készek voltak elismerni, hogy a hatalmat hosszabb ideje gyakorló autoritás elnyerte az isteni szentesítést és a kormányzás jogát.¹³⁸⁰ A forradalom bebizonyította

¹³⁷⁶ Straka 1962b, 93.

¹³⁷⁷ Nenner 1995, 7.

¹³⁷⁸ Thompson 1977, 41.

¹³⁷⁹ Straka 1962b, 127.

¹³⁸⁰ Kontler 1997, 159–160.

tehát, hogy az örökösödés isteni jogalapjának elve – ha kell – felülírható, illetve kibővíthető. Így született meg tehát a Gondviselés isteni jogalapjának elve, vagyis az anglikán lelkészek érvelése megmutatta, hogy az isteni jogalap nem szűnt meg a politikai életet befolyásoló tényező lenni a „dicsőséges forradalom” után¹³⁸¹ – ahogy azt több történész állította –, sőt megfigyelhető, hogy bár az utolsó, de legvirágzóbb szakaszába lépett 1688 után.¹³⁸² A Straka által a *Gondviselés isteni jogalapjának* elnevezett elmélet a *divine right* teóriában gyökerezett, s emiatt nem volt elképzelhető teológiai érvelés nélkül. A 17. századi politikai közgondolkodás ebben a szférában mozgott, vagyis Isten és az isteni természet állt a középpontjában.¹³⁸³ Sherlock az általa generált vitában a Gondviselés-érvet helyezte középpontba, de ötvözte azt a *de facto* hatalomgyakorlással, tehát alapvetően az isteni jogalap talaján állt.

Meg kell válaszolnom azt a kérdést is a disszertáció központi alakja kapcsán, hogy vajon reprezentáns szerző volt-e Sherlock, vagy a kánon tagjai közt lenne inkább a helye? E kérdésre talán úgy adható megfelelő válasz, hogy bizonyos fokig reprezentálta saját korának gondolkodását, amennyiben a *divine right* talaján állt, ugyanakkor megújította a politikai gondolkodást, egyedülálló érvelésével – a *de facto* hatalom és a Gondviselés-érv ötvözetével – pedig kihívást intézett kortársai felé, így hatalmas vitát generált. Mivel sokan sokféleképpen reagáltak az ő művére, bizonyára szokatlan volt a kortársak számára Sherlock megnyilatkozása, így véleményem szerint indokolt lenne a 17. századi angol politikai gondolkodók kánonjában tudnunk őt. Alátámasztható e gondolat másik megközelítésből is. Tudjuk, ugyanis, hogy a kánonba felvett Locke természetjogra épülő fejtegetése és népszuverenitás-elmélete nem terjedhetett el általánosan a kortársak körében, ezért nem tekinthetjük a korabeli politikai gondolkodás reprezentánsának. Ezt jelzi az is, hogy Locke műve anonim publikációként jelent meg 1689-ben (ráadásul nem is ekkor, hanem már a kizárási krízis idején írta), s gondolatai alig váltottak ki visszhangot az erősen vallási beállítottságú politikai gondolkodás korában. Ezt mutatja az is, hogy írásának 1703-ig nem jelent meg újabb kiadása,¹³⁸⁴ érvelését tehát egyáltalán nem vették tudomásul a kortárs anglikán polemisták, mivel a politikai gondolkodás csak a 18. században szakadt el a teológiától. Ekkor valóban a természetjogra helyeződött a hangsúly, s a természetjogi érvelés

¹³⁸¹ Henshall 1992, 142.

¹³⁸² Straka 1962a, 657.

¹³⁸³ Straka 1962a, 657.

¹³⁸⁴ Nenner 1996, 191.

virágkora a felvilágosodás korában jött el, mely felfedezte Locke filozófiáját.¹³⁸⁵

Reményeim szerint e dolgozattal sikerült William Sherlockot a jelentőségének megfelelő módon bemutatni és az őt megillető helyre emelni a 17. század végi angol politikai gondolkodók sorában, melyet annak köszönhetett, hogy a korszak alapvető fontosságú kérdéséről, az alattvalói hűségéről több művében is megnyilatkozott.

¹³⁸⁵ Straka 1962a, 658.

XI. Mellékletek

XI. 1. Meghívólevél Orániai Vilmosnak

The Letter of Invitation to the Prince of Orange¹³⁸⁶

Despatched the night of the acquittal of the seven Bishops. 1688

Dalrymple's „Memoirs,” ii. 107.

We have great satisfaction to find that your Highness is so ready and willing to give us such assistance as they have related to us. We have great reason to believe we shall be every day in a worse condition than we are, and less able to defend ourselves, and therefore we do earnestly wish we might be so happy as to find a remedy before it be too late for us to contribute to our own deliverance.

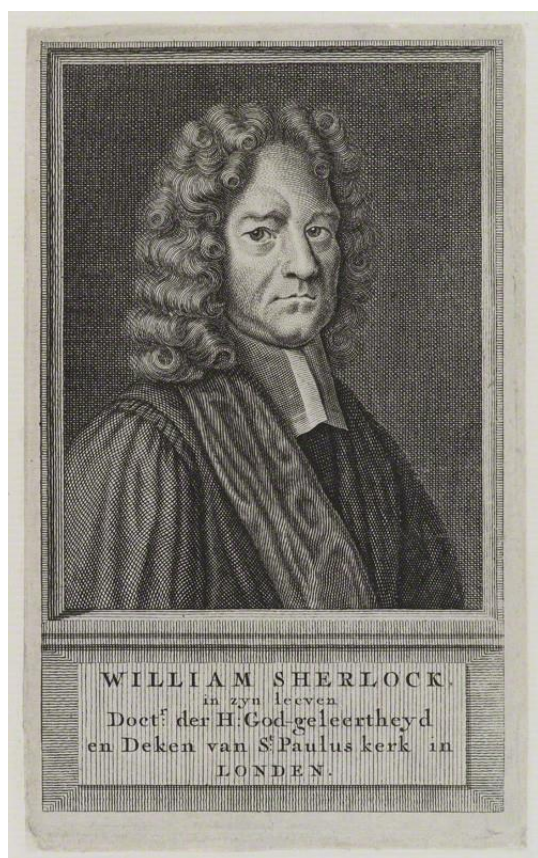
The people are so generally dissatisfied with the present conduct of Government in relation to their religion, liberties, and properties (all of which have been greatly invaded), and they are in such expectation of their prospects being daily worse, that your Highness may be assured there are nineteen parts of twenty in the people throughout the kingdom who are desirous of a change; and who, we believe, would willingly contribute to it if they had such a protection to countenance their rising, as could secure them from being destroyed; it is no less certain that much the greatest part of the nobility and gentry are as much dissatisfied, although it be not safe to speak to many of them beforehand; and there is no doubt but that some of the most considerable of them will venture themselves with your Highness at your first landing, whose interests would be able to draw great numbers to them; and if such a strength could be landed as were able to defend itself and them till they could be got into some order, we make no question but that strength would quickly be increased to a number double to the army here, although their army should remain firm to them; whereas we do upon very good grounds believe that their army then would be very much divided among themselves; many of the officers being so discontented that they continue in their service only for a subsistence (besides that, some of their minds are known already), and very many of the common soldiers do daily show such an aversion to the Popish religion that there is the greatest probability imaginable of great numbers of deserters from them; and amongst the seamen it is almost certain there is not one in ten who would do them any service in such a war. Besides all this,

¹³⁸⁶ The Letter of Invitation to the Prince of Orange In: Documents of British History A. D. 78 to 1900 with Problems and Exercises. Eds: M. W. Keatinge, N. L. Frazer, London, Adam and Charles Black, 1913, 281–282.

we do much doubt whether this present state of things will not yet be much changed to the worse before another year by a great alteration which will probably be made both in the officers and soldiers of the army, and by such other changes as are not only to be expected from a packed Parliament, but what the meeting of any Parliament (in our present circumstances) may produce against those, who will be looked upon as principal obstructors of their proceedings there; it being taken for granted that if things cannot then be carried to their wishes in a Parliamentary way, other measures will be put in execution by more violent means.

[This letter was signed by Shrewsbury, Devonshire, Danby, Lumley, Bishop of London, Russell, and Sidney.]

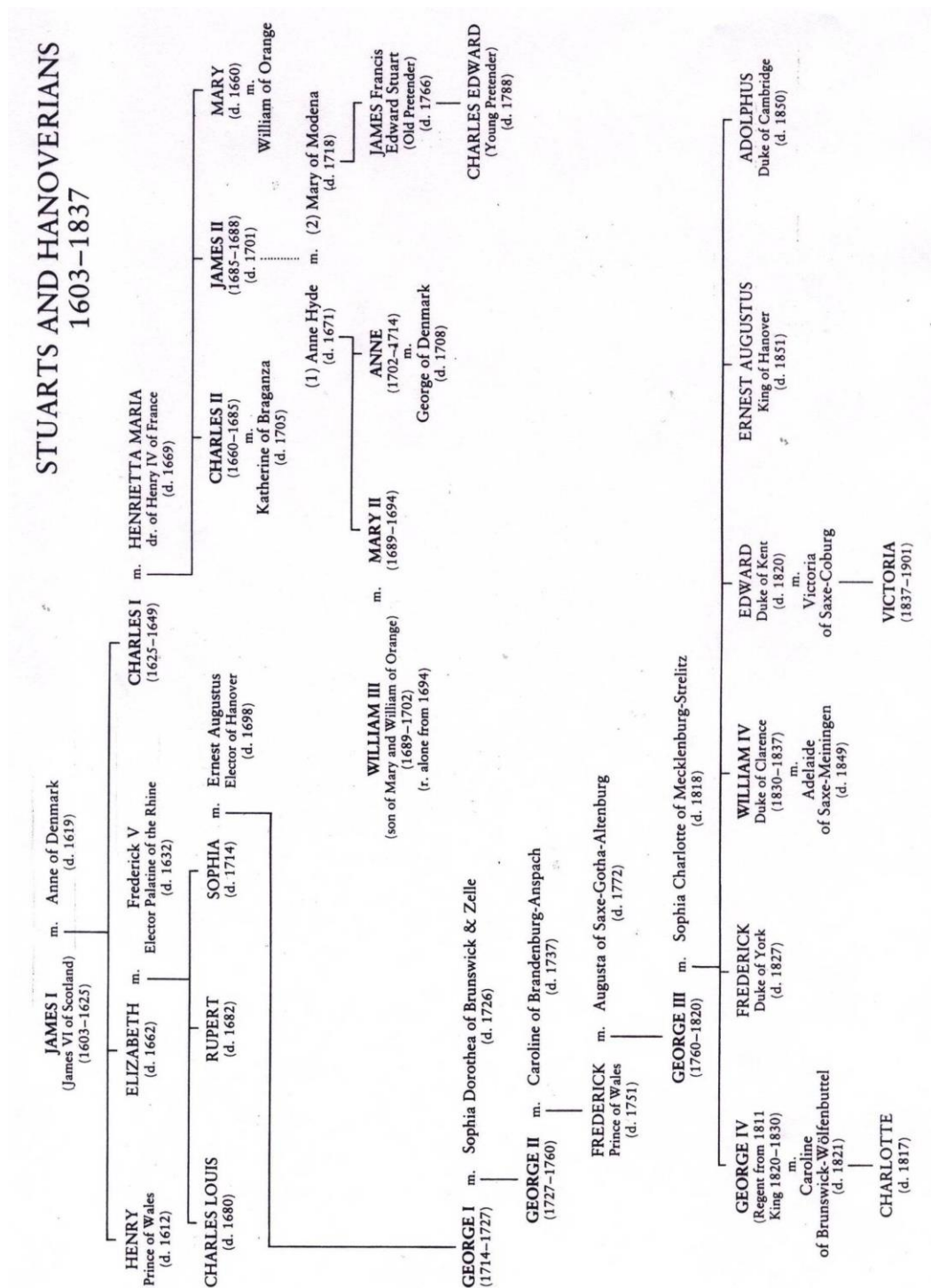
XI. 2. William Sherlock portréja

Ismeretlen szerző rézmetszete

Ez és a címlapon látható kép a National Portrait Gallery internetes felületéről származik:
<http://www.npg.org.uk/collections/search/person/mp67984/william-sherlock?search=sas&Text=william+sherlock> (2014. 03. 10.)

Forrás: The Oxford Illustrated History of Britain. Ed.: Kenneth O. Morgan, Oxford, New York, Oxford, University Press, 1984.

XII. Felhasznált irodalom

XII. 1. Források

A Brief Account 1690	A Brief Account of the Nullity of King James's Title, And of the Obligation of the Present Oaths of Allegiance. London, 1690.
A Confutation	A Confutation of sundry Errors in Dr. Sherlock's Book concerning Allegiance.
A Country Ministers 1690	A Country Ministers Reasons For Taking the Oaths of Allegiance to K. William + [and] Q. Mary. In a Letter to one under Suspension, for refusing them. London, 1690.
A Dialogue 1689	W. K. A. M.: A Dialogue between Two Friends, Occasioned by the late Revolution of Affairs, And the Oath of Allegiance. London, 1689.
A Discourse 1689	A Discourse concerning the Signification of Allegiance, as it is to be understood in the New Oath of Allegiance. London, 1689.
A Discourse concerning 1689	A Discourse concerning the Signification of Allegiance, as it is to be understood in the New Oath of Allegiance. London, 1689.
A Discourse Concerning the Unreasonableness... 1689	A Discourse Concerning the Unreasonableness of A New Separation, On Account of the Oaths. With An Answer to the History of Passive Obedience, So far as relates to Them. London, 1689.
A Discourse, Shewing That it is Lawfull 1689.	A Divine in the North: A Discourse, Shewing That it is Lawfull, and our Duty To swear Obedience to King William, Notwithstanding the Oath of Allegiance taken to the Late King. London, 1689.
A Divine 1689a	A Divine of the Church of England: An Examination of the Scruples of those who Refuse to Take The Oath of Allegiance. London, 1689.
A Divine 1689b	A Divine of the Church of England: Just Principles of Complying With the New Oath of Allegiance. London, 1689.
A Divine 1690	A Divine of the Church of England: Allegiance Vindicated: or, The Takers of the New Oath of Allegiance to K. William and Q. Mary Justified: And the Lawfulness of taking it Asserted, in its Consistency with our former Oaths; and also with the Doctrine of the Reformed Church of England, Concerning Non-Resistance & Passive Obedience. London, 1690.

- A Form of Prayer 1688 A Form of Prayer and Thanksgiving to Almighty God, For having made His Highness the Prince of Orange The Glorious Instrument of the Great Deliverance of this Kingdom from Popery and Arbitrary Power. To be used in the City of London and Ten Miles distant thereof on the 31 of January Instant, and throughout the whole Kingdom on the 14 of February next. 1688.
- A Friendly Conference 1689 A Divine of that Church. A Friendly Conference Concerning the New Oath of Allegiance to K. William, and Q. Mary, Wherein The Objections against taking the Oaths are impartially Examined. And The Reasons of Obedience Confirm'd, from the Writings of the profound Bishop Sanderson, And proved to agree to The Principles of the Church of England, and the Laws of the Land. London, 1689.
- A Full Answer 1689 A Divine of the Church of England; and Author of a late Treatise entituled, A Resolution of certain Queries, concerning Submission to the Present Government: A Full Answer to all the Popular Objections That have yet Appear'd, For not Taking the Oath of Allegiance To Their Present Majesties, Particularly offer'd to the Consideration of all such of the Divines of the Church of England (And Others) as are yet Unsatisfied: Shewing, Both from Scripture and the Laws of the Land, the Reasonableness thereof, and the Ruining Consequences, both to the Nation and Themselves, if not Complied with. London, 1689.
- A Letter 1689 [Sherlock, William]: A Letter to a Member of the convention, 1689.
- A Letter 1691 A Letter to the Authors of the Answers to the Case of the Allegiance due to Sovereign Princes, stated and resolved. By Dr. William Sherlock. By a Gentlemen of the Communion of the Church of England. London, 1691.
- An Easie Method 1691 An Easie Method for Satisfaction Concerning the Late Revolution & Settlement: With a Particular Respect to Two Treatises of Dr. Sherlock's; Víz. The Case of Resistance, and The Case of Allegiance. In a Letter to a Friend. London, 1691.
- An Entire Vindication 1691 An Entire Vindication of Dr. Sherlock, Against his Numerous and Uncharitable Adversaries, To his Late Book, called, The Case of Allegiance, &c. London, 1691.
- An Enquiry 1689 An Enquiry into the Present State of Affairs. 1689.
- An Enquiry into the Present State of Affairs 1689 An Enquiry into the Present State of Affairs: And in particular, Whether we owe Allegiance to the

	King in these Circumstances? And whether we are bound to Treat with Him, and call Him back again, or not? London, 1689.
An Examination 1691	[Downes, Theophilus] Examination of the Arguments Drawn from Scripture and Reason, In Dr. Sherlock's Case of Allegiance, And his Vindication of it. London, 1691.
A Review 1691	A Review of Dr. Sherlock's Case of Allegiance due to Sovereign Powers, etc. with an Answer to his Vindication of that Case. In which Bishop Overal's Convocation-Book, is Arraigned; the Doctor's Self-Contradiction, and Fallacy of Argument Detected; And from the whole proved, That neither the Church of England, nor the Present Government, are beholden to him. London, 1691.
Arisztotelész 1984	Arisztotelész: Politika. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.
A True Vindication 1690	A True Vindication Of the Reverend Dr. Sherlock: Being A Reply to the pretended Answers of His late Book, Intituled, The Case of Allegiance due to Sovereign Powers, Stated and Resolved, etc. London, 1690.
A Vindication of those 1689	A Vindication Of Those who have taken the New Oath of Allegiance to King William and Queen Mary; Upon Principles Agreeable to the Doctrines of the Church of England. London, 1689.
A Vindication 1692	A Vindication of the Present Settlement. By Way of Animadversion On a Late Pamphlet, Entituled Dr. Sherlock's Case of Allegiance considered. London, 1692.
A Word 1690	A Word to a Wavering Levite: or An Answer to Dr. Sherlock's Reasons Concerning the Taking of the Oaths, With Reflections Thereupon. By a London Apprentice of the Church of England, London, 1690.
Biblia	Szent Biblia Károli Gáspár fordításában http://www.bibl.u-szeged.hu/Biblia/ (2010. 1. 25.)
Bill of Rights	http://www.constitution.org/eng/eng_bor.htm (2013. 2. 23.)
Bishop of St. Asaph 1689	Bishop of St. Asaph: A Sermon Preached before Their Majesties At Whitehall, On the Fifth of November, 1689. Being the Anniversary-Day of Thanksgiving For the Great Deliverance From the Gunpowder-Treason, And also the Day of His Majesties Happy Landing in England. London, 1689.
Bodin 1987	Bodin, Jean: Az államról, Válogatás, Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.

- Burnet 1688 Burnet, Gilbert: A Sermon Preached before the House of Commons, On the 31st of January, 1688. Being the Thanksgiving-Day For the Deliverance of this Kingdom from Popery and Arbitrary Power, By His Highness the Prince of Orange's Means. London, 1689.
- Burnet 1689a Burnet, Gilbert: Sermon Preached at the Coronation of William III. and Mary II. King and Queen of England, - - - France, and Ireland, Defenders of the Faith; in the Abby Church of Westminster, April 11. 1689. London, 1689.
- Burnet 1689b Burnet, Gilbert: A Sermon Preached before the House of Peers in the Abbey of Westminster, On the 5th of November 1689. Being the Gun-Powder Treason-Day, As Likewise The Day of his Majesties Landing in England. London, 1689.
- Burnet 1689c Burnet, Gilbert: A Sermon Preached in the Chapel of St. James's, Before His Highness the Prince of Orange, the 23d of December, 1688. Edinburgh, 1689.
- Curry 1786 The Coronation Oath of James II. In: Curry, John: An historical and critical review of the civil wars in Ireland, from the Reign of Queen Elizabeth, to the Settlement under King William. 2. vol., London, 1786, 399–400.
- Filmer 2003 Filmer, Sir Robert: Patriarcha és egyéb írások, Ford.: Nagy Levente, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2003.
- Hobbes 1999 Hobbes, Thomas: Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma, Első kötet, Budapest, Kossuth Kiadó, 1999.
- Hobbes 2008 Hobbes, Thomas: Leviathan, Or the Matter, Forme & Power of a Common-Wealth Ecclesiastical and Civill. London, 1651. <http://www.forgottenbooks.org/info/9781440057816>; (2012. 03.10)
- Invitation letter The Letter of Invitation to the Prince of Orange In: Documents of British History A. D. 78 to 1900 with Problems and Exercises. Eds: M.W. Keatinge, N. L. Frazer, London, Adam and Charles Black, 1913, 281–282.
- Johnson 1689 Johnson, Samuel: Remarks upon Dr. Sherlock's Book, Intituled The Case of Resistance of the Supreme Powers Stated and Resolved, according to the Doctrine of the Holy Scripture, London, 1689.
- Johnson 1690 Johnson, Samuel: Remarks upon Dr. Sherlock's Book, Intituled, The Case of the Allegiance due to Sovereign Princes, Stated and Resolved, etc. Second Edition, London, 1690.

- Kontler 2000 A Jogok törvénye (Kontler László fordításában) In: Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk.: Poór János, Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 89–93.
- Lane 1828 Lane, Charles Thomas: The Coronation oath considered with reference to the Principles of the Revolution 1688. London, 1828, 54–55.
- Leibniz 1988 Leibniz: An Unpublished Manuscript of Leibniz on the Allegiance Due to Sovereign Powers (1695) In: Leibniz: Political Writings. Ed.: Patrick Riley, Cambridge, New York, Port Chester, Cambridge University Press, 1988, 199–217.
- Locke 1986 Locke, John: Értekezés a polgári kormányzatról, Budapest, Gondolat Kiadó, 1986.
- Masters 1689 [Masters, Samuel]: The Case of Allegiance in Our Present Circumstances Consider'd. In a Letter from a Minister in the City, to a Minister in the Country. London, 1689
- Observations 1689 Observations upon the Preface to Mr. Johnson's Remarks Upon Dr. Sherlock's Book of Non-Resistance, London, 1689.
- Parkinson 1691 Parkinson, James: An Examination of Dr. Sherlock's Book, entituled, The Case of Allegiance due to Sovereign Powers, stated and resolved, etc. London, 1691.
- Pataki 1979 Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre, Bártfa, 1626. In: Államelmélet és politikai gondolkodás. Szerk.: Tarnóc Márton, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 69–86.
- Patrick 1689 Patrick, Simon: A Sermon Preached At St. Paul's Covent Garden On the Day of Thanksgiving Jan. XXXI. 1688. For the great Deliverance of this Kingdom by the Means of his Highness the Prince of Orange from Popery and Arbitrary Power. London, 1689.
- Proteus 1691 Proteus Ecclesiasticus: Or, Observations On Dr. Sh---'s. late Case of Allegiance, &c. In a Letter To Mr. P. W. Merchant in London. London, 1691.
- Reflections 1689 Reflections upon A Late Book, Entituled, The Case of Allegiance Consider'd: Wherein is shewn, that the Church of England's Doctrine of Non-Resistance and Passive Obedience, Is non inconsistent with Taking The New Oaths to Their Present Majesties. London, 1689.
- Sherlock 1684 Sherlock, William: The Case of Resistance of the Supreme Powers Stated and Resolved According to the Doctrine of the Holy Scriptures, London, 1684.

- Sherlock 1691a Sherlock, William: The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers Stated and Resolved According to Scripture and Reason, and the Principles of the Church, London, 1691. (Reprint: The Rota, University of Exeter)
- Sherlock 1691b Sherlock, William: The Case of the Allegiance due to Sovereign Powers, Further Consider'd, and defended: with A more particular Respect to the Doctrine of Non-Resistance and Passive-Obedience. Together With a Seasonable Perswasive to our New Dissenters. London, 1691.
- Sherlock against Sherlock 1690 Sherlock against Sherlock. The Master of the Temple's Reasons for His Late Taking the Oath To Their Majesties, Answered, By The Rector of St. George Botolph-Lane With Modest Remarks On The Doctors Celebrated Notions of Allegiance to Sovereign Powers. London, 1690.
- Sherlock: A Vindication 1691 Sherlock, William: A Vindication of the Case of Allegiance Due to Sovereign Powers, In Reply to an Answer To a late Pamphlet, Intituled, Obedience and Submission to the Present Government, demonstrated from Bishop Overal's Convocation-Book, with a Postscript in Answer to Dr. Sherlock's Case of Allegiance, etc. London, 1691.
- Sherlock: Their Present... 1691 [Sherlock, William]: Their Present Majesties Government Proved to be Thoroughly Settled, And That we may Submit to it, without Asserting the Principles of Mr. Hobbs. Shewing also, That Allegiance was not Due to the Usurpers after the late Civil War. Occasion'd by some Late Pamphlets against the Reverend Dr. Sherlock. London, 1691.
- Sherlock 1694 Sherlock, William: A Discourse Concerning the Divine Providence, London, 1694.
- Some Consideration 1689 Some Considerations touching Succession and Allegiance. London, 1689.
- Some Modest Remarks 1691 Some Modest Remarks on Dr. Sherlocks New Book About the Case of Allegiance due to Sovereign Powers, etc. London, 1691.
- Stuart (VI.) I. Jakab 2006 Stuart (VI.) I. Jakab, skót király: A Szabad Monarchiák Igaz Törvénye, avagy kölcsönös és viszonyos kötelesség egy szabad király és természetes alattvalói között. Fordította: Radó Bálint, In: Kiss Gergely – Radó Bálint – Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény. Budapest, Metem, 2006, 39–71.

Szepsi 1979	Szepsi Korotz György: Királyi ajándék. Oppenheim, 1612. In: Államelmélet és politikai gondolkodás. Szerk.: Tarnóc Márton, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 50–68.
Taylor 1690	[Taylor, Zachary] Obedience and Submission to the Present Government, demonstrated from Bishop Overall's Convocation-Book. London, 1690.
The Case of the Oaths stated 1689	The Case of the Oaths stated. London, 1689.
The Oath 1606	The oath of allegiance. (An Act for the better discovering and repressing of Popish recusants; 3 & 4 James I c. 4, 1606) http://faculty.history.wisc.edu/sommerville/361/oath%20allegiance.htm (2012. 9. 12.)
The Trimming 1690	The Trimming Court-Divine. Or Reflexions on Dr. Sherlock's Book Of the Lawfulness of swearing Allegiance to the Present Government. London, 1690.
Tierney 1839	Tierney, M. A.: Dodd's Church History of England from the Commencement of the Sixteenth Century to the Revolution in 1688. With Notes, Additions, and a Continuation. Vol. II. London, 1839. CCXXXIV–CCXLII.
Wagstaffe 1690	An Answer To a late Pamphlet, entituled, Obedience and Submission to the Present Governement, demonstrated from Bishop Overall's Convocation-Book. Together With a Particular Answer to Dr. Sherlock's late Case of Allegiance, etr. London, 1690.
Wilson 1691	Tim.[othy] Wilson: God, The King, and the Countrey, United in the Justification of this Present Revolution: Containing also Animadversions on Dr. William Sherlock's Book; Intituled, The Case of Allegiance Due to Sovereign Powers, stated and resolved, according to Scripture and Reason, and the Principles of the Church of England. London, 1691.

XII. 2. Szakirodalom

- Baron 2001 Baron, Sabrina A.: The Guises of Dissemination in Early Seventeenth-Century England, News in Manuscript and Print, In: The Politics of Information in Early Modern Europe, Eds: Brendan Dooley, Sabrina A. Baron, London, New York, Routledge, 2001. 41–56.
- Baxter 1992 Baxter, Stephen B.: William III as Hercules: the political implications of court culture. In: The Revolution of 1688–1689. Changing perspectives. Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 95–106.
- Bayer 1998 Bayer József: A politikai gondolkodás története. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.
- Bevan 1997 Bevan, Bryan: King William III Prince of Orange, the first European. London, The Rubicon Press, 1997.
- Blackstone 1765 Blackstone, William: Commentaries on the Laws of England. Book the First. Clarendon Press, Oxford, 1765.
- Borus 2007 Borus György: Az angol-holland forradalom háttere 1660–1690. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.
- Burgess 1992 Burgess, Glenn: The Politics of the Ancient Constitution, An Introduction to English Political Thought, 1603–1642, Macmillan, 1992.
- Burgess 1996 Burgess, Glenn: Absolute Monarchy and the Stuart Constitution, London, New Haven, 1996.
- Burgess 2007 Burgess, Glenn: England and Scotland. In: European Political Thought, 1450–1700. Religion, Law and Philosophy. Eds: Howell A. Lloyd, Glenn Burgess, Simon Hodson, New Haven, London, Yale University Press, 2007, 333–375.
- Burns 1990 Burns, J. H.: The Idea of Absolutism In: Absolutism in Seventeenth-Century Europe, Ed.: John Miller, Macmillan, 1990.
- Burns – Goldie 1991. The Cambridge History of Political Thought 1450–1700. Eds: J. H. Burns, Mark Goldie, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Canning 2002 Canning, Joseph: A középkori politikai gondolkodás története 300–1450, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

- Chacksfield 1988 Chacksfield, K. Merle: *Glorious Revolution 1688*. Wincanton, Wincanton Press, 1988.
- Cherry 1950 Cherry, George L: *The Legal and Philosophical Position of the Jacobites, 1688–1689*. *The Journal of Modern History*, Vol. 22, No. 4 (Dec., 1950), 309–321
- Cherry 1956 Cherry, George L.: *The Role of the Convention Parliament (1688–89) in Parliamentary Supremacy*. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 17, No. 3 (Jun., 1956), 390–406.
- Claydon 1996a Claydon, Tony: *William III's Declaration of Reasons and the Glorious Revolution*. *The Historical Journal*, Vol. 39, No. 1 (Mar., 1996), 87–108.
- Claydon 1996b Claydon, Tony: *William III and the Godly Revolution*, Cambridge Studies in Early Modern British History, New York, Cambridge University Press, 1996.
- Coward 1994 Coward, Barry: *The Stuart Age, England 1603–1714*, Second Edition, London, New York, Longman, 1994.
- Craig 1999 Craig, Rose: *England in the 1690s, Revolution, Religion and War, History of Early Modern England*, Oxford, Blackwell, 1999.
- Cuttica 2012 Cuttica, Cesare: *Sir Robert Filmer (1588–1653) and the patriotic monarch. Patriarchalism in seventeenth-century political thought*. Manchester, New York, Manchester University Press, 2012.
- Deams – Nelson 2006 Deams, Jim – Nelson, Holly Faith: *Eikon Basilike with selections from Eikonoklastes John Milton*. Toronto, Broadview Press, 2006.
- Dillon 2006 Dillon, Patrick: *The Last Revolution. 1688 and the Creation of the Modern World*. London, Pimlico, 2006.
- DNB Dictionary of National Biography, 1885–1900. Vol. 52. 95–97. (Alexander Gordon)
[http://en.wikisource.org/wiki/Sherlock, William %281641%3F-1707%29 %28DNB00%29](http://en.wikisource.org/wiki/Sherlock,_William_%281641%3F-1707%29_%28DNB00%29) (2013. 05. 23.)
- Dunn 1997 Dunn, John: *A politikaelmélet története*. In: *A koramodern politikai eszmetörténet Cambridge-i látképe*. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997, 263–285.
- Dunn 2002 Dunn, John: *Political Obligation in its Historical Context*,

- Essays in Political Theory, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- Eddie 1977 Eddie, Carolyn A.: Revolution and the Rule of Law: The End of the Dispensing Power, 1689. *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 10, No. 4 (Summer, 1977), 434–450.
- Eddie 1990 Eddie, Carolyn A.: The Public Face of Royal Ritual: Sermons, Medals, and Civic Ceremony in Later Stuart Coronations. *Huntington Library Quarterly*, Vol. 53, No. 4 (Autumn, 1990), 311–336.
- Ellenius 1998 Ellenius, Allan: Introduction: Visual Representation of the State as Propaganda and Legitimation. In: *Iconography, Propaganda, and Legitimation*. Ed.: Allan Ellenius, European Science Foundation, Clarendon Press, 1998, 1–8.
- Farkas 2011 Farkas János László: Polgári társadalom. 2. Civil filozófia: Hobbes. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/Tarsfil/fj_2_el.htm (2011. 01. 07.)
- Figgis 1914 Figgis, John Neville: *The Divine Right of Kings*, Cambridge, 1914.
- French 1957 French, David P.: Swift, the Non-Jurors, and Jacobitism. *Modern Language Notes*, Vol. 72, No. 4 (Apr., 1957) 258–264.
- Gerhard 1981 Gerhard, Dietrich: *Old Europe: A Study of Continuity, 1000–1800. s.l., s. n., 1981.*
- Gibson 2001. Gibson, William: *The Church of England 1688–1832*, London, Routledge, 2001.
- Glassey 2008 Glassey, Lionel K.: In Search of the Mot Juste: Characterizations of the Revolution of 1688–1689. *The Revolutions of 1688–1691 and the Birth of Modernity*, Eds: Tim Harris, Steven Taylor, Woodbridge, Boydell and Brewer. <http://eprindt.gla.ac.uk/3789> (2012. november 12.)
- Goldie – Wokler 2006. *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Eds: Mark Goldie, Robert Wokler, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 2006.
- Hager 2005 Hager, Alan (ed.): *Encyclopedia of British Writers: 16th, 17th, and 18th Centuries*. New York, 2005.
- Hahner 2006 Hahner Péter: *A régi rend alkonya, Egyetemes történet 1648–1815*, Budapest, Panem Könyvkiadó Kft., 2006.
- Haley 1992 Haley, K. H. D.: *The Dutch, the Invasion of England, and the*

- Alliance of 1689, In: *The Revolution of 1688–89, Changing Perspectives*, Ed.: Lois G. Schwoerer, Cambridge University Press, 1992, 21–34.
- Hardin 1992 Hardin, Richard F.: *Civil idolatry. Desacralizing and Monarchy in Spenser, Shakespeare, and Milton*. Massachusetts, London, 1992.
- Harris 1993 Harris, Tim: *Politics under the Later Stuarts. Party Conflict in a Divided Society 1660–1715*. London and New York, Longman, 1993.
- Harris 1997 Harris, Tim: *Reluctant Revolutionaries? The Scots and the Revolution of 1688–89*. In: *Politics and Political Imagination in Later Stuart Britain*. Ed.: Howard Nenner, Rochester, University of Rochester Press, 1997, 97–117.
- Harris 1999 Harris, Tim: *The People, the Law, and the Constitution in Scotland and England: A Comparative Approach to the Glorious Revolution*. *The Journal of British Studies*, Vol. 38, No. 1 (Jan., 1999), 28–58.
- Harris 2006 Harris, Tim: *Revolution. The Great Crisis of the British Monarchy, 1685–1720*. London, Penguin Books, 2006.
- Henshall 1992 Henshall, Nicholas: *A Theory of Absolutism?*, In: Nicholas Henshall: *The Myth of Absolutism, Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*, London, New York, Longman, 1992, 120–147.
- Hertzler 1987 Hertzler, James R.: *Who Dubbed It „The Glorious Revolution?“* *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 19, No. 4 (Winter, 1987) 579–585.
- Hinsley 1986 Hinsley, Francis Herry: *Sovereignty*. Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- Hoak 1996 Hoak, Dale: *The Anglo-Dutch Revolution of 1688-89*, In: *The World of William and Mary, Anglo-Dutch Perspectives on the Revolution of 1688–89*, Eds: Dale Hoak, Mordechai Feingold, Stanford University Press, Stanford, California, 1996, 1–26.
- Hoak, Feingold 1996 *The World of William and Mary, Anglo-Dutch Perspectives on the Revolution of 1688–89*. Eds: Dale Hoak, Mordechai Feingold, Stanford University Press, Stanford, California, 1996.
- Howarth 1988 Howarth, Mary: *A Plain Man’s Guide to The Glorious Revolution 1688*. London, Regency Press, 1988.

- Ihalainen 2005 Ihalainen, Pasi: Protestant Nations Redefined: Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685–1772. Brill, Leiden-Boston, 2005.
- Israel 1991 The Anglo-Dutch Moment. Essays on the Glorious Revolution. Ed.: Jonathan I. Israel, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Joad 2004 Joad, Raymond: Pamphlets and Pamphleteering in Early Modern Britain. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- Johannesson 1998 Kurt Johannesson: The portait of the prince as a Rhetoric Genre. In: Iconography, Propaganda, and Legitimation. Ed.: Allan Ellenius, Oxford, Clarendon Press, 1998, 11–36.
- Jolley 1975 Jolley, Nicholas: Leibniz on Hobbes, Locke's Two Treatises and Sherlock's Case of Allegiance. The Historical Journal, Vol. 18. No. 1 (Mar., 1975), 21–35.
- Jones 1988 Jones, David Lewis: A Parliamentary History of the Glorious Revolution. London, Her Majesty's Stationery Office, 1988.
- Jones 1992 Jones, James Rees: Liberty Secured? Britain before and after 1688. Stanford, Stanford University Press, 1992.
- Kantorowicz 1957 Kantorowicz, Ernst H.: The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1957.
- Kenyon 1996 Kenyon, J. P.: The Stuart Constitution 1603–1688, Documents and Commentary, Second Edition, Cambridge University Press, 1996.
- Kiss – Radó – Sashalmi 2006 Kiss Gergely – Radó Bálint – Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap, Szöveggyűjtemény, Budapest, Metem, 2006.
- Kiste 2008 Kiste, John Van der: Heroes of the Glorious Revolution. William and Mary. United Kingdom, Sutton Publishing Ltd., 2003. [The History Press, 2008.]
- Kontler 1984 Kontler László: Politikaelmélet, dicsőséges forradalom és alkotmányos rendezés 1688–1689-ben. In: Tanulmányok a XVI–XVIII. Századi egyetemes történelem köréből. Szerk.: Mikes Tünde, Kontler László, Budapest, 1984, 84–113.
- Kontler 1987 Kontler László: A konzervativizmus útján. Politikaelmélet és politizálás Angliában a XVII. század második felében. Medvetánc 1987/3–4. 19–56.

- Kontler 1997 Kontler László: Az állam rejtelsei, Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1997.
- Kontler 2009 Kontler László: Királyság, rendiség és alkotmányosság: korona, tanácsok, bíróságok, parlamentek Angliában és Nagy-Britanniában. In: A kora újkor története. Szerk.: Poór János, Budapest, Osiris Kiadó, 2009, 211–234.
- Krey 2007 Krey, Gary S. De: Restoration and Revolution in Britain. A Political History of the Era of Charles II and the Glorious Revolution. New York, Palgrave Macmillan, 2007.
- Laslett 1956 Laslett, Peter: The English Revolution and Locke's „Two Treatises of Government”. Cambridge Historical Journal, Vol. 12, No. 1 (1956), 40–55.
- Lloyd–Burgess–Hodson 2007 European Political Thought, 1450–1700. Religion, Law and Philosophy. Eds: Howell A. Lloyd, Glenn Burgess, Simon Hodson, New Haven and London, Yale University Press, 2007.
- Malcolm 1999 The Struggle for Sovereignty: Seventeenth-Century English Political Tracts, 2 vols, Ed: Joyce Lee Malcolm, Indianapolis, Liberty Found, 1999.
http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=1824&chapter=164810&layout=html&Itemid=27
(2014. 01. 07.)
- McKeon 2007 McKeon, Michael: The Secret History of Domesticity. Public, Private, and the Division of Knowledge, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 2007.
- Mendle 2001 Mendle, Michael: News and Pamphlet Culture of Mid-Seventeenth-Century England. In: The Politics of Information in Early Modern Europe. Eds: Brendan Dooley, Sabrina A. Baron, London, New York, Routledge, 2001, 57–79.
- Miller 1974 Miller, John: The life and times of William and Mary, with an introduction for a popular audience by Antonia Fraser. London, Weidenfeld and Nicolson, 1974.
- Miller 1982 Miller, John: The Glorious Revolution: 'Contract' and 'Abdication' Reconsidered. The Historical Journal, Vol. 25, No. 3 (Sep., 1982), 541–555.
- Miller 1983 Miller, John: The Glorious Revolution. London, New York, Longman, 1983.
- Miller 1990 Miller, John: Britain. In: Absolutism in Seventeenth-Century

- Europe. Ed: John Miller, Macmillan, 1990.
- Miller 2000 Miller, John: James II. The English Monarchs Series, New Haven, Yale University Press, 2000.
- Monod 1993 Monod, Paul Kléber: Jacobitism and the English People, 1688-1788, Cambridge University Press, 1993.
- Morgan 1984 The Oxford Illustrated History of Britain. Ed.: Kenneth O. Morgan, Oxford, New York, Oxford, University Press, 1984.
- Mullett 1994 Mullett, Michael: James II and English Politics 1678–88, Lancaster Pamphlets, 1994.
- Nenner 1995 Nenner, Howard: The Right to be King. The Succession to the Crown of England, 1603–1714. Ipswich, Macmillan, 1995.
- Nenner 1996 Nenner, Howard: The later Stuart age. In: The Varieties of British Political Thought 1500–1800. Eds: J. G. A. Pocock, Gordon J. Sochet, Lois G. Schwoerer, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 180–210.
- Nenner 1997 Politics and Political Imagination in Later Stuart Britain. Ed.: Howard Nenner, Rochester, University of Rochester Press, 1997.
- ODNB Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004. (William E. Burns)
<http://www.oxforddnb.com/articles/25/25381-article.html?back=>
 (2012.03.18.)
- Organic 1997 Organic and Mechanical Metaphors in Late Eighteenth-Century American Political Thought. Harvard Law Review, Vol. 110, No. 8 (Jun., 1997), 1832–1849.
- Paczolay – Szabó 1996. Paczolay Péter – Szabó Máté: A politikatudomány kialakulása, A politikaelmélet története az ókortól a huszadik századig, Budapest, Korona Kiadó, 1996.
- Padley 2008 Padley, Kenneth: Rendering unto Caesar in the Age of Revolution: William Sherlock and William of Orange. Journal of Ecclesiastical History, Vol. 59, No. 3 (Oct. 2008), 1–17.
- Pálffy 2007 Pálffy Margit: A dicsőséges forradalom legitimálása a Gondviselés isteni jogalapja szerint – William Sherlock röpirata. Világtörténet 2007/ tavasz-nyár, 68–88.
- Pálffy 2011 Pálffy Margit: Egy szónoklat mint a korszak gondolkodásmódjának tükré. Az Orániai Vilmos és Stuart Mária

- koronázási szertartásán elhangzott prédikáció. Világtörténet 1. (33.) (2011. 3–4); 121–147.
- Pincus 2009 Pincus, Steve 1688 The first modern Revolution. New Haven, London, Yale University Press, 2009.
- Plummer 2004 Plummer, Alfred: English Church History from the Death of Charles I to the Death of William III, Kessinger Publishing, 2004.
- Pocock – Sochet – Schwoerer 1996 The Varieties of British Political Thought 1500–1800. Eds: J. G. A. Pocock, Gordon J. Sochet, Lois G. Schwoerer, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Prall 1985 Prall, Stuart E.: The Bloodless Revolution England, 1688. The University of Wisconsin Press, 1985.
- Radó 2005 Radó Bálint: (VI.) I. Jakab király politikai teológiája. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Egyháztörténeti Intézete, 2005.
- Sachse 1964 Sachse, William: The Mob and the Revolution of 1688. The Journal of British Studies, Vol. 4, No. 1 (Nov., 1964), 23–40.
- Sashalmi 1998 Sashalmi Endre: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája, Aetas, 1998/1. 48–66.
- Sashalmi 2000 Sashalmi Endre: A szerződéselmélet és az orosz hatalmi ideológia nyugatosodása Nagy Péter alatt. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk.: Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József, Pécs, University Press, 2000, 559–567.
- Sashalmi 2004 Sashalmi Endre: „Tulajdonosi dinaszticizmus” és államfogalom a 17. századi Oroszországban. Századok 2004/4., 893–919.
- Sashalmi 2006a Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. In: Kiss Gergely – Radó Bálint – Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap, Szöveggyűjtemény, Budapest, Metem, 2006, 11–38.
- Sashalmi 2006b Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700), Budapest, Pannonica Kiadó, 2006.
- Schmitt 1992 Schmitt, Carl: Politikai teológia, Budapest, 1992.
- Schwoerer 1977a Schwoerer, Lois G.: Propaganda in the Revolution of 1688–89. The American History Review, Vol. 82, No. 4 (Oct., 1977), 843–874.

- Schwoerer 1977b Schworer, Lois G.: Press and Parliament in the Revolution of 1689. *The Historical Journal*, Vol. 20, No. 3 (Sep., 1977), 545–567.
- Schwoerer 1986 Schworer, Lois G.: Women and the Glorious Revolution. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 18, No. 2 (Summer, 1986), 195–218.
- Schwoerer 1990 Schworer, Lois G.: Locke, Lockean Ideas and the Glorious Revolution. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 51, No. 4 (Oct.-Dec., 1990), 531–548.
- Schwoerer 1992a Schworer, Lois G.: Liberty of the Press and Public Opinion: 1660–1695. In: *Liberty Secured? Britain before and after 1688*. Ed.: James Rees Jones, Stanford, Stanford University Press, 1992, 199–230.
- Schwoerer 1992b The Revolution of 1688–1689. *Changing Perspectives*. Ed.: Lois G. Schworer, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- Schwoerer 1992c Schworer, Lois G.: The Coronation of William and Mary, April 11, 1689, In: *The Revolution of 1688–89, Changing Perspectives*, Ed.: Lois G. Schworer, Cambridge University Press, 1992, 107–130.
- Shapiro 2012 Shapiro, Barbara J.: *Political Communication and Political Culture in England, 1558–1688*. Stanford, Stanford University Press, 2012.
- Sharp 1983 Sharp, Andrew: *Political Ideas of the English Civil Wars 1641–1649. A collection of representative texts with a commentary*. London, New York, Longman, 1983.
- Sherman 1997 Sherman, William H.: Anatomizing the commonwealth. Language, politics and the Elizabethan social order. In: *The Project of Prose in Early Modern Europe*. Eds: Elizabeth Fowler, Roland Green, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 104–121.
- Skinner 1978 Skinner, Quentin: *The foundations of modern political thought*. Vol. 2, Cambridge, London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1978.
- Skinner 1997a. Skinner, Quentin: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In: *A koramodern politikai eszmetörténet Cambridge-i lát képe*. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997, 7–53.

- Skinner 1997b. Quentin Skinner: Hobbes politikai gondolkodásának ideológiai kontextusa. In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997, 161–191.
- Skinner 2002 Skinner, Quentin: Visions of Politics. Hobbes and Civil Science. Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- Slaughter 1981 Slaughter, Thomas P.: 'Abdicate' and 'Contract' in the Glorious Revolution. *The Historical Journal*, Vol. 24, No. 2 (Jun., 1981), 323–337.
- Snow 1962 Snow, Vernon F.: The Concept of Revolution in Seventeenth-Century England. *The Historical Journal*, Vol. 5, No. 2 (1962), 167–174.
- Sommerville 1986 Sommerville, J. P.: Politics and Ideology in England, 1603–1640, London, New York, Longman, 1986.
- Speck 1992 Speck, W. A.: William – and Mary? In: The Revolution of 1688–89, Changing Perspectives. Ed.: Lois G. Schworer, Cambridge University Press, 1992, 131–146.
- Spellman 1998 Spellman, W. M.: European Political Thought 1600–1700, Macmillan, 1998.
- Springborg 1996 Astell: Political Writing. Ed.: Patricia Springborg, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Straka 1962a Straka, Gerald M.: The Final Phase of Divine Right Theory in England, 1688–1702, *The English Historical Review*, Vol. 77, No. 305 (Oct., 1962), 638–658.
- Straka 1962b Straka, Gerald M.: Anglican reaction to the Revolution of 1688, Madison, 1962.
- Strong 2005 Roy, Strong: Coronation. A History of Kingship and the British Monarchy. London, Harper Collins, 2005.
- Thackeray – Findling 2004 Events that changed Great Britain from 1066 to 1714. Eds.: Frank W. Thackeray, John E. Findling, Westport, Greenwood Press, 2004.
- Thompson 1977 Thompson, M. P.: The Idea of Conquest in Controversies Over the 1688 Revolution. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 38, No. 1 (Jan.–Mar., 1977), 33–46.

- Tumbleson 1998 Tumbleson, Raymond D.: Catholicism in the English Protestant Imagination: Nationalism, Religion and Literature 1660–1745, Cambridge University Press, 1998.
- Veres 1993 Veres András: Erkölcssteológia III. Eger. 1993. (Kézirat) I. rész, 4.5.–4.6. fejezet
<http://www.kpszti.hu/h/erkolcssteologia%20jegyzet.pdf> (2013. 02. 22.)
- Waldron 2005 Waldron, Jeremy: Foreign Law and the Modern Ius Gentium. Harvard Law Review, Vol. 119, No. 1 (Nov., 2005), 129–147.
- Wallance 2007 Wallance, Edward: The Glorious Revolution. 1688: Britain's Fight for Liberty. London, Little, 2006. [Abacus, 2007.]
- Warnke 1995 Warnke, Martin: Political Landscape. The Art History of Nature. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1995.
- Zee 1973 Zee, Henri and Barbara van der: William and Mary. London, Macmillan, 1973.
- Zee 1988 Zee, Henri and Barbara van der: 1688. Revolution in the Family. London, Penguin Books, 1988.
- Zook 1997 Zook, Melinda: Violence, Martyrdom, and Radical Politics: Rethinking the Glorious Revolution. In: Politics and Political Imagination in Later Stuart Britain. Ed.: Howard Nenner, Rochester, University of Rochester Press, 1997, 75–95.
- Zook 1999 Zook, Melinda S.: Radical Whigs and Conspiratorial Politics in Late Stuart England. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 1999.

Internetes források

<http://emblem.libraries.psu.edu/home.htm> (2012. 10. 12.)
<http://lexikon.katolikus.hu/E/esk%C3%BC.html> (2012. 11. 28.)
<http://faculty.history.wisc.edu/sommerville/361/oath%20allegiance.htm> (2012. 12. 8.).
<http://www.ourcivilisation.com/smartboard/shop/burnetg/about.htm> (2012. 12. 13.)
<http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Predikacio.htm> (2013. 05. 25.)
<http://www.sioncollege.org/index.html> (2013. 06. 05.)
<http://www.merriam-webster.com/dictionary/socinianism> (2013. 06. 05.)
<http://www.newtonproject.sussex.ac.uk/view/texts/normalized/THEM00024> (2013. 08. 17.)
<http://www.ourcivilisation.com/smartboard/shop/burnetg/about.htm> (2013. 9. 24.)
<http://lexikon.katolikus.hu/P/pr%C3%A9dik%C3%A1ci%C3%B3.html> (2013. 11. 10.)
<http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Predikacio.htm> (2013. 11. 12.)
<http://www.npg.org.uk/collections/search/person/mp67984/william-sherlock?search=sas&sText=william+sherlock> (2014. 2. 10.)
http://www.kislexikon.hu/suum_cuique.html (2014. 2. 11.)
<http://dictionary.reference.com/browse/athaliah> (2014. 2. 24.)
<https://ia600304.us.archive.org/23/items/coronationothree00leggrich/coronationothree00leggrich.pdf> (2014. 2. 26.)